प्रकाशकः—
हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
पो० गुरुकुल झज्जर, जि० रोहतक

सम्पादकः—
श्री वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः
वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्यः
(उपाचार्यः—महाविद्यालयगुरुकुलझज्जरस्य)

मुद्रकः—
श्रीयुतपण्डितभगवान्स्वरूपो न्यायभूषण
प्रबन्धकर्त्ता
वैदिक यन्त्रालय, अजमेर।

* ओ३म् *

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीकैय्यटकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्द्योतेन च विभूषितम्]

तस्याऽयं

चतुर्थोऽध्यायः

स च-

परमतपस्विनां श्रीमताम्भगवान्देवाचार्याणामन्तेवासिना महाविद्यालय-
गुरुकुलझज्जरस्योपाचार्येण वेद-व्याकरण-साहित्य-
दर्शन-आयुर्वेदाचार्येण पण्डितवेदव्रतेन
वर्णिना सम्पादितो 'विमर्श' टिप्पण्या
च संयोजितः ।

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
गुरुकुल झज्जर (रोहतक)

प्रथमं संस्करणम्	२०२१ विक्रमाब्दे	मूल्यम् ७.००
द्विसहस्रम्	१८८६ शकाब्दे	सप्तरूप्यकाणि
२०००	१९६४ खिस्ताब्दे	(सात रुपये)

शक:—
रयाणा-साहित्य-संस्थानम्
पो० गुरुकुल झज्जर, जि० रोहतक।

सम्पादक:—
श्री वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः
वेद-व्याकरण साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्यः
(उपाचार्यः—महाविद्यालयगुरुकुलझज्जरस्य)

मुद्रकः—
श्रीयुतपण्डितभगवान्स्वरूपो न्यायभूषणम्
प्रबन्धकर्त्ता
वैदिक यन्त्रालय, अजमेर (राजस्थान)

* ओ३म् *

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचित

व्याकरण-महाभाष्यम्

[प्रदीप-उद्द्योत-विमर्शैः समलङ्कृतम्]

तस्याऽयं—

चतुर्थोऽध्यायः

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४ । १ । १ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ? ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः, धातोर्मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते* तेऽपवा-

प्रदीपः—ङ्याप्प्रातिपदिकात् । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति । परश्चेति वचनात्परे भवन्तो वक्ष्यमाणा प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसबन्धयोग्यार्थाभिधायिनी ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणामेव प्रकृतिमाक्षेप्स्यन्ति । सति च पञ्चमीनिर्देशे 'परश्चे'ति प्रत्याख्यातम्, असति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाण-प्रत्यय-परत्वप्रतिपादनपरत्वान्नास्ति प्रत्याख्यानम् । सति वा प्रत्याख्याने प्रत्ययद्योत्यवाच्यार्थसबन्ध्यर्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेप सिद्ध इति **प्रश्नः** । **धातोर्मा भूवन्निति** ।

उद्द्योतः—ङ्याप्प्रा । नन्वेतदभावे केवलानामेव स्वादीनाम्प्रयोगः स्यादत आह—**परश्चेतीति** । नन्वेवं धात्वादेरपि स्युरत आह—**प्रत्ययाऽर्थेति** । स च कर्मादिरपत्यादिश्च । तत्सबन्धयोग्यार्थस्याऽभिधायिनीमित्यर्थः । ननु प्रत्याख्यातसूत्रमादायैतदाक्षेपो न युक्तोऽत आह—**सति चेति** । ए[1]तदादिपञ्चमीनिर्देशैः 'तस्मा'दिति परिभाषया परत्वलाभेन हि तत्प्रत्याख्यातमिति भावः । **प्रतिपादनपरत्वादिति** । 'परश्चेति सूत्रस्ये'ति शेषः । ननु वचनान्तराश्रयेण वचनान्तराक्षेपो न युक्तोऽत आह—**सति वेति**[2] । द्योत्यवाच्याऽर्थयोः सबन्धी योऽर्थ इत्यर्थ । **प्रकृत्याक्षेप इति** । नित्याऽऽकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । प्रत्याययति प्रकृत्या

* तव्यत्तव्याऽनीयरः ३ । १ । ९६

१—'ङ्याप्प्रातिपदिकात्', 'धातोः' इत्यादीत्यर्थः । २—'सति चे'ति क्वचित्पाठः ।

दत्वाद् बाधका भविष्यन्ति ॥ तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते†, ते चाऽत्र 'तिङोक्ता एकत्वादय' इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ।

प्र०—असतीह प्रकृतिनिर्देशे धात्वधिकाराद्धातोरेव स्युः । वासरूपविधिश्च स्यात् । अथवा-प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमात्राक्षेपे धातोरपि स्युः । तत्र यथा कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते, साधनाश्रय-संख्यायां च तिङामुत्पत्तिः, कर्त्रादिषु तृच्तव्यादीनां च, तथा स्वादयोऽपि स्युरिति भावः ।

धातोरिति । धातुग्रहणं निवृत्तम्, तत्र प्रकृतिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गाः, तव्यदादयस्तु प्रकृतिविशेषाश्रयेण विधानादपवादा इति भावः । तिङन्तादिति । कर्मादयः स्वादीनामर्थाः, तत्र यथा 'पुत्रीय'शब्दादन्तर्भूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तरि लकार उत्पद्यते तथा 'पचति'शब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः । यद्वा—एकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु यथा एको द्वौ बहव इति प्रकृत्यभिहितेष्वपि भवन्त्येवं तिङाऽभिहितेष्वपि स्युरिति भाव । एकत्वादिष्विति । संख्या विभक्त्यर्थः, सा च तिङैवाभिहितेत्युक्तार्थत्वात् स्वादयो न

उ०—सह स्वार्थमिति प्रत्यय इति भावः ॥ असतीहेति । सजातीयाऽधिकारान्तराऽदर्शनेन पूर्वाऽधिकार-निवृत्तिरयुक्तेत्यर्थः । नन्वेवं विशेषविहिततव्यादयो व्यर्थाः स्युरत आह—वासरूपेति । ननु व्याख्यानादेव पूर्वाऽधिकारनिवृत्तिः सिद्धेत्यत आह—अथवेति ।

ननु पदान्तरवाच्यक्रियाऽपेक्षकारकबोधकता स्वादीनां दृष्टेति धातोर्नोत्पत्तिः, ततो विधीयमानानां तथात्वाऽसम्भवादत आह—तत्र यथेति । प्रकृतिमात्राक्षेपे यथा प्रकृत्यर्थाऽपेक्षकर्तृकर्मादावभिधेये लादय उत्पद्यन्ते तथा स्वादयोऽपि स्युरिति योजना । प्रातिपदिकाद्विधौ तु प्रकृत्यर्थाऽपेक्षकर्माद्यसम्भवादगत्या तथा स्वीकार इति भावः ॥ नन्वेवमपि धात्वर्थस्य सङ्ख्याऽभावात्कथमुत्पत्तिरत आह— साधनाश्रयेति । यथा तदाश्रयेण लब्धसङ्ख्यया तिङस्तथा स्वादयोऽपि स्युरिति भावः । ननु स्वादीनां तृजादीनाञ्च बाध्यबाधक-भावो युक्तोऽत आह—कर्त्रादिष्वति । यथा ण्वुल्तृचोः कर्तृतिङा, यथा वा तव्यादीनां कर्मतिङा पर्यायस्तथा स्वादीनामपि तैः स्यादिति भावः । 'धातो'रित्यननुवृत्तावपि 'वाऽसरूप'इति संबध्यत एवेत्यभिमानः ।

सिद्धान्ताशयमाह—निवृत्तमिति । अत एव तदधिकारसम्बद्ध'वाऽसरूप'विधिरपि नेति भावः । ननु कर्मादौ विधीयमानाः स्वादयः कर्माद्यभिधायिनस्तिङन्तात्कर्मादेरुक्तत्वेन न भविष्यन्तीत्यत आह—कर्मादय इति । अन्तर्भूतकर्मेति—बहुव्रीहिः । ततः क्रियापदेन कर्मधारयः ॥ नन्वेवमेकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु संख्याया उक्तत्वान्न स्युरत आह—यद्वेति । अत्र पक्षे प्रथमाऽऽपत्तिर्बोध्या । वचनग्रहणादिति । प्रवृत्तिनि-मित्तभूता हि संख्या 'वचन'शब्देनोच्यत इति नाऽयं यत्नः प्रकृते इति भावः । प्रकारान्तरेणाऽप्यप्राप्तिमुपपा-दयति—न चेति । एकप्रकृत्यर्थक्रियाया एकपदे प्रत्ययद्वयवाच्येन भिन्नेन साधनद्वयेन संबन्धो न युक्तः,

† बहुषु बहुवचनम्; द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २१; २२

टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते‡, न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति ॥ अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो

प्र०—भवन्ति । एकादिभ्यस्तु वचनग्रहणाद्यत्नात्सख्यावाचिभ्योपि प्रथमा भवति । न च 'पचति'-शब्दात्कर्त्रभिधायिन कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता, न ह्येकक्रियापेक्षो भिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन् पदेऽनुसहायभावो युक्तः । 'पुत्रीय'शब्दस्तु जीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रियावाचीति ततः कर्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा । अनभिहिताधिकाराच्च तिङभिहिते साधने स्वाद्यनुत्पत्तिः ।

टाबादय इति । यथा साधनाश्रयसख्याभिधायित्व तिङा तथा तद्गतलिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः । **न च तिङन्तस्येति** । क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चाऽसत्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मेण लिङ्गेनाऽयोगः । न च द्रव्यधर्मलिङ्गग्रहणयोग्यत्वं; नियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः । तदुक्त हरिणा—

एकत्वेऽपि क्रियाऽऽख्याते साधनाश्रयसंख्यया ।
भिद्यते, न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय ॥ १ ॥

उ०—शाब्दे व्यवहारे तथा क्वचिददर्शनादिति भावः । **भिन्नसाधनाऽभिधायिनोरिति** । 'प्रत्यययो'रिति शेषः । **एकक्रियाऽपेक्षः**-एकक्रियायामनेकसाधनाऽन्वयबोधजननायाऽपेक्षणीयः । **अनुसहायभावः**-सहायत्वं, तयोर्न युक्तमित्यन्वयः ।

ननु 'पुत्रीयती'त्यादावेकस्या इच्छायाः शब्दद्वयवाच्येन कर्मणा कर्त्रा च संबन्धो दृष्ट इत्यत आह—**पुत्रीयेति** । नन्वेवं तिङ्वाच्य एव साधने स्वादयः स्युरत आह—**अनभिहितेति** । अत्रेद चिन्त्यम्—पचति-पश्ये त्यादौ क्रियाया अपि कर्मत्वाद्भाष्योक्त एव समाधिर्युक्त इति । न चौत्सर्गिकमेकवचनं युक्तं, 'न केवला प्रकृतिः' इति निषेधेन यत्र केवलप्रकृतिप्रयोगो न प्राप्तस्तत्र तत्प्रवृत्तावपि अन्यत्र तत्प्रवृत्तौ मानाऽभावात् । प्रकृतित्वञ्च—प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । एतदधिकाराऽभावे हि प्रत्ययान्तरानभिहितसख्याकारकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं, न चेदं तदवच्छिन्नमिति नैतद्विषये तन्निषेधप्रवृत्तिः । अव्ययेभ्यस्तु—'अव्ययादाप्सुपः' इति ज्ञापकात्कस्यचिदुत्पत्तावावश्यिकायामौत्सर्गिकं तदेव भवति । 'पचतिरूप'मित्यादावपि पूर्वोक्तरतद्धिताना[1] सुप्प्रकृतित्वनिर्णयेन अ[2]स्यापि प्रकृतित्वात् 'न केवले'त्यादिनिषेधप्रवृत्तिः सूपपादा । तृतीयाद्येकवचनन्त्वत्राऽनभिधानान्नेति भावः । अत एव 'सुप्तिङन्त'मिति सूत्रे तिङ्ग्रहणं चरितार्थम् । ननु क्रियाया लिङ्गाऽभावोऽत आह—**यथेति** ।

ननु कारकद्वारा संख्याकार्यवत्तद्द्वारैव लिङ्गकार्यमस्त्वत आह—**न चेति** । तिङन्तोपस्थाप्यक्रियाया द्रव्यधर्मसख्यया परम्परायोगेऽपि न तथा लिङ्गेन योगः, विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भाव । **भिद्यते**—आरोपितसंख्यावती भवति । **तदाश्रयः**-तत्संबद्धो लिङ्गाऽऽख्यो भेदस्तत्र न 'आरोप्यते' इति शेषः ॥ १ ॥

‡ स्त्रियाम् ४ । १ । ३ १—तरबीयसुन्कल्पबादीनाम्। २—अस्यापि=रूपपोऽपि ।

विधीयन्ते*, न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति । अथापि कथञ्चिद्योगः स्यात् ।

तस्मादु[1]पस्थितेऽप्यर्थे कस्यचित्प्रतिबध्यते ।
शब्दस्य शक्तिर्नत्वेष शास्त्रेऽन्वाख्यायते विधिः ॥ २ ॥ इति ।

'शोभन पचती'त्यादौ तूक्तक्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्व, न तु क्रियायाः । पचतिरूपमित्यादौ तु रूपबाद्यन्तार्थस्य क्रियाया शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वम् । नानारूपा हि शब्दाना शक्तयो न सामान्यतोदृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते । अनेनैव न्यायेन धातोष्टाबाद्यनुत्पत्तिर्व्याख्येया । अणादय इति । यथैव गर्गस्यापत्यमित्यपत्यापत्यवत्सबन्धादिसभवः, एवं पचति यस्तस्यापत्यमिति सर्वनामप्रत्यवमृष्टतिङन्तार्थाधारसबन्धसभव इति भावः । ननु षष्ठ्यन्तादपत्ये प्रत्ययो विधीयते, सर्वनाम्नश्चात्र षष्ठ्यन्तत्व न तिङन्तस्य । नैष दोषः । गर्गस्यापत्यमित्यत्रापि वाक्यगोचरैव षष्ठी सबन्धप्रदर्शनायोपादीयते, प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते । लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकी प्रत्ययस्याऽनुत्पत्तिमाचष्टे ।

उ०—कस्यचिच्छब्दस्य शक्तिः कस्मिश्चिदुपस्थितेऽप्यर्थे प्रतिबध्यते इत्यन्वयः । एषः—प्रकारः, स्वाभाविकत्वाच्छास्त्रे नान्वाख्यायत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्रैतत्स्वरसात्साधनगतसख्यायाः क्रियायामारोपेण तिङर्थसख्याया प्रकृत्यर्थे एवान्वयः । आरोपमूलतया च कर्तुरप्येकत्वप्रतीतिः । शब्दशक्तिस्वभावाच्च स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगताया एव तस्यास्तत्राऽऽरोपः । तेन भावे न द्विवचनाद्यापाद्यम् । यदा तु तत्र प्रकारान्तरेण सख्याऽवगमस्तदा भावेऽपि बहुवचनं भवत्येव—'हतशायिकाः शय्यन्ते' इति यथा । तत्र हि उपमानबहुत्वाद्धात्वर्थे बहुत्वाऽवगतिः । अन्यथा तत्र बहुत्वोपादानं व्यर्थं स्यात् । एतेन 'क्रिया सख्यायामयोग्यैवे'ति परास्तम् । न चैव 'पचतः कल्प'मित्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः, सख्यायास्तिङोक्तत्वात् । एकवचनन्तु साधुत्वार्थमिति न दोषः । 'तदपि प्रथमाया एव नाऽन्यासाम्, 'अनभिधाना'दित्यादि पञ्चमे वक्ष्यते । अत एव सुबाद्युत्पत्तिरेकत्वादीनामुक्तत्वाद्वारिता, न तु 'सख्याऽभावा'दित्युक्तम् । यदि सख्याया स्वप्रकृत्यर्थकर्त्रादावन्वयस्तदा स्त्रीत्वस्याऽपि तत्रैव स्यादिति वैषम्यं दुरुपपादम् । किञ्च, 'पचति पश्य' इत्यादौ द्वितीयावारणाय 'सख्याऽभावा'दित्येव वक्तुं युक्तं न तु 'कत्वा'दिति । त्वद्रीत्या 'पचती'ति तिङा कर्तृगताया उक्तत्वेऽपि क्रियागताया अनुक्तेः । अत एव 'कर्माद्यभावा'दिति नोक्तम् । इहाधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् ।

न तु क्रियाया इति । शब्दशक्तिस्वभावेन आख्यातोपात्तक्रियायास्तदयोगादिति भावः । **नपुंसकत्वमिति** । नपुंसकत्वमेव नाऽन्यलिङ्गयोग इत्यर्थः । **सामान्यतो दृष्टेनेति** । 'विमत—न लिङ्गयोगि, क्रियात्वात्, यथा पचतीत्ये'वंरूपेणाऽनुमानेनेत्यर्थः । **अनेनैवेति** । लिङ्गाऽभावेनैवेत्यर्थः । ननु तिङन्तार्थस्याऽपत्यादिना कथं योगोऽत आह—**यथैवेति** । सर्वनामप्रत्यवमृष्टो यस्तिङन्तार्थक्रियाधारस्तेन सम्बन्धसम्भव इति भावः । ननु प्रातिपदिकादेवोत्पत्तौ लुग्विधानं व्यर्थमत आह **लुग्विधानेति** । न तु सतो निवृत्तिराख्यायते, अयुक्तत्वादिति भावः । तदन्वाख्यानफलञ्च प्रत्ययलक्षणसिद्धिरिति बोध्यम् । 'स्तोकान्मुक्तः'

* तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२

१—'तस्मादवस्थिते' पा० ।

एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न तिङन्तादणादयो भवन्ती'ति; यदयं क्वचित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति—'अतिशायने तमबिष्ठनौ' 'तिङश्च' [५ । ३ । ५५; ५६] इति ॥ अत उत्तरं पठति—

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् ॥ १ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते, अङ्गभपदसञ्ज्ञार्थम् । अङ्गभपदसंज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति† ।

क्व पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेनाऽर्थः ? टाबादिषु । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ग्रहणवद्भ्यष्टाबादयो विधीयन्ते—'उगितो ङीब्भवति',

प्र०—'तस्ये'ति तु षष्ठीनिर्देशः सति सम्बन्धे प्रत्ययविधानार्थो न तु षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः । **न चेति** । क्रिया[१]प्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याश्चासत्त्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः । साधनस्यापि—क्रिया प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति । शब्दान्तरपरामृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसम्भवेपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादिभिर्योगाभावः । न हि यथा 'पाचकस्यापत्य'मिति सबन्धप्रतिपत्तिरेवं 'पचत्यपत्य'मिति । **अथापीति** । सर्वनामप्रत्यवमृष्टस्यार्थस्यापत्यादियोगासभवादिति भावः । **धातोरपि** अणाद्युत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापत्यादियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता । **वाक्यार्थस्यापि** असत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गापत्यादियोगाभावाद्वक्ष्यमाणप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीया । भाष्यकारेण तु—न्यायस्योक्तत्वात् पृथगुपन्यासो न कृतः । **अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति** । 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यत्र विधिग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाश्रयणं तस्याङ्गसज्ञा । भपदसंज्ञे अप्युत्तरत्र 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यस्यानुवर्तनात्तस्यैवेति भावः । भाष्यकार एतत्प्रयोजन निराकर्तुमाह—**क्व पुनरिति** । **ग्रहणवद्भ्य इति** । **ग्रहणम्**—उपादान, तच्च

उ०—'आमुष्यायण'इत्यादौ तु अलुग्विधानादेव षष्ठी बोध्येत्यभिमानः । नन्वेवं 'तस्याऽपत्य'मित्यादौ किमर्थं समर्थविभक्तिनिर्देशोऽत आह—**तस्येति त्विति** ।

असत्त्वभूतत्वादिति । तस्य हि सत्त्वभूतमर्थं प्रति विशेषणत्वं न दृष्टमिति भावः । **शब्दान्तरेति** । यच्छब्दपरामृष्टस्याऽपत्यादियोगस्तच्छब्दादेव प्रत्यय इति भावः । **अथाऽपि कथञ्चिदिति** । भाष्यमभ्युपगमवादमात्रम् । **केचित्तु** 'तिङश्चे'तिज्ञापकं 'न तिङन्तात्स्वादयो भवन्ती'त्येवं सामान्याऽपेक्षम्, भाष्ये 'अणादय' इत्यादि शब्दः प्रकारवाचीत्याहुः । **वाक्यार्थस्येति** । कारकाऽन्वितक्रियैवाऽस्मन्मते वाक्यार्थ इति भावः । **शक्तिः**—कारकम् । **न्यायस्योक्तत्वादिति** । 'न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ती'त्यनेनेत्यर्थः । तदेवं स्वादिविधौ प्रकृत्यन्तराऽसम्भवात् पारिशेष्येण ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणैव प्रकृतिरिति स्थितम् ।

† यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । सुप्तिङन्तं पदम् । नः क्ये; सिति च; स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि भम्; तसौ मत्वर्थे १ । ४ । १३—१९

१–'क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि' (निरुक्त १ । १ । १) इत्युक्तेः ।

'अतष्टाब्भवती'ति‡ । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।

अणादिषु तर्हि । अणादयोऽपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते—'गर्गादिभ्यो यञ्' [४ । १ । १०५] 'नडादिभ्यः फक्' [९९] इति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।

स्वार्थिकेषु तर्हि । स्वार्थिका अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते—'यावादिभ्यः कन्' [५ । ४ । २९] 'प्रज्ञादिभ्यो'ऽणिति+ । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिः,

प्र०—क्वचित्साक्षात् । यथा-'अजाद्यतष्टा'बित्यजादीनाम् । क्वचित् संज्ञाद्वारेण यथा-अत्रैवाकारेणादन्तानाम् । क्वचित् अनुबन्धनिर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन । यथा 'उगितश्चेति । अत्र स्त्र्यर्थाभिधायिशब्द आक्षिप्तोऽकारेण उगिता च विशेष्यते । अथापीति । सामर्थ्याक्षिप्तस्याप्युपादानमस्त्येव । अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति । 'वयसि प्रथमे' इत्यादौ सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिः । अथ तु अत्र'प्यत'इत्यनुवर्तनाद्वर्णग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसम्भवादकारान्तस्य ग्रहणं, तदा नास्ति कश्चिदग्रहणष्टाबादिः ।

उ०—ननु तेषामेवाक्षेपे तत एव स्वादय इति अङ्गत्वादिकमपि तेषां सिद्धमत आह—शब्देनेति । भाष्यकार इति । न तु वार्त्तिककृत्, तेनोत्तरवार्त्तिके चकारकरणादिति भावः । वस्तुत उत्तरवार्त्तिके 'च'शब्दो वार्त्तिककृताऽपि तदर्थं एव प्रयुक्तः । हृदि स्थितयाऽरुच्या च वार्त्तिके फलान्तरकथनं, तामरुचिं भाष्यकारः स्फुटयतीत्येवं व्याख्यानमुचितम् । एवमन्यत्राऽपि बोध्यम् । उपादानमिति । न तु साक्षादुच्चारणमिति भावः । संज्ञेति । 'येन विधि'रित्यनेनेति भावः । नन्वेतदधिकाराऽभावेऽपि विशेष्याऽसन्निधानात्कथं तदन्तविधिरत आह—अत्रेति । स्त्र्यधिकारेणेत्यर्थः । दर्शयतीति । यः सामर्थ्याक्षिप्तस्योपादानं नाऽभ्युपगच्छति तं प्रति कश्चित्तदभ्युपगमाऽवश्यकत्वमेकदेशी दर्शयतीत्यर्थः । परमार्थतस्तत्राऽपिग्रहणमस्तीत्याह—अथ त्विति । नन्वपत्येऽण् न तु प्रकृतिरिति यत्तच्छब्दरूपमित्यादि भाष्यमनुपपन्नमत आह—परार्थेति । तद्धितवृत्तौ परस्य प्रत्ययस्याऽर्थं प्रकृतिरभिधत्ते तदन्वितस्वार्थं प्रतिपादयतीत्याशयेनैतदित्यर्थः । यच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्त्तते तदन्वय्यर्थप्रतिपादकमित्यन्ये । ननु 'याव'दिति नपुंसकस्य 'शुक्ल' इत्यनेन सामानाधिकरण्यमयुक्तमत आह—यावत्तावदिति । न तु तद्धितान्तावित्यर्थः । ननु संख्यावाक्यैः स्वादिविधीनामेकवाक्यत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या न दोषोऽत आह—प्रकरणेति ।

‡ उगितश्च, अजाद्यतष्टाप ४ । १ । ६; ४

+ प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८

तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । यस्तर्ह्यग्रहणः । शुक्लतरः[1] कृष्णतर इति । अत्रापि न यावच्छुक्लस्तावच्छुक्लतरः, प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।

स्वादिषु तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादय* एकत्वादिष्वर्थेषु† शक्या विज्ञातुम् ? एकवाक्यत्वात् । एकं वाक्यं तच्चेदं च[2] । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च, किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते ? कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यदेकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोति, 'अन्यदपि किञ्चित्सङ्ग्रहीष्यामी'ति ।

प्र०—**यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्विति** । 'परार्थाभिधान वृत्ति'रिति प्रकृतिरप्यपत्यादिषु वर्तते । **शुक्लतर इति** । न ह्यत्र शब्देन प्रकृतिरुपात्तेति भावः । **न यावदिति** । यावत्तावच्छब्दौ निपातौ पर्यायतां द्योतयतः । **स्वादिषु तर्हीति** । प्रकरणोत्कर्षाद्'बहुषु बहुवचन'मित्यादेः स्वादिविधिवाक्यस्य च भिन्नवाक्यता मन्यते । **एकत्वादिष्विति** । आकाङ्क्षायोग्यतावशाद्भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः । तत्र **त्रिके** प्रातिपदिकार्थे **चतुष्केपि** पक्षे स्वादय एकत्वादीनां वाचकाः । **पञ्चके** तु पक्षे **चतुष्के** च द्योतकाः । तत्रैकत्वादिषु द्योतका वाचका वा विधीयन्त इत्यर्थः । **यत्तदिति** । द्योतकपक्षेऽयमर्थ —'एकत्वादिषु यद्वर्तते तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां द्योतका उत्पद्यन्ते' । वाचकपक्षे त्वयमर्थः—'एकत्वादिषु स्वादिवाच्येष्वाधेयेषु यच्छब्दरूपं तदाधारार्थवाचि, तस्मात्स्वादय एकत्वादीना वाचका उत्पद्यन्ते' । **अन्यदपीति** । तिङ्विधिवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थः । अङ्गानां हि प्रधानसन्निधावुपदेशार्हाणां प्रकरणोत्कर्षेणोपदेशः सर्वप्रधानसम्बन्धार्थः ।

उ०—**चतुष्केपीति** । स्वार्थद्रव्यलिङ्गकारकरूप इत्यर्थः । **चतुष्के चेति** । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्यारूपोऽत्र चतुष्कशब्दार्थः । ननु वाचकत्वपक्षे 'यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिषु वर्त्तते' इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—**वाचकपक्षे त्विति** । द्योतकत्वपक्ष एव तु भाष्यस्वरसः । अत एव तस्या विशेषणत्वमेवेति बोध्यम् । **अङ्गानां हीति** । एकसन्निधौ पाठे हि तदन्वय एव स्यादिति भावः । एवञ्च 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यत्र विधिग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाऽर्थतो वाऽवधितयाश्रयणं तस्याऽङ्गादिसंज्ञा सिध्यतीति अङ्गादिसंज्ञार्थं सूत्रं न कार्यमिति स्थिते, फलान्तरमाशङ्कते—**यच्छयोश्चेति** । ननु 'प्रत्ययस्य लुग्' इति वचनात्कथं प्रकृतेर्लुगापादानमत

१—'शुक्लतमः शुक्लतरः कृष्णतमः कृष्णतरः' पा० ।

* स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसांङ्योस्सुप् ४ । १ । २

† बहुषु बहुवचनम्; द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २१; २२

२—ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयो भवन्ति, बहुषु बहुवचनम्, द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एवं लस्य तिबादयो विज्ञेयाः ।

यच्छयोश्च लुगर्थम् ॥ २ ॥

यञ्छयोस्तर्हि लुगर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च' [४ । ३ । १६८] इति ङ्याप्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक् प्रसज्येत ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्ती'ति† प्रत्ययस्य भविष्यति । एवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत—'कमेः सः'[1] कंसः । परान् शृणातीति परशुरिति[2] । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' ।

वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थम् ॥ ३ ॥

वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । 'वृद्धात्' 'अवृद्धात्' 'अवर्णान्तात्' 'अनुदात्तादेः' 'द्व्यच' इत्येतानि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति ।

प्र०—यच्छयोश्चेति—वार्तिककारस्य समुच्चयार्थश्चशब्द । भाष्यकारेण तु पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वात्तद्यर्थे चशब्दो व्याख्यात. । प्रकृतेरपीति । यच्छयोर्या प्रकृति.—कसशब्दः परशुशब्दश्च, तदवयवस्यापि प्रत्ययस्येत्यर्थः । इतरश्च प्रकृतेरिति स्थानषष्ठी मत्वाह—एतदपीति । इतरः पूर्वमेवार्थं स्पष्टीकरोति—एवमपीति । उणादय इति । 'अतः कृकमिकसे'ति कमिग्रहणेनैव कंसग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादान ज्ञापक 'क्वचिदेषा व्युत्पत्तिकार्यं न भवती'ति । यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुङ् न भवतीति यच्छयोरेव भविष्यतीत्यर्थः ।

वृद्धावृद्धेति । अत्रापि वार्तिककारस्य चशब्दः समुच्चये, भाष्यकारस्य तु तदर्थे । वृद्धादयो लक्षणं=निमित्त यस्य प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः । अथेति । प्रत्ययार्थसम्बन्धयोग्यार्थाभिधायित्वान्ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति प्रश्नः ।

उ०—आह—यच्छयोरिति । ननु 'कमेः सः' इत्यादिव्युत्पादनादव्युत्पन्नानीत्ययुक्तमत आह—अत इति । कसेस्तु न कंसोऽनभिधानादिति भावः । ननु यञञोरेव लुक्स्यादत आह-यञञोस्त्विति । औत्सर्गिकाण एव लुका सिद्धे तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः । विकल्पस्त्वष्टदोषदुष्ट इति ध्येयम् । अथ मुख्यफलमाह—वृद्धेत्यादि । नन्वसाधारणधर्मो लक्षणं, न च वृद्धादिः प्रत्ययस्याऽसाधारणो धर्मोऽत आह—वृद्धादय इति । वृद्धादीनीति । तस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेष्यत्वेन सम्प्रत्ययो यथा स्यादिति वार्तिकार्थ इति भावः ।

† प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः १ । १ । ६१ १–दशपाद्युणादिवृत्ति ३ । २१; पञ्चपाद्याम् ३ । ६२

२–'परान् शृणातीति परशुः—आयुधम्' दशपाद्युणादिवृत्तिः १ । ११६, पञ्चपाद्याम् १ । ३३

अथाऽक्रियमाणे ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानि स्युः? समर्थविशेषणानि* । तत्र को दोषः? 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' [४ । १ । १५७] इह च प्रसज्येत—ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । इह च न स्यात्—ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । वृद्ध ।

अवृद्ध—'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्' [४ । १ । १६०] इह च प्रसज्येत—ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात्—ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध ।

अवर्ण—अत इञ्भवतीतीहैव स्यात्†—दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्धि समर्थमकारान्तम् । इह च न स्यात्—दक्षयोरपत्यम् दक्षाणामपत्यमिति । एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम् । अवर्ण ।

प्र०—**समर्थविशेषणानीति** । 'समर्थाना प्रथमा'दित्यधिकाराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यानवगमाद्विभक्त्यन्तस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धयादीनि भवन्ति । **ज्ञानामिति** । ननु वृत्तावभेदैकत्वसख्योपजननान्नास्ति द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययः । नैष दोष, क्वचिदादेशादिवशात्सख्याविशेषोपि प्रतीयते, यथा तावको मामक इति । एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवचनमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्बहुत्व गमयेत्, प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम्—

> 'भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः ।
> सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेत्' ॥ इति ॥

उ०—**प्रत्ययार्थेति** । भाष्ये—**कस्यैतानीति** । किं शब्दः क्षेपे । नाऽन्यस्य कस्यापि, किन्तर्हि? ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैवेत्यर्थ इति भाव । **अधिकारादिति** । 'समर्थः पदविधिः' इत्येतदधिकारादिति वक्तुं युक्तम्, श्रुतविशेष्यसम्भवे न कल्पनाऽवकाश इति भावः । नन्वेतदधिकारेऽपि सन्निहितत्वाऽविशेषात्समर्थविशेषणान्येव स्युरत आह—**तदुपादानसामर्थ्यादिति** । प्रागुक्तप्रयोजनानि तु भगवता खण्डितान्येवेति भावः । **वृद्धादीनीति** । आदिना 'समर्थाना प्रथमा'दित्यपि । अन्यथा कृतवर्णाऽऽनुपूर्वीकत्वसामर्थ्यस्य सुबन्तविशेषणत्वे 'भानोरपत्यं भानवः' इत्यत्र ओकारसहितस्य लुका निवृत्तौ तद्रूपाऽसिद्धिः स्यादिति बोध्यम् ।

ननु 'आम्रगुप्तायनि'रित्यादौ चरितार्थः फिञ् कथं बहुत्व गमयेदत आह—**प्रकरणादिवशाद्वेति** । **भेदः**—पृथगुपस्थितिः । **संख्याविशेषो**—द्वित्वादिः । **व्याख्यातः**—वृत्तावसत्त्वेन, वाक्ये सत्त्वेनेत्यर्थः । **विशेषस्त्विति** । संख्याविशेषस्त्वित्यर्थः । **तादृशः**—असत्त्वविशिष्टः । शौर्पिकमासजाततावकीनादौ व्यभिचारादिति भावः । वस्तुतो वृत्तौ द्वित्वादीनामभानमेव, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणाऽनेकव्यक्तिभानं, तत्र

* समर्थः पदविधिः २ । १ । १

† अत इञ् ४ । १ । ९५

स्वर—अनुदात्तादेरञ्भवतीतीह च प्रसज्येत‡ वाचो विकारः, त्वचो विकार इति। एतद्धि समर्थमनुदात्तादि। इह च न स्यात्—सर्वेषां विकार इति। एतद्धि समर्थमुदात्तादि+। स्वर।

द्व्यज्लक्षण—द्व्यचष्ठनितीह च प्रसज्येत × वाचा तरति, त्वचा तरतीति। एतद्धि समर्थं द्व्यच्। इह च न स्यात्—घटेन तरतीति। एतद्धि समर्थमद्व्यच्।

अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किञ्चिदिष्टं सङ्गृहीतं भवति, आहोस्विद्दोषान्तमेव? अस्तीत्याह। किम्? साम्ना तरति, वेम्ना तरतीति। एतद्धि समर्थमपि द्व्यच्, ङ्याप्प्रातिपदिकमपि।

अथ ङ्याब्ग्रहणं किमर्थम्, न 'प्रातिपदिका'दित्येव सिद्धम्? न सिध्यति। 'अप्रत्यय'* इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति॥ यद्येष ङ्याब्ग्रहणे हेतुः, त्यूङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम्। तावपि हि प्रत्ययौ। तिग्रहणे तावद्वार्तम्। तद्धितः प्राति-

प्र०—वाचो विकार इति। 'सावेकाच' इति विभक्तेरुदात्तत्वात्पदमेतदनुदात्तादि। एतच्चोदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थम्। अस्य वृद्धत्वान्मयटा भाव्यम्। इद तूदाहरण—पञ्चा ना विकार इति। 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रिति विभक्तेरुदात्तत्वादनुदात्तादिसमर्थमेतत्। प्रातिपदिकं तु 'न्रः संख्याया' इत्याद्युदात्तम्। सर्वेषामिति। 'सर्वस्य सुपी'त्याद्युदात्तं पदम्। प्रातिपदिकं तु—सर्वशब्दोऽन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि।

उ०—तद्बोधनायेदं वाक्यं प्रदर्श्यते न त्वेष विग्रह इति बोध्यम्। मयटेति। 'नित्यं वृद्धे'त्यनेन। केचित्तु—'नित्यं वृद्धे'त्यत्र भाषायामित्यनुवृत्तेर्भाष्यं छन्दोऽभिप्रायमित्याहुः। सर्वस्य सुपीति। सौवरसप्तमीना तदन्तसप्तमीत्वेन प्रत्यये परत पूर्वकार्यत्वाऽभावेन 'न लुमता' इत्यस्याऽप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वं बोध्यम्। 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायोऽप्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव लुको बलवत्त्वबोधकः। अकृतव्यूहपरिभाषाया भाष्यकृताऽस्वीकाराच्च। 'सुब्'ग्रहणफलमप्येतदेव, तदभावे हि सर्वत्राऽनेनाद्युदात्तत्वेऽनुदात्तादित्वाऽभावादननापत्तिरिति बोध्यम्। ननु शिट्स्वरेण सर्वशब्द आद्युदात्त एवेति कि 'सर्वस्य' सुपी'त्यनेनेत्यत आह—सर्वशब्द इति। अत एव सिद्धान्ते 'सार्वं' इत्यन्तप्रयोगसिद्धिः। वार्त्तं युक्तमिति। वार्त्तशब्दो युक्तपर्यायोऽसारपर्यायश्च।

‡ अनुदात्तादेश्च ४।३।१४०

+ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः; सर्वस्य सुपि ६।१।१६८; १९१

× नौद्व्यचष्ठन् ४।४।७

* अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १।२।४५

पदिकमिति† प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ऊङ्ग्रहणे चापि वार्तम् । उवर्णान्तादूङ्विधीयते‡, तत्रैकादेशः, एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ।

यद्येष ऊङोऽग्रहणे हेतुः, आब्ग्रहणमपि न कर्तव्यम् । आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते, तत्रैकादेशः, एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । यस्तर्ह्यनकारान्तात्—क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशेति× । अत्राप्यकारान्ताद् वृत्तिर्लक्ष्यते—क्रुञ्चानालभेत, उष्णिहककुभौ, देवविशश्च मनुष्यविशश्चेति ॥ इह तावत्—उष्णिहककुभाविति, आप एवौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम्+ । इह खल्वपि—देवविशश्च मनुष्यविशश्चेति, नास्ति विशेषोऽकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति ।

यत्तावदुच्यते—'इह तावदुष्णिहककुभावित्याप एवौत्तरपदिकं ह्रस्वत्व'मिति, संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत् । नैषा संज्ञा, नापीदं छन्दः । यदप्युच्यते—'इह खल्वपि देवविशश्च मनुष्यविशश्चेति, नास्ति विशेषोऽकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वे'ति, स्वरे विशेषः । यद्यत्र व्यञ्जनान्तादुत्पत्तिः स्याद्देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत* देवविशमिति चेष्यते† । तस्मात्क एष एवंविषयः ।

प्र०— अथेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिं मन्यते । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह—न सिध्यतीति । तिग्रहण इति । वार्तं—युक्तं प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः ।

क्रुञ्चानिति । अजादिषु तु पाठो जातिलक्षणङीष्बाधनार्थः । आब्ग्रहणवाद्याह-तावदिति । आप इति । 'ङ्यापो'रिति ह्रस्वत्वं हलन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः । इहेति । ततश्च देवविट्शब्दादेवामिति भावः ।

आब्ग्रहणप्रत्याख्यानवाद्याह—यत्तावदिति । स्वरे विशेष इति । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्व भवति । यदा तु मूलविभुजादित्वाद्देववि-

उ०—भाष्ये—ऊङ्ग्रहणे चेति । श्वश्रूशब्दः 'श्वशुरः श्वश्र्वा'इति निर्देशादनूङन्त एवाऽव्युत्पन्न इति भावः । अदन्तत्वेऽजादिपाठो व्यर्थ इत्यत आह—अजादिष्विति । हलन्तादेवेति—एवकारो भिन्नक्रमः । हलन्ताद्विहितस्याऽऽप एवेत्यर्थः । नन्वविशेषेऽकारान्तादमिति सोऽप्यस्तीति तत आपि अन्तवद्भावेन सिद्धमत आह—देवविट्शब्दादेवामिति । एवञ्चाऽव्यवहृताऽदन्तसत्त्वे मानाऽभावेन नाऽकारान्तादाब् वक्तुं शक्य इति भावः । 'देवविट्शब्दादेवाऽऽबि'ति पाठेऽप्युक्त एवाऽर्थः । भाष्ये—तस्मात्क एष इति ।

---

† यूनस्तिः; तद्धिताः ४ । १ । ७७; ७६; कृत्तद्धितसमासाश्च १ । २ । ४६

‡ ऊङुतः ४ । १ । ६६   × क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा (क्रुञ्च् उष्णिह् देवविश्) इति हलन्ता अजादिगणे ४ । १ । ४ पठ्यन्ते । + ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ६ । ३ । ६३

* गतिकारकोपपदात् कृत् ६ । २ । १३९; अनुदात्तौ सुप्पितौ ३ । १ । ४

† थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ६ । २ । १४४

इदं तर्हि—'पादोऽन्यतरस्याम्' 'टाबृचि' [४ । १ । ८; ९] इति । 'ऋची'-त्युच्यते, तत्र च्छान्दसत्वाद्भविष्यति । 'ऋची'ति नेदं छन्दो विवक्षितं—काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलकं वा । किं तर्हि ? प्रत्ययार्थविशेषणमेतत्—'ऋक् चेत्प्रत्ययार्थो भवती'ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्दसमानार्थोऽकारान्तश्छन्दसि दृश्यते । 'तस्याः समुद्राक्षरमेकं पदम्' । एकः पाद इत्यर्थः । तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि—'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' [४ । १ । १३] इति । बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति ।

ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥४॥

ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेत, ङ्याब्ग्रहणं वा ? अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि ?

प्र०—शशब्दः कप्रत्ययान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्त्या च सहैकादेश उदात्तो भवति । तत्र च्छान्दसत्वादिति । 'अप्रातिपदिकत्वेऽपि प्रत्ययोत्पत्ति'रिति शेषः ।

लिङ्गविशिष्टस्येति । यथाकथञ्चित् प्रातिपदिकग्रहणे एषा परिभाषोपतिष्ठते न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहण एवेति भावः । कः पुनरिति । ङ्याब्ग्रहणं लघु न तु परिभाषेति भावः ।

उ०—कप्रत्ययाऽन्तोऽदन्त एव । एवंविषयः—देवविशं देवविशेत्यादिप्रयोगविषयो न हलन्त इत्यर्थः । अनेनाऽतिप्रसङ्गो वारितः । एतेन 'हलन्तेभ्योऽपि टा'बिति भागुरिमतं चिन्त्यमिति सूचितम् ।

'भविष्यती'त्यस्य किमित्याकाङ्क्षायामाह—अप्रातिपदिकत्वेऽपीति । भाष्ये—पदशब्द इति । छन्दसि दृष्टस्य लोकेऽपि क्वचित् प्रयोगाऽङ्गीकारे बाधकाऽभावेनाऽकारान्तादेव प्रत्ययः । एवञ्च 'टाबृचि' इति सूत्रं न कार्यमिति भावः । एवञ्च ऋचि वाच्यायामपि 'एकपदी एकपाद्' इत्यस्य भाष्यरीत्या सत्त्वेन 'टाबृचि' इति सूत्राऽऽरम्भेऽपि तत्र 'अन्यतरस्या'ग्रहणानुवृत्त्या तत्साध्यमिति सूचितम् । भाष्ये—बहुराजेतीति । वाचा दिशा निशादेरप्युपलक्षणमिदम् ।

स्वरूपग्रहण एवेति । विशिष्य ग्रहण एवेत्यर्थः । अत एव भाष्ये 'प्रमाणे द्वयस'जिति फलेषु 'छिन्त्यादि'रिति च दोषेषूक्तं सङ्गच्छते । 'क पुन'रिति प्रश्ने विशेषाऽभावमात्रं न विवक्षितमित्याह—लघ्विति ॥ भाष्ये—पुंवद्भावेनैतत्सिद्धमिति । 'भस्याऽढे तद्धिते' 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्'ऽनूङ्' 'रिद्धश्च प्रत्ययविधा'वित्युक्तेरिति भावः । अप्रयोजन-

१—'टाबृची'ति सूत्रस्य प्रत्याख्यानं सूचयति भाष्यकारः । सत्यस्मिन् सूत्रे 'एकपदा' इति प्रयोगः सिध्यति, स च पादशब्दसमानार्थात् पदशब्दादापि सति सिध्यतीति नार्थः सूत्रेण ।

प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थम् ॥ ५ ॥

सर्वनामविधिः प्रयोजनम् । सर्वनाम्नः* सुडिहैव स्यात्—येषाम् तेषाम् । यासाम् तासामित्यत्र न स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अवर्णान्ताड्डाब्विधीयते, तत्रैकादेशः, एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्सुड् भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—'सर्वनाम्नस्तृतीया च' [२ । ३ । २७] इहैव स्यात्—भवता हेतुना, भवतो हेतोरिति । भवत्या हेतुना, भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात् । सर्वनाम ।

स्वर—'कुसूलकूपकुम्भशालं बिले' [६ । २ । १०२] इहैव स्यात्—कुसूलबिलम् । 'कुसूलीबिल'मित्यत्र न स्यात् । स्वर ।

समास—द्वितीया श्रितादिभिः सह समस्यते† । इहैव स्यात्—कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कष्टं श्रिता कष्टश्रिता इत्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । श्रितशब्दोऽकारान्तस्तत्रैकादेशः, एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावाद्भविष्यति ॥ इदं तर्हि—'पूर्वसदृश' [२ । १ । ३१] इतीहैव स्यात्—पित्रा सदृशः पितृसदृशः । पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् । समास ।

तद्धितविधि—'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' [४ । २ । ४७] इतीहैव स्यात्—हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनैतत्सिद्धम्‡ । इदं तर्हि—'प्रमाणे द्वयसच्' [५ । २ । ३७] यथेह भवति—हस्तिद्वयसम् हस्तिमात्रम् । एवं हस्तिनीद्वयसम् हस्तिनीमात्रमित्यपि यथा स्यात् । तद्धितविधि ।

लुक्—'नेन्तिसिद्धबध्नातिषु च' [६ । ३ । १९] इहैव स्यात्—स्थण्डिलशायी । स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् । लुक् ।

प्र०—स्थण्डिलशायिनीति । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते'रिति वचनादनुत्पन्न एव ङीपि समासे सति इन्नन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत् । एवं 'ग्रामेवासिनी' 'दर्शनी-

उ०—मिति । तदनित्यत्वाश्रयेण भाष्यं व्याख्येयमित्याहुः । किञ्च,—अस्याः परिभाषायाः 'प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गविशिष्टेऽतिदेश'इत्यर्थ इति 'बहुव्रीहेरूधसः' इति सूत्रभाष्ये व्यक्तीभविष्यति । एवञ्च समासोत्तरमप्यन्तरङ्गत्वाल्लुकः पूर्वं ङीपि तेन न्यायेनोत्तरपदत्वस्य तद्विशिष्टे एव सत्त्वेन लुगलुगादि न स्यादिति

* आमि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ । ५२　　† द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २ । १ । २४　　‡ भस्याऽढे तद्धिते ६ । ३ । ३५ वा० ११

अलुक्—'शयवासवासिष्वकालात्' [६ । ३ । १८] इहैव स्यात्—ग्रामेवासी । ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् ।

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम् । विध्यर्थं तावत्—'क्यङ्मानिनोश्च' [६ । ३ । ३६] इहैव स्यात्—दर्शनीयमानी । दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् । प्रतिषेधार्थमपि । वक्ष्यति—'स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि'+ । तस्मिन् क्रियमाण इहैव स्यात्—दीर्घमुखमानी । दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् ।

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥ ७ ॥

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम् । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' [२ । २ । १५] इहैव स्यात्—अपां स्रष्टा । अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात् । प्रत्यय ॥ उपचार—'अतः कृकमिकंसकुम्भ' [८ । ३ । ४६] इहैव स्यात्—अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् ।

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन ।

अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ ८ ॥

उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति । 'द्विषत्परयोस्तापेः' [३ । २ । ३९] यथेह भवति—द्विषन्तप इति । एवं द्विषतीताप इत्यत्रापि स्यात् ।

यञिञोः फकि ॥ ९ ॥

यञिञोः फक्यतिप्रसङ्गो भवति* । यथेह भवति—गार्ग्यायणः दाक्षायणः । एवं गार्गेयः दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् ॥ नैष दोषः । ढगत्रबाधको भविष्यति† ।

प्र०—यमानिनी' 'दीर्घमुखमानिनी'त्यपि द्रष्टव्यम् । ढगत्रेति । परत्वादिति भाव । समासान्तादीकार इति । मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति 'पु योगादाख्याया'मिति ङीप् । तत्र को दोष इति । टचि

उ०—सा तदर्थमावश्यकीत्याशयः । एतदपि भाष्यं तत्रमानमित्यन्ये । परः परिभाषास्वीकारे दोषानुद्भावयति—अतिप्रसङ्ग इत्यादि । अपवादत्वाद्यसम्भवादाह—परत्वादिति । ढकोऽवकाशो दाक्षेय इति । ईकारे लुस इति । तस्या आभीयत्वेनाऽसिद्धत्वात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाऽभावे 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे 'यस्ये'ति-

+ ६ । ३ । ४० वा० १ * यञिञोश्च ४ । १ । १०१ † द्व्यचः ४ । १ । १२१

समासान्तेषु च ॥ १० ॥

समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' [५ । ४ । ९१] यथेह भवति—मद्रराजः कश्मीरराजः । एवं मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् ।

न वा भवति—मद्रराजीति ? भवति, यदा समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्टग्रहणे त्वीकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत । तत्र को दोषः ? पुंवद्भावष्टिलोपश्च‡ । तत्र मद्रराजीत्येतद्[1]रूपं स्यात्, मद्रराज्ञीति चेष्यते ।

महदात्वे प्रियादिषु ॥ ११ ॥

महदात्वे प्रियादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' [६ । ३ । ४६] इति यथेह भवति—महान् प्रियोऽस्य महाप्रियः । एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् ॥ किमुच्यते प्रियादिष्विति ? यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते ×। यत्र तु न प्रतिषिध्यते भवितव्यमेव तत्रात्वेनेति ।

ञ्नित्स्वरे ॥ १२ ॥

ञ्नित्स्वरेऽतिप्रसङ्गो भवति । ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति+ । यथेह भवति—दाक्षिः आहिचुम्बकायनिः । एवं दाक्षी आहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् ।

प्र०—कृते 'यस्येति चे'तीकारे लुप्ते टित्त्वान्ङीपि कृते मद्रराज्ञीति सिध्यतीति **प्रश्नः** । **यत्र पुंवद्भाव इति** । तत्रापूरणीप्रियादिष्विति वचनात् । **यत्र त्विति** । 'महाजघ'इत्यादौ । **दाक्षीति** । 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमिष्यते ।

बहोर्नञ्वदिति । बहुशब्दादुत्तरपदबहुत्वे वर्त्तमानाद्यत्परं पद तदन्तस्य समासस्य नञ इव स्वरो भवतीत्यतिदेशार्थ. । तेन बहवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र 'नञ्सुभ्या'मिति

उ०—लोपे च सतीत्यर्थः । भाष्ये—**पुंवद्भावष्टिलोपश्चेति** । 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वं, 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इत्यर्थः ।

महाजङ्घ इति । महती जंघा यस्येति समासे 'स्त्रियाः' इति पुंवत्त्वे आत्त्वं भवत्येवेत्यर्थः । **इष्यत इति** । आद्युदात्तन्तु पदं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र यथा पूर्वोत्तरपदरूपसमाससंघातग्रहणं तथा सूत्रार्थव्याजेन दर्शयति—**बह्विति** । बह्वयो गोमत्यो यस्या इति विग्रहे एतत्प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह—**बहवो गोमन्तोऽस्या इति** ।

---

‡ भस्याऽढे तद्धिते ६ । ३ । ३५ वा० १; नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४ १—'इत्येवं पा० ।

× स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६ । ३ । ३४

+ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १९७

राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ १३ ॥

राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोरतिप्रसङ्गो भवति । राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति* यथेह भवति—राजब्राह्मणः राजकुमारः । एवं राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रापि स्यात् ।

समाससंघातग्रहणेषु च ॥ १४ ॥

समाससङ्घातग्रहणेषु चाऽतिप्रसङ्गो भवति । 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' [६ । २ । १७५] यथेह भवति—बहुगोमान् बहुयवमान् । एवं बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् ॥ किमुच्यते 'समाससङ्घातग्रहणे'ष्विति । यदवयवग्रहणं प्रयोजनमेव तदस्याः परिभाषायाः—'कुसूलकूपकुम्भशालं बिले' [६ । २ । १०२] कुसूलीबिलमिति यथा ।

विभक्तौ चोक्तम् ॥ १५ ॥

किमुक्तम् ? 'न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणा'दिति† ।

एतेऽस्याः परिभाषाया दोषाः, एतानि च प्रयोजनानि स्युः । एते दोषाः समा भूयांसो वा, तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । न हि 'दोषाः सन्ती'ति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि 'भिक्षुकाः सन्ती'ति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते,

प्र०—समासान्तोदात्तत्वं भवति । बहुगोमतीति । बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः । उगितश्चेति ङीप् । समासोऽत्र सघातरूपः कार्यीति लिङ्गविशिष्टसमासाग्रहणात्समासान्तोदात्तत्वाभावादीकारः पित्त्वादनुदात्तो भवति । ईकारात्तु पूर्व उदात्तो भवति । **कुसूलीबिलमिति ।** पूर्वपदस्यात्र कार्यित्वं, न तु सघातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव ।

विभक्तौ चोक्तमिति । 'उगिदचा'मित्यत्रोक्तम् । यथा गोमानित्यत्र नुम्भवति एवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति । तत्र परिहार उक्तो—'न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणा'दिति ।

उ०—**ईकारात्पूर्व इति ।** ततः पूर्वो 'म'शब्दाऽकारो 'बहोः' इति सूत्रेणोदात्त इत्यर्थः । **उगिदचामित्यत्रेति ।** 'युवोरनाकौ'इति सूत्रे । तत्सूत्रमपि गृहीत्वाऽस्यार्थस्योक्तत्वादिति बोध्यम् । दोषोद्भावयिता आह भाष्ये—**एते दोषा इति ।** मदुक्ता इत्यर्थः । **एतानि च**—त्वदुक्तानि । **समा भूयांसो** 'वेति । अन्येषामपि दोषाणा सत्त्वादित्यभिमानः । परिभाषावाद्याह—**न हि दोषा** इत्यादि । आरम्भे युक्त्यन्तरमाह—**दोषाः खल्वपीति ।** अन्यत्र दोषाऽभावादिति भावः ।

१—'कर्मधारये समासे राज्ञःस्वरे अतिप्रसङ्गो भवति ।' पा० ।
* राजा च ६ । २ । ५९ 'ब्राह्मणकुमारयो'रित्यनुवर्तते । २–'मेवैतस्याः' पा० ।
† ७ । १ । १ वा० १३ ३–'परिणेयम्' पा० ।

न च 'मृगाः सन्ती'ति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् ? न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं च दोषेषु ।

तद्धितविधानार्थं तु ॥ १६ ॥

तद्धितविधानार्थं तु ङ्याब्ग्रहणं कर्तव्यम् । ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्—कालितरा हरिणितरा । खट्वातरा मालातरा‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वम् ॥ १७ ॥

विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति[1] ।

तत्र समासान्तेषु दोषः ॥ १८ ॥

तत्र समासान्तेषु दोषो भवति—बहुगोमत्का बहुयवमत्का । समासान्ता अपि ङ्याबन्तात्स्युः† ।

प्र०—विभक्त्याश्रयकार्ये क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः । **प्रतिविधेयमिति** । अच्प्रकरणे 'शक्तिलाङ्गूलाङ्कुशे'त्यत्र वार्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्या परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेनानिष्टे विषये नोपतिष्ठते । **तद्धितविधानार्थं त्विति** । सति ङ्याब्ग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्वं ङ्यापौ भवतस्तदन्तात्तद्धित इत्यर्थः । **विप्रतिषेधाद्धीति** । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्यते—'काली'ति । प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा—'कालतर' इति । स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोऽन्तरङ्गः, प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्ष-

उ०—ननु 'ङ्याब्'ग्रहणे कृतेऽपि प्रातिपदिकत्वमाश्रित्य परत्वात्तद्धितः स्यादत आह—**सतीति** । प्रकृतित्रयाऽधिकारसामर्थ्या'दिति पाठः । **बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वादिति** । तदपेक्षप्रकर्षाद्यन्वयश्च स्वार्थे समासस्यैवेति तरबादिर्बहिरङ्ग इति भावः । **स्वार्थमिति** । स्वार्थोऽत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्, **समवेतं**—तेन स्वार्थेनाऽऽश्रितमित्यर्थः । **विभक्तिः**—कारकम् । 'यतः—कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः—पूर्वं तत्तद्विषयकाकाङ्क्षावान्, 'अतः—ततः प्रियादिषु प्रवर्तेते' इत्यन्वयः ।

युगपदर्थो इति । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराऽयोगादिति भावः । न तु शास्त्रे कल्पिता कल्पितन्यायवशादारोपितक्रमवतीमर्थवत्तामाश्रित्येति तात्पर्यम् । तदाश्रयणे तु सत्यन्तरङ्गत्वादेव पूर्वं स्त्रीप्रत्यये

‡ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ५ । ३ । ५७, घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ६ । ३ । ४३　१—अतोऽग्रे 'तत्र को दोषः' इति क्वाचित्कोऽपपाठः, प्रश्नस्यानन्वयादिति नागेशः ।

† नद्यृतश्च ५ । ४ । १५३

त्यूङोश्च ग्रहणम् ॥ १९ ॥

त्यूङोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति—युवतिका ब्रह्मबन्धुकेति* ।

ऊङ्ग्रहणेन तावन्नार्थः । नास्त्यत्र विशेष उकारान्तादुत्पत्तौ सत्यामूङन्ताद्वा× ॥ इदं तर्हि युवतितरा† ब्रह्मबन्धुतरा‡ [ब्रह्मबन्धूतरा] इति ।

तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनाऽयोगात्ताद्धितानुत्पत्तिः ॥ २० ॥

तदन्तस्य च=ङ्याबन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति—कालितरा हरिणितरा, खट्वातरा मालातरेति । किं कारणम् ? ङ्याबन्तमेतत्स्त्रीप्रधानम्, न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः ॥ नैष दोषः । न हि किंचिदुच्यत 'एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमेवञ्जातीयकान्ने'ति । एतावदुच्यते 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' 'तिङश्च' [५ ।

प्र०—त्वाद्बहिरङ्गः । ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम् । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चाऽयुक्तो विप्रतिषेधः । तथा च [१]वक्ष्यते—

'स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।
समवेतस्य च वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥
अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् ।
प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥' इति ।

एवं तर्हि तत्क्रमानाश्रयेण 'लौकिके प्रयोगे पदादुच्चरिताद्युगपदर्थाः प्रतीयन्ते' इति लौकिकार्यव्यवस्थाङ्गीकारेण न प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः ।

समासान्ता अपीति । तत्र बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहौ कृते ङीपि च [२]कबुत्पत्तौ बहुगोमतीकेति प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धुकेति । अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामूङन्तात्कप्प्रत्यय इष्यते ।

उ०—व्यर्थमेव ङ्याब्ग्रहणमिति भावः । भाष्ये—तत्र समासान्तेषु दोषः—इत्यतः प्राक्—'तत्र को दोषः' इति क्वाचित्कोऽपपाठ, प्रश्नस्याऽनन्वयात् । 'बहुयवमत्का' इत्युत्तरं वा [२]स ग्रन्थः । तत्र ङ्याब्ग्रहणे कृते समासान्तेषु दोष इति तदर्थः । ननु ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषात् 'नास्त्यत्रे'त्यनुपपन्नमत आह—केऽण इतीति ।

ननु 'युवतितरे'त्यत्र 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वं दुर्वारमत आह—जातेश्चेतीति । एषा जातिकार्यस्य वैकल्पिकताया अग्रे वक्ष्यमाणत्वान्न 'अचःपरस्मिन्' इति सूत्रस्थ—'युवजानि'रिति भाष्यप्रयोगाऽसङ्गतिः । विकल्पेनेति । एवञ्च तदभावे दीर्घश्रवणार्थमूङन्तात्तद्धितोऽवश्यमङ्गीकार्य इति भावः । भाष्ये दोषान्तरमाह—तदन्तस्य चेति । तस्य सर्वत्रेति । प्रत्ययार्थत्वाच्छास्त्रीय स्त्रीत्वं प्रधानमिति भावः । सर्वस्यैवेति ।

१—'चापि' पा० । * अज्ञाते ५ । ३ । ७३
× केऽणः ७ । ४ । १३ इति ह्रस्वो भविष्यति । † जातेश्च ६ । ३ । ४१
‡ नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । ४४ २—क्वाचित्कः पाठः ।
३—'भाष्यकारेण' इति शेषः । 'कुत्सिते' ५ । ३ । ७४ सूत्रभाष्ये ।

३ । ५५; ५६] इति, यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यति, अस्ति चाऽप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः । इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति द्रव्यं प्रधानम्, गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते ।

उक्तं वा ॥ २१ ॥

किमुक्तम् ? 'सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय' इति+ । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते—'स्त्रियामभिधेया-या'मिति, नापि 'स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका'दिति । कथं तर्हि ? स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे ? स्वार्थ इति ।

प्र०—नास्त्यत्रेति । केऽण इति ह्रस्वविधानादिति भावः । युवतितरेति । 'जातेश्चे'ति पुंवद्भाव-प्रतिषेध मन्यते, यौवनस्य चातिरूपत्वात् । ब्रह्मबन्धुतरेति । अत्र 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्या'मिति विकल्पेन ह्रस्वः । न च स्त्रीत्वस्येति । तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् प्रकर्षाप्रकर्षाभाव इत्यर्थः । इह खल्वपीति । सर्वत्र प्रधानस्य प्रकर्षाभाव. । तदुक्तं हरिणा—

'सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना ।
प्रकर्षो विद्यते[1]नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥' इति ।

ततश्च कालितरेत्यत्रापि कालगुणप्रकर्षाश्रयस्तप्प्रत्ययः । उक्तं वेति । नात्र स्त्रीत्व प्राधान्येन प्रत्ययाभिधेयम्, किं तर्हि, स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्तमानात् । प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादय', ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते । तस्य च व्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाश्रयातिशयविवक्षाया प्रकर्ष-प्रत्यय इत्यर्थः ।

उ०—भेदहेतुगुणादिकं विना न द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो, नाऽपि भेदहेतुं विना स द्रव्यरूपः प्रधानाऽर्थः शब्दा-ऽभिधेय इत्यर्थः । एवञ्च निरुपाधेर्व्यपदेशाऽभावाद्यदुपाधिकृतो व्यपदेशस्तन्निमित्त एव प्रकर्षः । उपाधिरपि यत्र प्रकर्षाद्विहीनस्तत्र तत्सहचरितगुणप्रकर्षो बोध्यः । यथा 'गोतर' इत्यादौ । एवं गुणादिरेव यत्र प्रधानं तत्र तस्य द्रव्यायमाणत्वात्तत्संसर्गिधर्मान्तरनिमित्त एव प्रकर्षः । यथा शुक्लतरं रूपम्=अतिशयेन शुक्ल-मित्यर्थ इत्यादि बोध्यम् । स्त्रीत्ववति द्रव्ये इति । तेन प्रातिपदिकविशेषणत्वादित्यस्य तदर्थविशेषणत्वा-दित्यर्थ इति भावः । स्वार्थे टाप्यपि प्रकृते किमायातमत आह—ततश्चेति । गुणप्रकर्षाश्रयेति । गुणप्रकर्ष-कृतेत्यर्थः । गुणगतप्रकर्षस्य द्रव्ये आरोप इति भावः । अन्यदोषे उद्धृतेऽपि आद्यो दोषोऽस्त्येवेत्याह—ननु चोक्तमिति—भाष्ये ।

+ ४ । १ । ३ वा० ५　　१—'यत् प्रातिपदिकं स्त्रिया' 'यत् स्त्रिया प्रातिपदिकं' पा० ।

ननु चोक्तम्—'तत्र समासान्तेषु दोष' इति ? समासान्ता अपि स्वार्थिकाः, उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति ॥ कथं कालिकेति* ? 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्ये' [ती]त्त्वं भविष्यति† ॥ कथं हरिणिकेति ? हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥ कथं लोहिनिकेति ? वक्ष्यत्येतत्—'लोहितालिलङ्गबाधनं वे'ति‡ ॥ १ ॥

प्र०—समासान्ता अपीति । ङ्याब्ग्रहणप्रत्याख्यानेन समासान्तेषु परिहार । स्त्रियामन्यपदार्थे बहुव्रीहिविधानात् स्त्रीप्रत्ययस्य च समासान्तस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः । कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तेन न्यायेनान्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्यये कृते प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते ॥ कथं कालिकेति । 'वर्णे चानित्ये' 'रक्ते' इति वर्तमाने—'कालाच्चे'ति स्वार्थे कन्प्रत्ययः, तदपेक्षश्च स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीति परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः ॥ कथं हरिणिकेति । स्वार्थे हरितशब्दात्परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः । अज्ञातादिकनस्तु बहिरङ्गत्वात्प्रागेव स्त्रीप्रत्यय सिध्यति । हरिणशब्द इति । हरितशब्दसमानार्थ इति भाव. । तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति । हरिणशब्दस्य हरिणिकेति भाव. ॥ लोहिनिकेति । न हि लोहिनशब्दः प्रातिपदिकमस्तीति प्रश्नः । वक्ष्यत्येतदिति । अवश्यवक्तव्यता दर्शयति । क्रियमाणेऽपि ङ्याब्ग्रहणे 'लोहितान्मणौ' 'वर्णे चानित्ये' 'रक्ते' इति प्रतिपदविधानाद्बलीयस्त्वात्स्त्रीप्रत्ययान् (यं) बाधित्वा कन्नेव स्यात् ॥ १ ॥

उ०—स्वार्थे 'कथं कालिके'त्यग्रिमभाष्याऽनुत्थानापत्तेराह—प्रत्याख्यानेनेति । विप्रतिषेधोपपत्तिरिति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वाऽनाश्रयणात्स्त्रीप्रत्ययाना न बहिरङ्गत्वमिति भावः । ननु पूर्वोक्तकालितरेत्यादित्यक्त्वा 'कथं कालिके'त्युदाहरणान्तरदाने किं बीजमत आह—कालितरेत्यादौ त्विति । पूर्वोक्तेन—'स्वार्थमभिधाये'त्यादिना । अत्यन्तस्वार्थिकतरपोऽभावादिति भावः । ननु 'कालिके'त्यादावपि तेनैव न्यायेनाऽन्तरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययः स्यादत आह—वर्णे चेति । स्वार्थे—केवलस्वार्थे । अत्यन्तस्वार्थिकत्वात्तेषां तत्र च न तन्न्यायाऽवसर इति भावः । हरितशब्दात्परत्वात्कनिति । ततश्च 'वर्णादनुदात्ता'दिति ङीब्नकारौ न स्यातामिति भावः । अज्ञातादिकस्य त्विति पाठः । 'कनः' इति पाठे 'सञ्ज्ञाया क'निति बोध्यम् । ननु वचनाऽन्तरस्वीकारेण वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह—अवश्येति । लोहितात्कना परत्वेन प्राप्तं लिङ्गबोधकप्रत्ययबाधन चेति तदर्थः । प्रतिपदेति । अनवकाशत्वे सत्येव तस्य बाधकत्वप्रयोजकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । परत्वादिति वक्तुमुचितम् । 'एतिका' 'एनिका' इत्यादि तु अत्यन्तस्वार्थिके कनि न भवत्येव, वचनाऽभावात्, एनशब्दस्य प्रकृत्यन्तरस्याऽभावाच्च । किन्तु 'एतिका' इत्येव सूत्रमतेऽपि । ङ्याब्ग्रहणमत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य निवृत्तमेव । अत्र चाऽर्थे 'लोहिता'दिति वचनमेव ज्ञापकम् । सूत्रे 'ङ्याब्'ग्रहणन्तु 'कालितरा' इत्यादावुक्तन्यायसिद्धार्थकथनमेवेति न सूत्रभाष्ययोर्विरोधः । न च 'हरिणिके'त्यादौ कनि कृतेऽपि पूर्वभागे 'वर्णादनुदात्ता'दिति दुर्वारम् । 'एकाज्द्विर्वचन'न्यायेन समुदायात्स्त्रीप्रत्यये तेनैवोक्ततया मध्ये तदनुत्पत्तेरित्याहुः ॥ १ ॥

---

* कालाच्च ५ । ४ । ३३ † प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ७ । ३ । ४४

‡ ५ । ४ । ३० वा० १

स्त्रियाम् ॥ ४ । १ । ३ ॥

स्त्रियामित्युच्यते, का स्त्री नाम ? लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः 'स्त्री पुमान्नपुंसक'मिति । यल्लोके दृष्ट्वैतदवसीयते—'इयं स्त्री' 'अयं पुमान्' 'इदं नपुंसक'मिति, 'सा स्त्री' 'स पुमान्' 'तन्नपुंसक'मिति ।

प्र०—स्त्रियाम् । **का स्त्री नामेति** । प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तरविधानायानुवादसम्भवात्, इह च शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लोके च खट्वादिषु स्त्रीव्यवहाराभावाल्लौकिकस्त्रीग्रहणेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात् **प्रश्नः** । न च गोत्वादिवत्सस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्व स्त्रीत्वस्य यत सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात् । खट्वाशिशपानगर्यादिषु भिन्नत्वात्सस्थानस्य । न च सकृदाख्यातं स्त्रीत्वं गोत्वादिवत् सर्वेषु स्त्रीलिङ्गेषु व्यक्तयन्तरेषु ग्रहीतु शक्यते ॥ यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमान्तेन प्रश्नो युक्त इति 'का स्त्री नामे'त्युक्तम् । 'कस्या स्त्रिया'मिति तूच्यमाने विशेषविषयः प्रश्न स्यात् । **लोकत इति** । पञ्चम्यन्तात्सप्तम्यन्ताद्वा तसि । **शब्दाः प्रसिद्धा इति** । विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भाव । पु नपुसकयोरुपादान प्रसङ्गेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थम् । **यल्लोक इति** । यन्निमित्तमुपलभ्य निमित्तवत्यर्थे प्रत्यय उपजायते तत्स्त्र्यादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । तद्योगाच्च निमित्तवानप्यर्थे स्त्र्यादिशब्दवाच्यो भवति । **किं पुनरिति** । द्रव्ये सत्तादेरनेकार्थस्य संभवात् **प्रश्नः** ।

उ०—स्त्रियाम् । शास्त्रप्रसिद्धेरभावेऽपि लोकप्रसिद्धार्थोऽनुवादो भविष्यतीत्यत आह—**लोके चेति** । खट्वादिष्वव्याप्तिः, भ्रकुंसादिष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । ननु यद्यपि लौकिकस्त्रीव्यक्तिग्रहणे दोषस्तथाऽपि जातिरूपस्य खट्वादिसाधारणस्य भ्रकुंसादिव्यावृत्तस्य ग्रहणमस्त्वित्यत आह—**न चेति** । **सामान्यविशेषरूपत्वं**—जातिविशेषरूपत्वमित्यर्थ । **भिन्नत्वादिति** । एतेन 'आकृतिग्रहणे'त्येतल्लक्षितत्वं न स्त्रीत्वस्येत्युक्तम् । लक्षणान्तरमपि नाऽस्तीत्याह—**न चेति** । सौत्रविभक्त्यनुसारेणैव प्रश्ने कर्त्तव्ये किमित्यन्यथा प्रश्नोऽत आह—**यत्र वस्त्विति** । **विशेषविषय इति** । स्त्रीविशेषविषय इत्यर्थ. । **पञ्चम्यन्तादिति** । आद्ये **लोकशब्देन** व्यवहारः, अन्त्ये व्यवहर्त्तार इति भेदः ।

लोक्यते येन शब्दार्थौ लोकस्तेन स उच्यते ।
व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहर्तृपरम्परा' ॥ इत्युक्ते ।

नन्वर्थे पृष्टे शब्दप्रसिद्ध्यभिधानं व्यधिकरणमत आह—**विशिष्टेति** । **प्रसङ्गेनेति** । न तु तत्प्रकृतमिति भावः । दर्शनाऽवसाययोरेकत्वादाह—**यन्निमित्तमिति** । यत्=निमित्तम्, उपलभ्य, एतत्=निमित्तवदर्थरूपं स्त्र्यादिशब्देनाऽवसीयते=प्रत्याय्यते इत्यक्षरार्थः । भाष्येऽवसायाकारमाह—**इयं स्त्रीत्यादि** ।

ननु स्त्रीत्वाऽवसायस्य 'इयं स्त्री'त्याकारोऽनुपपन्नोऽत आह—**तद्योगाच्चेति** । **शुक्लादिशब्दवदिति** भावः । 'सा स्त्री'त्यादौ तदादीना विधेयलिङ्गग्राहितया नाऽनुपपत्तिः, अन्यथा 'तत्स्त्री'त्यादि वक्तव्यं स्यात् । **सत्तादेरिति** । **आदिना** सख्याकर्मत्वादि । 'लिङ्ग'मित्यस्य—अनुमितिजनकमिति नाऽर्थ इत्याह **स्तनेति** ।

किं पुनर्लोके दृष्ट्वैतदवसीयते—'इयं स्त्री' 'अयं पुमान्' 'इदं नपुंसक'मिति ? लिङ्गम् । किं पुनस्तत् ?

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप्प्रसज्यते ।

लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे टाप्प्राप्नोति* । यदि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयत 'इयं स्त्री'ति, अस्ति तद्भ्रूकुंसे ।

प्र०—लिङ्गमिति । स्तनकेशादिकमिति भावः । स्तनकेशवतीति—भूमादौ मतुप् । तथैव 'लोमश' इति शः । लिङ्गे पृष्टे लिङ्गिकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्यसङ्गति । स्तनकेशश्च प्रसिद्धत्वादन्यस्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्यादिगतस्य उपलक्षणम् । तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपव्यञ्जनाना गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वं दर्शितम् । यथोक्तं हरिणा—

हस्तिन्यां वडवायाञ्च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः ।
अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम्[1] ॥ इति ।

उभयोरन्तरमिति । लिङ्गवत्त्वेन सदृशमित्यर्थः । तेनाव्ययाख्यातार्थस्य नपुंसकत्वाऽभावः । 'तदभावे' इत्यनेन मयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंससमुदायाना नपुंसकत्वं निराकृतम् । भवति हि समुदाय समुदायिनो· सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम् । अथ तु 'परवल्लिङ्ग'मित्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गतातिदेशादप्रसङ्गो नपुंसकत्वस्य, ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम् ।

उ०—ननु स्तनादिसम्बन्धस्याऽन्यत्राऽपि दर्शनादाह—भूमादाविति । आदिना—अतिशयः । लिङ्गप्रतिपत्तिपूर्वकमिति । 'पूर्वक'मिति स्वार्थे कः । ततः षष्ठीसमासः । तज्जनकमित्यर्थः । 'लिङ्गप्रतिपत्तिपर'मिति पाठे तत्प्रतिपत्तितात्पर्यकमित्यर्थः । ननु कुमार्यामतिशयितस्तनाद्यभावात्कथं स्त्रीत्वमत आह—अन्यस्याऽपीति । योन्यादेरित्यर्थः । ननु स्तनादीनामननुगतत्वात्तन्निमित्ताऽनुगतप्रत्ययप्रयोगयोरयोगोऽत आह—अनेनेति । जातिविशेषरूपं—स्त्रीत्वादिकम् । तत्राऽऽकृतिग्रहणत्वं दर्शयति—स्तनाद्युपव्यञ्जनानामिति—बहुव्रीहिः । समन्वयः—अनुगमः । द्रव्यादीति । आदिना—गुणक्रियाजातीना सङ्ग्रहः । 'स्तनादी'त्यादिपदेन शब्दगतटाबाद्यपि । शब्दार्थयोरभेदाच्च तदपि—अर्थगतस्त्रीत्वादिव्यञ्जकं बोध्यम् । स्तनादीना व्यञ्जकत्वादेव भाष्ये 'यद् दृष्ट्वैतदवसीयते' इत्युक्तम् । तत्र हि स्वरसतो यच्छब्दैतच्छब्दार्थयोर्भेदः प्रतीयते । 'अन्तर'शब्दः सदृशवाचीत्याह—लिङ्गवत्त्वेनेति । अनेन सादृश्यहेतुरुक्तः । तेनेति । लिङ्गवत्तया सादृश्यग्रहणेनेत्यर्थः । अव्ययार्थानामसत्त्वभूतत्वान्न लिङ्गयोग इति भावः । 'तदभावे' इत्युच्यमानेऽव्ययानामपि

* अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४

१—वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे लिङ्गसमुद्देशे ५ कारिका ।

नत्वं खरकुटीः पश्य

इह 'चञ्चाः पश्य' 'वध्रिकाः पश्य' 'खरकुटीः पश्ये'ति† 'तस्माच्छसो नः पुंसि' [६ । १ । १० ३] इति नत्वं प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्ट्वैतदवसीयते—'अय पुमा'निति, अस्ति तद्वध्रिकादिषु ।

खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥

खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि लोके दृष्ट्वैतदवसीयत 'इयं स्त्री' 'अयं पुमा'निति, न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति ॥ किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ?

नापुंसकं भवेत्तस्मिन्

नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं 'नापुंसक'मिति ? नपुंसके भवं नापुंसकम् ।

प्र०—इदानीमेतद्दूषयितुमाह—**लिङ्गादिति** । भ्रूकुसः स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसबन्धात् स्त्रीत्वे सति टाप्स्यात् । ननु नित्ययोगे स्तनकेशवतीति मतुब्विज्ञानाद् भ्रूकुसशब्दस्य स्त्रीत्वाभावः । नैतदस्ति । प्रतिपत्तॄणा नित्यलिङ्गदर्शनात्तत्रापि स्त्रीत्वप्रसङ्गात् । केशवपने च स्त्रियाः स्त्रीत्वं न स्यात्, तदानी केशसबन्धाभावात् । स्तनातिशयसबन्धस्य चोत्तरकालभावित्वादतिशयेपि मतुपि विज्ञायमाने प्राक् स्त्रीत्वं न स्यात् । अव्याप्तिसद्भावाद्वा हेयत्वादस्य दर्शनस्य न सुष्ठु निर्बन्धोऽत्र कर्तव्यः । **नत्वमिति** । **खरकुटी**—नापितगृहमुच्यते इति केचिदाहुः । तत्र इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः । तस्य 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । तत्र मनुष्यस्य वाच्यत्वात्तस्य च लोमशत्वात् पुंस्त्वात् 'खरकुटी पश्ये'त्यादौ नत्वप्रसङ्गः । **नापुंसकमिति** । नपुसके वस्तूनि भवं

उ०—नपुसकत्वं स्यादिति तात्पर्यम् । **तदभावे इति** । स्त्रीपुंस्त्वाऽभावे इत्यर्थः । **प्रतिपत्तॄणामिति** । सामाजिकाना स्त्रीवेषधारिण एव तस्य दर्शनादिति भावः । नित्ययोगे मतुपि दोषान्तरमाह—**केशवपने चेति** । ननु स्तनाऽतिशययोगादेव तत्र स्त्रीत्वमत आह—**स्तनेति** । बालायाः केशवपने तत्सम्बन्धोऽपि नास्तीत्यर्थः । ननु 'स्तनकेशग्रहणमन्यस्य योन्यादेरुपलक्षण'मित्युक्तमतो न दोष इत्यत आह—**अव्याप्तीति** । खट्वादावित्यर्थः । दारादिष्वतिव्यापकत्वमपि बोध्यम् ।

इति केचिदाहुरिति । तस्य लोमशत्वेन पुंस्त्वान्नत्वापत्तिरिति तदाशयः । 'चञ्चे'त्यादिसाधारण्येन प्रकारान्तरमाह—**तत्रेवार्थ इति** । **लुम्मनुष्य इति** । यद्यपि 'मनुष्य'शब्दः स्त्रीपुंससाधारणस्तथाऽपि पुरुषसंज्ञायामयम्प्रसङ्गो बोध्यः । नापुंसकशब्दे भावेऽणो दुर्लभत्वादाह—**नपुंसके इति** । 'लिङ्गवत्त्वेन स्त्रीपुससदृशत्वा'दित्यन्वयः ।

† संज्ञाया कन्; लुम्मनुष्ये ५ । ३ । ९७; ९८

तदभावे नपुंसकम् ॥

तदभावे=स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकलिङ्गं न्याय्यम् ।

असत्तु मृगतृष्णावत्

असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् ? 'मृगतृष्णावत्' । तद्यथा,—मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यन्ति, न च ताः सन्ति ।

गन्धर्वनगरं यथा ।

प्र०—लिङ्गं नापुंसकं—नपुंसकत्व, तत्प्राप्तम् । स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात्स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च-लिङ्गवत्त्वेन, सत्त्वरूपत्वाच्च लिङ्गसङ्ख्यारहितस्य सत्त्वभूतस्याऽर्थस्याऽभावादिति भाव । **असत्त्विति** । मृगतृष्णाविषया मरुमरीचिका यथाऽसत्येन जलरूपेण प्रतिभासते, तथा खट्वावृक्षावसता स्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः । अथोच्यते—मरीचिदर्शनात्सादृश्याज्जलं पूर्वानुभूत स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं चकास्तीति । तत्राह—**गन्धर्वनगरं यथेति** । न हि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम्, न च तत्र तत्सदृशवस्त्वन्तरग्रहण, येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत । तस्मादसतामपि भावनामचिन्त्यान्नि-

उ०—लिङ्गवत्त्वे हेतुमाह—**सत्त्वेति** । सत्त्वरूपत्वं कथं लिङ्गवत्त्वे साधकमत आह—**लिङ्गेत्यादि** । वृक्षादावतिव्याप्तिवारणायाह भाष्ये—**असत्त्विति** । तत्राऽविद्यमानमित्यर्थः । बुद्धौ तु सदिति भावः । तदुक्तम्—

'विप्र ! पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन ।
स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवाऽनुभूयते' ॥ इति ।

अत्र 'न कदाचने'त्युक्त्या सर्वः प्रपञ्चो बहिरसन्नेवेति सूचयति । प्रपञ्चितश्चैतदस्माभिः **परमार्थसारोद्द्योते** । तत्र ह्येवमुक्तं भगवता शेषेण—

मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वाम् ।
तैमिरिकचन्द्रयुगवद्भ्रान्तमखिलं जगद्रूपम्' ॥ इति ।

अमे च बहिरसत एव भानमित्यत्रोक्तम् । ननु मृगतृष्णा न स्वरूपेण असती, नाप्यन्यरूपेण तत्प्रतिभासो, यतः प्रतिभासमानाऽन्यरूपेणाऽसत्त्वं स्यादत आह—**मृगेति** । पिपासापर्याय'तृष्णा'शब्देन तत्कृतभावनावशादुदकत्वेन प्रतिभासमाना मरुमरीचिकोच्यत इति भावः । '**मरुमरीचिका**'शब्देन रविकिरणा ऊर्ध्वाऽधरभावेन नभ आक्रामन्तस्तरङ्गाकारप्रतीतिजनका उच्यन्ते । '**तद्यथा मृगास्तृषिता**' इति भाष्ये 'मृगा' इत्युपलक्षणम् ।

स्मर्येत इति । प्रमोषाच्च न तत्तोल्लेख इति भाव । इदञ्च वैशेषिकादिमताऽनुसारेण । अत्र स्मरणाऽभावं दर्शयति—**न हीति** । अनुभवः, सदृशवस्त्वन्तरग्रहणादि (ना) संस्कारोद्बोधश्च स्मृतिहेतुरिति भावः । अदृष्टवशादपि संस्कारोद्बोधेनाऽनादौ संसारे तेषामपि दर्शनेन च तत्राऽपि स्मरणसम्भवाच्चिन्त्यमेतत् । पातञ्जलैः पूर्वाऽनुभूततद्रूपतत्तायाः प्रमोषानङ्गीकारान्न जलमात्रस्मरणसम्भवः । किञ्च जलस्य स्मरणेऽपि तस्य तद्देशस्थत्वमसदेव भासते इति **भाष्याशय** । **अचिन्त्येति** । अनाद्यविद्यारूपमिथ्यावासनावशादित्यर्थः । अदृष्टविशेषवशादित्यर्थ इत्यन्ये ।

यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते, उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते, तद्वत्खट्वावृक्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम् ।

आदित्यगतिवत्सन्न

अथवा यथाऽऽदित्यस्य गतिः सती नोपलभ्यते, तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ।

वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥

यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते, तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ।

प्र०—मित्तसामर्थ्याद्यथोपलम्भस्तथा खट्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

'यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते ।
जलोपलब्ध्यनुगुणाद्बीजाद्बुद्धिर्जलेऽसति ॥
तथैवाऽव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु ।
मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदा लोके व्यवस्थिताः'[1] ॥ इति ।

इदानीमसत्त्वं निराकरोति—आदित्यगतिवत्सन्नेति । यथा आदित्यगतिः सति प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्याऽनुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सदपि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्यक्षेणाशक्यं

उ०—मृगतृष्णासु—तद्विषयमरुमरीचिकासु । सलिलनिर्भासं स्वयमेव विवृणोति—बुद्धिरित्यादि । असति जले तद्बुद्धिरित्यर्थः । बीजं–मिथ्यावासनादि ।

अव्यपदेश्येभ्यः—अचिन्त्येभ्यः । हेतुभ्यः–मिथ्यावासनाऽदृष्टरूपेभ्यः कारणेभ्य इत्यर्थः । तारकादिषु=तारका–पुष्यः–नक्षत्रमित्यादिषु अचेतनेषु । मुख्येभ्यः–कुमारीत्यादिषु बहिर्विद्यमानेभ्यः स्तनकेशादिभ्यो हेतुभ्यः तद्धेतुकतत्तद्व्यवहार इवाऽसल्लिङ्गहेतुकोऽपि भेदः–भेदव्यवहार इत्यर्थः। शब्देन सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानाभ्यामावेदितस्याऽर्थस्याऽविशेषेणाऽभिधानाच्चेतनेषु देवतादिष्विवाऽचेतनेषु तारकापुष्यनक्षत्रादिषु लिङ्गप्रतीतिरविरुद्धेति भावः । प्रतीतिमात्रेणैव च शास्त्रीयकार्यनिर्वाह इति तात्पर्यम् ।

निराकरोतीति । मृगतृष्णादिदृष्टान्तेनाऽसतोऽपि लिङ्गस्य खट्वादौ मिथ्याज्ञानात्मकप्रत्यक्षविषयतामुक्त्वा तस्यैव शब्दबोध्यतोक्ता । तत्राऽसत उपलम्भे शशविषाणादेरप्युपलब्ध्यापत्तिरित्याशयेनाऽसत्त्वं निराकरिष्यन्प्रकारान्तरमाहेत्यर्थः । तत्र तन्निराकरणं 'तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वे'त्यादिना वक्ष्यति । क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिमतसाधारण्याय आदित्यगतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता भाष्ये । तत्कृतं कार्यं—[2]टाब्नादि । किञ्चिद्धीति । उद्भूतानुद्भूतगन्धादिवदित्यर्थः । व्यञ्जनं–स्त्रीत्वादिव्यञ्जकं स्तनकेशादि । अनिर्वचनीयवादेनाऽपि न निर्वाहः,

१—वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे लिङ्गसमु० ८–९ कारिके ।
२—खट्वाशब्दे टाप्, वृक्षे नकारश्चेत्यर्थः ।

विषम उपन्यासः। वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्राऽपाय उपलभ्यन्ते, खट्वावृक्षयोः पुनर्येऽप्येते रथकारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलात्प्रभृत्याऽऽग्राद् वृक्षांस्तक्ष्णुवन्ति तेऽपि तयोर्लिङ्गं नोपलभन्ते। केनैतदवसीयते 'खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत' इति ?

षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति, अतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षान्मूर्त्यन्तरव्यवधानात्तमसावृतत्वादिन्द्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति। अतोऽत्र कश्चिद्धेतुर्द्र-

प्र०—ग्रहीतुं, तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते। किञ्चिद्धि स्थूलमुपलभ्यं व्यञ्जन, किञ्चित्सूक्ष्मत्वाद्दुरवधारणमिति भावः। **विषम इति**। यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति तस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम्; अत्यन्तानुपलब्धस्य तु शशविषाणादिवत् खट्वादौ लिङ्गस्यासत्त्वमेवेत्यर्थः। **येप्येत इति**। अनेन दृश्यानुपलब्धिमभावसंव्यवहारहेतुमुपन्यस्यति। **रथकाराः**—तक्षाणः। **वृक्षादनम्**—शस्त्रकम्। इतरो विद्यमानस्यापि लिङ्गस्य सौक्ष्म्यमनुपलब्धिकारणं दर्शयितुमाह—**षड्भिरिति**। **अतिसन्निकर्षादिति**। यथा स्वचक्षुर्गतस्याञ्जनादेः। **अतिविप्रकर्षादिति**। यथोड्डीनस्य शकुनेः। **मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति**। कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः। **तमसावृतत्वादिति**। अन्धकाराक्रान्तस्य श्वभ्रादेः। **इन्द्रियदौर्बल्यादिति**। तिमिरावृतस्य नयनादेः। **अतिप्रमादादिति**। विषयान्तरासक्तचित्तत्वादित्यर्थः। सौक्ष्म्यस्येन्द्रियदौर्बल्येऽन्तर्भावान्न पृथगुपन्यास। दिव्यचक्षुःश्रोत्रा हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभन्ते न तु दुर्बलेन्द्रियाः। **अतोऽत्रेति**। इन्द्रियदौर्बल्यमिति

उ०—अनिर्वचनीयस्याऽप्युपलब्धिदर्शनात्। किञ्च, 'ना[1]ऽनिर्वचनीयस्य ख्यातिस्तदभावा'दिति साङ्ख्यसूत्रेण तन्निरासात्। लोके क्वाप्यदर्शनादिति तदर्थः। अत एवाऽत्र भाष्ये 'असत्तु मृगतृष्णाव'दित्येवोक्तं, न तु 'अनिर्वचनीयन्तु' इत्युक्तम। किञ्च, सद्भेदेऽसत्त्वम्, असद्भेदे च सत्त्वमित्युभयरूपतैवाऽऽपतति, न त्वतिरिक्तत्वम्। तत्र सत्त्वमधिष्ठानगतमारोपितं, यावद्विशेषदर्शनम्। असत्त्वं वास्तवम् अत एव परमार्थसारे भगवता—'**सत्यमिव जगदसत्यं मूलप्रकृतेरिदं कृतं येने**'त्यादिनोक्तम्। तत्र सत्त्वमधिष्ठानब्रह्मनिष्ठमारोपितमिति'सत्यमिवे'त्यनेन स्पष्टमेवोक्तम्। एतच्च **परमार्थसार**व्याख्याने प्रपञ्चितमिति बोध्यम्॥ **शशविषाणवदिति**। अन्यथा तेषामपि सत्त्वं स्यादिति भावः। **दृश्याऽनुपलब्धिं**—दर्शनयोग्याऽनुपलब्धिम्। **शस्त्रकमिति** अल्पे कः। '**आरी**' इति लोके प्रसिद्धमित्याहुः।

भाष्ये—**केनैतदिति**। यतो नोपलभन्तेऽत इदं केन मानेन निर्णीतं—सदिति। एवञ्च सत्त्वे मानाऽभावादसत एवोपलम्भ इत्यवश्यमङ्गीकार्यम्। किञ्च, यदि सत्, तदाऽनुपलम्भे किं कारणमिति भावः। **अन्धकारेति**। आलोकस्य सहकारित्वादिति भावः। **श्वभ्रो**—गर्त्तः। इन्द्रियाणां दौर्बल्य–ग्राहकशक्तिहीनता। सा च स्वगततिमिरादिदोषेण, वस्तुगतसौक्ष्म्यदोषेण, तदाधारकालगतसौक्ष्म्यदोषेण च। **विषयान्तरेति**। मनःसमाधेरपि तत्सहकारित्वादिति भावः। ननु प्रकृतेऽनुपलब्धिकारणसौक्ष्म्यस्याऽनुल्लेखान्न्यूनतेत्यत आह—**सौक्ष्म्यस्येति**। तदुपपादयति—**दिव्यचक्षुरिति**। योगसामर्थ्येनेति भावः। एवञ्चाऽस्मदादीनामिन्द्रियशक्त्यभावेन सूक्ष्मार्थसूक्ष्मकालाऽवच्छिन्नार्थग्रहणाऽयोग्यत्वमिति भावः। यद्यपि सर्वदर्शनशक्तिमत्सर्वमिन्द्रियं, तथाप्यस्मदादीनामिन्द्रियस्य बह्व्यः शक्तयस्तमसावृता इति न देशकालस्वभावविप्रकृष्टाना-

1—साङ्ख्यदर्शने ५। ५४

ष्टव्यो येन खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते । केनैतदवसीयते 'खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत' इति ?

तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा

स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा 'स्त्री'त्यवसीयते, पुंस्कृतं (शब्दं) दृष्ट्वा 'पुमा'निति ।

यथाऽऽकाशेन ज्योतिषः ।

तद्यथा,—आकाशं दृष्ट्वा 'ज्योतिरत्रेति' गम्यते, ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशम् ।

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतत्

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति । स्त्रीकृतः शब्दः,शब्दकृतं च स्त्रीत्वम् । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

प्र०—भावः । केनैतदिति ।सतामसतां चानुपलम्भात्, खट्वादिषु सर्वदा लिङ्गानुपलम्भात् सदसत्त्वविषयः सन्देह इति प्रश्नः । इतरस्तत्सद्भावेऽनुमानमाह-तयोस्त्विति । स्त्रीपुंसकार्यं टाब्नत्वादिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिङ्गानुमान क्रियते इत्यर्थः । आकाशेनेति । आकाशते इत्याकाश—प्रकाशः, आलोक । तेन यथा मेघान्तरितं ज्योरिनुमीयते तथा लिङ्गमित्यर्थः ।

अन्योऽन्यसंश्रयमिति । ज्योति प्रकाशयोः प्रत्यक्षेण कार्यकारणभावावगमाद्भवतु कार्येण कारणानुमानम्, खट्वादिषु तु लिङ्गस्य कदाचिदप्यग्रहणान्न तेन कस्यचित्कार्यकारणभावग्रहणम् । तत्र हि लिङ्गावगमात् शब्दप्रयोग, शब्दप्रयोगलिङ्गावगतिरितीतरेतराश्रयमेतदित्यर्थः ।

उ०—प्रत्यक्षम् । योगाऽभ्यासेन च तदपनये क्लृप्तैः सनिकर्षैः सयोगादिभिरेव सर्वंप्रत्यक्षम् । योगजधर्मस्य पृथक् प्रत्यासत्तित्वकल्पनस्य गुरुत्वादिति तात्पर्य्र् । भाष्ये—अतोऽत्रेति । अत उत्कषद्कादित्यर्थ ।

सतामसताञ्चेति । सतां—विप्रकर्षादिना, असताम्—असत्त्वेन । अनुपलम्भोऽत्र—अप्रत्यक्षम् । एवञ्च खट्वादिषु लिङ्गसदसत्त्वसन्देह एव, न सत्त्वनिश्चय इत्यर्थः । लिङ्गाऽनुमानमिति । स्त्रीत्वसत्ताऽनुमानमेव जायते, न तु तद्बाधज्ञानमपि कदाचिद्व्यवहारपर्यन्तम् । मृततृष्णाजलादेस्तूत्तरकालं बाधनिश्चयोऽतो न तद्वदारोपेणाऽसतो भानमत्रेत्यर्थ. । नन्वव्याप्यत्वात्कथं गगनेन ज्योतिरनुमानमत आह—आकाशत इति ।

न तेन कस्यचित्कार्यकारणेति । अनेन दृष्टविषयाऽनुमानाऽयोगोऽत्र दर्शितः । अथ 'स्त्रिया टा'बिति शब्दतस्तयोः कार्यकारणभावग्रहात्, 'कार्यं कारणपूर्वक'मिति सामान्यव्याप्त्या च टाबादिना कार्येण तत्कारणलिङ्गाऽनुमानं स्यात् । तत्रेतरेतराश्रयमाह—तत्र हीति । एतदिति । लिङ्गकार्यदर्शनेन लिङ्गाऽनुमानमित्यर्थः । साधुलिङ्गकार्येण लिङ्गसत्ताऽनुमानं, लिङ्गसत्ताज्ञानेन च तत्साधुत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः ।

लिङ्गस्वरूपविविक्तेति । लिङ्गस्वरूपेण विविक्तं—रहित यत्खट्वादि तत्प्रत्यक्षेणेत्यर्थः । एवञ्च प्रत्यक्षबाधितमनुमानमिति भावः । नन्विन्द्रियदौर्बल्यादनुपलब्धिरित्युक्तं, तत्राह—इन्द्रियेति । अन्यथा

१—कश्चिन्न ।

प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

प्रत्यक्षेण खल्वपि स विरुध्यते, य आह—'खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत' इति । तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति, न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यम् ।

तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति ॥

तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति, कस्तदध्यवसातुमर्हति—'इयं स्त्री' 'अयं पुमान्' 'इदं नपुंसक'मिति ।

तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं च कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ?

प्र०—यदुक्तमादित्यगतिवत्सन्नेति, तद्दूषयति—**प्रत्यक्षेणेति** । लिङ्गस्वरूपविविक्तखट्वादिवस्तुविषयेण प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावनिश्चयकारिणा विरुध्यत एतदित्यर्थः । इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरावसितवस्तुविषयमेवाभिधातुं शक्यते ।

तटे चेति । लिङ्गशब्देन तत्कर्माण्यभिधीयन्ते । एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात्सर्वलिङ्गाऽसम्भवः । स्त्रीपुंससद्भावे च नपुंसकत्वं न स्यात् । 'तदभावे नपुंसक'मिति वचनात् ।

स्वकृतान्त इति । स्वसिद्धान्तः । **स्त्रीपुमानिति** । रूढिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । **संस्त्यान इति** । भावसाधनत्व दर्शयति—**सूतेरिति** । 'सू' इत्येतस्य धातोः सप् भवति । सकारस्य पकारो भवतीत्यर्थः । औणादिको मसुन्प्रत्ययः, ह्रस्वश्च बाहुलकात् ।

उ०—शशविषाणादावप्येवं स्यादिति भावः । **प्रमाणान्तराऽवसितेति** । प्रबलमानाऽन्तरनिश्चितेत्यर्थः । भाष्ये—**स्वेन्द्रियविरोधः**-स्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधः । अनुमानेन च स्वेन्द्रियजप्रत्यक्षविरोधिना न भवितव्यमित्यर्थः । अनयोः प्रत्यक्षाऽनुमानयोरनुमानस्याऽनन्यथासिद्धत्वरूपबलवत्त्वाऽभावेन प्रत्यक्षेण बाध एवोचित इति तात्पर्यम् । कार्येण लिङ्गाऽनुमाने दोषान्तरमाह भाष्ये—**तटे चेति** । ननु तटे स्तनादिलिङ्गानि नोपलभ्यन्तेऽत आह—**लिङ्गशब्देनेति** । भाष्ये—**अध्यवसास्यति**—निश्चेष्यति । ननु तत्र सर्वलिङ्गाऽनुमानमस्त्वत आह—**एकस्मिन्निति** । **सर्वलिङ्गाऽसम्भव इति** । लौकिकसर्वलिङ्गाऽसम्भव इत्यर्थः । तेषा परस्परविरोधेन विविक्तविषयाऽवस्थानादिति भावः ।

भाष्ये—**तस्मादिति** । 'सल्लिङ्गं नोपलभ्यते' इति वक्तुमशक्यं, प्रत्यक्षविरोधात् , तटादिषु विरोधाच्च । 'नाऽप्यसदुपलभ्यते' इत्यपि; सत्त्वेन प्रतीतिविरोधात् , (चेतने) कदाचिदपि बाधाऽननुभवाच्च, अनुमानेन सत्त्वनिश्चयाच्च । तथा चाऽचेतनेऽव्याप्तिर्दारादिष्वतिव्याप्तिश्च यतस्तस्मादित्यर्थः । साङ्ख्यमताऽवष्टम्भेनाह—**स्वकृन्तात इति** । एतेन साङ्ख्यशास्त्राऽनुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचयति । **रूढिपरिहारेणेति** । लोकेऽन्यतन्त्रे च स्त्र्यादिशब्दाः स्तनकेशादिमत्सु रूढा अप्यस्मच्छास्त्रे योगेन तैः संस्त्यानप्रसवावुच्येते इत्यर्थः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं 'संस्त्यानप्रसवा'विति ?

संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥ इति ।

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री, सूतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री—'स्त्यायत्यस्यां गर्भ' इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्—'सूते पुमा'निति । इह पुनरुभयं

प्र०—**स्त्यायत्यस्यामिति** । संघातरूप प्राप्नोतीत्यर्थः । **कर्तृसाधन इति** । सूते—अपत्यं जनयति—पुमानित्यर्थः । **संस्त्यानमिति** । तिरोभावः । **प्रवृत्तिः**—आविर्भावः । साम्यावस्था—**स्थितिः** । एताश्चावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयम् ।

गुणानामिति । 'सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्माका एव शब्दादय पञ्च गुणा', तत्संघातरूपं च घटादि, न तु तद्व्यतिरिक्तमवयवी द्रव्यमस्ती'ति साङ्ख्याना सिद्धान्तः । **केषामिति** । सत्त्वादीनामनारब्धकार्याणां सूक्ष्मावस्थानामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहारा-ऽगोचरत्वात्प्रश्नः । तथा चोक्तम्—'**गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छती**'ति ।

उ०—सपः प्रत्ययत्वभ्रमं निराकरोति—**स इत्येतस्येति** । सकारस्येति पाठान्तरम् । **बाहुलकादिति**—पूर्वान्वयि । 'पा'तेर्डुम्सुन्' इत्यादि तु व्याकरणान्तरेऽप्यनार्षम् । **सङ्घातरूपमिति** । '**गर्भ**'पदेन तत्कारणं शुक्रशोणितमुच्यते । संस्त्यानपदार्थमाह—**तिरोभाव इति** ।

संस्त्यानप्रसवाभ्यां तृतीयमपि लक्ष्यत इत्याह—**साम्याऽवस्थेति** । नन्वेतासामवस्थानां सर्वत्र सत्त्वे प्रत्यक्षेण कुतो नोपलम्भोऽत आह—**एता इति** । **शब्दगोचरा एव**—शब्दजन्यप्रतीतिविषया एवेत्यर्थः । यद्यपि वक्ष्यमाणन्यायेन सर्वेषु पदार्थेष्वेता व्याप्तास्तथाऽपि केनचिच्छब्देन कस्यचिदेव प्रत्यायनमित्यपि '**शब्दगोचरा**' इत्यनेनोच्यते ।

भाष्ये—**कस्य पुनरिति** । जातावेकवचनम् । **सत्त्वेत्यादि** । सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहाऽन्वया-त्कारणत्वेन सत्त्वादीनि परिकल्प्यन्ते । प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपेण परिणमते । **महत्**—अहङ्कारात्मना । **अहङ्कारस्य**—गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मकपञ्चतन्मात्राः, दशेन्द्रियाणि, मनश्च परिणामः । अत एव सत्त्वाद्यात्मका शब्दादयश्च पृथिव्याद्यात्मना परिणमन्ते । तत्र पञ्चाना पृथिवी, चतुर्णामापः, त्रयाणा तेजः, द्वयोर्वायुः, एकस्य गगनम् । एवं प्रकृतिः सर्वरूपा पुरुषभोगार्था । पुरुषश्च न प्रकृतिर्नाऽपि विकृतिः, केवलचैतन्यरूपोऽपरिणामी शुद्ध इति **साङ्ख्यसिद्धान्तः** । 'प्रकृतिरचेतनाऽपि चेतनस्य पुरुषस्य भोगा[2]ऽपवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं तत्तददृष्टादिसहकारेणेश्वरेण प्रवर्त्यते' इति च **सेश्वरसाङ्ख्यसिद्धान्तः** । **तत्सङ्घातरूपञ्चेति** । शब्दादिसङ्घातरूपमित्यर्थः । **न तु तद्व्यतिरिक्तमिति** । अत एवाग्रे—'**सर्वाश्च मूर्त्तय एवमात्मिकाः**' इति भाष्यकारो वक्ष्यति । **साङ्ख्यानामिति** । सेश्वरसाङ्ख्यानामाचार्यस्य पतञ्जलेरित्यर्थः । '**गुणसमूहो द्रव्य**'मिति पतञ्जलि'रिति **योगभाष्ये** स्पष्टम् । तद्वक्ष्यति—'**सर्वाश्च मूर्त्तय एवमात्मिकाः**' इति ।

१–उणादि० ४ । १७८

२–प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् (योग० २ । १८)

भावसाधनम्–(सं)स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिश्च पुमान् । कस्य पुनः (सं)स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? गुणानाम् । केषाम् ? शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राल्पी-

प्र०—इतरस्तत्परिणामरूपान् लोकप्रसिद्धानाह–**शब्दस्पर्शेति** । **अवरत इति**। अन्तत इत्यर्थः । ननु आकाशं शब्दात्मकमेव, स्पर्शात्मकश्च वायुः । नैष दोषः । सपिण्डितस्वभावाश्चक्षुर्गोचरा मूर्तिशब्देनात्र विवक्षिताः । **रसगन्धाविति** । वाय्वाकाशयोरभावात् । सर्वपदार्थव्यापित्व पुंस्त्वादीनामाह—**प्रवृत्तिरिति** । **न हीति** । सत्त्वादीनामाविर्भावादिरूपा प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः

उ०—**सूक्ष्माऽवस्थानामिति** । प्रकृतिरूपाणामित्यर्थः **अप्रत्यक्षत्वादिति** । अस्यैव व्याख्यानं–**शब्दव्यवहारेति** । प्रकृतिशब्दाऽतिरिक्तशब्दाऽवाच्यत्वादित्यर्थः । तदवस्थानामाविर्भावतिरोभावयोरभावाल्लिङ्गत्रयव्यवहाराऽनुपपत्तेरित्यपि बोध्यम् । यद्वा **शब्दकृतव्यवहारस्य** प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य अविषयत्वादित्यर्थः, तत्राऽप्रत्यक्षत्वं हेतुः । **परमं**—शब्दादिरूपेण परिणतम् । **दृष्टिपथमिति** । अस्य ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । शब्दादिग्रहणं तत्परिणामसामान्योपलक्षणम् ।

भाष्ये—सस्त्यानप्रसवगुणत्वे हेतुकथनं—**शब्दस्पर्शेत्यादि** । **शब्दादिपदेन**—शब्दादितन्मात्राणि । तेषां तिरोभावादिसम्भवादिति भावः । 'समूहसमूहिनोः काल्पनिको भेदोऽपी'ति सूचयितुमत्र मत्वर्थीयः । **स्पर्शात्मकश्चेति** । चाच्छब्दात्मक इति बोध्यम् । भाष्ये—**शब्दस्पर्शेत्याद्युपलक्षणं**—सत्त्वरजस्तमःकार्यमात्रस्य । अत एव 'रसो गन्धः पाकः' इत्यादौ लिङ्गव्यवहारनिर्वाहः । पञ्चावन्यादौ रूपादीनां सुखदुःखमोहजनकतया तेषां सत्त्वरजस्तमोमयतायाः स्पष्टतया तत्कथनद्वारा सर्वं तत्कार्यमुपलक्षितमिति बोध्यम् । एतेन 'शब्दनिष्ठमेव लिङ्ग'मिति नव्योक्तं परास्तं, स्पर्शादिकथनस्य भाष्ये वैयर्थ्यापत्तेः ।

चक्षुर्गोचरा इति । वाय्वाकाशयोरेवंरूपत्वाऽभावेन ताविह न विवक्षितावित्यर्थः । **वाय्वाकाशयोरिति** । इदमुपलक्षणं तेजसोऽपि, रसगन्धयोरभावात् ॥ नन्वेवमपि सस्त्यानप्रसवगुणत्वं सर्वत्र कथमत आह भाष्ये—**प्रवृत्तिः खल्वपीति** । **'प्रवृत्ति'रिति** लिङ्गसामान्यलक्षणम् । **नित्या**—सार्वदिकत्वात्सार्वत्रिकत्वाच्च । तदाह—**सर्वपदार्थव्यापित्वमिति** । रूपरसादिसर्वपदार्थेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं सर्वकालव्यापित्वस्य । 'प्रवृत्तिः खल्वपि नित्ये'त्यनेनाऽन्त्यं, 'तच्चोभयं सर्वत्रे'त्यनेनाद्यं दर्शितमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—**न हीहेति** । रूपादीनामपि काचिदवस्था प्रलीयते काचिद्वर्धते इत्याविर्भावतिरोभावौ सर्वत्रेत्यर्थः । **आविर्भावादीति** । आदिना तिरोभावस्थिती । **नित्य इति** । नित्यत्वञ्च सर्वदा सर्वत्र च भावात् । तच्च **'न ही'**त्यादिना भाष्ये दर्शितम् । ननु पुरुषे परिणामाऽनभ्युपगमात्कथं 'पुरुषश्चितिश्चैतन्य'मिति लिङ्गत्रययोग इति शङ्को—**पुरुषो यद्यपीति** । **तद्धर्मापन्न इवेति** । भोग्यत्रिगुणात्मकवस्तुधर्मापन्न इत्यर्थः । अयं भावः—भोक्तृत्वाऽवस्थाया भोग्यवस्तुशबलितमेव चैतन्य प्रतीयते तदेव च शब्दगोचरम्, एवञ्च 'गच्छति पुरुष' इतिवत्तस्य लिङ्गत्रयोपपत्तिरिति ।

१—मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न ॥ ७ ॥ पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥ चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥ एकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥ (साख्य० अ० ३)

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत् (सां० ५ । ११२) इति कपिलः ।

यांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र[1] । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । न हीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यम्, अपायेन वा युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र, कुतो व्यवस्था ?

प्र०—परिणाम इत्यर्थ. । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी, तथापि भोक्तृत्वात्तद्धर्मापन्न इव भवति । तदुक्तं हरिणा—

'प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते ।
आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते ॥ १ ॥

प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्था. तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः ।
सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र संभवः ॥ २ ॥

यश्चाऽप्रवृत्तिधर्माऽर्थश्चितिरूपेण गृह्यते ।
अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विष्वगाश्रयः ॥ ३ ॥

तेनाऽस्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते ।

उ०—प्रवृत्तिरिति । 'अजस्रपरिणामिना गुणाना परिणामविशेषाऽनादरेण प्रवृत्तिः परिणाम' इति सामान्यलक्षणमित्यर्थः । अथ तत्सामान्यमाविर्भावादिरूपेण त्रिधा भिद्यते । तत्र आविर्भावः—पुंस्त्वम्, तिरोभावः—स्त्रीत्वम्, स्थितिः—अन्तरालावस्था नपुंसकत्वम् । अत एव स्थितेः सत्स्यानप्रसवव्यापित्वेन लिङ्गसर्वनामनपुंसकम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेः सार्वत्रिकत्वं दर्शयति—प्रवृत्तिमन्त इति । 'यतस्तिसृभिः प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न वियुज्यन्तेऽतः सर्वेऽर्थाः प्रवृत्तिमन्त' इत्यन्वयः । नित्ययोगे मतुप्, नित्यं प्रवृत्तिमन्त इत्यर्थः । 'सतत'मित्यनेन सार्वदिकत्वमुक्तम् । वाचश्चैवेति । एवम्भूतेषु पदार्थेष्वेव वाचः—शब्दस्य सम्भवः । न हि शुद्धं परिणामरहितं वस्तु शब्दविषयम्, आकाराऽवग्रहेणैव शब्दवाच्यत्वादिति भावः ॥ २ ॥

अपरिणामधर्मिणि पुरुषे लिङ्गयोगमुपपादयति—यश्चेति । चितिरूपेण-केवलचैतन्यरूपेण । गृह्यते—'योगिभि'रिति शेषः । अन्येषाम्-भोग्यानाम् । विष्वगाश्रयः-सर्वपदार्थाऽनुगतः । 'विष्वगाश्रयाः' इति पाठोऽसङ्गतः, 'अन्येषाम्प्रवृत्ती'रित्यनेन पौनरुक्त्यादित्याहुः । अनुयातीव—अनुगच्छतीव । वस्तुतः परिणामाऽभावेऽपि व्यवहारे भोग्यशबलितत्वेनैव ग्रहणाद्भोग्यनिष्ठप्रवृत्त्यादिना सोऽपि लिङ्गादिमानिति भावः । तत्तदवस्थतत्तद्वस्त्वाकारवृत्तीना चैतन्ये प्रतिबिम्बादिति तत्त्वम् ॥ ३ ॥

तत्र मानं दर्शयति—तेनेति । तेन-बुद्धिदर्पणसंक्रान्तेन भोग्यजातेन । भोक्तुश्चितिरूपं भिद्यते—विषयाकारेण हि ज्ञानं भेदेन गृह्यत इत्यर्थः । यथा घटज्ञानं, पटज्ञानमिति । कालश्चेति । 'ज्ञास्यति' ज्ञात'

१—रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥ रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥ तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥ स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥ त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥
(वै० द० अ० २ आ० १) इति कणादः ।

विवक्षातः । संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, [1]उभयोरविवक्षायां नपुंसकम् ।

तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते ॥ ४ ॥
अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते ।
प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनम्' ॥ ५ ॥ इति ।

सामान्यमपि गोत्वादिक व्यक्तेरव्यतिरिक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्म शशविषाणादावपि उत्तरपदार्थस्य सद्भावात्तद्द्वारको लिङ्गयोग इति सर्वपदार्थव्यापित्वं प्रवृत्ते । आविर्भावतिरोभावान्तरालावस्था **स्थितिरुच्यते** । सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते । स्त्रीत्वं, स्त्रीता, पुंस्त्वमित्यादौ संस्त्याना-देरपि प्रवृत्तिलक्षणलिङ्गयोगः । **विवक्षात इति** । लोकव्यवहारानुवादिनी विवक्षा आश्रीयते न तु प्रायोक्त्री । तदुक्तं हरिणा—

'संनिधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्तकम् ।
यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ १ ॥

उ०—इत्यादौ । **तस्य**—चैतन्यमात्ररूपस्य । **स्वरूपभेद इति** । **स्वरूपतः**—देशतः कालतो वा न कश्चित्त-त्स्वरूपभेदस्तस्य **विद्यते इत्यर्थः** ॥ ४ ॥

ननु शुद्धस्य पुरुषस्य भोग्येनाऽसम्बन्धात्कथं तद्वृत्तिधर्मेण व्यवहारोऽत आह—**अचेतनेष्विति** । 'चैतन्यमचेतनेषु संक्रान्तमिव दृश्यते' इत्यन्वयः । **प्रतिबिम्बकधर्मेणेति** । बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेनेत्यर्थः । यथा दर्पणे मुखादि गृह्यते, न च तद्वस्तुतस्तत्राऽस्ति, तद्वच्चैतन्यमपि दर्पणस्थानीयेषु सत्त्वादिगुणमयेषु जडेषु अन्तःकरणादिषु सत्त्वधर्मस्वच्छत्वाऽतिशयवशेन तत्राऽविद्यमानमपि सङ्क्रान्तमिव दृश्यते, अतस्तत्सङ्क्रम-विशिष्टान्तःकरणवृत्तौ सर्वाऽर्थाऽऽकारसमर्पणात्तादृशवृत्तेश्च पुनश्चेतने प्रतिबिम्बादन्येषामप्रवृत्तिमनुविदधद-नुभवति लिङ्गयोगमिति तदेव वाचो निबन्धनमिति भावः ॥ ५ ॥

ननु जातेर्नित्यतया प्रवृत्तिधर्माऽयोगात्कथं 'जातिः' 'सामान्य'मित्यादिलिङ्गयोगोऽत आह—**सामान्य-मपीति** । तत्तद्व्यक्त्यनुगता ब्रह्मसत्त्वैव गोत्वादिजाति'रिति पक्षे इदम् । जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यबोधकसमवाय-स्यैव सम्बन्धत्वात्तद्धर्मारोपस्तत्रेत्यर्थः । वस्तुतस्तदपि प्रकृतेः परिणामविशेष एव, चिरस्थायितामात्रेण तु परेषां नित्यत्वव्यवहारः । अत्यन्ताऽसच्छशविषाणादौ लिङ्गयोगमुपपादयति—**शशेति** । एवञ्चोत्तरपदार्थ-धर्मस्य बौद्धे समुदाये आरोप इति भावः । **केचित्तु**—यथा बुद्धिविषयार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वं तथा लिङ्गयोगो-ऽपीत्याहुः । **प्रवृत्तेरिति** । परिणामस्येत्यर्थः । ननु स्त्रीत्वादेः स्त्रीत्वाऽन्तराद्ययोगात्कथं स्त्रीत्वमित्यादीति, तत्राह—**संस्त्यानादेरिति** । परिणामरूपस्यापि संस्त्यानादेः परिणामान्तरसद्भावेन सलिङ्गतोपपन्नेति भावः । **लोकव्यवहारेति** । पृषोदरादिसूत्रोक्तशिष्टलोकेत्यर्थः ।

किञ्चिदेवेति । लिङ्गविशेषरूपं निमित्तमित्यर्थः । शब्दशक्तिवैचित्र्यादिति भावः । **प्रवर्तकं**—तत्तदर्थे तत्तच्छब्दप्रयोगनियामकम् । यथा तक्षणच्छेदनाद्यनेकक्रियासन्निधानेऽपि तक्षणमाश्रित्य 'तक्षाऽय'मिति व्यवह्रियते ॥ १ ॥

१—'उभयविवक्षाया' पा० ।

तस्योक्तौ लोकतो नाम

तस्योक्तौ च=वचने लोकतो नामैतद्भवति–'स्त्री पुमान्नपुंसक'मिति ।

गुणो वा लुपियुक्तवत् ॥

वध्रिकादिषु भूयान् परिहारः । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' [१ । २ । ५१] इत्येवमत्र गुणो भवति ॥ न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति । पठिष्यति ह्याचार्यः–'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति । पुनः पठिष्यति–'एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्, 'अवयवान्यत्वाच्चे'ति* ।

भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ।
यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते' ॥ २ ॥ इति ।

तस्योक्ताविति । **लोकतः**=शिष्टलोकात्=तस्य लिङ्गस्य प्रतिपादने व्यवस्थानुगन्तव्येत्यर्थः । **भूयानिति** । भ्रूकुंसादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाभ्युपगमत्याग परिहार । वध्र्यादिषु तु तदपरित्यागेऽपि शास्त्राल्लिङ्गसिद्धिरिति भाव । **लिङ्गमशिष्यमिति** । अनेन लिङ्गव्यवस्थायां लोक प्रमाणमित्यर्थः । **एकार्थे इति** । अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव ज्ञायत इत्युक्तं भवति । तत्रैकस्मिन्नेवार्थे सस्त्यानादिसद्भावात्पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वम् । स्तनकेशादिसबन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तम् । **अवयवान्यत्वाच्चेति** । (कुटी) कुटीर

उ० —**भावतत्त्वविदः**–ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवन्तः । निरुपपद–'भाव'पदस्य ब्रह्मणि रूढेः । **ते=शिष्टा** । **शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः**, 'प्रमाणत्वेने'ति शेषः । तेषाम्प्रयोगे यद्यल्लिङ्गं धर्मेऽङ्गतामेति तत्तच्छब्दस्य लिङ्गमित्यन्वयः । एवञ्च येषा शब्दाना यल्लिङ्गमुपादाय शिष्टाः साधुत्वाऽवगमपूर्वकं धर्मजनकत्वबुद्ध्या प्रयोगं कुर्वन्ति तेषा तदेव लिङ्गमिति नियमः सिद्ध इति भावः ॥ २ ॥

तमेवार्थं भगवानाह—**तस्योक्ताविति** । 'तस्योक्ता'वित्यत्र वक्तिः प्रतिपादने इत्याह—**लोकत इति** । **प्रतिपादने**—**शब्देन** बोधने । तेनाऽस्य लिङ्गस्य शब्दजन्यबोधविषयतोक्ता । किमेतदित्यत्राह—**स्त्री पुमानित्यादि** ।

भाष्ये—**गुणो वेति** । 'गुणशब्देन लिङ्गमुच्यते । एवञ्चाऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वकार्याऽभाव इति भावः । भाष्ये-**न चैतदिति** । **एतत्** —आविर्भावादिरूप लिङ्गं, 'तस्योक्तौ लोकतो नामे'त्येतच्च **स्वमनीषिकयोच्यते** इति न मन्तव्यमित्यर्थः । **आचार्य इति** । वार्तिककृदित्यर्थः । **पुनः पठिष्यतीति** । 'तस्याऽपत्य'-मिति सूत्रे इति बोध्यम् ।

* ४ । १ । ६२ वा० ६–७

संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री, सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ।
तस्योक्तौ लोकतो नाम, गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते—'स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भवन्ती'ति, आहोस्वित्—'स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका'दिति । कश्चात्र विशेषः ?

स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः ॥ १ ॥

स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो भवन्ति, द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः-कुमार्यौ कुमार्यः, किशोर्यौ किशोर्यः । किं कारणम् ? [[1]एकत्वात् स्त्रीत्वस्य ।]

प्र०—इति रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थः । यद्यपि अविचारितरमणीय लिङ्गमाश्रित्य वक्तारः शब्दानुच्चारयन्ति, श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते, तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यदन्यैरभ्यध्यायि—'संस्त्यायादिलक्षणमलौकिक लिङ्ग'मिति, तदपाकृत भवति । कथमिति । स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद्गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । तत्र यदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा 'द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टाबादय' इति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षः संपद्यते । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्य स्त्रीशब्देनोच्यते तदाऽपर पक्षद्वय संभवति । 'स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिन. प्रातिपदिकाट्टाबादयः इति—स्त्रीसमानाधिकरणपक्षसभवः । अथ 'स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिका'दिति—प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसभवः । एकोयमर्थ इति । प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भाव. । यद्यपि शब्दादीनामवस्थाविशेषो लिङ्गम्, अवस्थाश्चावस्थातुरभिन्नास्तथापि यथा शब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां

उ०—तत्राद्यवार्तिकार्थमाह—लिङ्गव्यवस्थायामिति । लिङ्गस्वरूपं-संस्त्यानप्रसवावित्येतत् । तत्रेति । 'गुणानामवस्था लिङ्गम्' इत्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः भाष्ये—शब्दाऽन्यत्वमेव प्रकारान्तरेणाह—अवयवाऽन्यत्वाच्चेति । एवमपि शब्दाऽन्यत्वमिति भावः ॥ नाऽस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलं विचारस्य, किं तर्हि ?, परमतनिरास इत्याह—यद्यपीति । अविचारितमपि—आविर्भावत्वादिनाऽज्ञातमपि, रमणीयं—शब्दबलाप्तप्रतीतं लिङ्गमाश्रित्य शब्दव्यवहारदर्शनान्नाऽस्य विचारस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलमित्यर्थः । तस्मात्स्त्रीत्वादिना प्रतीयमानं संस्त्यनादिकं लौकिकम् । तस्याऽलौकिकत्वे तु 'खट्वा स्त्री, वृक्षः पुमान्' इत्यादिव्यवहारोनुपपन्न इति तस्यापि लौकिकत्वप्रसाधनेनाऽलौकिकत्वं निराकृतमिति भावः । स्त्रीत्वोपलक्षितेति । वस्तुतः स्त्रीत्वयुक्तं यद्द्रव्यं तन्मात्रवाचिनः, न तु स्त्रीत्वविशिष्टवाचिन इत्यर्थः । 'अङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिती'त्यस्य 'पक्षस्तदे'ति शेषः । प्रकृत्यर्थोपसर्जनेति । यद्यपि स्त्रीत्वाश्रयद्रव्यस्य द्वित्वादिसंभवस्तथापि प्रधानार्थस्य संख्याया वचनेन भाव्यम्, तस्य च द्वित्वाद्यभाव इति भावः । 'वेदाः प्रमाणम्' इत्याद्यपि प्रमाणत्वगतसं-

१—कीलहार्नसंस्करणे इदं न विद्यते ।

एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम, तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥ 'अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च' । अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते—गार्ग्यायणी* कारीषगन्ध्या† कालितरेति‡ । किं कारणम् ? एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम, तस्यैकेनोक्तत्वाद्द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।

स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः ॥ २ ॥

स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् 'स्त्रिया'मिति ईकारो न प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि—'स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका'दिति ।

प्र०—बहुत्वेऽपि सनिवेशस्याऽभेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति, एवमवस्थाविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्यानादेरिति मन्यते । अनेकश्चेति । पक्षद्वयेऽपि द्योतकः प्रत्यय', अनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । वाचके तु प्रत्ययेऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहितेऽर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग' ।

गार्ग्यायणीति । गर्गस्यापत्यं गोत्र स्त्री । गर्गादिभ्यो यञ् । तदन्ता'त्प्राचा ष्फ तद्धित' इति ष्फ । तदन्तान्ङीष् ॥ करीषगन्धेरपत्य स्त्रीत्यण् । तस्या'णिञो'रिति ष्यङ् । ततो 'यङश्चा'-बिति चाप् ॥ कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेण ङीष् । ततस्तरप् । ततष्टाब्न प्राप्नोति, ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् । स्त्र्यर्थस्येति । संस्त्यानवाचिड्ट्प्रत्ययान्तेन स्त्रशब्देन स्त्रीत्वस्याभिधानान्ङीब्न प्राप्नोति ।

उ०—ख्याता धर्मिण्यारोपात्साध्यमित्याशयः । शब्दादीनां—शब्दरूपादिगुणानामित्यर्थः । अवस्थाश्चेति । एवञ्च 'कुमार्य' इत्यत्रावस्थातृभूताना गुणाना बहुत्वात्सर्वदा बहुवचनमेव स्यादिति चोदनीयमित्यर्थः । सन्निवेशस्येति । रूपादिसंघातरूपस्य संस्थान विशेषस्येत्यर्थः । अभेदेति । एकत्वेत्यर्थः । अवस्थाविशेषस्येति । अवस्थात्राऽभेदेऽपि भेदस्याऽपि सत्त्वात्स्वगतैकत्वमेवेत्यर्थः ।

नन्वितरयोरपि पक्षयोरनेकप्रत्ययाऽनुपपत्तिस्तुल्या, तत्राह—पक्षद्वये त्विति । समानाधिकरणपक्षे, प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे चेत्यर्थः । अनेकस्याऽपीति । यथा अन्धकारबाहुल्ये एकप्रदीपेन प्रकाशाऽभावे प्रदीपान्तरोपादानं, तद्वदेकेन स्त्रीत्वाऽद्योतने प्रत्ययान्तरोपादानमित्यर्थः । तदन्तान्ङीषिति । द्योतकत्वे तु प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि स्त्रीत्वे ङीषुत्पत्तिरविरुद्धेति भावः । 'स्त्रीसमानाधिकरणा' दिति पक्षेपि द्योतकतैवेति बोध्यम् ।
स्त्रीत्वोपलक्षितेति । अत्र पक्षे स्त्रीत्वं द्रव्योपलक्षणमिति तदुपलक्षितब्राह्मण्या 'भूत शब्दस्य' वृत्तेः पदान्तरोपलक्षितबहिरङ्गस्यैवाऽर्थस्य स्त्रीप्रत्ययाऽन्वाख्याने निमित्तत्वात्स स्यादिति भावः । ननु

* गर्गादिभ्यो यञ्; प्राचां ष्फ तद्धितः; षिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । १०५, १७, ४१
† प्राग्दीव्यतोऽण्; अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे; यङश्चाप् ४ । १ । ८३; ७८; ७४
‡ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकाल······४ । १ । ४२; द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ५ । ३ । ५७; अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति—भूतमियं ब्राह्मणी, कारणमियं ब्राह्मणी, आवपनमियमुष्ट्रिकेति ॥ स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु, इह तावद्—'भूतमियं ब्राह्मणी'ति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? पौतन्यम् । 'कारणमियं ब्राह्मणी'ति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? प्राधान्यम् । 'आवपनमियमुष्ट्रिके'ति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? संभवनम् ।

षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः+ । पञ्च ब्राह्मण्यः, दश ब्राह्मण्यः ।

स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? भेदो विवक्षितः संख्या ॥ इह च 'स्त्री'(ति[2]) ईकारो न प्राप्नोति । न हि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति ।

प्र०—भूतमियमिति । स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीवृत्तित्वाद्भूतशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः । **स्त्र्यर्थाभिधान इति** । प्रत्ययार्थपक्षे दोषोऽय नावतरतीत्यर्थः । भूतादयः पौतन्याद्यर्थवृत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात् प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गाभाव. । **न हि तेनैवेति** । स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद्ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद्, ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ ब्राह्मण्याद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात् प्रत्ययः क्रियते तदेतरेतराश्रयदोषापत्तिः । प्रत्ययोत्पत्तौ परस्परापेक्षणात् ।

उ०—'भूतमियम्' इत्यत्र टाप्यपि 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वो दुर्वार इति चेन्न; पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वे ततष्टापि 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः । आवपनादौ ङीपो भूतत्वस्य जातित्वे तत्रापि ङीषः प्रसङ्गाच्च ।

भाष्ये—**स्त्र्यर्थाऽभिधाने इति** । स्त्र्यर्थस्य **अभिधाने**—प्रतिपादने—तन्निमित्तं प्रयोगे, **टाबादिषु सत्सु**—जायमानेषु । 'न दोष' इति शेषः । दोषाऽभावमेवोपपादयति—**इहेति** । भाष्ये—**पौतन्यं**—पूतनात्वं, पिशाचता । तद्वाचि'भूत'शब्दो नित्यनपुंसकः । एवम्— **आवपनं**—भाजनविशेषः । पौतन्यादि-प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

भाष्ये—**षट्संज्ञकेभ्य इति** । षट्संज्ञकाना लिङ्गाऽभावात्पक्षद्वये तन्न कर्त्तव्यमित्याशयः । भेदनियतत्वात्संख्याभेदः । **स्त्रीप्रत्यय इति** । स्त्रीशब्दप्रयोगाऽभावेऽपि 'प्रविश पिण्डी'मित्यादौ क्रियाकारकादेरिव तत्प्रतीत्या तत्सामानाधिकरण्यमिति भावः । नन्वत्र पक्षे यथा ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययस्तथा स्त्रीशब्देऽपि स्यादत आह—**स्त्रीशब्दे त्विति** । **पदाऽपेक्षाऽभावादिति** । तदर्थाऽपेक्षाऽभावादित्यपि बोध्यम् । सामान्य-

१–'उष्ट्रिका मृत्तिकाभाण्डभेदे' इति मेदिनी । 'धूर्भङ्गसक्षोभविदारितोष्ट्रिका' इति माघः (१२।२६)
+ न षट्स्वस्रादिभ्यः ४ । १ । १०
२–क्वाचित्कम् ।

सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादयः ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्' प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणम्, स्वार्थिकाष्टाबादयः । नैवं विज्ञायते 'स्त्रियामभिधेयाया'मिति, नापि 'स्त्रीसमानाधिकरणा'दिति । कथं तर्हि ? 'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे ? स्वार्थ इति ।

अथवा पुनरस्तु 'स्त्रियामभिधेयाया'मिति । ननु चोक्तं 'स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः' 'स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्ति'रिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—'द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्ति'रिति—

गुणवचनस्य चाऽऽश्रयतो लिङ्गवचनभावात् ॥ ६ ॥

गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा,—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति ।

प्र०—इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह-सिद्धं त्विति । स्त्रीत्वयुक्तेऽर्थेऽङ्गीकृतसंस्त्याने वर्तमानात् स्वार्थे टाबादय इत्यर्थः । एवमिहापीति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षाया स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावव्यवस्थाया कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधाना-त्तद्गतसंख्यानिमित्ता वचनोत्पत्तिः, द्रव्यवाचिना च नित्यं सामानाधिकरण्यमिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

'सोयमित्यभिसम्बन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते ।
स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः' ॥ इति ।

उ०—विवक्षया शब्दप्रयोगादिति भावः । अथेति । सामान्ये सर्वविशेषाऽन्तर्भावाद्ब्राह्मण्यादिप्रतीतेरिति भावः । परस्पराऽपेक्षणादिति । स्त्रीशब्दान्ङीपि सति तत्सामानाधिकरण्यात्तदधिकारस्थस्त्रीप्रत्यये ब्राह्मण्यादिसिद्धिः । तत्सामानाधिकरण्याच्च 'स्त्र'शब्दात्प्रत्यय इत्यर्थः । साधुत्वज्ञानाऽनुपपत्तिरेतदितरेतराश्रयस्य दूषकताबीजम् । अङ्गीकृतसंस्त्याने इति । तद्विशिष्टस्त्रीवाचकादित्यर्थः । अनेनाऽत्र पक्षे स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वमेवेति सूचितम् । एवमिहापीति । ननु शुक्लादीना द्रव्यविशेषणत्वादाश्रयगतलिङ्गादि युक्तं; तस्य प्राधान्यात्, इह तु स्त्रीत्वं प्रधानं प्रत्ययवाच्यत्वात्, द्रव्यं गुणभूतम्—प्रकृत्यर्थत्वादिति कथं गुणधर्माणां प्रधाने प्रतिपत्तिरिति शङ्कते—यद्यपीति । 'अभेदविवक्षाया'मित्यस्य-'द्रव्यस्यैवाऽभिधाना'दित्यनेनाऽन्वयः । स्वाभाविकत्वाद्वेति । प्रत्ययार्थप्राधान्यं तु उत्सर्ग इति भावः । द्रव्यस्यैवेति । न कदाचिदपि प्राधान्येन स्त्रीत्वस्य गुणस्येति भावः । नित्यं सामानाधिकरण्यमिति । 'इयं स्त्री'त्येव सर्वदा न तु 'अस्याः स्त्री'ति कदाचिदिति भावः । एवन्तु—'अजादीना या स्त्री'ति 'अजाद्यत' इतिसूत्रे भाष्यं, 'अजाद्यर्थगते स्त्रीत्वे इत्यर्थः' इति कैयटश्च कथं सङ्गच्छत इति चिन्त्यम् ।

यदसौ द्रव्य श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यददो द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं[1] तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति ॥ यदप्युच्यते—'अनेकप्रत्ययानुपपत्ति'रिति—

भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

भावो भावेन युज्यते । तद्यथा,—इषिरिषिणा निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा* ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात् कालभेदाच्च । उक्तं तत्रैकस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः, अपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । इह पुनरेकं स्त्रीत्वम् ॥ अथैकमप्युपलभ्यते । किं चातः ? यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् । अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यताम् ।

प्र०—भावस्येति । स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः । इषिरिति । एषितुमिच्छतीत्यत्रेत्यर्थः । निमन्त्रिश्चेति । 'निमन्त्रये' इत्यत्र निमन्त्रणे लिङ्विधावित्यर्थः । एकस्येति । एषितुमित्यस्येषेरित्यर्थः । बाह्यमिति । भोजनादिकमित्यर्थः । सर्वकाल इति । तुमुन्नित्यर्थः । स हि 'समानकर्तृकेषु तुमु'न्निति कालमात्रे विधीयते । अपरस्येति । इच्छतीत्यस्य । आभ्यन्तरमिति । इषिरेव कर्मेत्यर्थ । स चैषिषतीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः । इह पुनरिति । भेदहेत्वभावादेकमेक स्त्रीत्वम् । इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदाद्भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः । इतर 'इह पुनरेकमिति ब्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रतिपन्नं, भेदस्तु सुसाध' इति मत्वाह—अथैकमपीति । यद्येकमुपलभ्यत इति ।

खट्वादिष्वसदपि मृगतृष्णावद्यद्युपलभ्यते लिङ्गम् ।
अविचारितमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहार. ॥

उ०—सोऽयमितीति । गुणमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि द्रव्येणोपचरिताऽभेदं गुणं प्रत्ययोऽभिधत्त इति स्त्रीत्वं कर्तृ—आश्रयमभेदेन प्रतिपद्यते इति तद्गतसंख्यादिलाभ इत्यर्थः । अत्रैव पक्षे भाष्यस्वारस्यं, गुणवचनदृष्टान्तेन साधनात् । न हि गुणप्रधानभावविपर्ययेऽस्योपयोगः, सम्भवो वा । वाचकत्वे प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमेवेत्येव भाष्याशय इति दिक् ।

भावशब्देन धर्ममात्रमुच्यत इत्याह—स्त्रीत्वस्येति । निमन्त्रये इत्यत्रेति । निमन्त्रणार्थकलिङ्विधिविषये'निमन्त्रये' इत्यत्रेत्यन्वयः । कथं पुनरिषिरूपस्य कर्मण आभ्यन्तरत्वमत आह—स चेति । इषिश्चेत्यर्थः । एकमेवेति । ष्फङीषादिवाच्यमेकमेव स्त्रीत्वमिति स्वस्य स्वेन योगाऽसम्भव इत्यर्थ. । अभिन्नरूपाया इति । धातुतो भेदाऽनवगतेरिति भावः ।

भेदसाधनाय'यद्येक'मित्यादि भाष्यम्, तद्व्याचष्टे—खट्वादिष्विति । लिङ्गस्याऽनुमानगम्यत्वमुपपादयति—सुखेति । तत्परिणामेति । सुखाद्यात्मकसत्त्वादिपरिणाम इत्यर्थः । एवञ्च गुणानाम्प्रवृत्त्यनुमेयत्वेन तत्परिणामात्मकलिङ्गस्याऽपि तत्त्वम् । तत्र प्रवृत्तेरपीति । गुणानां प्रवृत्तिः—आविर्भावादि, लिङ्ग—

१—'स्त्रीत्वं गुणः' पा० । * ३ । १ । ७ वा० १५ भाष्ये, ३ । ३ । १६१ वा० ३ भाष्ये ।

कस्य तावद्भवानेतं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम ? द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः ? यदि तावद्गुणसमुदायो द्रव्यम्, का गतिर्य एते भावाः कृदभिहितास्तद्धिताभिहिताश्च—चिकीर्षा गोतेति† । अथ मतमेतत् 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति, स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भविष्यति ।

क च तावद्दोषः स्यात् ? इष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारो गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या कालितरेति । इह तावद् गार्ग्यायणीति षित्करणसामर्थ्यान्ङीष् भविष्यति‡ । कारीषगन्ध्येति वचनाच्चाब्भविष्यति+ । कालितरेति न यावत्काली तावत्कालितरेति । किं तर्हि ? प्रकृष्टा काली कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा टाब्भविष्यति* ।

प्र०—तदा स्त्रीतेत्यादौ द्वितीयस्याप्युपलम्भोऽस्त्विति भावः । **अथैकमिति** । सुख दुःख-मोहान्वयात्सर्वव्यक्तीनां तत्परिणाम एवेद विश्वं गुणानाञ्च प्रवृत्तिर्लिङ्गम् । तत्र प्रवृत्तेरपि प्रवृत्तिसद्भावाल्लिङ्गयोगोऽस्त्वित्यर्थः । **कस्य तावदिति** । आश्रये निर्ज्ञाते सुवचः समाधिरिति भावः । **गुणसमुदाय इति** । रूपादिसन्निवेशमात्रमित्यर्थ । **गोतेति** । भावे तल् । **अथ मतमिति** । 'इद' 'त'दिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्य वस्तु द्रव्यमित्यर्थः । ततश्च स्त्रीत्वस्यापि द्रव्यरूपत्वादपरेण स्त्रीत्वेनाऽविरुद्धो योगः । **षित्करणसामर्थ्यादिति** । एकमपि स्त्रीत्वं प्रत्यय-द्वयेनाभिधीयत इत्यर्थः ।

वचनादिति । 'यङश्चा'बित्यस्मात् । तथा हि—अत्र सामान्यग्रहणाय तदविघाताय च ष्यङोऽनुबन्धद्वयं कृतमिति भावः । **यावत्कालीति** । अन्योऽत्र प्रकर्षयुक्तोर्थोऽन्यश्चाप्रकर्षयुक्तः ।

उ०—तत्पदवाच्यम् । एवञ्च, प्रवृत्तेरपि गुणपरिणामत्वात्तत्राऽपि गुणाविर्भावादिसत्त्वाल्लिङ्गयोग इत्यर्थः । **सुवचः समाधिरिति** । समाध्यन्तरमनेनोच्यत इति भावः ।

भाष्ये—सम्प्रत्यय इति । किमात्मकं द्रव्यं भवान्मन्यते इत्यर्थः । **भाष्ये—य एते भावा इति** । तेषां गुणसमुदायत्वाऽभावात्स्त्रीत्व न स्यादिति 'गुणसमुदायो द्रव्य'मिति लक्षणं न युक्तमिति भावः । **इदं तदितीति** । न तु 'गुणसमूहो द्रव्य'मिति लक्षणमित्यर्थः । इदञ्चैतच्छास्त्रमात्रोपयोगि द्रव्यलक्षणमिति बोध्यम् । **स्त्रीत्वस्याऽपीति** । चिकीर्षादेरिवेत्यर्थः । **भाष्ये—स्त्रीत्वेनाऽभिहितमिति** स्त्रीत्वेन स्त्रीत्वगुणवै-शिष्टयेन । **भाष्ये—क च तावदित्यादिना** लिङ्गस्य लिङ्गाऽन्तराऽनङ्गीकारेऽपि अनेकप्रत्ययानुपपत्तौ समा-ध्यन्तरम् । **इष्टस्येति** । त्वया इष्टस्य 'गार्ग्यायणी'त्यादावनेकप्रत्ययाऽनुपपत्तिरूपस्योक्तस्येत्यर्थः ।

नन्विदं ष्यङि साऽवकाशमत आह—**तथा ह्यत्रेति** । एवञ्च ष्यङोऽपि चाबनुमीयत **इत्यर्थः** ।

---

† अ प्रत्ययात् ३ । ३ । १०२; तस्य भावस्त्वतलौ ५ । १ । ११९

‡ षिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ + यङश्चाप् ४ । १ । ७४

* अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४

यदप्युच्यत 'इह च 'स्त्री' (ति) ईकारो न प्राप्नोती'ति, निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् ? 'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च' [४ । १ । १७६] इति ।

स्त्रीविषये ङ्याबोरप्रसिद्धिरकारान्ताऽदर्शनात् ॥ ८ ॥

स्त्रीविषये ङ्याबोरप्रसिद्धिः । खट्वा माला । किं कारणम् ? 'अकारान्तादर्शनात्' । न ह्यकारान्तता दृश्यते । ननु चेयं दृश्यते—अतिखट्वः अतिमाल इति । नैषाऽकारान्तता । आप एवैतद्ध्रस्वत्वम् × ।

सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः ॥ ९ ॥

सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः । शशः, 'षष' इति मा भूत् । पलाशः, 'पलाष' इति मा भूत् । मञ्चकः, 'मञ्जक' इति मा भूत् ।

तस्मात्सिद्धम् ॥ १० ॥

तस्मात्सिद्धमेतद्भवति ॥ अथवेयमकारान्तता दृश्यते—पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः दशखट्वः* ॥ ३ ॥

प्र०—अवस्थाभेदाद्वाचकशब्दभेदाच्चैक एवार्थो भिद्यत इति भाव । स्त्रीविषय इति । ये नित्यमेव स्त्रियां वर्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितु न शक्यते, अकारान्तस्य प्रयोगाभावात् । अनेकलिङ्गेषु तु कुक्कुटादिषु शक्यतेऽकारान्तत्व निश्चेतुमिति भाव । सर्वेषामिति । शाकटायनदर्शनेन सर्वशब्दाना व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाकारान्तता निश्चीयते इत्यर्थ । पञ्चभिरिति । तद्धितार्थे द्विगुः । 'आर्हा'दिनि ठक्, तस्य।ध्यर्द्धपूर्वेतिलुक् । 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्यस्य लुकि कृते प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यते एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उ०—अवस्थाभेदादिति । प्रकर्षयुक्तत्वाऽयुक्तत्वरूप एवाऽवस्थाभेद: नन्वेवमपि 'लोहिनिके'त्यत्यन्तस्वार्थिके कनि टाप् न स्यादत आह—वाचकशब्दभेदाच्चेति । शब्दस्याऽपि शाब्दबोधे विशेषणत्वादिति भावः । भाष्ये—निपातनादिति । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानी'ति पक्ष इदम् । व्युत्पत्तिपक्षे ट्रटः टित्त्वादपि ङीप्सिद्धिर्बोध्या । विषयशब्दस्य प्रयोजनपूर्वमर्थं दर्शयति—ये नित्यमेवेति । अनन्यभावे हि विषय'शब्दः । शाकटायनेति । सर्वं नाम धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' इत्युक्तेरिति भावः । भाष्ये 'उपदेश'शब्देन—व्युत्पादनम् ॥ ३ ॥

× गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८

१—प्रकरणमिदं भाष्ये पस्पशाया ५२ पृष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् ।

* आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्, अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ५ । १ । १९; २८; लुक् तद्धितलुकि १ । २ । ४९

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ । १ । ४ ॥

शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा ॥ १ ॥

शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम् । शूद्रा । अमहत्पूर्वेति किमर्थम् ? महाशूद्री† ।

जातिः ॥ २ ॥

जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महती शूद्रा महाशूद्रा सा भवति ।

प्र०—अजाद्यतष्टाप् । शूद्रा चेति । जातिलक्षणो ङीष् अनेन टापा बाध्यते न तु पुंयोगलक्षणः, 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय' इति न्यायान्मुख्यार्थवृत्तेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् । तेन शूद्रस्य भार्या शूद्रीत्येव भवति । 'अमहत्पूर्वे'त्यत्र महच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादात्वाभावः । अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं टापि कृते सुप्युत्पन्ने समासेन भाव्यम्—महती शूद्रा महाशूद्रेति । ततश्च निर्वृत्तत्वाट्टापः प्रतिषेधोऽनर्थक इति प्रश्नः ॥ महाशूद्रीति । महाशूद्रशब्द समुदाय एवाभीरजातिवचनो न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति, यथा गौरखर इति । तत्र समुदायव्युत्पादनेऽवयवार्थस्य स्त्रीत्वाभावात्तदविवक्षितत्वैव समास· क्रियते । ततष्टापि प्रतिषिद्धे जातिलक्षणो ङीषेव भवति ।

जातिरिति । महाशूद्रशब्द समुदायो यदा जातिवाचि तदा टापः प्रतिषेध' । यदा तु

उ०—अजाद्य । भाष्ये–शूद्रा चेति । गणपठित'शद्रे'त्यत्र 'अमहत्पूर्वे'ति वक्तव्यमित्यर्थः । गणे–'अजा एडका मूषिका शूद्रे'ति स्त्रीप्रत्ययान्ताः पठ्यन्त इति बोध्यम् । अत एवाग्रे 'शूद्राशब्दोऽजादिषु पठ्यते' इति भाष्यं सङ्गच्छते । बाध्यत इति । अकारान्तत्वेन सिद्धे पुनः पाठादिति भावः । गौणमुख्ययोरिति । यद्यपि पदकार्येष्वयं न्याय इति 'ओत्' सूत्रे उक्तम्, तथाऽपि यत्र प्रातिपदिकाऽवस्थायामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र तदाश्रयणं युक्तमेव, तत्र पदग्रहणस्य गौणवृत्त्याश्रयोपलक्षणत्वात् । अत्र हि पुंयोगात्स्त्रिया वृत्तौ स्त्रीत्वप्रतीतिसमये एव गौणार्थतेति भावः । अत्राहुः–लाक्षणिकत्वं न गौणत्वं, किन्तु सदृशलाक्षणिकत्वमिति कथमत्राऽस्य न्यायस्य विषयः । शूद्रस्य स्त्रीत्यर्थे तु न टाप्, जातिवाचिमहत्पूर्वभिन्नस्य तत्सदृशस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातिबोधकस्यैव शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् । किञ्च,—येषा शब्दानामर्थस्य स्वत एव स्त्रीत्व, न तत्र पुंयोगाद्वृत्तिरिति 'अश्वस्य स्त्री'त्यर्थे ङीष् स्यादिति न वाच्यम् । यदा त्वन्यजातिः शूद्रस्य भार्येति विवक्षिता तदा 'शूद्रो'त्येति दिक् । अन्तरङ्गत्वादिति । एवञ्चारब्धेऽपि 'अशक्यक्रियः प्रतिषेध' इति प्रश्न इति भावः । निर्वृत्तस्य वचनशतेनाऽपि दूरीकर्तुमशक्यत्वादिति तात्पर्यम् । आभीरेति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुत्पन्ना—उग्रकन्या, तस्या 'ब्राह्मणादुत्पन्न आभीरः । तदविवक्षितत्वैवेति । अविवक्षाया हेतुः—स्त्रीत्वाभावः ।

ननु जातेरन्यत्राऽन्तरङ्गे टापि ततः सुपि समासे च जातस्य टापो निवृत्त्ययोगान्निषेधो जातावेव

† जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६३

शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते, तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात् स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना‡ प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—'भवतीह तदन्तविधि'रिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? भवती अतिभवती, महती अतिमहती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति*। जातिरिति च वक्ष्यामीति ।

प्र०—महत्त्वविशिष्टा शूद्रा प्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति । असति तु जातिग्रहणे अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोपि टाब्बाध्येत । ततश्चात्रापि ङीष् प्रसज्येत । अतिभवतीति । भवन्तमतिक्रान्ता, महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत 'उगितश्चे'त्यनेनोगिदन्तान्तादपि ङीप् सिद्धो भवति । गौरादिषु बृहन्महच्छब्दौ न पठितव्यौ । तथा च 'शतुरनुम' इत्यत्र 'नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसख्यान'मित्युक्तम् । अन्यथा ङीष एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात् किं ङीप उदात्तविधानेन । विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत्—किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम् । अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहतीत्यत्र गौरादिङीषभावादुगिल्लक्षणो ङीप् कर्तव्यस्तस्य चोदात्तत्वमुपसंख्यानेन कर्तव्यम् । जातिरिति च वक्ष्यामिति । अन्यथा महत्पूर्वेत्यसति प्रतिषेधे महाशूद्री-

उ०—पर्यवस्यतीति नाऽर्थो जातिवचनेनेत्यत आह—असतीति । एतत्सर्वं चिन्त्यम्, आभीरजातिवाचि'महाशूद्र'शब्दे प्रतिषेधाऽवकाशात् । न च्चाऽनर्थकस्तत्र शूद्रशब्द इति तदन्ते प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः, महाशूद्राऽवयवशूद्रशब्दस्यानर्थक्ये तदन्ताट्टापः प्राप्तिरेव नेति निषेधवैयर्थ्याऽनुद्धारात् । जातिरित्यस्य सुतरा वैयर्थ्याऽनुद्धाराच्च । वस्तुतो या हि महती शूद्रा तद्विवक्षाया जातिमात्रविवक्षया कुक्कटाण्डादाविव'शूद्र'शब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षाया निषेधे सति जातिलक्षणो ङीष् मा भूदित्यर्थं तत् । महाशूद्रशब्दे शूद्रशब्दस्याऽर्थवत्त्वेनेति भाष्याशयः ।

भाष्ये—ग्रहणवतेति । प्रत्ययविधौ प्रतिषेधोपलक्षणमिदम् । उगिदन्तान्तादपीति । भवच्छब्दः शत्रन्त इत्यभिप्रायेणेदम् । 'उगिदन्तादपी'ति तु युक्तः पाठः । ननु गौरादिपाठान्महच्छब्दे ङीषा भाव्यं न तु ङीपेति, भाष्ये—'महती'त्येतत्कथनमयुक्तमित्यत आह—गौरादिष्विति । ननु गौरादिपाठेन तद्वचनमेव प्रत्याख्यायतामिति चेन्न; अन्यार्थमावश्यकत्वादित्याह—विभक्तीति । फलान्तरमप्युपसंख्यानस्याह—अनुपसर्जनेति । भाष्ये—जातिरिति चेति । तदन्तविधौ हि सति 'अमहत्पूर्वे'त्यस्य करणे तद्विशेषणं जातिरिति वक्तुं शक्यमिति भावः । 'जाति'रित्यपि मास्त्विति शङ्कमानं प्रत्याह—अन्यथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधाऽभावे 'जाति'रित्यस्याऽभावादनयोर्विषयविभागो न स्यादिति भावः ।

साधुत्वमिति । स्पष्टं प्रतीतिर्न स्यादिति भावः । ननु 'अजाद्यत' इति पञ्चम्या कथं स्त्री विशेष्ये-

‡ येन विधिस्तदन्तस्य १ । १ । ७२ * उगितश्च ४ । १ । ६

यद्येतज्ज्ञाप्यते पञ्चाजी दशाजी† अत्रापि प्राप्नोति‡ । नैष दोषः । अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः–'अजादीनां या स्त्री'ति ॥ ४ ॥

उगितश्च ॥ ४ । १ । ६ ॥

कथमिदं विज्ञायते–उगितः प्रातिपदिकादिति, आहोस्विदुगिदन्तात् प्रातिपदिकादिति । किं चातः ? यदि विज्ञायते–'उगितः प्रातिपदिका'दिति, सिद्धं–भवती मह-

प्र०—महाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भाव । पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगु । ततो द्विगोरिति ङीब्न प्राप्नोति, टापा बाध्यमानत्वात् ।

अजादीनामिति । 'अजाद्यत' इति षष्ठी । तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेत स्त्रीत्वमिह गृह्यते । पञ्चाजीत्यत्र तु समासाभिधेयसमाहारगत स्त्रीत्वं, न त्वजादिशब्दार्थगतमिति टापोऽप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषणोपक्षीणानामप्यजादीनामेव प्रकृतित्व विज्ञायते, सामर्थ्याद्वा । एवं तु सत्य'महत्पूर्वे'ति न प्रतिषेधो वक्तव्य', न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रसङ्गाभाव' ॥ ४ ॥

उगितश्च । कथमिति । प्रातिपदिकादिति वर्तते । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदोगित प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति, न च प्रातिपदिकान्तमुगित्संभवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसंभवः । यदा तूगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्येष पक्षो भवति । पक्षद्वयेऽप्यव्याप्तिरिति मत्वा प्रश्नः ॥ भवतीति । सर्वादिषु भवतुशब्द उगित् पठ्यते, महच्छब्दोपि शतृवद्भावादुगिद्व्यपदेश्य. ।

उ०—त्यत्राह–अजाद्यत इतीति । नन्वेवं 'टाप् कस्मा'दिति न ज्ञायेतेत्यत आह–प्रत्यासत्त्येति । सामर्थ्याद्वेति । अजाद्यदन्तप्रातिपदिकवदर्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनं तदुत्पन्नेनैव प्रत्ययेन शक्यते कर्तुमिति भाव. । न हीति । समुदायस्य जातिविशेषवाचित्वेन शूद्रशब्दस्य नैरर्थक्येन स्त्रीत्ववृत्तित्वाऽभावादिति भावः । तदन्तविधौ तु ज्ञापकान्तरमनुसर्त्तव्यम् । अत्र केचित्,—'अनुलोमसंकराणामपि मातृजातिवृत्तेः स्मृतिषूक्तत्वेन मातृजातीयत्वात्तत्रापि शूद्रत्वमस्ति, अत एव शङ्खस्मृतौ–'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रास्तूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एवे'त्युक्तम् । 'शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वसजाः स्मृताः' इति स्मृतिरपि तेषां शूद्रत्वारोपमूलिकैव । अन्यथाऽस्य मूलान्तरकल्पने गौरवं स्यात् । स्मृतौ—अपध्वंसः—शूद्राविवाह उच्यते । अतः शूद्रशब्दाऽर्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्वादस्त्येव टापः प्रसङ्ग इति'अमहत्पूर्वे'त्यावश्यकम् । जातिप्रत्ययश्च शूद्रशब्देन समास एव, न तु शूद्राशब्देन समासे इति न प्रागुक्तदोषः । उक्तरीत्या जातिरिति चावश्यकमेवेति भाष्यतात्पर्यम् । अत एव भाष्यकृता नेदं प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥ ४ ॥

उगितश्च । ननु भातेर्डवतौ निष्पन्नस्य भवतो नोगित्त्वं, किन्तूगिदन्तत्वमेवेत्यत आह–सर्वादिष्विति । तत्त्वनार्षमित्याहुः । शतृवद्भावेति । 'वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चे'त्यनेन । 'उगिद्व्यपदेश' इति पाठे–

† द्विगोः ४ । १ । २१ ‡ अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४

तीति, अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति । तदन्तविधिना भविष्यति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥ अथ विज्ञायते—'उगिदन्तात्प्रातिपदिका'-दिति, सिद्धम्—अतिभवति अतिमहतीति, भवती महतीति न सिध्यति । व्यपदेशि-वद्भावेन भविष्यति । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ॥ उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति । किं कारणम् ? 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति । कथम्—अतिभवती अतिमहतीति ? तदन्तविधिना भविष्यति । ननु चोक्तं 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तद-न्तविधिः प्रतिषिध्यत'इति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेत-तद्ग्रहणम् ॥ अथवा पुनरस्तु—'उगिदन्तात्प्रातिपदिका'दिति । कथं भवति महतीति ? व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । ननु चोक्तं 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति''दिकेने'ति ।

प्र०—तदन्तविधिनेति । उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भाव. । ग्रहणवतेति । ग्रहणम्–उपादानमात्र, न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम् ॥ अथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेनेह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिति भाव । निर्गोमतीति । आद्ये पक्षे गोमतीत्यत्रापि न सिध्यति । उगित्व मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थ स्यात् । द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति, मतुप उगित्त्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य । गोमतो निष्क्रान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायान्मतुपो विधानाभावान्ङीप् न स्यादित्यर्थः । तदन्तविधिनेति । ननु च प्रातिपदिकेनोगितो विशेषणाद्विशेष्येण कथं तदन्त-विधि' । एव तर्हि तन्त्रेण योगद्वयमुच्चार्यते । तत्रैकस्मिन्योगे प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते, द्वितीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभाव' । नैतदिति । उक्-इग्रस्य तदुगिदिति शब्दरूपमात्रमन्यपदार्थ आश्रीयते न तु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थ. । व्यपदेशिवद्भावेनेति ।प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति यच्छब्द-रूपं प्रयुज्यते तस्याय भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनयेत्यर्थ. । एतेन 'येन विधिस्तदन्तस्ये'त्यत्र स्वं रूपमिति निवृत्तमिति दर्शित भवति । तेन 'गोक्षीर'मित्यादौ 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वो न भवति ।

उ०—उगिदिति व्यपदेशो यस्येत्यर्थः । भाष्ये—अतिभवतीत्यादि 'पचन्ती'त्यादेरप्युपलक्षणं बोध्यम् । ननु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणाऽभावात् कथमत्र न्यायप्राप्तिरत आह—ग्रहणमुपादानमात्रमिति । ननु मतुबा-दीनामुगित्त्वसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादत आह—उगित्त्वन्त्विति । नुम्विधेराङ्गत्वेन तत्र तदन्तविधिरिति भावः । समुदायादिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः । नन्वाद्यपक्षे उगितो विशेष्यत्वात्तदन्तविध्यभाव इत्युक्तमिति शङ्कते—ननु चेति । ननूगिच्छब्दस्य सन्निधानात्प्रातिपदिकमेवान्यपदार्थ इति प्रातिपदिकग्रहण-मेवेदमत आह—उगिद्यस्येति । शब्दरूपमात्रमिति । प्रत्ययोऽपीत्यर्थः । नन्वनुवर्त्त्यं व्यपदेशिवद्भावाऽना-रम्भ एव ज्यायानिति-शङ्कायामाह—तेनेति । व्यपदेशिवद्भावस्त्वप्रातिपदिकेनेति भावः । वस्तुत इदञ्चिन्त्यं, तस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वात् । 'गोक्षीर'मित्यस्य यथा वारणं तथा 'गोस्त्रियो'रित्यत्रैव निरूपितम् ।

नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम् ॥ यदप्युच्यते—'उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति । किं कारणम् ? प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति । नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद्ग्रहणम् । कथम् ? वर्णोप्युगित्, प्रत्ययोप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगित् ।

धातोरुगितः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उखास्रद्ब्राह्मणी, पर्णध्वद्ब्राह्मणी ।

अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ॥ २ ॥

अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची प्रतीची ।

उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥ ३ ॥

उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम्* । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—

प्र०—वर्णोप्युगिदिति । 'अर्वणस्त्रसावनञ' इति अर्वन्शब्दस्य तृशब्द आदेश , तत्रार्वतीति ङीब्भवति । अश्वपर्यायोऽर्वन् शब्द । नन्वङ्गस्य तृशब्द आदेशो विधीयते तत्र 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपि कृते त्रादेशेन भवितव्यम् । एवं तर्हि संभवमात्रेणैतदुक्तमित्यदोषः । उगित्यञ्चतिग्रहणादिति । उगिदचामित्यत्रोगिद्ग्रहणादञ्चतेरपि ग्रहणे सिद्धेऽञ्चतिग्रहण नियमार्थम्,—'इह शास्त्रे यत्कार्ययुगितो विधीयते तदञ्चतेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातो'रिति कार्यमात्र नियम्यते न तु नुमागम एव । अधातुग्रहण तु तत्राऽधातुभूतपूर्वस्यापि नुमागमार्थम् । तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यचि क्विपि च कृते गोमानित्यत्रापि नुम्भवति । अन्यथा धातुत्वादञ्चतिग्रहणात् नियमार्थान्न स्यात् । अन्ये त्वाहुः—उगितश्चेति यश्चशब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्ताकारनकारस्यानुकरणम् । विभक्तेः सुपां सुलुगिति लुक् । भाविनं चाऽकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृत', ततश्चाञ्चतिग्रहणमिहैव नियमार्थम् । अकारनकारलोपयोश्चातन्त्रत्वात् 'नाञ्चे पूजाया'मिति यदा नलोप. प्रतिषिध्यते तदापि ङीब्भवति ॥ ६ ॥

उ०—'अर्वन्'शब्दस्य स्त्रिया वृत्तित्वं दर्शयति—अश्वपर्याय इति । भाष्यमिति । ङीपं निमित्तीकृत्यैवेति भावः । सम्भवमात्रेणेति । 'वर्णोऽप्युगित्सम्भवती'त्येतदेव भाष्येऽभिसंहितं, न तु प्रकृतोपयोगोऽपीत्यर्थः । वस्तुतस्तु 'क्रोष्ट्री'त्यादौ आङ्गोऽपि 'स्त्रियाञ्चे'ति तृज्वद्भावो यथा ङीबुत्पत्तेः प्राक्, तथा 'तृ'आदेशोऽपि ततः प्रागेवेति भाष्याशयः । भाष्ये—अञ्चतेश्चेति वार्त्तिके 'नलोपिन' इति शेषः । एवं हि प्रत्याख्यानेन समफलता भवति । नन्वेवमधातोरिति व्यर्थमत आह—अधात्विति । वाक्यभेदेनेति भावः । चशब्द इति । अकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः । भाविनश्चेति । ङीपि कृते भाविनमित्यर्थः । नलोपस्तु न्याय्य एवेति भावः । तदापि ङीब्भवतीति । इदञ्चिन्त्यम्, 'उगिदचा'मित्यत्र नलोपस्य विवक्षितत्वात्पूजायामप्राप्तेः । अत एवौपदेशिकं 'प्राची'त्याद्यपहायातिदेशिकं 'प्राची'त्याद्युदाहरणं भाष्ये दत्तम्, 'उगित्यतिश्चग्रहणा'दिति चोक्तम्,

* उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७ । १ । ७०

'अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातो'रिति ॥ ६ ॥

वनो र च ॥ ४ । १ । ७ ॥

इह कस्मान्न भवति—निःशुनी अतियूनीति ? 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'ति । एवमपि मघोनी[1] अत्र प्राप्नोति । मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ।

वनो न हशः ॥ १ ॥

'वनो र चे'त्यत्र 'हशन्तान्न भवती'ति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—'सहयुध्वा ब्राह्मणी'ति ॥ यदि 'न हश' इत्युच्यते शर्वरीति न सिध्यति । विहितविशेषणं हश्ग्रहणम्—'हशन्ताद्यो विहित'इति ॥ एवमपि प्रेत्वरीति न सिध्यति । कथं चात्र तुगागमः ? छान्दसत्वात् । ङीब्रावपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव भविष्यतः ।

बहुलं[2] छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्यौ । यज्वरीरिषः† । यज्वनीरिषः ।

प्र०—वनो र च। निःशुनीति । शुनो निष्क्रान्ता, युवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः, ततो ङीप् । श्वन्-शब्दस्य गौरादिपाठेऽप्युपसर्जनत्वादत्र ङीष् न भवति । मघोनीति । मघमस्यास्तीति 'छन्दसीवनिपौ वक्तव्या'विति वनिप्, स चार्नवानिति प्रश्नः । अव्युत्पन्नमिति । 'श्वन्नुक्ष'-नित्यौणादिको मघवन्शब्द । उणादिषु च नावश्य व्युत्पत्तिनिमित्त कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तम् । वनो न हश इति । द्वयोरपि ङीब्रेफयोर्निषेध । सहयुध्वेति । 'सहे चे'ति क्वनिप् । शर्वरीति । शॄ हिंसायामित्येतस्मा'दन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । तत्र गुणे रपरत्वे च कृते हशन्तो भवतीति पूर्वः पक्षः । प्रेत्वरीति । ईर गतावित्यस्मात्प्रपूर्वा'दन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति कनिब्वनिपोरन्यतर । स च हशन्ताद्विहित इति ङीब्रौ न स्यातामिति प्रश्नः । छान्दसत्वादिति । 'प्र[3] ईरशदोस्तुट् चे'त्युणादिसूत्रमनाश्रित्यैतदुक्तम् ।

यज्वरीति । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' । 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घ ।

उ०—अन्यथा 'उगिती'त्यस्य नोपयोगः स्यात् । एवञ्च पूजाया 'प्राची'त्याद्यसाध्वेवेत्यन्ये ॥ ६ ॥

वनोर च । ननु । वनिपा व्युत्पन्नस्य कथमव्युत्पन्नत्वमुक्तमत आह—श्वन्नुक्षेति । ननु तेन 'कनिन्'प्रत्ययस्य महेर्घस्याबुगागमस्य च निपातनाद्व्युत्पत्तिपक्षेऽपि नैरर्थक्यान्न दोषोऽत आह—नाऽवश्यमिति । इत्याशयेनाऽव्युत्पन्नत्वमेवोक्तमिति भावः । अनपेक्ष्येति । अनपेक्षा च तेषामाधुनिकत्वादिति बोध्यम् । यज्वरीरिति—जसन्तम् । भो यजनशीलाः ! प्रजाभ्य इषः–अन्नानि देयत्वेन वनस्यत–प्रार्थयतेति मन्त्राऽर्थः । तत्र दीर्घाज्जसीति निषेधाद्दीर्घो दुर्लभोऽत आह—वा छन्दसीति ।

१—'मघोनी=मघवती, मघमिति धननामधेय मंहतेर्दानकर्मणः ।' इति निरुक्ते (१।३।७) यास्कः ।

२—अतः पूर्वम् 'बहुलं छन्दसी'ति वार्तिकं क्वचिद् दृश्यते । 'बहुलं छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्या'-विरयेव वार्तिकमित्यन्ये । भाष्यमित्यपरे ।

† ऋ १ । ३ । १

३—अयं पञ्चपादिपाठः (४ । ११७) दशपाद्यां 'प्र ईरिशदोस्तुट् च (६ । ७२) इति पठ्यते ।

रविधाने बहुव्रीहेरुपसङ्ख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । बहुधीवरी बहुपीवरी । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? प्रतिषिद्धत्वात् । 'अनो बहुव्रीहेः' [४ । १ । १२] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे वोपधालोपिनो वावचनम् ॥ ३ ॥

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे वोपधालोपिनो वेति वक्तव्यम् ।[1]

अन्यथा कृत्वा चोदितम्, अन्यथा कृत्वा परिहारः । यथोपसंख्यानं चोदितं तथा नित्याभ्यां ङीब्राभ्यां भवितव्यम् । यथा परिहारस्तथा विभाषया भवितव्यम् ।

प्र०—बहुधीवरीति । बहवो धीवानोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । तत्रा'नो बहुव्रीहे'रिति ङीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । रेफस्य ङीप्सन्नियोगेन विधानात्तदभावादेवाभावप्रसङ्गः । यदि वा स्त्रियां यदुक्तं तस्य सर्वस्याऽ'नो बहुव्रीहे'रिति प्रतिषेधविधानादत्र ङीब्रौ न प्राप्नुतः, तस्माद्वनो र च बहुव्रीहेश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुव्रीहेश्चेत्यनेन लक्षणान्तरेणाऽन उपधालोपिन इत्यनेन विहिते ङीपि रेफमात्र विधेयम् । यदि तु द्वावपि ङीब्रौ विधीयेयाता तदा सुपर्वादेरनुपधालोपिनोऽपि स्याताम् । अन इति । 'अनो । बहुव्रीहे'रित्यस्यानन्तरम्–'उपधालोपिनो वे'ति वक्तव्यम् । तेनाऽन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । तत्रानुपधालोपिनो नित्यो ङीप्प्रतिषेधो भवति—सुपर्वेति । उपधालोपिनस्तु ङीब्विकल्पः, तेन बहुराज्ञी, बहुराजानौ, बहुराजेति रूपत्रय सिध्यति । एवं बहुधीवरी, बहुधीवानौ, बहुधीवेति वनन्तस्याप्युपधालोपिनो रूपत्रय भवति । इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—अन्यथा कृत्वेति ।

उ०—ननु 'बहव्यो धीवर्यो यस्ये'ति बहुव्रीहावन्तरङ्गत्वाज्जातयोर्ङीब्रयोः प्रतिषेधस्य वचनेनाऽशक्यत्वादुपसंख्यानं व्यर्थमत आह—बहव इति । यदि वेति । इदञ्चाऽवश्यकमिति 'न ष'ड़ित्यत्र वक्ष्यामः । इत्यस्यानन्तरमिति । यथान्यासेऽपि अनुपसर्जनादितीह न सम्बध्यत, बहुव्रीहावन्नन्तस्याऽनुपसर्जनस्याऽसम्भवादिति भावः । ननु वचनेन वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह—तेनाऽन उपधेति । ङीब्विकल्प इति । प्रतिषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलतीति भाव । बहुराजानाविति । एकवचने–प्रतिषेधे डापि च रूपभेदाऽभावाद्द्विवचनमुदाहृतम् । पूर्वोक्तमिति । 'अन उपधे'त्यनेन विहिते ङीपि र मात्रनेन विधीयत इत्येतमित्यर्थः ।

(भाष्ये) यथोपसंख्यानमिति । 'बहुव्रीहे'रित्येतत् । परिहारः 'उपधालोपिनो वे'त्येषः । ननु 'अन

१—अथवा–अनोबहुव्रीहिप्रतिषेधे 'उपधालोपिनो वे'ति वक्तव्यम्' पा० ।

यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवितव्यम्, न ह्यत्र ङीब्दुर्लभः। सिद्धोऽत्र ङीप्–'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' [४ । १ । २८] इति। ङीप्संनियोगेन र उच्यमानोऽन्येन सति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते। किं पुनः कारणं ङीप्सन्नियोगेन र उच्यते? इह मा भूत्—सुपर्वा चारुपर्वेति।

तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्? न कर्तव्यम्। वक्ष्यति 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' [४ । १ । १३] इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं 'डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि यथा स्याता'मिति* ॥ ७ ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ ४ । १ । १० ॥

कस्यायं प्रतिषेधः? ङीबनन्तरस्तस्य† प्रतिषेधः॥ अथेदानीं ङीपि प्रतिषिद्धे–

प्र०—अन्येन सतीति। प्रकरणान्तरविहितत्वात्तस्य ङीप इति भाव.। 'बहुव्रीहेश्चे'ति वचनेन प्रकरणान्तरविहिते पाक्षिके ङीपि रेफो विधीयत इति तदेव रूपत्रय भवतीत्यर्थ.। किं पुनरिति। ङीप्सन्नियोगमनपेक्ष्य रेफमात्र वनन्तस्य स्त्रिया विधीयताम्, ततश्च 'बहुधीवरी'त्यत्रापि रेफो भविष्यति, 'अन उपधालोपिन' इत्यनेन च ङीबिति प्रश्नः। डाबिति। एतत्तत्रैव व्याख्यास्यते। केचिच्चोदयन्ति–वनिति प्रत्ययग्रहण कृद्ग्रहणं वा, ततश्च 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इति 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण'मिति वा बहुधीवरी अतिधीवरीति रेफो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वात् ॥ ७ ॥

न षट्। कस्यायमिति। यदि ङीपः प्रतिषेधस्तदा 'पञ्च ब्राह्मण्य' इत्यत्र नलोपे सति अदन्तत्वाट्टाप् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह–ङीबन-

उ०—उपधे'ति ङीपि तत्सन्नियोगेन 'वनो र चे'त्यनेन रादेशस्यापि सिद्धेः 'बहुव्रीहेश्चे'त्युपसंख्यानं व्यर्थमतो भाष्ये—ङीप्सन्नियोगेनेति। 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप्सन्नियोगेनेत्यर्थः।

ननु 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप्सन्नियोगेनैवैतत्सन्नियोगेनाऽपि रत्वं दुर्वारमत आह—प्रकरणान्तरेति। वचनेनेति। वचनसामर्थ्येनेत्यर्थः। भाष्ये—किं पुनः कारणं ङीबिति। सूत्रेणोपसंख्यानेन च किमिति मानान्तरसिद्धङीप्सन्नियोगेन रो विधीयते, अपूर्वावेव ङीब्रौ किं न विधीयेते इत्यर्थः। अपूर्वविधाने च नित्यतैव स्यादिति भावः।

तत्तर्ह्युपसंख्यानमिति। 'वनो र चे'त्यनन्तरं 'बहुव्रीहेश्चे'तीत्यर्थ। 'उपधालोपिनो वेति न्यासाऽभावे' इति शेषः। प्रत्ययग्रहणमिति। तद्धितवनिपो ग्रहणे प्रत्ययग्रहणम्, फलाऽभावात्तदग्रहणे तु कृद्ग्रहणमिति विवेकः। तदन्तविधेरिति। 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषया वनन्तग्रहणं, तेन च प्रातिपदिकविशेषणे तदन्तविधेर्ज्ञापनादिति भावः ॥ ७ ॥

न षट्। आचार्य इति। आचार्यदेशीयोक्तिरित्यपि वक्तुं शक्यम्। नोभाविति—पूर्वपक्ष्युक्तिः।

* ४ । १ । १३ भाष्ये। † ऋन्नेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते‡ टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

'अत'+ इति प्राप्नोति । असिद्धो नलोपस्तस्याऽसिद्धत्वान्न भविष्यति† । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते । कथम् ?

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम्

'सु'बिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? प्रथमैकवचनात्प्रभृत्याऽऽच्चापः पकारात् × ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणम्—

दोषस्त्वित्त्वे

इत्त्वे दोषो भवति । बहुचर्मिका[1] । 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात:' [७ । ३ । ४४] इतीत्त्वं न प्राप्नोति ।

तस्मान्नोभौ ॥

तस्मात् 'षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत' इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'स्त्रियाम्' [४ । १ । ३] इति वर्तते, स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ।

प्र०—न्तर इति । यस्तु 'टाबृची'ति पादन्ताट्टाब्विहितस्तस्यात्र प्रसङ्गाभावात् 'ङीबनन्तर' इत्युक्तम् । परिगणितेष्विति । 'नलोपः सुप्स्वरे'ति सूत्र नियमार्थ—'सुबादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रे'त्यर्थः । आ चाप इति । 'यङश्चा'बित्यस्यात्र प्रत्याहारे टापोऽन्तर्भावाट्टाब्विधिः सुब्विधिः, तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः । दोषस्त्वित्त्वे इति । तत्र हि सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः । ततश्च टापि सुपि विधिरित्त्व सुब्विधिर्भवतीति इत्त्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात्पूर्वोऽकारो न भवतीत्त्वं न स्यादित्यर्थः । स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । अर्थाश्रयप्राप्ति-

उ०—वार्तिककार एवाऽत्र पूर्वपक्षी । आचार्य आह-तत्तर्हीतीत्यन्ये । ननु 'टाबृची'त्यनन्तरमत आह–यस्त्विति । नन्वित्त्वं टापो न विधीयत इति कथं सुब्विधिरत आह—तत्र हीति । ननु 'स्त्रिया'मित्यनुवृत्तावपि 'स्त्रियां विहितं ने'त्यर्थेऽनन्तरस्येत्यादि दुर्वारमत आह—अर्थाश्रयेति । 'प्रियपञ्चा द्रौपदी,' 'अतिपञ्चा कुलटे'त्यादौ गौणेऽप्ययं निषेधः, तदन्तविधिसत्त्वात्, बहुवचनस्य व्यक्तिबहुत्वाऽभिप्रायेणैव सत्त्वेनाऽर्थप्राधान्य एवैतत्प्रवृत्तौ मानाऽभावाच्च । एतेन 'चापः पकारेण प्रत्याहारे इत्त्वे दोषवदतिपञ्चा कुलटेत्यादौ टाप् न स्यादिति दोषाऽनुपन्यासे बीजाऽभाव' इत्यपास्तम् । एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्याद् 'बहुधीवभ्या'मित्यत्र नलोपे टाब्भावनिर्णयाद् 'अनो बहुव्रीहे'रित्यनेनाप्युभयोर्निषेधः । एतदभिप्रायेणैव पूर्वत्र—'यदि वा स्त्रियां यदुक्त'मित्यादि

‡ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७
+ अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४
† नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८ । २ । २
× स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस् ·····;
यङश्चाप् ४ । १ । २-७४
१–'बहुवर्मिका' इत्यधिकं क्वचित् ।

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।
प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥ १० ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ४ । १ । १३ ॥

किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते ? उभाभ्यां योगाभ्यां डाब्यथा स्यात्—मनन्ताद-नन्ताच्च बहुव्रीहेः* ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयमनुवर्तते ।

अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् ? अन्यतरस्यां डाब्यथा स्यात्, डापा मुक्ते विप्रतिषेधोऽपि यथा स्यादिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाबप्युच्यते प्रतिषेधोपि, तावुभावपि वचनाद्भविष्यतः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीबपि यथा स्यात् । सिद्धोऽत्र ङीप्—'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' [४ । १ । २८] इति ।

प्र०—मात्रापेक्षोऽयं प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ १० ॥

डाबु । योगाभ्यामिति । योगस्था प्रकृतिर्योगशब्देनोच्यते । प्रकृतमिति । द्वयोरपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादपेक्षणाद्वेति भावः । एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम् । तावुभावित्ति । यदि यत्रैव ङीप्प्रतिषेधस्तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिषेधमविधायैव 'मनो डा'बित्युच्येत, ततो'ऽनो बहुव्रीहे'रित्यनेनापि डाबेव विधीयेत, स एव हि ङीप बाधिष्यते, किं प्रतिषेधेन । तस्मादुभय-विधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धोऽत्रेति । ननु यत्र तेन न सिध्यति सुपर्वेत्यादौ, तदर्थमन्यतरस्यांग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । यदानेनान्यतरस्याग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदा अन उपधालोपिन' इति नियमार्थं भवति—'उपधालोपिन एवानन्तान्ङीब् भवति नान्यस्मा'दिति । ततश्च सुपर्वेत्यादेरन उपधालोपिनो ङीपा न भाव्यमेव ।

उ०—कैयटेनोक्तमिति बोध्यम् ॥ १० ॥

डाबुभा । योगाभ्याम्प्रत्ययविधेरसम्भवादाह—योगस्थेति । नन्वनन्तरस्यैव सा स्यादत आह—द्वयो-रपीति । 'स्वरितेनाऽधिकार' इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽप्याह—अपेक्षणाद्वेति ।

ननु सम्भवत्येकविषयत्वे विषयभेदेन प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—यदि यत्रैवेति । भाष्ये—डाप्प्रतिषे-धाभ्यां मुक्ते इति । 'अन्यतरस्यां'ग्रहणं वाक्यभेदेनाऽनन्तरस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इत्येतस्य विषये ङीबनुज्ञाना-र्थमिति भावः । तदर्थमिति । तत्र ङीबनुज्ञानार्थमित्यर्थः । न भाव्यमेवेति । सत्यसति वा 'अन्यतरस्यां'-ग्रहण इत्यर्थः । विचार इति । प्रकृतविचारोपयोगिविचाराऽन्तरमित्यर्थः । ननु द्वयोरपि तयोः प्रत्याख्याने 'सुपर्वे'त्यादौ सावकाशयोर्डाप्प्रतिषेधयोः 'अन उपधालोपिन'इति ङीप् 'बहुराजे'त्यादौ बाधकः स्यादत आह—

* मनः; अनोबहुव्रीहेः. ४ । १ । ११; १२

अथ तदन्यतरस्यांग्रहणं† शक्यमकर्तुम् ? बाढं शक्यम् । कथम् ? इह डाबप्युच्यते, प्रतिषेधोपि, ङीबपि, तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्राऽन्यतरस्यांग्रहणेऽनवकाशो ङीप् डाप्प्रतिषेधौ बाधेत । डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ । कोऽवकाशः ? सुपर्वा चारुपर्वेति । तस्मात्तदन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यम् ।

इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि यथा स्याता'मिति । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं‡ तन्न वक्तव्यं भवति ।

प्र०—अथ तदिति । अन्तराले विचारः क्रियते । इदमेवान्यतरस्यांग्रहणं भवतु, तत्रत्य न कर्तव्यं भवतीति मन्यते । इतरोऽकरणं संमन्यते—बाढमिति । ङीबपीति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणेनात्रत्येन प्रापित इति भावः । इदं त्विति । अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणे'ऽन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या'मिति नियमार्थं कर्तव्यम् । तदेवेहाऽकृतेऽन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्यतीति भावः । इदमपीति । असतीहान्यतरस्यांग्रहणे'ऽन उपधालोपिनोन्यतरस्या'मिति सूत्रं विध्यर्थं स्यात्ततश्च प्रकरणान्तरेण ङीपो विधाना'द्वनो र चे'त्यनेन 'ऋन्नेभ्यो ङी'बित्येतत्सूत्रविधीयमानङीप्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफो 'बहुधीवरी'त्यत्र न स्य त्, 'बहुधीव्नी'ति स्यात् । सति त्विहान्यतरस्यांग्रहणे'ऽन उपधालोपिन'इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति 'बहुधीवरी'त्यत्र 'ऋन्नेभ्यो ङी'बित्यनेनैव ङीब्भवति । ततश्च 'वनो र चे'ति रेफादेशः सिध्यति । यदि तह्यन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदा मनन्तादपि प्राप्नोति, तदा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यति । अथवा 'डाबुभाभ्या'मित्येको योग क्रियते, ततो'ऽन्यतरस्या'मिति द्वितीय, तत्र 'अनो

उ०—इदमेवेति । इदञ्च निषिद्धङीपोऽनुमतये अस्यैव च 'अन उपधालोपिनः' इत्येतन्नियमा ति—'बहुराजे'त्यादौ ङीब्डाप्प्रतिषेधाः सिद्धाः, 'सुपर्वे'त्यादौ च ङीबभावः सिद्ध इति भावः ।

ननु प्रतिषिद्धो ङीप् कथम् 'उच्यते' इत्युच्यते इत्यत आह—अन्यतरस्यांग्रहणेनाऽत्रत्येनेति । भाष्ये—अनवकाश इति । नित्योऽन उपधेति विधिस्तद्बाधनार्थः, विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वादिति भावः । तस्मादिति । 'अन उपधे'त्यस्य नियमत्वार्थमित्यर्थः । अन्यथैतदन्यतरस्याग्रहणबोधितविकल्पः 'सुपर्वे'त्यादावपि स्यादिति भावः । विध्यर्थं भविष्यतीति । फले न कश्चिद्विशेष इति भावः । मनन्तादपीति । अनन्तरत्वादिति भावः । ऋन्नेभ्यो ङीबित्यनेनैवेति । नियमार्थस्य तदनुवादरूपत्वादिति भावः । मनन्तादपीति । अबहुव्रीहौ 'पामे पामानौ, इत्यादौ डाबिव 'अन्यतरस्या'मित्यनेन वाक्यभेदेनाऽनुज्ञायमानो ङीबप्युभाभ्या स्यादिति भावः । एकवाक्येन तदनुज्ञाऽसम्भवाद्वाक्यभेद आवश्यक इत्याशयेनाह—अथवेति । व्यवस्थितविभाषया तु नैतत्साधयितुं शक्यं, 'मन' इत्यस्य सम्बन्धे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । तदाऽत्राऽपीति । डाप्टिलोपसम्प्रसा-

† अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ४ । १ । २८ ‡ ४ । १ । ७ वा० २

अथेह कथं भवितव्यं—बहवः श्वानोऽस्यां रथ्यायाम्, बहवो युवानोऽस्यां शालायामिति ? बहुशूका, बहुयूकेति भवितव्यम् । का रूपसिद्धिः ? डाप्, टिलोपः, प्रसारणम्, प्रसारणपरपूर्वत्वम्, नद्यृतश्चेति कप्* ।

कपा तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् ? नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते, न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रसारणेनापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत्—'श्वादीनां 'प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थ'मिति† । परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत्—'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थ'मिति‡ ॥ तस्माद्बहुश्वा, बहुयुवेति भवितव्यमिति ॥ १३ ॥

प्र०—बहुव्रीहे'रिति वर्तते, न तु 'मन' इति ।

अथेहेति । यदि 'नद्यृतश्चे'त्यनेन नद्यन्ताद्बहुव्रीहेः कब्विधीयते तदात्रापि कपा भाव्यम् । अथ नद्यन्तानां वर्तिपदाना यो बहुव्रीहिस्ततः कबिति, तदा तत्र कपा न भाव्यमिति संशय्य पृच्छति आचार्यदेशीय आह—बहुशूकेति । सम्प्रसारणपरपूर्वत्वमिति । सम्प्रसारणस्य डापश्चेत्यर्थः । ततो 'हल' इति सम्प्रसारणान्तस्य दीर्घत्वम्, अङ्गप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् ततो नदीसंज्ञायामुपजातायां 'नद्यृतश्चे'ति कप् ।

इदानीमाचार्य आह—कपा तावदिति । वक्ष्यतीति । डापि परतः पूर्वमङ्गं, डाबन्तं तु प्रत्ययान्तरे इति संप्रसारणस्य डापश्च समानाङ्गत्व नास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाऽभावः, यथा शकह्वाविति ॥ १३ ॥

उ०—रणपूर्वत्वदीर्घत्वेषु कृतेषु नद्यन्तत्वादिति भाव. । नद्यन्तानां वर्तिपदानामिति । नद्यन्तोत्तरपदक इत्यर्थं इति भावः । बहुवचनं प्रयोगबाहुल्याऽभिप्रायेण ।

ननु टिलोपे पराऽभावात्कथं सम्प्रसारणपूर्वत्वमत आह—डापश्चेति । दीर्घप्रवृत्तिनिमित्त सम्प्रसारणत्वं, तदन्ताङ्गत्वञ्चोपपादयति—अन्तवदिति । 'हल' इति सूत्रारम्भसामर्थ्येनाऽल्विधावप्यतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । अन्तवत्वादेव च सम्प्रसारणाऽन्तस्याऽङ्गत्वं बोध्यम् । एवं कपो निमित्त बहुव्रीहित्वमप्यन्तवत्त्वेन बोध्यम् । तत इति । दीर्घाऽनन्तरमित्यर्थः । भाष्ये—श्वादीनां सम्प्रसारणे इति । ननु टिलोपस्याभीयाऽसिद्धत्वेन कथं न नान्तत्वमिति चेन्न, तस्याऽनित्यत्वात् । 'ईदृशे विषये व्याश्रयत्वादसिद्धत्वाऽप्रवृत्ति'रित्यर्थस्य 'असिद्धवत्'सूत्रे उपपादयिष्यमाणत्वाच ॥ प्रत्ययान्तरे इति । स च नाऽद्याप्युत्पन्न इति भावः ॥ १३ ॥

* डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४ । १ । १३; टेः; श्वयुवमघोनामतद्धिते ६ । ४ । १४३; १३३, सम्प्रसारणाच्च ६ । १ । १०८; हलः ६ । ४ । २; नद्यृतश्च ५ । ४ । १५३ १–'संप्रसारणे' पा० ।

† ६ । ४ । १३३ वा० १ ‡ ६ । १ । १०८ वा० १

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥

अनुपसर्जनादिति किमर्थम् ? बहुकुरुचरा मथुरा । प्रियकुरुचरा मथुरा ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते* तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहुकुरुचरशब्दात् स्यात् ? नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना† प्राप्नोति ।

अत उत्तरं पठति—

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

प्र०—अनुपसर्जनात् । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते-समासावयवभूतम् । तत्रावयवाश्रयकार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति । यदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति यथा—'जुगुप्सते' इत्यात्मनेपदम् । न तु यदवयवे कृतार्थं—यथा 'पणायती'ति, न भवति आत्मनेपदम् । तदन्तविधिश्च 'ग्रहणवते'ति प्रतिषिद्धः । तत्रानर्थकोय प्रतिषेध इति मत्वाह-**अनुपसर्जनादिति किमर्थमिति** । इतरोऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिर्ज्ञापित इति मत्वाह—**बहुकुरुचरेति** । बहवः कुरुचरा अस्यामिति बहुव्रीहिः । कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति ङीब्न भवति । **कुरुचरशब्दादिति** । 'टिड्ढाण'ञित्यत्र टित्प्रातिपदिकं गृह्यते । तच्च किञ्चित्साक्षाट्टिद्भवति । यथा नदट्, चोरडिति । किञ्चित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण । अवयवे हि यत्र टित्त्वमकिञ्चित्करं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते, स चावयवः क्वचिद्धातुष्टिद्भवति । यथा स्तनन्धयीति । क्वचित्तद्धित —ट्युट्युलादिः । क्वचित् कृत्—ल्युडादिः । तत्र यं समुदाय योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्त्वमित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं—**'कुरुचरशब्दा'दिति** । न तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयेण । न हि टिदिति कृत एव ग्रहणम् ।

उ०—अनु१ । शास्त्रीयमित्युक्तं तत्र किन्तच्छास्त्रीयमित्यत्राह-**समासावयवभूतमिति** । कृत्रिमत्वात्प्रथमानिर्दिष्टमित्यादीत्यर्थः । निषेधवैयर्थ्योपपादिका विधेरप्राप्तिमुपपादयति—**तत्राऽवयवेति** । कुरुचरशब्दो हि टित्, तदाश्रयो ङीप् समुदाये न प्राप्नोतीति निषेधो व्यर्थ इति भाव. । नन्ववयवाऽनुदात्तेत्त्वमाश्रित्य सनन्तात् 'जुगुप्सते' इत्यादावात्मनेपदं दृष्टं तद्वदिहाऽपि स्यादत आह—**यदवयव इति** । **कार्यं**—कार्यप्रयोजकं निमित्तम् । यथा पणायतीति । आर्धधातुके आयस्य वैकल्पिकत्वेन केवले तच्चरितार्थमिति भावः । नन्वेवं तदन्तविधिना स्यादत आह—**तदन्तेति** । **इतरोऽमहत्पूर्वेतीति** । अस्मादेव ज्ञापकात्तदन्तविधिरिति वक्ष्यमाण आशय इत्यन्ये । ननु बहूना कुरूणा समाहारो बहुकुरु, तत्र चरतीत्यर्थे भाष्यमेव ङीपेत्यत आह—**बहव इति** । ननु टस्य टित्त्वाट्टितो विधीयमानो ङीप् तत एव प्राप्नोति, तदन्तविधावपि 'चर'-शब्दात् सर्वथाऽपि'कुरुचरशब्दा'दित्ययुक्तमत आह – **टिड्ढेति** । प्रातिपदिकाऽधिकारादिति भावः । **नदडिति** । पचादौ साक्षात्तथा पाठादिति भावः । **स्तनन्धयीति** । 'स्तनपा तु स्तनन्धयी'त्यमरः । नन्ववयवटित्त्वद्वारेण समुदायस्य टित्त्वे 'बहुकुरुचरे'त्यत्राऽपि स्यादत आह—**तत्र यमिति** । **न हीति** । कृद्ग्रहणे

* टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ४ । १ । १५

† येन विधिस्तदन्तस्य १ । १ । ७२

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्' । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ।

ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः 'पूर्वत्र तदन्तविधिप्रतिषेधो न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? भवती अतिभवती, महती अतिमहतीत्यत्र‡ तदन्तविधिः सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत्—वर्णोऽप्युगित्, प्रत्ययोऽप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगिदिति* ।

इदं तर्हि—बहुधीवरी बहुपीवरीति × । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तम्—'रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वा'दिति+ ॥ इदं तर्हि—अतिधीवरी अतिपीवरी ।

पूर्वसूत्रनिर्देशो वाऽऽपिशलमधीत इति ॥ ३ ॥

प्र०—बहुधीवरीति । 'वनो र चे'त्यत्र वनन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भाव । उपसंख्यानादत्र सिद्धि मत्वाह—एतदपीति । अतिधीवरीति । धीवानमतिक्रान्तेति तत्पुरुषः ॥ नन्वमहत्पूर्वेत्यनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधि, ततश्च नार्थोनेन ज्ञापकेनेत्याह—पूर्वसूत्रनिर्देश इति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे । अथवा पूर्वं तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादुपसर्जनेनापि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वाशब्द । 'पूर्वसूत्र'शब्देन पूर्वाचार्यकृत व्याकरणमुच्यते । आपिशलिना प्रोक्तमिति—'इञश्चे'त्यण् । ततोऽध्येत्र्या 'तदधीते'इत्यण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् ।

उ०—एव सा परिभाषा, न तु कृदकृद्ग्रहणे इति भावः । भाष्ये—तदन्तविधिप्रतिषेधादिति । 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इत्यनेनेति भाव' । 'ग्रहणवते'त्यपि 'वर्णग्रहणवर्ज'मित्येतदर्थाऽनुवाद एवेति बोध्यम् । भाष्ये—ज्ञापकं त्विति । 'अनुपसर्जना'दिति तदन्तविध्यभावसिद्धाऽर्थाऽनुवादस्तेन पूर्वत्र तदन्तविधिलाभ इत्याशयोऽत एव 'पूर्वत्रे'त्युक्तम् । ननु 'वनो र चे'त्यत्र 'वन्'इति प्रत्ययग्रहणात्कथं 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेने'ति निषेधोऽत आह—वनो र चेत्यत्रेति । 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषयेति भावः । तथा च सामर्थ्यगृहीतेन वनन्तप्रातिपदिकेन प्रातिपदिकाऽधिकारे विशेष्ये सम्भवन्नपि तदन्तविधिः प्रतिषेधान्न स्यात्, अस्मात्तु ज्ञापकाद्भवतीति तात्पर्यम् । एतत्प्रकरणस्थशब्दानामस्त्रीलिङ्गप्रकृतिकाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्ताना स्त्रीलिङ्गानामभाव एवेति बोध्यम् । तत्पुरुष इति । बहुव्रीहौ तूपसंख्यानेन सिद्धमिति भावः ॥ ननु पारिभाषिकोपसर्जनग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनस्योक्तत्वेन कथं लौकिकोपसर्जनग्रहण पक्षान्तरत्वेनोपन्यस्तं, कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायबाधस्याऽनुचितत्वादत आह—नन्वमहदिति । तर्ह्यर्थे इति । यदि ज्ञापकस्य नोपयोगस्तर्हीत्यर्थः । ननु तेन तदन्तविधिज्ञापने 'बहुकुरुचरे'त्यादिव्यावृत्त्यर्थोऽधिकार आवश्यक इति 'तर्ह्यर्थे' इत्ययुक्तमत आह—अथवेति ।

‡ उगितश्च ४ । १ । ६
* ४ । १ । ६ भाष्ये ।
× वनो र च ४ । १ । ७
+ ४ । १ । ७ वा० २

पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते । यावद्ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति तावदनुपसर्जनादिति । किं प्रयोजनम् ? 'आपिशलमधीत' इति । आपिशलमधीते ब्राह्मणी—आपिशला* ब्राह्मणी । अणन्तादितीकारो† मा भूदिति ।

अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति ? अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम् । नाऽनुपसर्जनग्रहणेनाऽणन्तं विशेष्यते—'अणन्तादनुपसर्जना'दिति । किं तर्हि ? अणेव विशेष्यते—'अणयोऽनुपसर्जन'मिति ।

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति । अवन्ती कुन्ती‡ गान्धारी+ ।

प्र०—प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽत्रोपसर्जनत्वान् ङीब् न भवति । अणन्तमिति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतेरेव तदर्थाभिधानादिति भावः । अणेवेति । अत्र च प्रोक्तार्थस्योपर्जनत्वादर्थद्वारेणाणप्रत्यय उपसर्जनमिति भाव । यस्त्वध्येत्र्या प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वात्तदाश्रयो ङीब्न भवति । प्रत्ययलक्षणेनापि न भवति—'अणयोऽकार' इति विज्ञानात् । अतिप्रसङ्ग इति । तेन तेभ्योपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । अवन्तीति । अवन्तेरपत्य स्त्री । 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' । तस्य–'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चे'ति लुक् । गान्धारीति । गान्धारेरपत्य स्त्री । 'साल्वेयगान्धारिभ्या चे'त्यञ् ।

उ० – पूर्वमिति । 'अहमत्पूर्वे'त्यनेनेत्यर्थः । अत्र पक्षे 'इदं तर्हि प्रयोजन'मित्यग्रिमभाष्याऽस्वारस्यम् । तस्माद्—'अमह'दिति ज्ञापकं लक्ष्याऽनुसाराज्ज्ञापकसिद्धस्य क्वाचित्कत्वेन पूर्वविषयमेव । अत एव पूर्ववार्त्तिके 'पूर्वत्रे'त्युक्तम् । एतत्प्रभृति तदन्तविधेः फलं स्वयं न पश्यतीत्यपरे । भाष्ये—पूर्वसूत्रेति । सामर्थ्याल्लक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानाच्चाऽत्र कृत्रिमन्यायाऽप्रवृत्तिरिति भावः । ननु 'डाबुभाभ्या'मिति पूर्वसूत्रे नाऽप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञोक्तेत्यत आह—पूर्वाचार्येति । ननु 'आपिशलि'शब्दात्प्रोक्तार्थे छेन भाव्यमत आह—इञश्चेतीति । साक्षाच्छब्दस्योपसर्जनत्वाऽसम्भवादाह – अत्र चेति । अण् योऽकार इति । एवञ्च प्राधान्येन वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणाऽभाव इति भावः ।

भाष्ये—जातिशब्देभ्यस्त्विति । उपसर्जनार्थप्रतिपादकत्वादवन्त्यादिशब्दानामिति पूर्वपक्षः । उपसर्जनीभूतजात्यर्थप्रतिपादकादित्यर्थ इत्युत्तरम् । अनन्तराऽपत्येऽपि गोत्रत्वारोपेणाऽत्र जातित्वम् । भाष्ये—

* तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१; इञश्च; तदधीते तद्वेद; प्रोक्ताल्लुक् ४ । २ । ११२, ५९; ६४

† टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ४ । १ । १५

‡ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्; स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च; इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । १७१; १७६; ६५

+ साल्वेयगान्धारिभ्या च, अतश्च; इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । १६९; १७७; ६५

सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अनुपसर्जनादित्युच्यते, न च जातिरुपसर्जनम् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'स्त्रियाम्' [४ । १ । ३] इति वर्तते, तेनाणं विशेषयिष्यामः—'स्त्रियां योऽणविहित' इति । एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी, अत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम्, यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामणुक्तो लुप्तः सः, यश्च श्रूयते, उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्—कुम्भकारी नगरकारी* ।

प्र०—तस्यातश्चेति लुक् । अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वा'दितो मनुष्यजाते'रिति ङीष् न प्राप्नोति । तस्य तु दाक्षीत्यादिरवकाशः । सिद्धं त्विति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेवापत्यलक्षणा जातिमाह, सा चानुपसर्जनमित्यर्थः । एतदपीति । यदुक्तं 'पूर्वसूत्रनिर्देशो वे'ति तद्भाष्यकारः प्रत्याचष्टे । स्त्रियां योऽणिति । आपिशलिशब्दात्तु यः प्रोक्तार्थेऽण्प्रत्यय. स स्त्रियां न विहितः । उत्पन्न इति । सोपि 'लुक् तद्धितलुकी'ति लुप्तः । पुनर्नेति । सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभाव. । अकारान्तस्य.चाध्येत्र्या स्त्रिया वृत्त्या टाब् भवति ।

इदं तर्हीति । प्रधानेन तदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । नन्वमहत्पूर्वेति ज्ञापितोऽसौ । एवं तर्हि ज्ञापकाद्यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सर्वथाऽयं योगः कर्तव्यः । भाष्य-

उ०—एवमपीति । अत्र प्रोक्ताया अपि स्त्रीत्वात्स्त्रियामणस्तीति पूर्वपक्षाशयः ।

भाष्ये—उत्तरयति—नैष इति । किमध्येत्रीगतस्त्रीत्वे प्रोक्ताऽणन्तादापादयसि, उत प्रोक्तागतस्त्रीत्वे ? नाऽऽद्य इत्याह—अध्येत्र्यामभिधेयायामिति । एवञ्चाऽत्र 'शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाऽभिधायी'ति न्याये-नाऽणन्तस्य तद्गतस्त्रीत्वाऽर्थकत्वेऽपि विद्यमानो योऽण् स न तद्गतस्त्रीत्वाऽर्थक इति भावः । नाऽन्त्य इत्याह—उत्पन्न इति । एतेनाऽर्थभेदेन लक्ष्यभेदात्प्रोक्तागतस्त्रीत्वे उत्पन्नत्वेऽपि अध्येत्रीगतस्त्रीत्वे स्यादेव । अत एव चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ पुनष्टाबित्यपास्तम् । प्रोक्तागतस्त्रीत्वे पुनरापादितस्य ङीप 'उत्पन्न' इत्यादिना वारणात् । यद्युत्पन्नः कथं न श्रूयतेऽत आह—सोऽपीति । अध्येत्रणो लुक् 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वे प्रोक्ताऽर्थकात्परत्वेन सुलभः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽध्येत्रणो लुगित्यन्ये । प्रधानेनेति । उत्तरत्राऽपीति भावः । एवञ्चाऽस्य नाऽनुवादकतामात्रं किन्तु व्यावर्त्तकताऽपीति भावः ।

गणपठितेति । वस्तुतो वार्त्तिकं तत्, अत एव 'वक्तव्य'मिति भाष्ये उक्तम् । गणस्य तु सूत्रकृदु-क्तत्वात्तत्पदप्रयोगाऽसङ्गतिः । एवञ्च 'वार्त्तिकेन सूत्रप्रत्याख्यानं न युक्त'मिति भाष्याशय उचितः । प्रतिषे-धानपेक्षयेति । सूत्रस्याऽवश्यकर्त्तव्यत्वादिति भावः ।

* कर्मण्यण् ३ । २ । १; टिड्ढाणञ्द्वयसज्······क्वरपः ४ । १ । १५

अत्र हि 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'त्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति सङ्घातादुत्पत्तिर्भविष्यति । 'कृद्ग्रहण' इत्युच्यते, न चैतत्कृद्ग्रहणम् । कृदकृद्ग्रहणमेतत् । कृदप्ययमण्, तद्धितोऽपि । एवं तर्हि—ईकारान्तेन समासो भविष्यति । यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात्, तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ? अत्र हि 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवती'ति समास एव तावद्भवति, समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां

प्र०—कारेण तु सूत्रमेवेद ज्ञापनायाश्रित गणपठितप्रतिषेधानपेक्षया । सर्वादिवार्तिके तु भाष्यम्—'अनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत'इत्यादि तदपेक्षया । एवं तर्हीति । कुम्भस्य कारीशब्देनोपपदलक्षणः समासः करिष्यते । 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्यत्र च 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दिति त्रितयाधिकारात् स्त्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदिकाड्ढग् विधास्यते । समासमन्तरेण स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यासम्भवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते । ङ्याबन्तेभ्यश्च सुपर्ण्यादिभ्यो ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः । 'अवयवादिति । अत्र चोदयन्ति—'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात्तत एव ङीब् भविष्यतीति । तदयुक्तम् । अत्रास्याः परिभाषाया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात् ।

नन्वेवमपि कारशब्दान्ङीपि विहिते कुम्भकारी शब्दादेव ढक् भविष्यति, स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात् । तथा च परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणं भवति । एवं तर्हि

उ०—प्रत्याख्यात इति । तद्गणपठितप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाऽपेक्षया, 'स्त्रिया'मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वाऽपेक्षया चे'ति शेषः । केचित्तु तत्रत्या 'प्रत्याख्यायते' इत्याद्युक्तिराद्यवार्तिकाऽभिप्रायेण । 'अत उत्तरं पठती'ति भाष्यकृदवतरणिकया तस्य वार्तिककृत्सिद्धान्तत्वोक्तेः । उत्तरवाक्यद्वयन्त्वाचार्यदेशीयस्य, पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधेऽप्युत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्याऽनुपपादनात् । 'पूर्वत्रे'त्युक्त्यसङ्गनैराद्यस्य तदुक्तित्वम् । अन्त्यन्तु भाष्य एव दूषितम् । तेनाद्यवार्तिकस्यैव वार्तिककृत्सिद्धान्तत्वम् । वार्तिककारीयसञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानाय[1] हि तत्र तदुक्तं, स्वप्रत्याख्यातसूत्रेणैवाऽत्रोपसर्जनप्रतिषेधव्याख्यानसम्भवादत्र तद्व्यर्थमिति तदाशयः । 'इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेने'त्यादि तु भाष्यकृतः सूत्रप्रयोजनप्रदर्शनेन वार्त्तिकप्रत्याख्यानमित्याहुः । ननु स्त्रीप्रत्ययान्तेन समासेऽपि समासस्य 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषया स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावात्कथं ततो ढगत आह—स्त्रीभ्यो ढगिति । एवञ्च स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाड्ढको विधानसामर्थ्येन 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषा बाध्यत इति भावः । नन्वेवं सुपर्ण्यादिभ्यो ङ्यन्तेभ्यो ढक् न स्यात्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाऽभावाच्च विनतादिभ्योऽपि न स्यादत आह—ङ्याबन्तेभ्य इति । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावादिदं सर्वं चिन्त्यम् । तस्मात्—'स्त्रीभ्य' इति सूत्रे 'प्रातिपदिका'दिति न सम्बध्यते इत्येव तत्त्वम् । अन्यथा 'ङ्याब्'ग्रहणस्यैतदर्थमावश्यकत्वेन ङ्याप्सूत्रस्थभाष्यविरोध इति दिक् ।

तत एवेति । वस्तुतोऽवयवस्याऽप्रातिपदिकत्वात्समुदायस्य च ङ्यन्तत्वाऽभावान्ङीपोऽप्राप्तिरिति

१—'लभ्यते' पा० ।

को दोषः ? कौम्भकारेयो† न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ‡ स्याताम् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ।

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसङ्ख्यानम् ॥ ६ ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने* सुपर्ण्या उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । सुपर्णी ।

न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष्विधानम् ॥ ७ ॥

प्र०—तदादिनियमाभावादनियमः प्रसज्येत । तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात्, कदाचित् कुम्भकारीशब्दात् । यदा तु कुम्भकारशब्दान् ङीब्विधीयते तदा कुम्भकारीशब्द एव स्त्रीप्रत्ययान्तो भवति न तु कारीशब्द इति तत प्रत्ययो न भवति । ननु कदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्दोपि स्त्रीप्रत्ययान्तो भवतीति ततोऽपि ढक्प्रसङ्गः । नैष दोषः । नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य । अथवा स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावमनाश्रित्य कुम्भकारीति प्रयोजनमुक्तम् ।

सुपर्णीति । शोभनानि पर्णान्यस्या इति बहुव्रीहिः । तत्र पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद् ङीष् न प्राप्नोति ॥ न वेति । सुपर्णशब्दो जातिवाचि प्रातिपदिकं, तच्चानुपसर्जनम् ।

उ०—शङ्कितुमुचितम् । प्रधानेन तदन्तविधिज्ञापने तु नाऽनियमप्रसङ्गदोषोऽत आह—यदा त्विति । 'विधीयते' इत्यनन्तरं 'तदे'ति शेषः । तत इति । कुम्भकारीशब्दादित्यर्थः । नञ्पाठे तु कारीशब्दादित्यर्थः । सत्यपि प्रधानेन तदन्तविधौ शङ्कते—ननु कदाचिदिति नियमप्रतिषेधेनेति । अयं भावः,—नियमेनाऽधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु न्यूनस्य । अत एव 'अस्याऽपत्यं युवा'—इत्यर्थे 'अ'शब्दादिञि यस्येतिलोपे इञन्तात्फक्सिद्धिः । 'इयदेव इयन्मात्रम्' इत्यादौ वत्वन्तात्स्वार्थे मात्रजादिसिद्धिः । एवञ्च तन्निषेधे तद्व्यावर्त्यस्यैव संग्रहो न्याय्यो न स्वतद्व्यावर्त्यस्य । नन्वसत्यपि प्रधानेन तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावात्, कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्याऽपत्येनाऽनन्वयाच्च, तदन्तर्गत'कारी'शब्दस्य सुबन्तत्वाऽभावाच्च समुदायादेव ढगादि भविष्यतीत्यत आह—अथवेति । तदाश्रयणे तु व्यर्थमेवेदमिति ध्वनितम् । केचित्तु—कुम्भकर्मकोत्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसंबन्धित्वे विवक्षिते समासोत्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसंबन्धित्वविवक्षाया अप्ययनपादेन तस्याऽपि प्रथमोच्चारितत्वाच्च भवेदेवाऽवयवादुत्पत्तिरेकार्थीभावेऽपि । समुदायाऽर्थेनैकार्थीभावे प्रधानाऽवयवार्थेनाऽपि तस्य दुर्वारत्वात् । ध्वनितञ्चेदं—'येन विधि'रिति सूत्रे-भाष्येऽपीति तत्रैव निरूपितम् । सुबन्तत्वन्तु न वचनेन निमित्तकोटौ प्रविष्टं, किन्तु न्यायप्राप्तमिति भाष्याशयः । तत्र 'वृद्धि'दोष प्रकृतोदाहरणे स्पष्ट एव । 'स्वर'दोषस्तु यदा कुम्भकरणे नियुक्ता कुम्भं करोति तदा 'अयि नियुक्ते' इत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । न च 'स्त्रिया'मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतायाः प्रामुक्तत्वेन 'अनुपसर्जना'दित्येतद्व्यावर्त्याऽसम्भवेन ज्ञापितेऽपि

† स्त्रीभ्योढक् ४ । १ । १२० ‡ किति च ७ । २ । ११८, कितः ६ । १ । १६५

* पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ४ । १ । ६४

न वैष दोषः । किं कारणम् ? समासस्यानुपसर्जनत्वात् । समासोऽत्रानुपसर्जनम् । स च जातिवाचकः । समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्य च जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन ङीष् भविष्यति—'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' [४ । १ । ६३] इति ।

कथं कृत्वा चोदितं, कथं कृत्वा परिहारः ? 'बहुव्रीहि'रिति कृत्वा चोदितं, 'तत्पुरुष' इति कृत्वा परिहारः ।। १४ ।।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये **चतुर्थस्याध्यायस्य**
प्रथमे पादे **प्रथम**माह्निकम् ।

प्र०—'बहुकुक्कुटा नगरी'त्यत्र तु जातिवाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याऽजातिवाचित्वाद्ङीषोऽभाव । **जातेरिति** । 'जाते'रित्यनुवर्तमाने 'पाककर्णपर्ण'त्यनेनेत्यर्थः । **बहुव्रीहिरिति** । नास्त्युपसर्जनमस्मिन्नित्यनुपसर्जनमित्याश्रीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वात् ङीष् न स्यात्, तत्पुरुषे तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वाभावात् ।। १४ ।।

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे **चतुर्थस्याध्यास्य**
प्रथमेपादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०—**कथं चारितार्थ्यम्**,—अनेनैव 'स्त्रिया'मित्यस्य तदन्तविशेषणताया अपि ज्ञापनात् । तस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणताया न्याय्यत्वाच्च । स्वप्रकृत्यर्थे एव तदर्थोऽन्वयात् । एवञ्च 'बहुकुरुचरे'ति व्यावर्त्यम्प्रसिद्धम् । किञ्च,–एवं सति 'आपिशले'त्यत्रे तद्व्यावर्त्यमेव, 'अनुपसर्जना'दिति तु गृह्यमाणविशेषणमेवेत्याहुः ।

भाष्ये—**जातेर्ङीषिति** । 'जाते'रित्यनुवर्त्तमाने 'पाककर्णे'ति ङीष्विधाने इत्यर्थः । **भाष्ये**—'तस्य च शब्दस्य जातिवाचकत्वा'दित्यन्वयः ।

जातिवाचीति । ओषधीजातीवाचीत्यर्थः । नन्वेवं 'जातेरस्त्री'त्यस्याऽनुपसर्जनाऽधिकारे पाठो व्यर्थोऽत आह—**बहुकुक्कुटेति** । **कथं कृत्वेति**–भाष्यस्योदाहरणविषयत्वभ्रमं निराकरोति–**नाऽस्त्युपेति** ।। १४ ।।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः

॥ ४ । १ । १५ ॥

ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कारिकेयी हारिकेयी* । किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ॥ २ ॥

अननुबन्धकग्रहणे हि[१] न सानुबन्धकस्य ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ? तव्यग्रहणे† तव्यद्ग्रहणं मा भूत् । दिव्ग्रहणे‡ दिवुग्रहणं मा भूत् ।

ननु चेयमपि कर्तव्या 'तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकग्रहणं ने'ति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ? यद्ग्रहणे× ण्यद्ग्रहणं मा भूत् । अङ्ग्रहणे+ चङ्ग्रहणं

प्र०—टिड्ढाणञ् । तव्यग्रहण इति । पूरणगुणेति तव्येन समासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता न भवतीति 'ब्राह्मणकर्तव्य'मिति समासो भवत्येव, तत्र कृत्स्वरेणान्तस्वरितं भवति । तव्येन तु समासे कृत्स्वरेण तशब्दाकार उदात्तः स्यात् । दिव्ग्रहणे इति । तेनाक्षद्युरिति 'दिव औ'दिति न भवति । अक्षद्यूभ्यामिति 'दिव उ'दिति न भवति । अन्यथा ऊठि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादौत्त्वोत्त्वे स्याताम् । परिभाषायान्तु सत्या प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षवाचिनो दिव्शब्दस्य ग्रहणम् ।

प्रसङ्गेन परिभाषान्तरप्रतिपादनायाह—ननु चेयमिति । स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः । उपात्तानुबन्धव्यतिरिक्तानुबन्धयुक्तस्त्वतदनुबन्धकः । यद्ग्रहण इति । 'यतोऽनाव' इत्यादावित्यर्थः । अङ्ग्रहण इति । 'ऋदृशोऽङि गुण' इत्यत्र चङो ग्रहणाभावादङि विधीयमानं 'श्वयतेर'

उ०—टिड्ढा । अन्तस्वरितमिति । तव्यतस्तित्त्वेन स्वरितान्तत्वात् । तशब्दाऽकार इति । प्रत्ययस्वरेण कर्तव्यस्य मध्योदात्तत्वात् । अक्षद्यूरिति । धातोः साऽनुबन्धकत्वात् । ऊटि कृते इति । बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षौत्त्वोत्त्वाऽपेक्षया क्विबपेक्षत्वादूडन्तरङ्गः ।

दिव्शब्दस्येति । डिविप्रत्ययान्तस्याऽव्युत्पन्नस्य वेत्यर्थः । प्रसङ्गेनेति । न तु प्रकृते ढको ग्रहणाऽनुपपत्तिप्रयोजिका सेत्यर्थः । स एवेति । सप्तपर्णादौ वीप्सावदत्र वृत्तावबधारणस्याऽन्तर्भाव इत्यर्थः ।

* स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२०   १—'हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं न भवती' पा० ।

† पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन २ । २ । ११   ‡ दिव औत् ७ । १ । ८४

× यतोऽनावः ६ । १ । २१३   + ऋदृशोऽङि गुणः ७ । ४ । १६

मा भूत् । अञ्ग्रहणे णञ्ग्रहणं मा भूत् ।

तद्द्वे एते परिभाषे कर्तव्ये ? न कर्तव्ये । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे यदयं 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' [४ । २ । ६] इति ययतौ ङितौ करोति ।

तत्तर्ह्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । अननुबन्धको ढशब्द स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । ननु चायमस्ति 'शिलाया ढः' [५ । ३ । १०२] इति । नैष स्त्रियां वर्तते । अयं तर्हि 'सभाया यः' 'ढश्छन्दसि' [४ । ४ । १०५; १०६] इति । एषोऽपि न स्त्रियां वर्तते । किं कारणम् ? 'तत्र साधुः' [४ । ४ । ९८] इति वर्तते, कथं स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् ।

अञ्ग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् ॥ ३ ॥

अञ्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तदन्ताद्धि ङीन्विधानम्' । तदन्ताद्ध्य-

प्र०—इत्यत्व चङि न भवति–अशिश्वियदिति ॥ ड्यड्ड्याविति । 'यस्येति'लोपेन वामदेव्यमिति रूपे सिद्धे ङित्करणं 'ययतोश्चातदर्थे'इत्यत्र ड्यड्यतोर्ग्रहणनिवारणार्थम् । एव चैतङ्गित्वस्य प्रयोजनं भवति यद्येते परिभाषे भवत । तेनाऽवामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्व न भवति, अपि त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ नैष स्त्रियामिति । शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्द', स्वभावात् । कथं स्त्री नामेति । यज्ञसभाया विदुषामेव पुरुषाणा साधुत्वाधिकारादिति भावः । ननु सभायां साध्व्यि ब्राह्मणपङ्क्तिः परिषद्वेति सभवति स्त्रियाः सभाया साधुत्वम्, एवं तर्हि च्छन्दसि सभेयशब्दस्यैवंविधायां स्त्रियां प्रयोगाभावः ।

अञ्ग्रहणमिति । 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङी'नित्यनेनाञन्तान्ङीन्विधानादत्राञन्तान्ङीन्विधान-

उ०—अतदित्यस्य तत्तद्भिन्न इत्यर्थ इत्याह—उपात्तेति । अदशोऽङीति । अनुवृत्तिप्रदर्शनार्थमेतत् । चङि नेति । 'विभाषा श्वेदृश्व्योः' इति चङ् । जुस्तम्भ्विति पदे ऽङ् । ननु लोपाऽर्थं ङित्वमत आह–यस्येतीति । एवञ्चेतिशब्दस्याऽर्थमाह—यद्येते इत्यादि । अन्तोदात्तत्वं नेति । 'ययतोश्चाऽतदर्थे' इत्यनेन । नञ उत्तरयोर्ययदन्तयोरुत्तरपदयोस्समासस्यान्त उदात्त इति तदर्थः । यज्ञसभायामिति । 'यज्ञे'ति प्रायश्चित्तादेरप्युपलक्षणम् । प्रायश्चितादिविमर्शे याजनादौ च विदुषामेव साधुत्वेन योग्यतयाऽधिकारादिति भावः । वैदुष्यञ्चोपनयनादिमतां पुंसामेवेति तात्पर्यम् ।

१–'ते द्वे' पा० ।

२—पतञ्जलिसमये समाजे स्त्रीणा स्थितिर्न समुन्नता बभूवेत्यनेन ध्वन्यते । पाणिनिकाले तु तस्मादुत्कृष्टतरा प्रतिष्ठा नारीणां सूत्रेषु दृश्यते 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' ४ । १ । ३३ इति यज्ञसंयोग एव नकारादेशे ङीपि च सति पत्नीशब्दव्युत्पादनात् । तथा च पाणिनिः 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' ८ । २ । ८३ इत्यत्र स्त्रीणां प्रत्यभिवादवाक्ये प्लुतप्रतिषेधं न चकार । पश्चाद्भाविना कात्यायनेन 'अशूद्रस्त्र्यसूयकेषु' ८ । २ । ८३ वा० १ इति वार्तिकं कुर्वता स्त्रियोऽपि शूद्रकोटौ कृताः ।

अन्तान्ङीन्विधीयते—'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' [४ । १ । ७३] इति । न चास्ति विशेषोऽन्तान्ङीनो वा ङीपो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः ।

न वा जात्यधिकारात् ॥ ४ ॥

न वाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? 'जात्यधिकारात्' । जातेरिति* तत्रानुवर्तते, अजात्यर्थोऽयमारम्भः—औत्सी औदपानी† ॥ तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् ।

अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां‡ ङीन्प्रसज्येत—बैदस्य स्त्री बैदीति ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव कर्तव्यं तन्न कर्तव्यम् । तदप्यवश्यं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि तस्मिन् बैदस्य भगिनी बैदी परत्वाज्जातिलक्षणो* ङीष् ङीपं बाधेत । ङीनि पुनः सति परत्वान्—ङीन् ङीषं बाधते ।

ख्युन उपसङ्ख्यानम् ॥ ६ ॥

ख्युन उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यङ्करणी सुभगङ्करणी× ।

प्र०—मनर्थकम्, स्वरे विशेषाभावात्, अन्नन्तस्याद्युदात्तत्वान्ङीपि ङीनि वाद्युदात्तस्यैवावस्थानात् ।

औत्सीति । उत्से भवेति भवादावर्थे 'उत्सादिभ्यो'ऽञित्यञ्विधाने जातिवाचित्वाभावः । बैदस्य भगिनीति । अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति । या हि बैदस्य भगिनी सा विदस्यापत्यमिति तस्यां जातिनिमित्त एव बैदशब्द प्रवर्तते न पुंयोगनिमित्तः । परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यत इत्यपवादत्वादित्युक्त भवति ।

ख्युन इति । सूत्रे ख्युनः पाठोऽनार्ष । नञ्स्नञीति । तरुणतलुनशब्दयोरवयोऽर्थ ग्रहणं 'तरुणी सुरे'ति । प्राणिधर्मो हि वय. । गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः पाठान्ङीषपि भवति । स्वरे

उ०—ङीन्विधानादिति । भाष्ये—हिर्हेतावित्यर्थः । नन्वौत्स्या अपत्याऽर्थत्वे जातित्वमस्त्येवेत्यत आह—भवेति । ननु भगिन्यामपि पुंयोगादेव 'बैद'शब्दस्य वर्तनात्कथं जातित्वमत आह—अनेनेत्यादि । ननु शार्ङ्गरवादिसूत्रे जातिग्रहणाऽनुवृत्तौ निरवकाशत्वान्ङीनः कथम्परत्वोक्तिरत आह—परत्वेति । ननु तरुणतलुनयोः 'वयस्यचरमे' इति ङीपः सिद्धेरुपसंख्यानं व्यर्थमत आह—तरुणेत्यादि । स्वरे विशेष इति ।

* जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६३ † उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६

‡ पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ १—'वक्तव्यम्' पा० ।

२—'अनुच्यमाने' पा० ।

× आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ३ । २ । ५६

अत्यल्पमिदमुच्यते 'ख्युन' इति । 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ।' नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । नञ् स्नञ्—स्त्रैणी पौंस्नी* । ईकक्—शाक्तीकी याष्टीकी† । ख्युन्—आढ्यङ्करणी सुभगङ्करणी । तरुण तलुन—तरुणी तलुनी ॥ १५ ॥

यञश्च ॥ ४ । १ । १६ ॥

[आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् ॥]

आपत्यग्रहणं कर्तव्यं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् । इह मा भूत्—द्वैप्येति‡ । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते—'कञ्करपो यञश्चे'ति । कथं तर्हि ? 'कञ्करपोऽयञश्चे'ति ॥ १६ ॥

प्र०—विशेष । अथवा वयोवाचिभ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वान् ङीषेव स्यादिति वयोवचनादपि तरुणतलुनशब्दादुपसङ्ख्यानं प्रयोजयत', तत्र सामर्थ्यान्ङीम्ङीषोर्विकल्पः ॥ १५ ॥

यञश्च । आपत्यग्रहणमिति । अपत्ये भव—आपत्य. । द्वैप्येति । द्वीपे भवेति भवाद्यर्थे 'द्वीपादनुसमुद्रं य'ञिति यञ् । कञ्करपोऽयञश्चेति । अयं सहितापाठ[२] आर्षः । तत्र 'गर्गादिभ्यो य'ञित्यत्राकारप्रश्लेषादयञ्विधीयते, स एव चेहानुक्रियते । तत्राऽकारोऽनुनासिक. इत्सञ्ज्ञक इह विशेषणार्थ इति यञो ग्रहणाभावाद्द्वैप्येति टाबेव भवति । 'यस्कादिभ्यो गोत्रेऽय-

उ०—उननन्तावाद्युदात्ताविमौ । तत्र ङीप्याद्युदात्तत्व, ङीषि त्वन्तोदात्तत्वमिति विवेकः । 'तरुणी सुरे'त्याद्यपि वयस आरोपात्प्रयोगः स्यादत आह—अथवेति ॥ १५ ॥

यञश्च । अपत्ये भव इति । स च प्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपत्याऽधिकारस्थ एव गृह्यते । अत एव 'देवाद्यञञौ' इति यञि 'दैव्ये'त्यादौ न ङीबिति बोध्यम् । अत एव प्रत्याख्यानेन समफलता ॥ ननु विच्छिद्य पाठे दोष एवेत्यत आह—आर्ष इति । स तु व्याख्यातृकल्पित इति भावः । नन्वयञोऽभावात्कथं तदन्तान्ङीब्विधिरत आह—तत्रेति ।

नन्वेवं गार्ग्यौ न सिध्यतीत्यत आह—तत्राऽकार इति । लुग्विधायकेऽकारप्रश्लेषं विनाऽपि सिद्धि

* स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ४ । १ । ८७ † शक्तियष्ट्योरीकक् ४ । ४ । ५९
१–इदं वार्तिकं बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते । ‡ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ४ । ३ । १०
२–महर्षिपाणिना सूत्राणि संहितयैव पठितानि, सूत्रविच्छेदस्तु व्याख्यातृभिः कल्पित इति कैय्यटाशयः ।

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ ४ । १ । १७ ॥

तद्धितवचनं किमर्थम् ?

तद्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् ॥ १ ॥

तद्धितवचनं क्रियते, षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात् × ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । षित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यति । यथैव तर्हि षित्करणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादपीकारो भवत्येवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तनसामर्थ्यादषितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात् * । अस्त्यन्यत्प्रातिपदिकानुवृत्तौ प्रयोजनम् । किम् ? उत्तरार्थम् । 'अत इञ्' [४ । १ । ९५] दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥ १७ ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य ॥ ४ । १ । १८ ॥

'सर्वत्र'ग्रहणं किमर्थम् ? प्राचामेव हि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं

प्र०—अञोऽश्चे'त्यत्राप्यकारप्रश्लेषः । अथवा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या 'गर्गादिभ्योऽय'ञित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः ॥ १६ ॥

प्राचां ष्फ । षित्करणसामर्थ्यादिति । धातोस्त्वपादे षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति त्रपा क्षमेत्यादौ ङीष् न भवति । **यथैव तर्हीति** । यदि 'षिद्गौरादिभ्यश्चे'त्यत्र षित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति तदा समुच्चयेन भाव्यमिति भावः । **उत्तरार्थमिति** । अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरीयकम् । एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते । समुच्चये गौरादिभ्यो ङीपः सिद्धत्वात् । **अत इञिति** । अन्यथाऽत इति समर्थविशेषणं स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

सर्वत्र । **सिद्धमिति** । आरम्भसामर्थ्यात् प्राचामिति न संभन्त्स्यत इति भावः । **सर्वेषा-**

उ०—दर्शयति-**अथवेति** । एतेन 'सङ्ख्याङ्कलक्षणे'ति व्याख्यातं, 'गोत्रचरणा'दित्यतो गोत्रग्रहणाऽनुवृत्तेः । तदनुबन्धकपरिभाषा तु अनित्यत्वेन भाष्यप्रामाण्यान्न प्रवर्त्तते, गोत्रग्रहणस्य तत्राऽनुवृत्त्या गोत्रे तदनुबन्धकयञोऽभावाच्चेति दिक् । 'अभिजि'दिति यञस्तु अस्त्रियां विधानान्न तद्विषये दोषः ॥ १६ ॥

प्राचां ष्फ । ननु षित्त्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकान्ङीषि धातोरपि स्यादत आह—**धातोरिति** । धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेनाऽयोगः । कृदन्ते त्ववयवे चारितार्थ्येन समुदायोपकारकत्वे मानाऽभाव इति भावः । एतच्च-अत्रानुवृत्तेर्नान्तरीयकत्वञ्च । यद्यपि गौरादिग्रहणमितरप्रातिपदिकव्यावृत्त्यर्थ, तथाऽपि व्याख्यानादत्र तदसम्बन्धेनैवोपपत्तौ'तद्धित'ग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयः । **अन्यथा**—प्रातिपदिकाऽधिकाराऽभावे । **समर्थेति** । ततश्च दक्षयोरपत्यमित्यत्र न स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

सर्वत्र । **अपवादेति** । बाधकेत्यर्थः । परत्वाद्धि चाप्प्राप्नोति, बाधकविषयेऽपि प्राचां मते ष्फो यथा

× कृत्तद्धितसमासाश्च १ । २ । ४६, षिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१

* ङ्याप्प्रातिपदिकात् ४ । १ । १ १–'प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तौ' पा० । २–क्वचिन्न ।

प्राचां पूर्वेण† । इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वेषामेव यथा स्यात्¹—आवट्यायनी । चापं‡ बाधित्वा ष्फो यथा स्यात् ।

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शाकल्यायनी ।

यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत ? नैवं शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य च्छात्राः शाकलाः 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' [४ । २ । १११] इत्यण्न स्यात् ।

एवं तर्हि—

कण्वात्तु शकलः पूर्वः

कण्वशब्दाच्छकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः ।

कतादुत्तर इष्यते ।

कतशब्दाच्छकलशब्द उत्तरः पठितव्यः ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वादयस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्र०—मिति । अपवादविषयाणामपीत्यर्थ । इहानुयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संबध्यते । तेनावट्यायनीति प्राचा ष्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चाबुदीचा सावकाशः परत्वात्प्राचा ष्फं बाधेत । कण्वात्त्विति । गर्गादिषु कपि, कत, कुरुकत, अनडुह्, कण्व, शकलेत्येव गणसन्निवेशः । तत्रानडुह्-कुरुकत-शब्दावन स्थानादपकृष्यान्यत्र पठितव्यौ । शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः—कत, शकल, कण्वेति । तत्र कतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते । शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपत्वम् । तथा कतोऽन्तो येषा तानि कतन्तानि । तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते, 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यते'इति

उ०—स्यादित्यर्थः । अत्रत्य'सर्वत्र'ग्रहणेन कथं तल्लाभोऽत आह—इहेति । सर्वत्रेत्यस्य बाधकविषयेऽपीति तत्रार्थः । ननु चाप्यपि 'लिङ्गविशिष्ट'परिभाषया ष्फस्य सिद्धेः 'सर्वत्र'ग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न, 'अत' इत्यधिकारादिति दिक् ।

भाष्ये—पूर्वोत्तरौ तदन्तादी इति । पूर्वो—लोहितादिः शकलान्तः, उत्तरः—कण्वादिः शकलादिरित्यर्थः ॥ नन्वेवमप्युपसङ्ख्यानमावश्यकं, कतकण्वयोर्मध्ये पठितस्य शकलस्य गणद्वयादपि प्रच्युतत्वादत आह—तत्र कतस्येति । अन्तशब्दः समीपवाची । पदान्तत्वाद् 'अतो गुणे'इत्यस्याऽप्राप्तेराह—शकन्ध्वा-

† प्राचा ष्फ तद्धितः ४ । १ । १७ १-'एव' क्वचिन्न । ‡ आवट्याच्च ४ । १ । ७५

ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

तत्रैवं सति ष्फाणौ सिद्धौ भवतः ।

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाऽणौ तत्र प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ ४ । १ । १९ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आसुरायणी† ।

छश्च ॥ २ ॥

छश्चेति वक्तव्यम् । आसुरीयः‡ कल्पः ॥ १९ ॥

वयसि प्रथमे ॥ ४ । १ । २० ॥

वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—वधूटी चिरण्टीति ।

प्र०—वचनात् । एवं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्राप्येकशेषः । ष्फाणाविति । शाकल्यायनीति स्त्रियामनेन ष्फः । शाकल्यस्य छात्रा (शाकलाः) इति छापवाद. 'कण्वादिभ्यो गोत्र'इति शैषिकोऽण् भवति॥ १८ ॥

कौरव्य । आसुरायणीति । 'प्राचा ष्फ तद्धित' इत्यत्र सूत्रपाठापेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम् । आसुरिशब्दात्तु ष्फस्य तद्धितसज्ञाप्रयोजनमिकारलोप । अकारान्तात्तु ष्फे सवर्णदीर्घत्वेनापि रूप सिध्यति । आसुरीय इति । आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेऽर्थे छापवादे 'इञश्चे'त्यणि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इहैव लाघवार्थं क्रियते । अन्यथा द्विरासुरिग्रहण कर्तव्य स्यात् ॥ १९ ॥

वयसि । वयस्यचरम इति । ये त्रीणि वयांसीच्छन्ति कौमारयौवनस्थाविराणि तन्मतेनेदं

उ०—दीति । स्वरभिन्नानामिति । यद्यपीदं 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्यनेनाऽपि सिध्यति, तथापि 'कण्वादिभ्य' इत्येतत्साधारण्येनेदमेवोपन्यस्तम् । अत्राऽप्येकशेष इति । षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरिति भावः ॥ १८ ॥

कौरव्यमा । ननु पूर्वत्र 'तद्धित'ग्रहणप्रत्याख्यानात्कथम् 'आसुरायणी'त्यत्र 'यस्ये'ति लोपोऽत आह–सूत्रपाठेति । एवञ्च तद्धितग्रहणमेवैतदर्थकस्य ज्ञापकमित्यर्थः । शेषेऽर्थ इति । इदञ्च भाष्योदाहरणस्य-'कल्प'पदाज्ज्ञायते । ननु छप्रतिप्रसवस्येह का सङ्गतिरत आह—इहैवेति । लाघवमेव दर्शयति—अन्यथेति ॥ १९ ॥

वयसि । ये त्रीणीति । वार्तिकसम्मतत्वादिदमेव युक्तम् ॥ वयोविषयत्वेन वयोबोधकतया नैतानि

† यस्येति च ६ । ४ । १४८ ‡ इञश्च ४ । २ । ११२ इत्यण प्राप्तौ छो विधीयते ।

१–'वयस्यचरमे' इति वार्तिकमिह स्यादित्युद्द्योतेन ध्वन्यते । न त्विदानीं तथा पाठ उपलभ्यते ।

इह कस्मान्न भवति—उत्तानशया लोहितपादिका द्विवर्षा त्रिवर्षेति ? नैतानि वयोवाचीनि । कथं तर्हि वयो गम्यते ? सम्बन्धात् ॥ यदि तर्हि यत्र सम्बन्धाद्वयो गम्यते तत्र न भवति, इहापि न प्राप्नोति—कुमारीति । अत्रापि हि[1] सम्बन्धाद्वयो गम्यते । कोऽसौ सम्बन्धः ? योऽसौ पुंसा[2] सहाऽसंप्रयोगः ।

सम्बन्धादेवात्र वयो गम्यते, इह पुनः सम्बन्धसम्बन्धात् । इह तावदुत्तानशयेति यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते । लोहितपादिकेति

प्र०—वक्तव्यं, वधूटचिरण्टशब्दयोर्द्वितीयवयोवचनत्वात् । यदा तु द्वे एव वयसी उपचयापचयलक्षणे इति दर्शनं तदेतन्न वक्तव्यं, यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् । उत्तानशयेति । एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः । नैतानीति । नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । संबन्धादिति । विशेषणविशेष्यभावलक्षणादित्यर्थः । ततश्च बहिरङ्गत्वाद्वयःप्रतीतेर्ङीम्न भवति । कुमारीति । पुंसा सहाऽसप्रयोगोऽस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तु प्रथमं वयः । तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः पाणिगृहीती तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यत इति भावः । सम्बन्धादेवेति । औत्पत्तिकाद्वाच्यवाचकभावलक्षणात् सबन्धादित्यर्थः । कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम् । साहचर्यात्तु पुंसा सहाऽसंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते ।

सम्बन्धसम्बन्धादिति । कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन संबन्धादित्यर्थः । कर्तृत्वमिति । उत्तानशयेति शेतिक्रियायाः कर्त्री शब्दार्थः । यदा तु प्रकरणादिवशात् प्रथमवयोविशिष्टा कर्त्री प्रतीयते तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरङ्गमित्यर्थः । लोहितपादिकेति ।

उ०—वयोवाचीनीत्ययुक्तमत आह—नैषामिति । बाल्ययौवनस्थाविररूपं वयो नैषां प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । एतच्छब्दप्रतिपाद्यक्रियाकारकादिसम्बन्धाद्वयसोऽप्रतीतेराह—विशेषणेति । प्रकरणादिसापेक्षाऽवधारणादिगर्भविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः । सर्वोऽपि कदाचिदुत्ताना शेते इति सामर्थ्यादुत्तानैव शेते इत्यवधारणमाश्रीयते । तत्र प्रकरणादवृद्धत्वाऽभावे निश्चिते 'बाले'ति गम्यत इति तात्पर्यम् । नन्वेवं वयोऽवगतौ ङीप्स्यादेवेत्यत आह—ततश्चेति । भाष्ये—अत्राऽपि हि सम्बन्धादिति । पुरुषाऽसम्प्रयोगसम्बन्धादिति भावः ।

औत्पत्तिकादिति । स्वाभाविकादित्यर्थः । स हि साक्षात्सम्बन्धः । प्रथमं वय इति । पुंसि तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्त्रियामपि तदेवेति भावः । साहचर्यादिति । यस्याः प्रथमं वयस्तस्याः पुंसाऽसम्प्रयोग इति सम्बन्धादित्यर्थः । शब्दसम्बन्धस्येति । शब्देन सम्बन्धो यस्येति बहुव्रीहिः । प्रमाणान्तरम्—प्रकरणादि । विशेषणेनेति । प्रकरणादिना प्रथमवयोविशिष्टायाः कर्त्रीत्वप्रतीतिरिति [प्रकरणादिप्राप्तप्रथमवयोरूपेण विशेषणेन सम्बन्धादित्यर्थः । भाष्ये—यदा कर्तृत्वमित्यादि । प्रत्ययाऽर्थो यदोपपदार्थधात्वर्थाभ्या विशेषितस्तदा तद्विशेषणकप्रत्ययार्थस्य सामान्यतो बोधोत्तरम्प्रकरणादितो वयः प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तानशयननिरूपिकर्तृत्ववतीति बोधादिति भावः । एवञ्च बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थो वर्त्तिपदार्थविशेषणकः

१–क्वचिन्न ।   २–'पुंसाऽसंप्रयोगः' पा० ।

यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते । द्विवर्षा त्रिवर्षेति यदा द्विग्वर्थो* विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते ।

यदि तर्हि यत्र सम्बन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवति, इहापि तर्हि प्राप्नोति-कन्येति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् ? 'कन्यायाः कनीन च' [४ । १ । ११६] इति ॥ २० ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥४।१।२२॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते, तत्रैकः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? एवं वक्ष्यामि-परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीब्भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति—'परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब्भवति नान्यत' इति । ततो 'विस्ताचितकम्बल्येभ्यो ने'ति । 'तद्धितलुकी'त्येव ॥ २२ ॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । ४ । १ । २५ ॥

ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ १ ॥

प्र०—अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः । विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता । द्विवर्षेति । द्वे वर्षे भूतेति ठञो 'वर्षाल्लुक् च' 'चित्तवति नित्य'मिति लुक् । अत्रापि परिमाणिमात्रं शब्दार्थ, शालादावपि प्रयोगात् । वयः प्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना ॥ २० ॥

अपरिमाण । परिमाणान्तादेवेति । 'तद्धितलुक्येवे'त्येष तु विपरीतनियमो न भवति, लक्ष्यानुसारित्वाल्लक्षणस्य । तेन तद्धितलुकि समाहारे च द्व्याढकीति ङीब् भवति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति । विस्तादीना परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेय. ॥ २२ ॥

बहुव्रीहेः । ऊधस इति । 'ऊधसोऽन'ङिति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा 'बहुव्रीहे-

उ०—प्रथमं बुध्यते ततोऽनन्तरं प्रकरणादितः 'स्वाभाविकरक्तादत्त्ववती बाले'ति विशेषप्रतीतिरिति । (भाष्ये) द्विग्वर्थं इत्यस्य—द्विगुनिमित्तप्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रमाणान्तरम्—प्रकरणादि ॥ २० ॥

अपरिमाण । तद्धितलुक्येवेति । एवं हि समाहारे न स्यादिति भावः । 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इति न्यायेन स एवोचित इति तात्पर्यम् । द्व्याढकीति । द्वाभ्यामाढकाभ्यां क्रीतेति, द्वयोराढकयोः समाहार इति चाऽर्थः । परिमाणवाचित्वादिति । विस्तादीनां पृथग्ग्रहणादेवाऽत्र 'परिमाण'शब्देनोन्मानमपि गृह्यत इति भावः । विस्तादयः—परिमाणविशेषा अपीत्याशय इत्यन्ये ॥ २२ ॥

बहुव्रीहेरू । ननु लिङ्गाऽधिकारे क्रियमाणे 'महोधा' इत्यादावूधसोऽनङ् दुर्वारोऽत आह—ऊध-

* तदस्य परिमाणम्; चित्तवति नित्यम् ५ । १ । ५७; ८८

ऊधसो नकारो† लिङ्गाधिकारे कर्तव्यः । इह मा भूत्-महोधाः पर्जन्य इति ।

न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् ॥ २ ॥

न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः । किं कारणम् ? 'समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्' । समासान्ताधिकारे [एव[१]] स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ।

इतरथा हि कब्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

इतरथा हि कब्विधिः प्रसज्येत ॥ कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति ? प्राङ्ङीषुत्पत्तेः* । प्राक्तावन्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? न हि ङीष्विभाषा । उत्पन्ने तर्हि ङीषि प्राप्नोति‡ । उत्पन्ने चापि न प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'नद्यन्तानां यो

प्र०—ऊधसो ङीष्-नश्चे'ति वक्तव्यम् । तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य नकारो ङीष्प्रत्ययश्च स्त्रिया भवतीत्यर्थो भवति । 'धनुषोऽनङि'ति समासान्तेषु पठितव्यम् । एवं च महोधाः पर्जन्य', कुण्डोधो धैनुकमित्यनङ् न भवति ।

न वेति । समासान्तप्रकरण एव 'ऊधसोऽनङ्-स्त्रिया'मिति वक्तव्यम् । तत्रैवावश्यकर्तव्य कप्समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ कस्यां पुनरिति । द्वावप्यत्र कपौ, नदीलक्षणो नित्यः, शेषलक्षणो विकल्पितश्च, तत्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः ।

प्रागिति । शेषलक्षण इत्यर्थः । न हि ङीषिति । यद्यत्र कप्स्यान्ङीष्विधानमनवकाश स्यादिति भावः । द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनान्नास्ति ङीषोऽनवकाशत्वम् ।

उ०—सोऽनङिति । नश्चेति वक्तव्यमिति । न चैवमनो लाक्षणिकत्वादल्लोपाऽनापत्तिः, अर्थवत्परिभाषावदन्-ग्रहणे 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषाया अप्यप्रवृत्तेः । एतद्भाष्यप्रमाण्यादेवाऽनङादेर्ङित्वं—हलन्तेभ्य आचार-क्विब्भावान्नाऽऽचारक्विबन्ते आत्मनेपदप्रयोजकमिति बोध्यम् । नन्वत्र पाठे 'धनुषश्चे'त्यत्राऽनङ् न लभ्येतेत्यत आह—धनुष इति ।

कप्समासान्तेति । कब्रूपसमासान्तेत्यर्थः । द्वावत्रेति । अवस्थाप्रश्नद्वारेण कब्विशेषविषयः प्रश्न इति भावः । अनवकाशं स्यादिति । वाक्याऽवस्थाया कपः प्रवृत्त्या तदन्तस्यैव बहुव्रीहित्वादूधोऽन्तबहुव्रीहेरभाव इति भावः । ननु 'न हि सावकाशो ङीष्' इति वक्तव्ये 'न हि ङीष्विभाषे'ति कुत उक्तमत आह—द्वयोस्त्विति । नदीलक्षण इति । ननु ङीषि कृते तदन्तस्य बहुव्रीहित्वाऽभावाद्बहुव्रीह्यर्थकवाक्यत्वाऽभावाच्च 'नद्यन्तबहुव्रीहेः कब्'—इत्यर्थेऽपि कथं तत्प्राप्ति, न च 'लिङ्गविशिष्ट'परिभाषया तत्प्राप्ति', तया च परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशो बोध्यत इति वाच्यं, 'समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा ने'ति 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनाऽत्र

† ऊधसोऽनङ् ५ । ४ । १३१ १—'वक्तव्यः' पा० । २—क्वचिन्न ।
* शेषाद्विभाषा ५ । ४ । १५४ ‡ नद्यृतश्च ५ । ४ । १५३

बहुव्रीहि'रित्येवं तत्, न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रागेव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं 'न हि ङीब्विभाषे'ति । यद्यपि न ङीब्विभाषा, कप्तु विभाषा । कपोऽवकाशः—अन्यो बहुव्रीहिः—अयवकः अव्रीहिकः । ङीषोऽवकाशः—विभाषा कप, यदा न कप्सोऽवकाशः—कुण्डोध्नी घटोध्नी । कप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति, परत्वात्कप्स्यात् । तस्मात्सुष्ठूच्यते—'न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कब्विधिप्रसङ्ग'इति† ॥ २५ ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ ४ । १ । २७ ॥

दामहायनान्तात्संख्यादेः ॥ १ ॥

दामहायनान्तात्सङ्ख्यादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—उद्दामा वडवेति ।

तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ २ ॥

बहुव्रीहेरिति‡ वर्तते, तत्पुरुषश्चायम्-उत्क्रान्ता दाम्न उद्दामेति । भवेत्सिद्धं यदा तत्पुरुषः । यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति-उत्क्रान्तं दामाऽस्या इति । ननु च चेतनावत एतद्भवति-उत्क्रमणं वाऽपक्रमणं वा, दाम चाऽचेतनम् । अचेतनेष्वपि चेतनावदुपचारो दृश्यते । तद्यथा,—स्रस्तान्यस्या बन्धनानि, स्रस्यन्तेऽस्या बन्धनानीति ।

तत्तर्हि सङ्ख्यादेरिति वक्तव्यम् ? न वक्तव्य । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ?

प्र०—उत्पन्न[3] इति । नदीलक्षण इत्यर्थः ॥ २५ ॥

दामहाय । संख्यादेरिति । संख्याव्यययोर्द्वन्द्वनिर्देशादेकदेशानुवृत्तिरलभ्येति भावः । चेतनावत इति । लोकव्यवहारे उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वात् । न हि 'घट उत्क्रामती'ति प्रसिद्धिरिति भाव । अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यत इत्यर्थः ।

उ०—तदप्राप्तेरिति चेन्न; तदनभ्युपगमेनैव पूर्वपक्षिणा प्राप्त्युद्भावनात् । समासान्तविधाववयवग्रहण एव दोष इत्यत्रैव तद्भाष्यतात्पर्याच्च, समाससमुदायग्रहणे तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः फले विशेषाऽभावाच्च । भाष्ये—नद्यन्तानामिति । नद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपद इति भाव. । अत एव 'करभोरू'रित्यत्र न नित्यः कप् ।

परत्वादिति । उत्कृष्टत्वात् अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

दामहाय । न हि घट इति । फलाऽनुकूलत्वेन कृतेरपि सर्वधात्वर्थत्वादिति भावः । भाष्ये—अचेतनेष्वपीति । कृत्याद्यारोपेण प्रयोग इति भावः । एवमेव 'रथो गच्छती'त्याद्युपपत्तिः ।

१—'सः' पा० । † ४ । १ । २५ वा० १, २

‡ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ४ । १ । २५ २—'चेतनवदु'पा० ।

३—अस्थानेऽयं पाठो मुद्रितेषूपलभ्यते । 'प्रागिवि' इत्यस्मात्पूर्वमनेन भवितव्यम् ।

'सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप्' [४ । १ । २६] इति । यदि तदनुवर्तते, अव्ययादेरपि प्राप्नोति । नैष दोषः । सङ्ख्यादेरित्यनुवर्तते, अव्ययादेरिति निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते, एकदेशो न ? एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । यद्यथा,—'तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ' [५ । २ । २४] । 'पक्षात्तिः' [२५] इत्यत्र 'मूल' इत्यनुवर्तते, 'पाक' इति निवृत्तम् ।

अथेह कथं भवितव्यम्—द्वौ हायनावस्याः शालाया द्विहायना त्रिहायनेति ।

हायनो वयसि स्मृतः ।

वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम्, न चैष वयोवाची ।

अथ णत्वं कस्मान्न भवति ? णत्वमपि वयोवाचिन एव ॥ २७ ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च

॥ ४ । १ । ३० ॥

मामकग्रहणं किमर्थं, न 'अणन्ता'दित्येव सिद्धम्* ? नियमार्थोऽयमारम्भः—'मामकशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव' । क्व मा भूत् ? मामिका† बुद्धिरिति ॥ ३० ॥

प्र०—एकयोगेति । शब्दानुमानपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते स एवानुवर्तते । अर्थानुमानपक्षे तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वादनुवृत्तिः स्यात् ।

हायन इति । वक्तव्यमेतदिति भावः । णत्वमपीति । 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्ये'ति विहितम् ॥ २७ ॥

केवल । मामिकेति । ममेयमिति-'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चे'त्यण् । 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः । टाप् । 'मामकनरकयोरुपसख्यान'मितीत्वम् ॥ ३० ॥

उ०—एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानिवृत्तौ बीजमाह-शब्दानुमानेति । भाष्ये-'शालाया' इत्यन्तः प्रश्नः । ईदृशेऽर्थे कथं प्रयोगेण भाव्यमिति प्रश्नः । द्विहायनेत्याद्युत्तरम् ॥ वक्तव्यमिति । हायनाऽन्तो यो बहुव्रीहिः स वयसि गम्ये एव ङीषः प्रकृतिः शिष्टैः स्मृत इत्यर्थो भाष्यस्य ॥ २७ ॥

* युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ् च; तवकममकावेकवचने ४ । ३ । १; ३, टिड्ढाणञ्.....
द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ४ । १ । १५

† अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४, मामकनरकयोरुपसंख्यानमप्रत्ययस्थत्वात् ७ । ३ । ४४ वा० ४

रात्रेश्चाजसौ ॥ ४ । १ । ३१ ॥

अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—

रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तः, रात्रिं रात्रिमजानतः[1] ।
सर्वां रात्रिं सहोषित्वा, पत्या एका त्रिरात्रिकाम् ॥ ३१[2] ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे ॥ १ ॥

अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—

'प्रथते त्वया पतिमती पृथिवी'ति ।

अथान्तःशब्दस्याऽगर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते ? 'अन्तरस्यां शालायाम-स्ती'ति। किं पुनः कारणं वाक्यमेव प्रत्युदाह्रियते न पुनर्मतुप् ? अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते‡, न चाऽत्राऽस्तिना सामानाधिकरण्यम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अन्तर्वतीति । एवं तर्हि—

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु[3] मतुब्वत्वे निपातनात् ।

अन्तर्वदिति मतुब्निपात्यते, वत्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्वं निपात्यते* मतुप्सिद्धः ॥ किमविशेषेण ? नेत्याह—

प्र०—अन्तर्वत्पति। अन्तर्वदिति। अन्तर्वत्नी—गर्भिणी। पतिवत्नी—जीवद्भर्तृकेत्यर्थः। किं पुनरिति । अन्तर्वतीति नुगभाव एव प्रत्युदाहार्य इति मन्यते । न चात्रेति । अन्त.—

उ०—रात्रेश्चा० । भाष्ये—'सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पत्या एका त्रिरात्रिकाम्' इति पाठः ॥ ३१ ॥

अन्तर्वत्प । जीवदिति । लोकव्यवहारादीदृशस्य संयोगस्य ग्रहणम् । अत एवाऽग्रे 'जीवपत्याश्चे'-ति भाष्ये उक्तम् । तत्र 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति पाक्षिकनदीत्वम् । ननु मतुप्युगिल्लक्षणङीपो दुर्वारत्वेन कथं

१—'अजानन्तः' पा० । २—'भृत्यामेकान्तरात्रिम्' कीलहार्नपाठः । 'पत्या एका त्रिरात्रिकाम्' इति नागेशसम्मतः पाठः । 'पत्या चैकान्तरात्रिकम्' पा० । 'पत्न्या एकान्तरात्रिकाम्' इति गौडा पठन्ति ।

‡ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५ । २ । ९४ ३—'पतिवतोर्नुक्' पा० ।

* मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९

गर्भिण्यां जीवत्यां च

एतस्मिन्विषये ।

वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥

वा च च्छन्दसि नुग्वक्तव्यः । सान्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वत्नी देवानुपैत् । पतिवती तरुणवत्सा । पतिवत्नी तरुणवत्सा ।

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वे निपातनात् ।
गर्भिण्यां जीवपत्यां च वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥ ३२ ॥[1]

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ४ । १ । ३३ ॥

यज्ञसंयोग इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—इयमस्य पत्नी । क्व तर्हि स्यात् ? पत्नीसंयाजा[2] इति, यत्र यज्ञसंयोगः ।

नैष दोषः । पतिशब्दोऽयमैश्वर्यवाची । सर्वेण च गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्याः, यच्चादः सायंप्रातर्होमचरुपुरोडाशान्निर्वपति तस्यासावीष्टे ।

प्र०—शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादिति भावः । वा चेति । मतुब्वत्वे तु नित्यं भवत. ॥ ३२ ॥

पत्युर्नो । इयमस्य पत्नीति । 'यज्ञसयोगे' इति पतिशब्दस्य विशेषण मन्यते । तेन यत्र यज्ञवाचिसमवधाने पतिशब्दः प्रयुज्यते पत्नीसयाजा इत्यादौ तत्रैव नत्वेन भाव्यमिति भावः । पतिशब्दोऽयमिति । पतिशब्दार्थस्य यज्ञसयोग इति विशेषणम् । पत्याश्च दम्पत्योः सहाधिका-

उ०—प्रत्युदाहरणत्वमत आह—नुगभाव एवेति । भाष्ये उक्तमेव सामान्येनोपसहरति—एतस्मिन्विषय इति । एतस्मिन् विषयविशेष इत्यर्थः । नुक्पदोच्चारणकृत्यमाह—मतुब्वत्वे इति ॥ ३२ ॥

पत्युर्नो । पतिशब्दस्येति । नार्थस्येत्यर्थः । 'पत्नीसंयाज'शब्दो यागविशेषस्य सज्ञा । पतिशब्दाऽर्थस्येति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्यस्येत्यर्थः । सूत्रे 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी । यज्ञसयोगे सति यदैश्वर्यं, प्रत्यासत्त्या तन्निरूपितं, तत्र वर्त्तमानात्पतिशब्दादित्यर्थ इति भावः । यज्ञफलस्वर्गादिभोक्तृत्वाच्च यज्ञस्वामित्वं भार्याया बोध्यम् । सहाऽधिकारादिति । 'मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थं कर्मे'त्येवलक्षणोऽधिकारो भार्याया अप्यस्तीति मीमासाया स्पष्टम् । कर्त्तृत्वादिति । यस्याऽधिकारस्तस्य कर्तृत्वादित्यर्थः । न तु शूद्रस्येति । विद्याया अभावात्तस्यैवाऽनधिकारे तद्भार्यायाः सुतरामिति भावः । ननु पञ्चमहायज्ञेषु शूद्राणामप्यधिकारोऽस्तीति चेन्न, शूद्रस्येत्यस्याऽसच्छूद्रस्येत्यर्थात् । सच्छूद्राणामेव तेष्वधिकार इति

१—कीलहार्नसंस्करणे संग्रहश्लोक इह न पठ्यते ।
२—'पत्नीसंयाज इति' पा० । यागविशेषस्य संज्ञेयम् ।

एवमपि 'तुषजकस्य पत्नी'ति न सिध्यति । उपमानात्सिद्धम् । पत्नीव पत्नीति ॥३३॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ४ । १ । ३४ ॥

पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वृद्धपतिः वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः स्थूलपत्नी ॥ वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् ? आशापतिः आशापत्नी ।

सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्' । नैवं विज्ञायते— 'अस्त्यस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयं सपूर्वः, सपूर्वात्पतिशब्दादनुपसर्जना'दिति । कथं तर्हि ? 'अस्त्यस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वस्तदिदं सपूर्वम्, सपूर्वात्प्रातिपदिकात्

प्र०—यज्ञेऽधिकारात्कर्तृत्वात्तत्फलसम्बन्धाद्यज्ञसंयोगः । तुषजकस्येति । त्रैवर्णिकानामेव सभार्याणां यज्ञेऽधिकारो न तु शूद्रस्य । उपमानादिति । अग्निसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणाश्रयादिति भावः ॥ ३३ ॥

विभाषा । सहशब्दोत्र विद्यमानवचनो-विद्यमानपूर्वं सपूर्वं, न तु 'सपुत्र आगत' इत्यादिवत्तुल्ययोगे सहशब्दः । न हि पूर्वस्य नकारादेश इष्यते । तत्र पतिशब्दविशेषणं सपूर्वग्रहणमिति मत्वाह—पत्युरिति । उपसर्जनसमास इति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीहावित्यर्थः । आशापतिरिति । आशायाः पतिरिति षष्ठीसमासः । प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति । प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते, तदेवानुपसर्जनग्रहणेन सपूर्वग्रहणेन च । पूर्वशब्दश्चावयववाची

उ०—प्रसिद्धं स्मृत्यादिषु । अग्नीति । अग्निसाक्षिकपाणिग्रहणनिमित्तसादृश्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, येषां तदपि नास्ति, तेषा सादृश्यान्तरं बोध्यम् ॥ ३३ ॥

विभाषा स । विद्यमानेति । '[२]सहैव पुत्रैर्दशभि'रितिवत् । न त्विति । तथा सति पूर्वस्यापि नकारः स्यादिति भावः । तदाह—न हीति । तत्र पतिशब्देति । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्गृह्यमाणविशेषणताया एव सर्वत्र दर्शनात्—'अनुपसर्जना'दित्यपि तस्यैव विशेषणमिति भावः । ननु 'वृद्धपत्नी'-त्यादावपि समास उपसर्जनं न भवतीत्यत आह—सर्वोपसर्जनेति । वस्तुतस्तूपसर्जनपत्यवयवके समासे इत्यर्थः । अत एव—'अतिपत्नी'त्यपि सिध्यति, सङ्कोचे मानाऽभावाच्च । अत एव प्रत्याख्यानारम्भयोः समफलता । आशायाः पतिरिति । आशापतिरवश्च तत्पूरकत्वेन । तदेव—पत्यन्तं प्रातिपदिकमेव । सपूर्वग्रहणेन चेति । 'विशेष्यते' इत्यनुषङ्गः । ननु 'वृद्धपत्नी'त्यादौ समासप्रातिपदिकात्पूर्वस्य कस्यचिदभावात्सपूर्वत्वाऽभावेन प्रत्ययो न स्यादत आह—पूर्वशब्दश्चेति । अत एव वाक्ये नाऽतिप्रसङ्गः । प्रत्ययविधौ

२—सहशब्दोऽत्र विद्यमानवाची ।

पत्यन्तादनुपसर्जना'दिति ॥ ३४ ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ४ । १ । ३६ ॥

पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥ १ ॥

पूतक्रत्वादयः पुंयोगप्रकरणे* वक्तव्याः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ।

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः ॥२॥

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः† । पञ्चाग्निः दशाग्निः‡ । किमुच्यते 'सर्वत्रे'ति ?

प्र०—गृह्यते न तु व्यवस्थावाची, शब्देऽवयवस्य प्रत्यासन्नत्वात्, सामर्थ्याच्च । पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति, 'ग्रहणवते'ति तदन्तविधिप्रतिषेधबाधनात् ॥ ३४ ॥

पूतक्र । पूतक्रत्वादीनामिति । अय एते योगाः ङीप्सहिताः 'पुंयोगादाख्याया'मित्यत्रानुवर्तयितव्या इत्युक्तं भवति । तेन यदा पुंयोगात् स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्तन्ते तदायं विधिर्नान्यदा ।

लिङ्गसंनियोगेनेति । लिङ्गार्थविहित प्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययेन सहागमादेशानां विधानं तथापि विधानोत्तरकालं स्त्रीप्रत्यये लुप्तेऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत, तन्निवृत्तौ प्रमाणाभावात् । यथा यमलकयोरेकविनाशेऽपि नापरस्य विनाश इति भाव. । पञ्चेन्द्राण्य इति । तद्धितार्थे द्विगुः । 'सास्य देवते'त्यण् । तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । 'लुक्तद्धितलुकी'ति ङीषो लुक् । अत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चाग्निरिति । पञ्चाग्नाय्यो

उ०—तदन्तविधिप्रतिषेधादाह—सामर्थ्याच्चेति । सपूर्वस्येति विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । विद्यमानपूर्वाऽवयवकत्वस्य केवलपतिशब्देऽभावात्, पकाररूपाऽवयवस्तु अव्यभिचारीति तात्पर्यम् । लक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानाच्च 'अनुपसर्जना'दित्यपि तदन्तविशेषणम् । तदुक्तम् भाष्ये—पत्यन्तादनुपसर्जनादिति ॥ ३४ ॥

पूतक्रतो । अविशेषेण सर्वेषामुत्तरयोगाना ग्रहणमिति भ्रम निराकरोति—अय इति । लक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानेनेति भावः । नन्वर्थधर्मस्य लिङ्गस्य लुकोऽसम्भवः, आगमादेशैः सन्नियोगस्य चाऽसम्भवोऽत आह—लिङ्गार्थे इति । यद्यपीति । सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायादिति भावः । अस्य न्यायस्य व्यभिचरितत्वं दर्शयति—यथेति । अत्रानुक इति । 'इन्द्रवरुणे'ति विहितस्येत्यर्थः । ऐकारस्य—

* पुंयोगादाख्याम् ४ । १ । ४८

† इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ४ । १ । ४९; सास्य देवता ४ । २ । २४; द्विगोर्लुगनपत्ये ४ । १ । ८८; लुक् तद्धितलुकि १ । २ । ४९

‡ वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ४ । १ । ३७

अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । क्वान्यत्र ? पञ्चभिर्धीवरीभिः क्रीतः पञ्चधीवा दशधीवेति×।

लिङ्गग्रहणेन नार्थः । 'सर्वत्रागमादेशानां वचने लुकि तत्कृतप्रसङ्गः' इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः+ । नैतदस्ति । मडयं परादिः, स डटो ग्रहणेन ग्रांहिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम्—षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति† ।

सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणे वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? आगमादेशा य इह स्त्रीप्रकरण उच्यन्ते तेऽङ्गाधिकारे वक्तव्याः* ॥ 'स्त्रीप्रकरण'ग्रहणेन नार्थः । 'सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचना'-दित्येव । इदमपि सिद्धं भवति—षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति ।

प्र०—देवता अस्येति पूर्ववत्सर्वम् । अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चभिरिति । आर्हीयष्ठक् । तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । ततो ङीपो लुक् । अत्र रेफस्य निवृत्तेरप्रसङ्गः । पञ्चमेनेति । 'तावतिथस्य ग्रहणमिति लुग्वे'त्यत्र 'तावतिथेन गृह्णातीति लुक् चे'त्युपसंख्यानात्कन्प्रत्ययो डटश्च लुक् । स डट इति । एतेन मट्सहितस्य लुगित्यर्थः । षट्क इति । डटि परतः पूर्वभक्तस्थुगागमो डटि निवृत्तेऽपि न निवर्तेत, प्रत्ययलक्षणेन वा प्रसज्येत । ननु कनि पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तस्य लोप इति थुको लोपो भवति । एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम् । अत्र हि 'रात्सस्ये'ति नियमात्थुकः संयोगान्तस्य लोप इति नास्ति ।

सिद्धं त्विति । स्त्रीप्रकरणे य आगमादेशास्ते—अङ्गतः—अङ्गाधिकारे वक्तव्या इत्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रत्यये परतोऽङ्गस्य विधीयमाना आगमादेशास्तत्र लुप्ते 'न लुमताङ्गस्ये'ति

उ०—'वृषाकप्यग्नी'ति विहितस्य। थुगागमः—'षट्कतिकतिपये'ति विहितः ॥ ननु 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन लुग्विषये पूर्वमेवाऽप्रवृत्तिरत आह—प्रत्ययलक्षणेनेति । स न्यायस्त्वन्तरङ्गनिमित्तविनाशकविधिविषयः, न च प्रकृते तन्नाशः, प्रत्ययलक्षणेन सत्त्वादिति भावः । 'ष'ड्भिति सूत्रे 'ड डित्यनुवृत्तस्य 'डट् चेदस्ती'-त्येवार्थः, सप्तम्या विपरिणामे फलाऽभावादित्याशयः । 'डटि परत' इत्यपि वस्तुतस्तस्य परत्वादुक्तमिति बोध्यम् । ननु कनीति । डटम्प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य भत्व तु न, 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । डडवस्थायां पूर्वं जातभसञ्ज्ञाया डटि निवृत्तेऽपि निवृत्तौ मानाऽभावेत पराया भसञ्ज्ञाया विद्यमानत्वेन पदत्वाऽभावात्तदप्राप्तिः । थुको निवृत्तौ तु सुबन्तत्वनिमित्तकपदत्वेनाऽन्तरङ्गेण जश्त्वादीति भाष्याशयमन्ये ।

× वनो र च ४ १. ७, अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसञ्ज्ञायाम् ५ । १ । २८

+ नान्तादसंख्यादेर्मट् ५. २. ४९, तावतिथेन गृह्णातीति लुक् च ५ । २ । ७७ वा० २

१—'ग्रहिष्यते' पा० । † षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ५ । २ । ५१

* न लुमताङ्गस्य १ । १ । ६३

लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् ॥ ४ ॥

अथवा लिङ्गलुक्येव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या ॥ लिङ्गग्रहणेन नार्थः । 'लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचन'मित्येव । इदमपि सिद्धं भवति—षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? 'लुकि [प्रकृति]प्रत्यापत्तिवचन'मित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति—पञ्चभिः पट्वीभिः† क्रीतः पञ्चपटुः दशपटुरिति ।

तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यभावः' । तद्यथा,—देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म कर्तव्यम् । देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति ॥ ३६ ॥

प्र०—प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भविष्यन्तीति भावः । पञ्चपटुरिति । यणादेशस्यानाङ्गत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावः । यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणो न भवति, तथापि स्त्रीप्रत्ययलुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गो न निवर्तेतेति प्रत्यापत्तौ त्विष्ट सिध्यतीत्यर्थः ।

संनियोगशिष्टानामिति । लौकिकोऽयं न्यायः । एकस्मिन्प्रयोजने येषा सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्तिः । लिङ्गमपि शास्त्रेऽस्ति—'बिल्वकादिभ्यश्छस्य लु'गित्यत्र छस्येति स्थानिनिर्देशः । तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्, कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा नाभविष्यत्तदा कुङ्न्न्यवर्त्स्यदिति किं तन्निर्देशेन । कथं पञ्चपटुरिति ? न हि यणादेशः सनियोगशिष्टः । एवं तर्ह्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यकृत एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यण् न भवति । न च लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वं, 'नाजानन्तर्य' इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात् । 'इको यणची'त्यत्र हि अचोरानन्तर्यमाश्रितम् ॥ ३६ ॥

उ०—अङ्गाऽधिकारे इति । अङ्गत इत्याद्यादिस्वात्तसिरिति भावः । अङ्गस्येति तत्र तत्र सूत्रे वक्तव्यमिति तात्पर्यम् प्रत्ययलक्षणो न भवतीति । वार्णत्वादिति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । तद्धितलुगपेक्षत्वात् । यण् तु वार्णत्वादन्तरङ्ग इति भावः ।

लोके क्वचिद्व्यभिचारदर्शनादाह—लिङ्गमपीति । एवञ्च ज्ञापकाच्छास्त्रेऽङ्गीक्रियते । किञ्च, सहाऽधिकारविषयोऽयं न्याय इति न व्यभिचार इति तात्पर्यम् । न च लुक इति । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायस्य बहिरङ्गपरिभाषाऽपवादत्वेन लुग्विषये बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाऽप्रवृत्तेश्चिन्त्यैषा शङ्का । प्रतिषेधादिति । अनित्यत्वादपि तदप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या ॥ ३६ ॥

१—क्वचिन्न ।　　† इको यणचि ६ । १ । ७७

२—'अपायः' पा० । षष्ठे त्वेवं पठिष्यति—'सनियोगशिष्टानामन्यतराऽभाव उभयोरप्यभावः' [६ । ४ । १५३] इति ।

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ४ । १ । ३९ ॥

असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । असिता पलिता ।

छन्दसि क्नमेके ॥ २ ॥

छन्दसि क्नमेक इच्छन्ति । 'असिक्न्यस्योषधे'† । 'पलिक्नीरिद्युवतयो भवन्ति'‡ ।

वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पिशङ्गी ॥ ३९ ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादना-योविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४ । १ । ४२ ॥

नीलादोषधौ ॥ १ ॥

नीलादोषधाविति वक्तव्यम् । नीली ओषधिः ।

प्र०—वर्णादनु । छन्दसि क्नमिति । तस्य स्थाने इति बोद्धव्यम् । अत्र केचिच्छन्दोग्रहण प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति, तेन भाषायामपि क्नादेशो भवति . 'गतो गणस्तूर्णमसिक्नकाना'मिति । भाष्यकारेण त्वैतन्नोपन्यस्तमित्ययुक्तमित्याहुः ।

पिशङ्गादिति । उत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधि । स्वरे विशेषः । पिशङ्गशब्दो 'लघावन्ते द्वयोश्चबह्वषो गुरु 'इति मध्योदात्तत्वादनुदात्तान्त ॥ ३९ ॥

जानपद । नीलादिति । सर्वस्मिन्ननाच्छादने प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ४२ ॥

उ०—वर्णाद । तस्येति। 'त'शब्दस्येत्यर्थः। नत्वाऽपवादत्वादिति भावः। उत्तरसूत्रेणेति । तोपधाऽपेक्षमेव तत्राऽन्यत्वम् । वर्णादनुदात्तादिति तत्र वर्त्तते । तत्राऽनुदात्तान्तत्वमुपपादयति – लघ वन्त इति । बह्वषः—बह्वचः ॥ ३९ ॥

जानपद । ननु नीलादनाच्छादने ङीषो विधानाद्व्यर्थमेतदत आह–सर्वस्मिन्निति । नियमार्थमिति

† अथर्ववेदे १ । २३ । ३ ‡ ऋग्वेदे ५ । २ । ४

१—जानपदी वृत्तिः, जीविकेत्यर्थः । कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्याद्यस्मिन् कुण्डी अमत्रम्, स्थाली कमण्डलुर्वा । गोणी आवपनम्, धान्यादिवहनार्थाधारविशेषः । स्थली जलशून्याऽकृत्रिमा भूमिः, 'थली' इति लोके प्रसिद्धा । सैषा 'स्थली' यत्र विचिन्वता त्वा भ्रष्टं मया नुपूरमेकमुर्व्या'मिति साहित्यदर्पणे प्रयोगः । भाजी व्यञ्जनविशेषः । नागी नागस्य स्थूला पत्नी । कालः कृष्णवर्णोऽस्यास्ति काली । नीली भाष्ये व्याख्याता । कुशी अयोविकारः, 'कुशी फाले' इति मेदिनी । कामुकी मैथुनेच्छावती, 'वृषस्यन्ती

प्राणिनि च ॥ २ ॥

प्राणिनि चेति वक्तव्यम् । नीलो गौः । नीली वडवा ।

वा संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

वा संज्ञायामिति वक्तव्यम् । नीली नीला ॥ ४२ ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४ । १ । ४४ ॥

'गुणवचना'दित्युच्यते को गुणो नाम ?

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाऽक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

प्र०—वोतो । उत इति वचनाद्वचनग्रहणाच्चादेङोर्न ग्रहणम् । विशेषणस्यापि तु गुणस्य ग्रहणं प्राप्नोति । यथा 'यस्य गुणस्य हि भावा'दित्यत्र । ततश्च जात्यादिवचनादपि ङीष् प्राप्नोति—आखुरित्यादाविति पृच्छति—को गुण इति । सत्त्व इति । द्रव्यमाश्रयते, तत एव च द्रव्यान्निवर्तते, भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स गुणः । एतेन जातेर्गुणत्वं निवारितम् । सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहाति, न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्यभिनिविशते । यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव ।

क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद्गुणत्वं प्राप्नोति । सापि हि द्रव्ये निविशते, कदाचिद्द्रव्यान्निवर्तते । निष्क्रियं हि द्रव्य कदाचिद्भवति कदाचित्सक्रिय, भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्याश्रयतीत्याह—आधेय इति=उत्पाद्यः, यथा घटादे पाकजो रूपादिः । अक्रियाजः=अनुत्पाद्यः,

उ०—भावः ॥ ४२ ॥

वोतो गुण । 'अदेङ्गुण' इति परिभाषणात्किं प्रश्नेनेत्यत आह-उत इतीति । वचनग्रहणाच्चेति । गुणवति द्रव्ये वर्तमानप्रातिपदिकलाभाय हि तत् । न चाऽदेङामेवंप्रकार सम्भवतीति भावः । नन्वेवं 'संसर्गिभेदकं यद्य'दितिलक्षितगुणग्रहणमस्त्वित्यत आह—विशेषणस्याऽपि त्विति । अपि तु विशेषणस्य—संसर्गिभेदकमिति लक्षितगुणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीत्यन्वयः ।

द्रव्यमिति । 'सीदन्त्यस्मिन् जातिगुणक्रिया' इति व्युत्पत्तेः । सदेरौणादिको 'व'प्रत्ययः । ततः पाकादिकारणान्तरवशाद्गुणान्तरोत्पत्तौ स गुणस्ततो द्रव्यान्निवर्त्तत इत्यर्थः । भिन्नजातीयेष्विति । घटपटादिष्वित्यर्थः । एतेन जातेरिति । इदमुपलक्षणम्, अनेन संज्ञाया अपि तत्त्वनिरासात् । न कदाचिदिति । नित्यत्वात्तस्या इति भावः । प्राणित्वमिति । यद्यपि प्राणित्वं प्राणसम्बन्धरूपं न जातिर्नाप्यखण्डोपाधिस्तथाऽपि तस्य जातित्वाङ्गीकारेणेदम् । इत्याहेति । इत्यत आहेत्यर्थः । आधेय इत्यस्याऽर्थं उत्पाद्य इति ।

तु कामुकी' इत्यमरः । कबरी केशवेशः, केशविन्यासविशेषस्य संज्ञेयम् ।

अपर आह—

उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद्दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।

प्र०—यथाऽऽकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रिया नूत्पाद्यैव न नित्येति तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभाव. । एवन्तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति । अवयविद्रव्यम्-अवयवद्रव्येषु निविशते, असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात्ततोऽपैति, भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविधश्च तन्नित्यानित्यभेदेन । निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्यानित्यत्वादित्याह— **असत्त्वप्रकृतिरिति** । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । अत्र पृथग्जातिष्वित्यसमास । समासे हि 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति छः प्रसज्येत । तत्र व्यक्तिषु—जात्याधारेषु–दृश्यमानो **जातिषु दृश्यत** इत्युच्यते ।

अयमेवार्थ' श्लोकान्तरेणोच्यते—**उपैत्यन्यदिति** । अन्यद्द्रव्य शुक्लादिको गुण आगच्छ-

उ०—एतेन नित्याऽनित्यवृत्तिजातिमत्त्वं लब्धम् । नैवं क्रियेत्याह—**क्रिया त्विति** । **अद्रव्यस्वभाव इति** । द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । द्रव्यादन्य इत्युत्तरलक्षणे उक्तेः । द्रव्यपदेनाऽत्र गुणाऽऽश्रय उच्यते । **इत्युच्यत इति** । जातिशब्दो लक्षणया व्यक्तिवचन इति भावः । अत्रैव व्याख्याने 'पृथग्जातिषु दृश्यते' इत्यनेन, 'सत्त्वे निविशते' इत्यादिना वा जातेर्वारणे सिद्धेऽन्यतरवैयर्थ्यापत्तिः । किञ्च,—क्रियावारकेणेव जातिवारणे सिद्धे उभयोरपि वैयर्थ्यम् । किञ्च,—'पृथग्जातिषु' इत्यनेन जातिवारणमशक्यं, भिन्नजातीयेषु घटपटादिषु द्रव्यत्वादिदर्शनात् । **अन्यद्द्रव्यमिति** । यथा कुसुम्भादिरूपं वस्त्रमायाति कुसुम्भञ्च परित्यजतीत्यर्थः । पटुत्वाद्यपि क्वचिदायाति क्वचिन्नश्यति, कस्यचित्पटोरपटुत्वस्याऽपटोश्च पटुत्वस्य दर्शनात् । पूर्वलक्षणेऽप्येवमेव व्याख्यातुमुचितम् ।

द्रव्येषु दृष्ट इति—पूर्वार्धेन सञ्ज्ञाया जातेश्च तत्त्वनिरास । ननु गुणस्य वाचकत्वमनुपपन्नमत आह— **शब्दधर्मस्येति** । अनेनाऽलिङ्गक्रियाया गुणत्वनिरासः । अत्रापि पूर्वलक्षणवद्व्यर्थविशेषणताऽऽपतति । द्रव्याऽन्यत्वेन भावत्वोपलक्षणादभावनिरासः ।

अत्र वदन्ति,—'गुणो नामे'ति प्रश्ने नामैकदेशग्रहणं, 'गुणवचनः क' इति प्रश्नः । अत एवोत्तरे 'वाचकः सर्वलिङ्गाना'मिति यथाश्रुततयैव सङ्गच्छते । येषा च शब्दानाम् 'आकडार'सूत्रे गुणवचनसंज्ञोक्ता, तेषामेवाऽत्र कथनम् । एवं हि द्वयोर्भाष्ययोरेकवाक्यता भवति । तत्र हि समस्तकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस्य गुणवचनसंज्ञा कृता । तस्मादत्राऽपि विशेषणैस्तद्व्यावृत्तिरेव युक्ता । तथा हि—तत्राऽऽयपादेन संज्ञानिरासः । न हि संज्ञाजातिशब्दा द्रव्ये विद्यमाना एव रक्तादिशब्दवत्कदाचिद्वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्ते कदाचिन्नेति भवति । 'जातिषु पृथग्दृश्यते' इत्यनेन सर्वनामनिरासः । यथा शुक्लादयः शब्दाः—समाने शुक्ले गवि शुक्लशब्दोऽश्वे च कर्कशब्दो, नैव सर्वनामशब्दा नियतविषयाः । चार्वादयोऽपि क्वचिच्चारुरिति क्वचिच्चारुतर इति, नैवं क्वचिदपि 'सर्वतर' इति । 'आधेय' इत्यनेन संख्याशब्दनिरासः । न हि रक्तादिगुणशब्दवद्द्रव्ये विद्यमाने यत्नाऽऽधेयो यत्नाधेयाऽर्थक इत्यर्थः । अनेनैव जातिशब्दानामपि निरासः । अक्रियाज इत्यस्य क्रियाप्रतिपादकधात्वजन्य इत्यर्थः । तेन कृदन्तनिरासः ।

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥

गुणवचनान्ङीब्वक्तव्यः* । किं प्रयोजनम् ? 'आद्युदातार्थम्' । आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति—वस्वी [पट्वी] ।

खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

खरुसंयोगोपधानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥ ४४ ॥

प्र०—त्यन्यत्तु परित्यजति, भिन्नजातीयेषु च द्रव्येषु दृष्ट' । सर्वलिङ्गाश्रयगतलिङ्गग्राहित्वाद्वाचकः सर्वलिङ्गानाम् । शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थ आरोपाद्व वाचक इत्युच्यते । द्रव्यादन्य इति । यथोक्तलक्षणयुक्तत्वेपि यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः ।

वस्वीति । 'धान्ये नि'दित्यतो निदिति वर्तमाने 'शृस्वृस्निही'ति वसुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तस्मान् ङीपि सति ईकारोऽनुदात्तो भवति । ङीषि तूदात्तः स्यात् । अन्तोदात्तात्तु ङीम्ङीषोर्विशेषाभावः—'उदात्तयणो हल्पूर्वा'दिति ङीप उदात्तत्वविधानात् ॥ ४४ ॥

उ०—असत्त्वप्रकृतिरित्यनेन सत्त्ववाचकप्रकृतिकभिन्नाऽर्थकेन समस्ततद्धितान्तयोर्निरासः । अत एव 'प्रकृति'-ग्रहणं चरितार्थम् ॥ उत्तरश्लोकेऽप्याद्यपादेन संज्ञाशब्दनिरासः । दृष्ट इत्यस्य—'पृथ'गिति शेषः । तेन सर्वनामनिरासः । तृतीयपादेन जातिनिरासः । न चाद्यपादेन जातिनिरासः, नीचत्तद्वर्णवृत्त्या सप्तमादौ ब्राह्मणत्वादिनिरासात्, विश्वामित्रादौ तत्सम्बन्धाच्च । 'आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तते उत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशात्तल्लिङ्गं न जहातीति—'विशेषणानाञ्चे'ति सूत्रे भाष्योक्तेस्तद्वाचकाना न सर्वलिङ्गवाचकत्वम् । अनेन सख्यानिरासोऽपि, विंशत्यादीना सर्वलिङ्गत्वाऽभावात् ।

द्रव्यादन्य इत्यस्य—द्रव्यवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकादन्य इत्यर्थः, द्रव्यवाचकान्यप्रकृतिक इत्यर्थो वा । तेन समस्ततद्धिताऽन्तयोर्निरासः । द्वितीयपादस्थाऽपिनाऽधातुजत्वस्य संग्रहः, तेन कृदन्तनिरासः । अत एवोत्तरसूत्रे 'बहु'ग्रहण चरितार्थम् । 'संख्याशब्दस्याऽगुणवचनत्वा'दिति कैयटव्याख्यानेऽपि 'आधेयश्चे'त्यादिना संख्यावारणासम्भवात् । वस्तुतोऽत्रत्यमिदम्भाष्यमेकदेश्युक्तिः, व्याख्यालेशस्याऽप्यभावात्, उक्तरीत्या सिकताकूपवद्विशीर्णत्वाच्च, 'आकडार'सूत्रे स्वयमुक्तत्वाच्च भगवताऽत्र नोत्तरितमिति भाति ।

ननु ङीम्ङीषोः को विशेषोऽत आह—धान्ये निदितीति । वसुशब्दः प्राशस्त्यवाची । खरुः—पाणिग्रहणोत्कण्ठावती ॥ ४४ ॥

* अनुदात्तौ सुप्पित्तौ ३ । १ । ४ इतीकारानुदात्तत्वार्थं ङीप् कर्तव्यः । १—क्वचिन्न ।

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४ । १ । ४८ ॥

गोपालिकादीनां प्रतिषेधः[1] ॥

गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोपालिका पशुपालिका ।

किं पुनरिहोदाहरणम् ? प्रष्ठी प्रचरी । कथं पुनरयं प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः स्त्रियां वर्तते ? तस्येदमित्यनेनाभिसम्बन्धेन । यथैव ह्यसौ तत्कृतान्स्नानोद्वर्तनपरिषेकाँल्लभते,

प्र०—पुंयोगा । पुंसा योगः पुंयोगः, तस्माद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रिया वर्तते ततो ङीष् भवति। आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसा सबध्यते, अन्येन सबन्धासम्भवात् । गणकादयो हि शब्दाः पुंयोगात्स्त्रिया वर्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति । स्त्रिया च पुंयोगमन्तरेण न वर्तन्त इति स्त्रिया अपि नाख्याः । पुंयोगात्स्त्रिया वर्तमानाना स्त्री प्रत्याख्यात्वमव्यभिचारान्न विशेषणम् । पुंविशेषणस्य तु प्रयोजन प्रजाता प्रसूतेत्यादौ ङीष्निवृत्ति । प्रसूतादयो हि पुंयोगात्स्त्रिया प्रवर्त्तन्ते पुमांसं तु नाचक्षते ।

गोपालिकादीनामिति । 'सिद्धये' इति वाक्यशेष । किं पुनरिति । यदि प्रष्ठादिशब्दः पुंसि व्युत्पाद्यते ततः स्त्रीवृत्तिर्न स्यात्, अथ तत्समर्थाचरणात्प्रस्थानादिक्रिया प्रति कर्तृत्वमाश्रित्य स्त्रियां व्युत्पाद्यते तदान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते सुबुत्पत्तौ सत्यां समासे कृतेऽकारान्तत्वाभावान्ङीष् न स्यादिति प्रश्नः ।

तस्येदमित्यनेनेति । यथा राजामात्यो राजकार्याणि राजव्यपदेशञ्च लभते तथा

उ०—पुंयोगादा । क्लिष्टत्वात्सूत्राऽर्थं दर्शयति–पुंसा योग इति । 'कर्तृकरणे' इति समासः । हेतोरिति । हेतौ पञ्चमीति भावः । ननु प्रधानेन योगेन, स्त्रिया वा सम्बन्धः स्यादत आह—अन्येनेति । तत्र नाद्य इत्याह—गणकादय इति । अन्त्ये 'स्त्रिया आख्याया'मित्यत्र किं पुंयोगात्प्राकदाख्यायामित्यर्थः ? उत उत्तरकालमिति ? नाद्य इत्याह—स्त्रियाश्चेति । नान्त्य इत्याह—पुंयोगादिति । प्रसूतादयो हीति । पुंयोगहेतुकगर्भाधानोत्तरकालं तन्निःसरणरूपप्रसवप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । नाचक्षते इति । ततो गर्भनिःसरणाऽभावादिति भावः । गर्भाधाननिमित्तकः 'प्रसूत'शब्दः पुंस्यपि, तथाप्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तको न पुंस आख्या, नाऽपि गर्भाधाननिमित्तेन प्रसूतशब्दवाच्यपुंयोगमात्रेणाऽस्य स्त्रियां वृत्तिरिति भावः ।

गोपालिकादीना प्रतिषेधप्रतियोगित्वाऽसम्भवादाह–वाक्यशेष इति । नन्वत्र 'तृजकाभ्या'मिति निषेधात्समासो दुर्लभः, शेषषष्ठ्या समासेऽपि आपः सुपः परत्वादित्त्वं दुर्लभमिति चेन्न, शेषषष्ठ्या अपि तत्प्रकृत्यर्थस्य क्रियाजनकत्वात्कारकत्वमेवेति तयापि सुबुत्पत्ते पूर्वं समास इति नाऽपः सुपःपरत्वमित्यदोषात् । यथाकथञ्चित्तत्कारकोपादानेऽपि कथञ्चित्कारकत्वमादाय सा प्रवर्त्तत इति—अन्त्यभाष्यादु'पपद'मिति सूत्रस्थभाष्याच्च ज्ञायते ॥ पुंसीति । प्रस्थानादिक्रियायाः पुंधर्मत्वादिति भावः । उदाहरणयोः 'सुपि स्थः' 'चरेष्टः'

१—इदं वार्तिकं कीलहार्नसंस्करणे नास्ति ।

एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते ॥ यद्येवं—

पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम् ॥ १ ॥

पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः । 'तस्येदम्' [४ । ३ । १२०] इति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति—प्राष्ठ्य इमाः, प्राचर्य इमा इति । भवति च । विभाषा लुग्वक्तव्यः । यदा लुक्तदा प्रष्ठी, यदा न लुक् तदा प्राष्ठी ।

यद्येवं नार्थो लुका । विभाषा तद्धितोत्पत्तिः । यदा तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्राष्ठी, यदा न तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्रष्ठी । एवमपि लुग्वक्तव्यो न ह्यन्तरेण तद्धितस्य लुकं परार्थे शब्दो वर्तते ।

यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्तेत[1] । कथं पुनस्तस्यामप्रतिष्ठमानायां[2] प्रष्ठशब्दो वर्तते ? यथैव ह्यसावकुर्वती किंचित्पापं तैत्कृतान्[3] वधबन्धनपरिक्लेशाँल्लभते, एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते ।

प्र०—प्रष्ठभार्यापीत्यर्थः । '**स्नान**'शब्दः करणसाधन इत्यपुनरुक्त **परिषेकशब्दः** ।

तद्धितलुग्वचनमिति । तस्येदमिति सबन्धस्य भेदनिबन्धनत्वाद्भेदाश्रयतद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः । **न ह्यन्तरेणेति** । तद्धितस्य विकल्पेनोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति—प्रष्ठस्येयमिति । तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियाम् । तस्मात्स्त्रीवृत्तित्वमस्येच्छता तद्धितलुग्विधेय इत्यर्थः ।

यदि पुनरिति । यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रतिविधानात्कर्तृत्वम्, एवं स्त्रिया अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्यादेवेति भावः । **कथमिति** । साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते । **यथैवेति** । साक्षात्पापमकुर्वत्यपि संविधात्रीत्वात्कर्तृत्वमापद्यते । यथा 'स्वामिदासौ पचत' इति स्वामिनः संविधातृत्वात् पक्तृत्वं, दासस्य तु साक्षात्, तथा स्त्रीपुंसयो प्रस्थातृत्वमित्यर्थं । **तत्रान्तरङ्ग-**

उ०—इति क-टौ ।

भाष्ये-**तस्येदमिति**—सामान्ये नपुंसकम् । **तत्कृतानिति** । 'तस्येद'मित्यभिसम्बन्धकृतानित्यर्थः । **करणसाधन इति** । तथा च 'स्नान'शब्दो गन्धतैलादिवचन इत्यर्थः ॥ ननु तद्धितस्य विकल्पे प्रष्ठशब्द एव सम्बन्धमाचष्टे इति किं लुकेत्यत आह—**तद्धितस्येति** । महाविभाषया वाक्यस्यैवाऽभ्यनुज्ञानादिति भावः । लक्षणया चेदृशेऽर्थेऽसाधुत्वम्, 'तत्सम्बन्धी'त्यर्थेऽनुशासनेन प्रत्ययान्तस्यैव तत्सम्बन्धीत्यादिसमासस्यैव वा साधुत्वनियमादिति तात्पर्यम् ॥ **प्रतिविधानात्**—तत्समर्थाचरणात् । पञ्चभिर्हलैर्भूकर्षणस्यैकेनाऽसम्भवादिति भावः ॥ भाष्ये—**भर्तृकृतानिति** । भर्तृकृतपापकृतानित्यर्थः । **तत्कृतानिति**—पाठेऽप्ययमेवार्थः । तथा च दाम्पत्यलक्षण एव पुंयोगो भगवतोऽभिमतः । केकयी देवकी रेवतीत्यादौ गौरादित्वान्ङीषिति

१—'वर्तते' पा० । २—'तस्यामेवाप्रति' पा० ।

३—'भर्तृकृतान्' पा० । 'पुंयोगोऽत्र दाम्पत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः' इति लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशः ।

सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः ॥ २ ॥

सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते । सुबन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वा-ट्टाप्* । टाप्युत्पन्ने समासः । स्थाशब्दः समस्येत । तत्र पुंयोगादाख्यायामकारा-न्तादितीकारो न प्राप्नोति ।

सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात्' । स्त्री पुंशब्देनाऽकारान्ते-नाभिधीयते ॥ ननु चोक्तं 'पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचन'मिति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवती'ति यदयं 'पुंयोगादाख्याया'मिती-कारं शास्ति† ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । येऽनीकारास्तद्धि-तास्तदर्थमेतत्स्यात्‡ ॥ यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति । न हि तद्धितान्तमाख्या भवति ।

प्र०—त्वादिति । प्रातिपदिकं पूर्वं लिङ्गमभिदधाति पश्चात्संख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्ग-त्वमिति भाव. । सिद्धं त्विति । तस्येदमिति सबन्धात्तच्छब्दलाभ मन्यते । यदयमिति । अणि हि ङीप्सिद्धो न चाणन्तान्ङीपि ङीषि वा विशेषः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वात् ॥ येऽनी-कारा इति । यथा भानोरियमिनि वृद्धाच्छः—भानवीया । अत्र टाब्बाधनार्थमिद वचनं स्यात् । न हि तद्धितान्तमिति । तद्धितान्तस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पु स्यवर्तनादिति भाव । तदेवमाख्या-ग्रहणं तस्येदमिति भेदविवक्षायामपि तद्धितोत्पत्तिमन्तरेण प्रष्ठशब्दस्य स्त्रिया वृत्तित्वं साधुत्व च

उ०—तदाकूतम् । तथेति । स्वामिदासयोः पाककर्तृत्ववत्स्त्रीपुंसयोः पापकर्तृत्ववच्च तयोः प्रस्थातृत्वमपीत्यर्थः । कथं पुनरन्याऽर्थेनाऽन्यार्थोऽभिधानमत आह—सम्बन्धादिति ।

नन्वणि ङीब्विधानार्थमिदमित्यज्ञापकमत आह—अणि हीति । भाष्ये—अनीकारा इति । ईकाराऽभावियोग्या इत्यर्थः । प्रकृत्यर्थे पुंसीति । एवञ्च पुमाख्यायाः स्त्रियामवृत्तेः सूत्रवैयर्थ्यमेवेति भावः । ननु प्रसूतादौ ङीष्व्यावृत्तये तस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमिति चेन्न, व्याख्यानात् 'पुंयोगा'दित्यस्य यः पुंशब्दः स्वार्थयोगात्स्त्रिया वर्त्तते इत्यर्थकरणेन तद्वारणात् । नित्यो बाध इति । तथा च 'प्राष्ठय इमा' इत्यसाधु स्यादिति भावः । इदं चिन्त्यं—सर्वथा बाधकल्पनाऽपेक्षया ईदृशे विषये तस्य वैकल्पिकत्वज्ञापन-स्यैवौचित्यात् । तच्चेदं ज्ञापकं स्त्रीप्रत्ययङीब्विषयमेवेति नाऽन्यत्र अनया रीत्या प्रकृतिमात्रस्य साधुत्वमिति

* सह सुपा २ । १ । ४; अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४

† तस्येदम् ४ । ३ । १२०; टिड्ढाणञ्......करपः ४ । १ । १५

१—'स्त्रीप्रत्ययाः' इति कीलहार्नपाठः । ‡ वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४

अथवा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनाभिसम्बन्धेन । ननु चोक्तं 'पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचन'मिति । नैष दोषः । नावश्यमयमेवाभिसम्बन्धो भवति—तस्येदमिति । अयमप्यभिसम्बन्धोऽस्ति 'सोय'मिति । कथं पुनरतस्मिन् 'स' इत्येतद्भवति ? चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् 'स' इत्येतद्भवति—तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यादिति । तात्स्थ्यात्तावत्[1]—मञ्चा हसन्ति, गिरिर्दह्यते । ताद्धर्म्यात्—जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इत्यतो जटी 'ब्रह्मदत्त' इत्युच्यते । तत्सामीप्यात्—गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात्—कुन्तान्प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेति ।

प्र०—ज्ञापयति । तेन 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये'ति नियमो न प्रवर्तत इत्युक्तम् ।

अस्मिस्तु व्याख्याने तद्धितस्य नित्यो बाधः प्राप्नोतीति 'सिद्ध तु स्त्रिया'इत्येतत्पक्षान्तराश्रयेण व्याचष्टे—अथवेति । अनेनाभिसंबन्धेनेति । एतत्पूर्वकेण 'सोय'मिति संबन्धेनेति भावः । इतरो भेदसंबन्ध एवानेनोक्त इति मत्वाह—ननु चेति । अयमपीति । अभेदाच्च भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्धितानुत्पत्तिः । भेदस्य तु विवक्षाया तद्धितो न निवार्यते ।

कथं पुनरिति । भिन्नानामभेदाभावादिति प्रश्नः । चतुर्भिरिति । आरोप्यते ताद्रूप्यं न तु मुख्यमित्यर्थः । मञ्चा हसन्तीति । अत्र बालेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चशब्दप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगाद्धि ज्ञायते । जटिनमिति । ब्रह्मदत्तधर्मलाभात्तद्रूपारोपः । 'सिंहो माणवकः' 'गौर्वाहीक' इत्यादावपि ताद्धर्म्यात्ताद्रूप्यारोपात्तच्छब्दप्रवृत्ति । तदुक्तं हरिणा—

गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते ।
अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः ॥ इति ।

उ०—न पक्षयोः फलभेदः । परन्तु 'आख्याया'मित्यस्योक्तार्थतात्पर्यग्राहकतया चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वाऽसम्भव इत्यरुचिर्वक्तुमुचिता । ननु पूर्वव्याख्यानेऽपि 'तस्येद'मिति सम्बन्धस्यैवोक्तेः पक्षभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह—एतत्पूर्वकेणेति । 'प्राष्ठी'त्यस्य तर्हि कथं साधुत्वमत आह—भेदस्य त्विति । आरोप्यत इति । आरोपे च हेतवस्तात्स्थ्यादयः । शक्यताऽवच्छेदकप्रकारक एव लक्ष्यार्थबोध इति भावः । तत्प्रकारकप्रतीतिविशेष्यप्रसिद्धार्थत्वं मुख्यत्वम् । तादृशाऽप्रसिद्धार्थत्वञ्च गौणत्वम् ।

अत्र बालेष्विति । मुख्यमञ्चपदार्थस्याऽचेतनत्वेन हसनकर्तृत्वाऽसम्भवादित्यर्थः । ताद्धर्म्यादिति । शौर्यादियोगान्माणवकवाहीकयोः सिंहत्वगोत्वारोप इति भावः । गोत्वाऽनुषङ्ग इति । गोत्वसम्बन्ध इत्यर्थः । नन्वन्यधर्मस्याऽन्यत्र कथं सम्बन्धोऽत आह—निमित्तादिति । शौर्यादिरूपादित्यर्थः । विपर्यस्तमिति । अन्यत्र विद्यमानमर्थरूपमन्यत्रारोपितमित्यर्थः । स्वार्थे—गोत्वे । कैश्चिदित्यस्य पातञ्जलैरित्यर्थः । सामीप्याद्गङ्गायां घोषः । अत्र तीरे सामीप्याद्गङ्गात्वारोपः । गङ्गासम्बन्धितीरे लक्षणायान्तु 'तस्येद'मित्यणन्तस्यैव

१—'पीनं' पा० ।

अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्ठशब्दः । ननु चोक्तं 'सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्ति'रिति । नैष दोषः ।

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् ॥ ४ ॥

'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवती'त्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

कानि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं क्रादल्पाख्यायाम् ॥ ५ ॥

अभ्रविलिप्ती सूपविलिप्ती । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप् । टाप्युत्पन्ने समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत । तत्र 'क्तादल्पाख्याया'मकारान्तादिति* ङीष् न प्राप्नोति ।

जातेर्ङीष्विधाने ॥ ६ ॥

जातेर्ङीष्विधाने प्रयोजनम् । व्याघ्री कच्छपी । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप् । टाप्युत्पन्ने समासः । घ्राशब्दः समस्येत । तत्र 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधा'दकारान्तादिति† ङीष् न प्राप्नोति ।

प्र०—इह तु साहचर्यात्स्त्रिया प्रष्ठत्वारोप ॥ अथवेति । सविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्त्रीत्वं स्त्रिया¹, पुरुषगताया वा प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपादिति भावः ।

अभ्रविलिप्तीति । अभ्रशब्दस्य तृतीयान्तस्य विलिप्ताशब्देन कर्तृकरणे कृतेति समासः । ततः करणपूर्वादिति वर्तमाने 'क्तादल्पाख्याया'मिति ङीष् न प्राप्नोति । वचनसामर्थ्याट्टाबन्तादपि भविष्यतीति चेदत इत्यधिकारो बाध्येत । परिभाषा चान्यार्थावश्य कर्तव्या । अथवा वचनात्प्रातिपदिकाधिकारो बाध्येत, ततश्च वाक्ये ङीष् प्रसज्येत—अभ्रैर्विलिप्ता द्यौरिति ।

व्याघ्रीति । व्याङ्पूर्वाज्जिघ्रते'र्जिघ्रः सञ्ज्ञाया प्रतिषेध' इति शस्य प्रतिषेधात् 'आतश्चोपसर्गे'इति कप्रत्यय । तत्र घ्रशब्दमात्र जातौ न वर्तत इति टाबेव स्यात् । ङीषस्तु सूकर्यादिरवकाश. ।

उ०—तत्रार्थे साधुत्वेनाऽस्यासाधुत्वम् । एवं मत्वर्थादिलक्षणायामपि प्रकृतेरसाधुत्वम् । साहचर्यञ्च सम्बन्धमात्रोपलक्षणम् । अत्र पक्षे पुंयोगहेतुकस्त्रीवृत्तित्वाऽभावादाह-**पुरुषगताया वेति** आरोपे निमित्तञ्च तत्साहचर्यम् । **बाध्येतेति** । अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति भावः । ननु तदबाधाय परिभाषायाः करणे गौरवमत आह—**परिभाषा चेति** । **शस्य**–'पाघ्रा' इत्यादिना विहितस्य । वस्तुतो जिघ्रादेशस्य तेन प्रतिषेध इति शप्रत्ययान्त एव व्याघ्रशब्द इति बोध्यम् । **घ्रशब्दमात्रमिति** । किन्तु 'व्याघ्र'शब्द इति भावः । **सूकर्या-**

१—'कोन्येतस्याः' पा० । २—'सूर्यविलिती' पा० । * क्तादल्पाख्यायाम् ४ । १ । ५१

† जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६३

समासान्तस्य णत्वे ॥ ७ ॥

समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति—'प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थ'मिति‡ । तस्मिन्क्रियमाणे माषवापिणी व्रीहिवापिणी, सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्ङीप् । ङीप्युत्पन्ने समासः । वापिनीशब्दः समस्येत । तत्र 'समासान्तस्येति णत्वं न प्राप्नोति ।

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च ॥ ८ ॥

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम् । साङ्कूटिनम् × व्यावक्रोशी+ । अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवती'ति न दोषो भवति ।

सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'प्रत्यय-

प्र०—**समासान्तग्रहणमिति** । समासस्य प्रातिपदिकस्य योन्तो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थ । तत्र माषान्वपत्यभीक्ष्णमिति 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनौ कृते 'ऋन्नेभ्य'इति ङीपि कृते सुबन्तेन यदि समास स्यात्तदा समासस्यान्त ईकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात्, माषवापिण इत्यादेरेव तु स्यात् । **साङ्कूटिनमिति** । 'अभिविधौ भाव इनु'णितीनुण्प्रत्ययः । तत्र 'कूटि'न्नित्येतस्माच्छब्दात्समासार्था विभक्तिश्च प्राप्नोति, अणिनुण' इत्यण्प्रत्ययश्च । तत्र स्वार्थिकत्वादन्तरङ्गत्वादण्प्रत्यय स्यात् । ततश्च कूटिन्नित्यस्यैवाङ्गत्वादादिवृद्धिः स्यात् । प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्व समास । अणप्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग । तत्र सङ्कूटिन्नित्यस्मात्समासप्रातिपदिकादणप्रत्यये सतीष्ट सिध्यति । **व्यावक्रोशीति** । कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रिया'मिति णच् । 'णचः स्त्रिया मित्यञ् । **सत्यामपीति** । 'णच' 'इनुण' इति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्यय-

उ०—**दिरिति** । 'सूनेः कर'गिति मत इदम् । प्रोष्ठीत्यादिरिति पाठान्तरम् । प्रोष्ठी–सूकरीत्याहुः ॥ **अभीक्ष्णमिति** ।तच्छीलस्याऽप्युपलक्षणम् । **स्वार्थिकत्वादिति** ।एवञ्चाऽत्यन्तस्वार्थिकाना सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तिरिति भावः । अन्यथा तस्याऽपि सुबन्तादुत्पत्तौ पूर्वं सुपि—इनुणन्तस्वरूपाधिकपदार्थसापेक्षतया बहिरङ्गाऽणप्रत्ययादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासे ततो विशिष्टादणि रूपसिद्धौ भाष्यमसङ्गतमेव स्यात् । भाष्योक्तः स्वदोषस्तु—'व्यावक्रोशी'त्यत्र । प्रथमं तद्धिते तदन्तेन समासेऽन्तोदात्त स्यात । समासोत्तरमञि तु आद्युदात्तमिति बोध्यम् । **विशेषाऽपेक्षत्वादिति** । इनुणन्तस्वरूपाऽधिकपदार्थाऽपेक्षत्वादित्यर्थः । **बाध्यते इति** । नन्वियं

‡ ८ । ४ । ११ वा० १

× अभिविधौ भाव इनुण् ३ । ३ । ४४; अणिनुणः ५ । ४ । १५, तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७

+ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ३ । ३ । ४३; णचः स्त्रियामञ् ५ । ४ । १४; तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७; ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १९७

ग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति सङ्घातादुत्पत्तिर्भविष्यति ।

यदि तर्ह्येषा परिभाषाऽस्ति नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति, एतयैव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् ? अप्रातिपदिकत्वात् । कृत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति* । ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषयेह शक्यमुपस्थातुम् ? 'ने'त्याह । इह हि 'मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते' इति† वाक्येऽपि लुक्प्रसज्येत‡ । स्वरे

प्र०—ग्रहणपरिभाषोपस्थानात् 'कूटि'न्नित्यादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **कृद्ग्रहण इति** । अनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः । **नैतदस्या इति** । 'गतिकारकोपपदाना'मित्यस्याः साङ्कूटिनमित्यादि न प्रयोजनम् । अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया सङ्घातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः । **अप्रातिपदिकत्वादिति** । 'णच स्त्रियामञ्' 'अणिनुण' इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराण्णजन्तादिनुणन्ताच्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते । तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया णजिनुणन्तत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वम् । तत्र समासग्रहणेन नियमार्थेन सङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्सङ्घातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः ।

ननु चेति । 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्रापि कृद्ग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषया 'सङ्कूटि'न्नित्यस्य विनापि प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, तन्निबन्धनश्च तद्धित इति भावः । **मूलकेनोपदंशमिति** । 'उपदंशस्तृतीयाया मिति णमुल् । अत्र यदि सगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्तदा प्रातिपदिकान्तर्वर्तित्वात्सुपो लुक्प्रसज्येत । यद्येव 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्या'मिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् दधि उपदशं भुङ्क्ते इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः । अन्यथाऽसत्यस्मिन्विकल्पविधाने 'अमैवाव्ययेने'ति नित्यसमासः स्यात् । ततश्च 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्य' इति प्रकृतिभावः प्रतिषिध्येत ।

उ०—तदप्राप्तविषयसङ्ग्राहिका, अत एव अपिना तदर्थस्याऽपि सङ्ग्रहः परिभाषायामिति चेन्न, गत्यादिसमवधाने बाधिकैव तस्या इत्याशयात् । अपिस्तु गत्याद्यभावे तावन्मात्रस्यापि ग्रहणाऽर्थ इति भावः ।

न तु प्रातिपदिकत्वमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृदन्तत्वाऽभावादिति भावः । अर्थवत्सूत्रेणाऽपि नेत्याह—**तत्र समासेति** । भाष्ये—इतर आह—कृत्त्वादिति । तदेव विवृणोति—**ननु चेदानीमिति** । **एतया परिभाषयेहेति** । 'कृद्ग्रहण'परिभाषयेत्यर्थः । **सुपो लुक्प्रसज्येतेति** । तद्व्यावृत्तये समासग्रहणकृतनियमेन परत्वात्कृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽवश्यं वाच्यः, एवञ्च फलाऽभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिस्तत्रेति भावः। **सिन्नित्यसमासयोरिति** । नित्यग्रहणाऽभावेऽपि समासे प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । **प्रतिषिध्येतेति** । स्वरेऽपि विशेषो बोध्यः समासाऽसमासयोः । एवञ्च प्रकृतिभावः समासप्रयोजनं, तथा विशेषणाऽनन्वयसंख्याभानाऽभावावित्यपि बोध्यम् । **पदव्यपदेशोऽस्तीति** । 'समुदायस्ये'ति शेषः ।

* कृत्तद्धितसमासाश्च १ । २ । ४६

† उपदंशस्तृतीयायाम् ३ । ४ । ४७

‡ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१

च दोषः स्यात्—प्रकारकः प्रकरणम् । 'गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती'त्येष स्वरो* न स्यात् । नैष दोषः । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । इहापि तर्हि साङ्कूटिनम् व्यावक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयाऽवयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः ? कौम्भकारेयो+ न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् ।†

प्र०—प्रकारक इति । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्पत्तौ पदव्यपदेशोऽस्ति न तूत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशे तदन्तर्भावाद्गतेस्तस्मात्पर कृदन्तमुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात् । वचन किमर्थमिति चेत्, उपपदार्थं स्याद्—अमावास्येत्यादौ । गतिकारकग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात् । अथवा वचनस्याप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । द्वे इति । 'गतिकारकपूर्वस्यापी'त्यत्राऽपिशब्दात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा, प्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः । तदाश्रय इति । कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां 'गतिकारकोपपदाना'मित्येतदनाश्रयणे सुप्युत्पन्ने समासे कृते अपिग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वाद्गतेरुत्तरत्वात्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः । कौम्भकारेय इति । एतच्चोपलक्षणम् । साकूटिन व्यावक्रोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसन्निधाने द्विर्वचनवत्समुदाय एव प्रकृतित्वेनाश्रयिष्यत इति चेत् प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावाद्गतेस्तदाश्रयः स्वरो न स्यात् । किञ्च समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति पृथग्द्विर्वचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाङ्गसंज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्त्तन्ते नावयवानामित्यवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदि 'कार'शब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा, समुदायस्यापि, 'गतिकारकोपपदाना'मित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकान्ङीपि कृते 'कारी'शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्तत एव ढकि सति तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् ।

ननु चानुपसर्जनादितिसूत्रे प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमित्युक्तं, तत्र कारशब्दान्तान्ङीब्भविष्यति, तत्कथमुक्तं 'कौम्भकारेयो न सिध्यती'ति । नैष दोषः । 'गतिकारकोपपदाना'मित्येतद्वचन-

उ०—न तूत्तरपदेति । 'उत्तरखण्डस्ये'ति शेषः । समासाऽभावादिति भावः । तस्मादिति । यत्कृदन्तं तदुत्तरपदं न, यच्च गतेरुत्तरं तन्न कृदन्तं, नापि पदं, समुदायस्यैव पदत्वात्, समासाऽप्राप्तिरपि तत एवेति भावः । अयं भावः,—गतिसमवधाने विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वमिति । ननूत्तरार्थत्वे तत्रैव कार्यमत आह—अथवेति । एकदेश्याह भाष्ये—नैष दोष इत्यादि । ननु 'कृद्ग्रहण'परिभाषाया सत्या कथमवयवस्य प्रातिपदिकत्वमत आह—गतिकारकेति । गतिसमवधानेऽपि—'अपि'शब्दात्केवलस्येत्यर्थं इत्यभिमानः ।

* गतिकारकोपपदात् कृत् ६ । २ । १३९

+ स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२०   † किति च ७ । २ । ११८; कितः ६ । १ । १६५

तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषायाः, उभाभ्यां तु खलु सिध्यति ।

प्र०—मत्र प्रदेशे आक्षिप्तम् । अस्मिन्नामति उपपदस्य सुबन्तेन सह समासेन भाव्यम् । तत्रान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेव ङीपि मति सुबुत्पत्तौ मत्यां ममाम प्रमज्येत। ततश्च 'कारी'शब्दादेव ढक् स्यात्। यद्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति तथापि 'स्त्रीभ्यो ढ'गिति समुदायाड्ढकं बाधित्वा 'द्व्यच' इति परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाऽवयवाड्ढक्प्रमज्येत । तस्मात् स्थितमेतत् 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्मादप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत्र कृद्ग्रहणम्। परिभाषोपस्थाने तु सति 'मूलकेनोपदशं भुङ्क्ते'इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासग्रहणाद्यो नियमः स बाध्येत । मध्येऽपवादा इति न्यायाच्च 'अप्रत्यय'इत्यय निषेध. कृद्ग्रहणेन बाध्येत न तु समासग्रहणकृतो नियमः । तत्र परत्वात्समासग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया निवर्तनाद्यस्मात् कृद्विहितस्तदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽवतिष्ठते ।

तस्मादिति । 'गतिकारकोपपदाना'मित्यस्या साङ्कूटिनमित्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । **उभाभ्यामिति** । साङ्कूटिनादिपरिभाषाद्वयेन सिध्यति न केवलया कृद्ग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः । ननु च 'गतिकारकपूर्वस्यापी'त्यपिग्रहणात् 'कूटि'न्नित्यस्यापीनुणन्तत्वादण् प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयोरपीनुणन्तत्वे प्रातिपदिकत्वे चार्थविच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावात्समुदायादेवो-

उ०—तद्दूषयति भाष्ये—**इहाऽपीति** । कृदन्तत्वादवयवस्य प्रातिपदिकत्वम्, ततः सुपि समासे विशिष्टस्यापि प्रातिपदिकत्वमिति द्वे इत्यर्थः । एवञ्च ऽवयवादुत्पत्तौ साङ्कूटिनकौम्भकारैयाद्यसिद्ध्या नैवं परिभाषार्थः, किन्तु प्रागुक्त एव । एवञ्च-समुदायस्याऽप्रातिपदिकत्वात्साङ्कूटिनाऽसिद्ध्या तत्सिद्ध्ये एषाऽपि तदर्थमावश्यकीत्याह भाष्ये—**तस्मादिति** । न्यायसम्भवमपि दर्शयति—**किञ्चेति** । **इत्येतच्च नाश्रीयत इति** । तदाश्रयणे ह्यन्तरङ्गत्वात्कारशब्देनैव पूर्वं समासे ततः प्रधानेन तदन्तविधिसत्त्वात्समुदायादेव ङीपि समुदायादेव तद्धितः स्यादिति भावः । **कारीशब्दादेवेति** । न तूपपदसहितात् । **तथाऽपीति** । तदादिनियमाऽभावात्कदाचित्कारीशब्दादपि 'स्त्रीभ्य' इत्यनेनैव स्यादित्यपि बोध्यम् । यथोक्तं कैयटेनैव—'अनुपसर्जना'दित्यत्र । **अन्तरङ्गत्वादिति** । स्त्रीभ्य इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वस्याऽधिकस्यापेक्षणादस्याऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । अनुपस्थितौ प्रमाणं दर्शयति—**यस्मादित्यादिना** । **अप्रत्यय इत्यस्येति** । 'अधातु'रित्यस्याऽपीति बोध्यम् । ननु तद्बाधेऽपीष्टापत्तिरत आह—**मध्येऽपवादा इति** । परिभाषाद्वयेन 'गतिकारकोपपदाना'मिति, 'कृद्ग्रहण' इति च समासे कृते विशिष्टस्यैवेनुणन्तत्वात्, प्रातिपदिकत्वाच्च । **अर्थविच्छेदाऽभावादिति** । वृत्तावेकार्थीभावेनाऽवयवार्थस्य पृथङ्निष्कर्षाऽभावात्तन्मात्रगतस्वार्थस्य प्रत्ययेन प्रतिपिपादयिषायाः कर्तुमशक्यत्वात्तत्र प्रत्ययाऽभाव इति भावः । **परे तु**—शङ्केवेयमसङ्गता, 'गतिकारकसमवधाने तत्पूर्वस्यैव ग्रहणं, तदसमवधाने केवलस्यापी'त्येव तत्परिभाषाऽर्थात्, उक्तरीत्या भाष्यात्तथैव लाभात्, 'अनया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यते इति स्वोक्तेरसङ्गत्यापत्तेश्च । किञ्च, सिद्धान्तोऽप्यसङ्गतः, 'अनुपसर्जना'दिति सूत्रस्थस्य 'अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोतीति भाष्यस्य निर्दलत्वाऽऽपत्तेः । किञ्च, येन विधिस्तदन्तस्ये'ति सूत्रस्थस्य

अवदातायां तु ङीप्प्रसङ्गः ॥ ६ ॥

अवदातायां तु ङीप्प्राप्नोति । अवदाता ब्राह्मणी । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' [४ । १ । ३९] इति ॥ नैष वर्णवाची । किं तर्हि ? विशुद्धवाची । आतश्च विशुद्धवाची, एवं ह्याह–

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
एतच्छिवं[1] विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥ इति ।

सूर्याद्देवतायां[2] चाब्वक्तव्यः । सूर्यस्य स्त्री सूर्या । देवतायामिति किमर्थम् ? सूरी† ॥ ४८ ॥

प्र०— त्पत्तिर्भवति । असत्या त्वेकतरस्या परिभाषायामवयवस्यैवेनुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्तत एव तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । 'गतिकारकोपपदात्कृ'दित्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदेनोपादानान्निमित्तभावाद्यथासंभव क्वचित्केवलस्य कृदन्तस्य क्वचिद्गतिकारकपूर्वस्य गत्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरो भवति । तदेवं 'गतिकारकोपपदाना'मिति वचनात्प्राक् सुबुत्पत्ते समासे प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः पु योगात् प्रस्थानाऽऽसङ्गात् पुंस्कर्तृकप्रस्थानक्रियाया संविधात्रीत्वाद्वा कर्त्रीत्वात्स्त्रियां वर्तते पु सो वाचकश्चेति प्रष्ठीत्युदाहृणं भवतीति ।

अवदातायामिति । 'प्राक्सुबुत्पत्तेः समास'इत्येतत्प्रसङ्गेनात्रेदमुक्तं, 'वर्णादनुदात्ता'दित्यत्र तु वक्तव्यम् । अवदातशब्दो गौरवाचीति मन्यते । विशुद्धवाचीति । वर्णान्तरव्यतिकीर्णोऽपि विशुद्धिमुपादाय प्रयुज्यते । सूरीति । 'सूर्यतिष्ये'ति यलोप ॥ ४८ ॥

उ०—'समर्थः पदविधि'रिति सूत्रशेषस्थस्य च भाष्यस्याऽसङ्गतेरित्याहुः । तत एवेति । सामर्थ्यादिति भाव । नन्वेवं–गतिकारकोपपदा'दिति स्वरविधायके 'कृद्ग्रहणे' इत्युपस्थितौ प्रकारके स्वरो न स्यात्, अनुपस्थितौ इध्मप्रव्रश्चने । इध्मप्रव्रश्चनस्य कृदन्तत्वाऽभावात्स्वरो न स्यादत आह—गतिकारकेति । एवं च,—तत्सूत्रे गतिकारकयोर्भेदेनोपादानसामर्थ्यात्तयोरपि निमित्तत्वेन 'कृद्ग्रहणे गती'त्यस्याः 'प्रत्ययग्रहणं यस्मा'दित्यस्याश्चोपस्थितिरिति भाव. । 'पुंयोगात्स्त्रिया वर्तते' इत्यन्वय. । कथमित्याह—प्रस्थानासङ्गादिति । साहचर्येण स्त्रिया प्रस्थानाऽऽरोपादित्यर्थ' । संविधात्रीत्वाद्वेति । तदनुकूलसंविधानमपि धात्वर्थ इति भावः ।

'अवदाताया'मित्यस्य प्रकृतसूत्रेऽसङ्गतेः प्रसङ्गसङ्गति दर्शयति—प्राक्सुबिति । अवदातशब्दो 'वर्णाना तणती'त्याद्युदात्तः, 'गतिकारक' इति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासादकारान्तश्चेति ङीन्नकारयोः प्राप्तिः । वर्णान्तरेति । वर्णान्तरं गौराऽतिरिक्तं, तद्युक्तेऽपि प्रयोगाद्गौरवाचीत्ययुक्तमिति भावः । एवञ्च गौरेऽपि विशुद्धिमादायैव प्रयोग इति तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

१–'एतच्छिवे' इति पा० । २–अस्मात् पूर्वं 'सूर्याद्देवताया चाप्' इति वार्तिकं क्वचित् ।
† सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ६ । ४ । १४९

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्

॥ ४ । १ । ४९ ॥

हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ १ ॥

'हिमारण्ययोर्महत्त्व' इति वक्तव्यम् । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ।

यवाद्दोषे ॥ २ ॥

'यवाद्दोष' इति वक्तव्यम् । दुष्टो यवो यवानी ।

यवनाल्लिप्याम् ॥ ३ ॥

'यवनाल्लिप्या'मिति वक्तव्यम् । यवनानी लिपिः ।

उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ ४ ॥

'उपाध्यायमातुलाभ्यां वे'ति वक्तव्यम् । उपाध्यायी उपाध्यायानी । मातुली मातुलानी ।

मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ॥ ५ ॥

'मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चे'ति† वक्तव्यम् । 'रथीरभून्मुद्गलानी'‡ ।

प्र०—इन्द्रवरुण । महद्धिममिति । महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् । यवानीति । जात्यन्तरमेवाभिधीयते । दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिमात्रमित्याहु । यवनानीति । 'तस्येद'मित्यणो बाधको ङीष् । उपाध्यायेति । उपाध्यायस्याऽप्राप्तेर्मातुलस्य तु नित्य प्राप्ते

उ०—इन्द्रवरुण । महत्त्वयोग इति । तेन महत्त्वोपाध्यभावेऽन्यत्र टाबिति भ्रमो न कार्यं इति भावः । जात्यन्तरमेवेति । न तु यवानामेव केनचित्कारणेन दुष्टत्व एतत्प्रवृत्तिरिति भावः । तर्हि दोष इत्ययुक्तमत आह—दोषस्त्विति । बाधक इति । हिमादिसाहचर्यादस्मादपि मुख्यार्थादेव प्रत्यय इति भावः । तथा च 'यावनी'ति प्रयोगो लिपावसाधुः । बोधकृतं वैलक्षण्यन्तु भगवतो नाभिमतमिति 'तस्येदमित्यपत्येऽपी'त्यादिना भाष्य एव स्पष्टम् । भाषाया तु साधुरेव ।

एतेन[1] गृह्यत इति । अत एव गोपस्य भगिनी 'गोपी'त्यपि भवति, जन्यजनकभाव इवेदृशपुंयोगस्यापि ग्रहीतुं युक्तत्वात् । एवञ्च,—'लिपौ वर्तमानाद्यवनशब्दात्पूर्वेण सिद्धेरानुग्मात्रं विधीयते' इति महल्लाघवम् । कैयटहरदत्तादयस्तु मुख्यार्थाद्यवनशब्दाल्लिपावित्यर्थे—'तस्येद'मित्यणबाधको ङीष्विधीयत इत्याहुस्तन्न; प्रकरणविरोधात्, इन्द्रादिसाहचर्येण गौणार्थस्यैव युक्तत्वाच्च । तस्मान्मुख्यार्थक'यवन'शब्दाल्लिपावित्यर्थे 'तस्येद'मित्यणि 'यावनी'ति भवत्येवेत्याहुरिति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेन बोध्यम् । अत एवाहुरिति—तैरप्यरुचिसूचनमुक्तमिति बोध्यम् ।

---

† लिति ६ । १ । १९३ ‡ ऋ० १० । १०२ । २

१–संदर्भोऽयं निर्णयसागरीयपुस्तके न विद्यते ।ः न चेदं प्रतीकमिह भाष्यप्रदीपयोः दृश्यते ।

आचार्यादणत्वं च ॥ ६ ॥

'आचार्यादणत्वं चे'ति वक्तव्यम् । आचार्यानी ।

अर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ ७ ॥

'अर्यक्षत्रियाभ्यां वे'ति वक्तव्यम् । अर्या अर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी ॥४६॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ४ । १ । ५० ॥

करणपूर्वादिति किमर्थम् ? गवा क्रीता । अश्वेन क्रीता । 'करणपूर्वा'दित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि हि क्रीतशब्दः करणपूर्वः । विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति, मनसाक्रीतीति* न सिध्यति ।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—'करणं पूर्वमस्मात् क्रीतशब्दात्सोऽयं करणपूर्वः, तस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दादनुपसर्जना'दिति । कथं तर्हि ? 'करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वम्, तस्मात् करणपूर्वात्प्रातिपदिकात्क्रीतान्तादनुपसर्जना'दिति ॥५०॥

प्र०—आनुग्विकल्प्यते । मुद्गलानीति । ङीषो लित्त्वादानुगाकारस्य लित्स्वर.। अर्येति। केचित्तु पुंयोग एवेच्छन्ति । अन्ये तु स्वार्थ एवेच्छन्ति । पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियीत्येव भवितव्यम् ॥४९॥

क्रीतात् । करणपूर्वादिति किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि 'करणपूर्व'ग्रहणे पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसङ्ग इति पृच्छति । विभक्त्येति । 'कर्मादीना द्योतिका विभक्तय'इति दर्शने इदमुच्यते । अन्यथा विभक्तेः करणाभिधाने व्यवधानाभावः । मनसाक्रीतीति । 'मनसः सज्ञाया'मिति तृतीयाया अलुक् । करणमस्मिन्निति । पूर्वशब्दोऽवयववचनः, समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थस्तेन वाक्ये ङीष् न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

उ०—आनुग्विकल्प्यत इति । ङीष् तु 'पुंयोगा'दिति नित्यमेवेति भावः । इदञ्च भाष्ये 'उपाध्यायी'-त्युदाहरणाज्ज्ञायते । 'इङश्चे'ति सूत्रे 'या स्वयमेवाऽध्यापिका तस्यानुपाध्यायी उपाध्याये'त्युक्तेरिदं पुंयोग एवेति ज्ञायते । स्वार्थ एवेति । इदमेव युक्तम्, अन्यथोपाध्यायीतिवदर्यीति पक्षे ङीषमेवोदाहरेत् । ४६ ॥

क्रीतात्करण । कर्मादीनामिति । शक्तिनामित्यर्थः । विभक्तेरिति । पञ्चमीयं, ततः करणबोधे इत्यर्थः । अस्माद्भाष्याद् द्योतकत्वपक्ष एव सिद्धान्त इति ज्ञायते । करणपूर्वादित्यस्य—करणत्ववान् योऽर्थस्तद्वाचकपूर्वादित्यर्थः । समासप्रातिपदिकञ्चेति । अवयवेनाऽवयविन आक्षेपादिति भावः । तत्सामर्थ्यादेव—'क्रीतान्ता'दिति तदन्तविधिरिति तात्पर्यम् ॥ ५० ॥

१—'आर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ आर्यक्षत्रियाभ्या वेति वक्तव्यम् । आर्या आर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी' इति कीलहार्नपाठः । 'आर्येति पाठस्तु कैयटाद्यसम्मतः' इति लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशः ।

* मनसः संज्ञायाम् ६ । ३ । ४ इति तृतीयाया अलुक् ।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४ । १ । ५२ ॥

अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अन्तोदात्ते जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । दन्तजाता स्तनजाता† ।

पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे ॥ २ ॥

पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यम् । पाणिगृहीती भार्या[1] । यस्या हि यथाकथञ्चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति ।

बहुलं तणि ॥ ३ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं 'तणी'ति ? सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् ?

प्रबद्ध[2]विलून्याद्य[3]र्थम् ॥ ४ ॥

प्रबद्धविलूनी प्रबद्धविलूना ।

अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् ॥ ५ ॥

'अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वा'दिति वक्तव्यम् । बहु—बहुकृता । नञ्—अकृता । सु—सुकृता । काल—मासजाता संवत्सरजाता । सुखादि—सुखजाता दुःखजाता[4]* ।

प्र०—बहुव्रीहे. । दन्तजातेति । 'वा जाते' इत्यन्तोदात्तत्वं वा भवति । पाणिगृहीतीति । यस्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणं कृत साभिधीयते । प्रबद्धविलूनीति । प्रबद्धं विलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः । अपरे तु कर्मधारयं कुर्वन्ति । बहुकृतेति । बहूनि कृतान्यनयेति बहुव्रीहिः । 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'त्यन्तोदात्तत्वम् । अकृता सुकृतेत्यत्र 'नञ्सुभ्या'मिति । मासजातेत्यादौ 'जातिकालसुखादिभ्य'इति । सुखादयः— 'सुखादिभ्य कर्तृवेदनाया'मिति क्यङर्थे गणे पठिता इह गृह्यन्ते । अथवेति । बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु निषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं

उ०—बहुव्रीहेश्चान्तो । ननु दन्तजातेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्त्याऽन्तोदात्तत्वाऽभावादाह—वा जात इति । विशेषं दर्शयति—यस्या इति । भाष्ये—आदिपदार्थो हस्तगृहीतीत्यादिः । कर्मधारयमिति । स च बहुलग्रहणात्प्रकृते सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवेत्यन्तरङ्गत्वाट्टापि अदन्तत्वाऽभावान्ङीषोऽप्राप्तिरिति न शङ्क्यम् ।

† वा जाते ६ । २ । १७१ १—'भार्या चेत्' पा० । २—'प्रवृद्ध' पा० ।
३—'विलूनाद्यर्थम्' पा० । ४—'तृप्रजाता' 'क्षिप्रजाता' इत्यधिकं पाठभेदेन क्वचित् ।
* जातिकाल······मितप्रतिपन्नाः, नञ्सुभ्याम् ; बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ६।२।१७०;१७२;१७५

जातिपूर्वाद्वा ॥ ६ ॥

अथवा 'जातिपूर्वा'दिति वक्तव्यम्* ॥ ५२ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना'दित्युच्यते, किं स्वाङ्गं नाम ?

अद्रवं मूर्तिमत्स्वङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम् ॥ 'अद्रव'मिति किमर्थम् ? बहुलोहिता । नैतदस्ति । 'बह्वचो ने'ति† प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि—बहुकफा ॥ 'मूर्तिम'दिति किमर्थम् ? बहुबुद्धिः बहुमनाः । नैतदस्ति । 'अत' इति‡ वर्तते । इदं तर्हि—बहुज्ञाना ॥ 'प्राणिस्थ'मिति किमर्थम् ? श्लक्ष्णमुखा शाला ॥ 'अविकारज'मिति किमर्थम् ? बहुगडुः बहुपिटका । नैतदस्ति । इह तावद्बहुगडुरिति 'अत' इति‡ वर्तते । बहुपिटकेति 'बह्वचो ने'ति† प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि—बहुशोफा ।

प्र०—क्तान्तस्यावशिष्यत इति जातिग्रहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्वाङ्गाच्चो । किं स्वाङ्गमिति । किं स्वमेवाङ्गं स्वाङ्गमाहोस्विल्लक्षणान्तरयुक्तमिति प्रश्नः । अद्रवमिति । द्रवतीति द्रवं, ततोऽन्यदद्रवम् । मूर्तिः—काठिन्यम् । अथवा—असर्वगतद्रव्यपरिमाणं, सा यस्यास्ति तन्मूर्तिमत् । अविकारजमिति । विकारो वातादिवैषम्यं, तस्माद्यन्न जातमित्यर्थः । तथा—अप्राणिस्थमपि सम्प्रति यत्पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गम् । यथा रथ्याप-

उ०—बहुकृतादौ 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'त्युत्तरसूत्रप्राप्तस्यापि निषेधः ॥ ५२ ॥

स्वाङ्गाच्चोप । ननु लोक एव स्वाङ्गशब्दः प्रसिद्धोऽत प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह—किं स्वमिति । तदाश्रयणे 'दीर्घनासिक्यर्चे'त्यादावव्याप्तिः, अङ्गशब्दस्य चेतनशरीरावयवे रूढत्वात् । अद्रवमित्यनेन रुधिरादिव्यावृत्तिः । नन्वेवमद्रवमिति व्यर्थं स्यादत आह—अथवेति । आकाशादेर्मूर्तत्ववारणाय—असर्वेति । अविभुद्रव्यपरिमाणमित्यर्थः । अविकारजमित्यनेन —शोफादिव्यावृत्तिः । ननु प्राणिनि दृष्टस्य कथमप्राणिस्थत्वमत आह—सम्प्रतीति । अप्राणिनोऽपीति । तस्येति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । तेन—अप्राणिना तथायुत-

* जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः; नञ्सुभ्याम्; बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ६ । २ । १७०; १७२; १७५ † न क्रोडादिबह्वचः ४ । १ । ५६

‡ अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४

'अतत्स्थं तत्र दृष्टं च'

अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति । दीर्घकेशी रथ्या ।

'तस्य चेत्तत्तथायुतम्' ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गसंज्ञं भवतीति । दीर्घनासिक्यर्चा[1], तुङ्गनासिक्यर्चेति ।

अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—शिखा[2] ।

उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्यधिकारात् ॥ १ ॥

उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? बहुव्रीह्यधिकारात् । 'बहुव्रीहे'रिति [प्रकृतमनु][3] वर्तते । क्व प्रकृतम् ? 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्' [४ । १ । ५२] इति ।

बह्वजर्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । 'बह्वचो ने'ति† प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत—'बह्वच उपसर्जनान्ने'ति । अथाक्रियमाण उपसर्जनग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् ? 'बहुव्रीहे'रिति वर्तते, बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत । अस्ति चेदानीं कश्चिदबह्वज्बहुव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यात् ? 'अस्ती'त्याह—खडा खडीति ।

प्र०—तिता. केशा. । तस्य चेदिति । अप्राणिनोऽपि मुख स्वाङ्ग भवति, यदि यथा प्राणिना तत्सम्बद्ध तथैवाऽप्राणिनाऽपि । अप्राणिनोऽपीति । 'तस्य चेत्तत्तथायुत'मित्यस्य सामर्थ्यलभ्योऽयमध्याहारः ।

बहुलोहितेति । लोहित रुधिरमुच्यते । नैतदस्तीति । ङीपभावार्थं लोहितस्याऽस्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोपयुज्यते, 'स्वाङ्गेऽध्रुवे' 'उपसर्गात्स्वाङ्ग ध्रुवमपर्शु' इत्यादिकार्याभावार्थं तूपयुज्यत एव । अस्ति चेदानीमिति । अनेकपदावयवत्वादबह्वच्त्व बहुव्रीहेर्न सम्भवति, तत्र

उ०—चेदप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः । तदाह - अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमिति । अध्याहार इति । अन्यलक्षणद्वयप्रदर्शनमाद्यलक्षणे 'प्राणिस्थ'पदोपलक्षितार्थविवेचनमिति बोध्यम् । रुधिरमिति । न तु रक्तवर्णमात्रमिति भावः । उपयुज्यत एवेति । एवमुत्तरत्राऽपि द्रष्टव्यम् । भाष्ये—अशिखेति । नन्वत्र बहुव्रीहौ 'उपसर्जन'-ग्रहणे कृतेऽपि दोषः, अन्तरङ्गत्वाट्टापि अदन्तत्वाऽभावेनोपसर्जनग्रहणाऽभावेऽप्यप्राप्तेश्च । अत एव तत्पुरुषोऽपि न, नञ्पूर्वकत्वेन 'सहनञ्विद्यमाने'ति निषेधेनाऽप्राप्तिश्चेति चेन्न; 'शिखे'त्यवयवस्यैव प्रत्युदाहरणत्वे तात्पर्यात् । क्वचित्तु—'शिखा'इत्येव पाठः । भाष्ये—अथाऽक्रियमाण इति । बह्वज्ग्रहणस्य बहुव्रीहिविशेषणत्वे

१—अर्चा-प्रतिमा । मूर्त्तिः ।

२—'अशिखा' इति पाठभेदः । 'शिखेति ।' इदमेव प्रत्युदाहरणम् ।'''यद्यपि भाष्ये 'अशिखे'ति प्रत्युदाहृतं तथाप्येकदेश एव तात्पर्यम्, नञ्पूर्वे 'सहन'ञिति निषेधेन प्राप्त्यभावात् ।' इति लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशः । इह तु 'अशिखा' इत्येव पाठ उद्द्योते वर्तते ।

३—इदं क्वचिन्न ।

† न क्रोडादिबह्वचः ४ । १ । ५६

बह्वजर्थमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम् ॥ २ ॥

स्वाङ्गग्रहणं क्रियते, तद्बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः—'स्वाङ्गाद्बह्वचो ने'ति ।
एवं तर्हि 'अन्तोदात्ता'दिति* वर्तते, अनन्तोदात्तार्थोऽयमारम्भः ।

अनन्तोदात्तार्थमिति चेत्सहादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

यदयं 'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च' [४ । १ । ५७] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽनन्तोदात्तादपि भवती'ति ।

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ ४ ॥

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । स्वाङ्गाद्यथा स्यात्स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत्—कल्याणपाणिपादा ।

अथ क्रियमाणेऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति, स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् ? न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते, यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते—काशिकोसलीया इति । 'जनपदतदवध्यो'रिति† वुञ्न भवति ।

प्र०—विधिसामर्थ्याद्बह्वज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । स्वडेति । अडो वृश्चिकावयवविशेषः ।

अनन्तोदात्तार्थ इति । बहुव्रीह्यधिकारात्स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वे लब्धे पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमित्यनन्तोदात्तादपि ङीष्भविष्यतीति भावः ।

सहादिकृतत्वादिति । सहादीनां कृतः सहादिकृतः--प्रतिषेधः, तद्भावः—सहादिकृतत्वं, तस्मादित्यर्थः । सहादिपूर्वस्य हि बहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च नास्त्यन्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः । कल्याणपाणिपादेति । पाणी च पादौ च पाणिपादं, तत्कल्याणं यस्याः इति बहुव्रीहिः । अत्र पाणिपादशब्द उपसर्जनं, स च स्वाङ्गसमुदायवाची न तु

उ०—'सुमुखी'त्यादावपि निषेधापत्तिः । उपसर्जनविशेषणत्वे उपसर्जनीभूतबह्वजन्तात्प्रातिपदिकान्न ङीषित्यर्थ इति भावः । कथम्पुनरुपसर्जनग्रहणे सत्यनन्तोदात्तान्ङीष्सिद्धिरत आह—बहुव्रीहीति ।

तस्मादिति । भावप्रत्ययान्तेन पुनर्धर्मी लक्ष्यते । 'प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या' इति तदुच्चारणमिति भावः । प्रतिषेधं न विदध्यादिति । तेन 'अन्तोदात्त'इत्यस्य निवृत्तिर्ज्ञाप्यत इति भावः । ननु स्वाङ्गसमुदायस्याऽस्वाङ्गत्वादेव ङीषभावः सिद्धः किमुपसर्जनपदेनेत्यत आह—असति त्विति । सति तु तस्मिन्समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वं समुदायस्येति न 'पाद'शब्द उपसर्जनम्, अन्यपदार्थविशेषणञ्च समुदाय एव, न केवलः पादशब्द इति तात्पर्यम् । 'जनपदतदवध्योश्चे'ति—प्रकरणोपलक्षणमित्याह—अवृद्धादपीति । जनपदत्वादेः प्रत्येकपर्याप्ततया समुदाये स्वाङ्गत्वजनपदत्वयोरभावादिति दिक् ।

* बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४ । १ । ५२　　† जनपदतदवध्योश्च ४ । २ । १२४

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'अस्वाङ्गपूर्वपदा'दिति‡ वर्तते, तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः—'अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद्बहुव्रीहे'रिति । यच्चाऽत्राऽस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गं न तदन्तो बहुव्रीहिः, यदन्तश्च बहुव्रीहिर्न तदस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम् ।

ननु च तत्पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणम् । 'ने'त्याह । पूर्वपदविशेषणं तत् । 'न स्वाङ्गमस्वाङ्गम्, पूर्वं पदं पूर्वपदम्, अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदम्, अस्वाङ्गपूर्वपदा'दिति । यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति । बहुव्रीहिश्च विशेषितः । कथम् ? क्तादिति+ वर्तते, तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः—'अस्वाङ्गात्पूर्वपदात्परं यत्क्तान्तं तदन्ताद्बहुव्रीहे'रिति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'बहुव्रीहे'रिति वर्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रा-द्यथा स्यात्—निष्केशी यूका अतिकेशी मालेति ॥ ५४ ॥

प्र०—स्वाङ्गवाची । यस्तु स्वाङ्गवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भवतीति ङीन्न भवति । असति तूपसर्जनग्रहणे पादशब्देन स्वाङ्गवाचिना स्वाङ्गान्तो बहुव्रीहिर्भवतीति ङीप् स्यात् । काशिकोसलीया इति । काशयश्च कोसलाश्चेति द्वन्द्वः । तत्र भवा इति 'अवृद्धादपी'ति वुञ्न भवति, वृद्धलक्षणश्छ एव भवति । न स्वाङ्गमिति । पर्युदासाश्रयणेन तत्सदृशशब्दान्तरमर्थान्तरवाचि गृह्यत इत्यर्थः । निष्केशीति । केशेभ्यो निष्क्रान्तेति प्रादिसमासस्तत्पुरुषः ॥ ५४ ॥

उ०—भाष्ये—अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गमिति । पादशब्दस्य व्यवहितत्वम । पाणिपादेति समुदायस्य तु स्वाङ्गसमुदायत्वान्न स्वाङ्गत्वमिति भाव । बहुव्रीहिविशेषणमिति । 'अस्वाङ्गपूर्वपदा दिति बहुव्रीहिरिति भावः । पूर्वपदविशेषणमिति । कर्मधारय इति भावः ।

ननु पर्युदासेन स्वाङ्गभिन्नस्य प्राणिस्थवाचकस्यैव ग्रहणं स्यादत आह—शब्दान्तरमिति । शब्दत्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इत्यर्थः । भाष्ये—उपसर्जनमात्रादिति । 'निष्केशी'त्यादौ 'एकविभक्ती'त्युपसर्जनत्वम, अप्रधानत्वरूपमुपसर्जनत्वञ्चेति भावः । न चैवं 'कल्याणपाणिपादे'त्यत्र दोषः, तत्र स्वाङ्गरूपपादार्थस्य समाहारम्प्रत्यप्रधानत्वेऽपि न तस्य स्त्रीत्वम्, बहुव्रीह्यर्थम्प्रति तु समाहारस्योपसर्जनत्वेऽपि न पादस्य तत्त्वमिति वाच्यम्, यदन्तस्य स्त्रीत्वं तदर्थम्प्रत्युपसर्जनस्वाङ्गान्तस्यैव तस्य प्रत्यासत्त्या ग्रहणात्, अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गमित्यर्थेनैव वारणसम्भवाच्चेति बोध्यम् ॥ ५४ ॥

‡ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४ । १ । ५३

+ क्तादल्पाख्यायाम् ४ । १ । ५१

१—'स्वाङ्ग'मिति कीलहार्नभाष्ये नास्ति ।

२—'वर्तत उपसर्जमात्राद्यथा स्यात्' पा० ।

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ४ । १ । ५५ ॥

नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च[1] ॥ १ ॥

नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा ।

कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ २ ॥

कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । कबरपुच्छी मणिपुच्छी । विषपुच्छी शरपुच्छी ।

उपमानात्पक्षाच्च[1] ॥ ३ ॥

उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । उलूकपक्षी शाला, उलूकपुच्छी सेनेति ।

नासिकादिभ्यो विभाषायाः[2] सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

नासिकादिभ्यो विभाषायाः[2] सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो* भवति विप्रतिषेधेन । नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः—कल्याणनासिकी कल्याणनासिका । सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः—समुखा अमुखा विद्यमानमुखेति । इहोभयं प्राप्नोति—सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति । सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन ।

प्र०—नासिकोदर । कबरपुच्छीति । 'कबर'शब्देन वर्णविशेषोऽभिधीयते ।

विधिप्रतिषेधयोरिति । विधिरुत्सर्ग, प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या अप्राप्तेः सहादिलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः ।

उ०—नासिकोदरौष्ठ । अस्वाङ्गपूर्वपदात्परत्वं व्युत्पादयितुमाह-कबरशब्देनेति । न तु केशपाश इति भावः । अपवाद इति । विध्युन्मूलकत्वादिति भावः । अस्या अप्राप्तेरिति । विप्रतिषेधपरिभाषाया इत्यर्थः । सहादिलक्षणेनैवेति । तल्लक्षणेन प्रतिषेधेनैव भाव्यम्, प्रतिषेधत्वात्, न तु विप्रतिषेधस्याऽयं विषय इति भावः । 'अस्या अपि प्राप्ते'रिति पाठे नासिकोदरौष्ठे'ति प्राप्तेरपि विप्रतिषेध विनैव तेन प्रतिषेधः सिद्ध इति भावः ।

१—'पुच्छाच्च' इत्यधिकं क्वचित् । तच्चानावश्यकं पूर्ववार्तिकादेवास्यानुवृत्तेः ।

२—'विभाषाया' पा० ।

* सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ४ । १ । ५७

नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अयं विधिः स प्रतिषेधः, विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥ अयमपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषये प्रारभ्यते। स यथैव बह्वज्लक्षणं संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधं बाधत एवं सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणमपि बाधेत।

का तर्हि गतिः? इह ताव'न्नासिकोदरे'ति बह्वज्लक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति, सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च। 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते' [न परान्] इत्येवमियं विभाषा बह्वज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते, सहनञ्विद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते। 'ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चे'ति संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति, सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च। 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त'इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते, सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणं न बाधिष्यते ॥५५॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम्। प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी।

ङीष्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीष्विषयान्ङीप्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

ङीष्विधाने हि सत्यन्यत्रापि ङीष्विषयान्ङीप्प्रसज्येत। प्राग्गुल्फा प्रत्यग्ललाटा।

प्र०—न मृदूनामिति। मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति, अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवत्त्वानित्यर्थः : का नहोति। विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते। इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति—इह तावदिति ॥ ५५ ॥

दिक्पूर्व। अन्यत्रापीति। यत्रापि प्रतिषिद्धो ङीपित्यर्थः। 'असंयोगोपधा'दित्यादिकस्तु

उ०—मृदुभिरिति। भाष्ये करणस्य शेषत्वविवक्षाया षष्ठीति भावः। प्रतिषेधाऽपवादत्वादिति। बह्वज्लक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्याऽऽरम्भादिति भावः। विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधोपपत्तौ तदुपपत्त्या आक्षेपो न युक्तोऽत आह-विधेरपीति। सर्वप्रतिषेधकत्वाद्विप्रतिषेधाऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥५५॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप्। ङीप एवेति। 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना'दिति विहितङीष एवेत्यर्थः। वेत्यनुवर्तना-

---

१–'आरभ्यते' पा०। † न क्रोडादिबह्वचः; स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४।१।५६' ५४
२–क्वाचत्कः पाठः। ३–'प्राप्नोत' पा०।

ननु चैते विशेषा [1]अनुवर्तेरन्—'[2]असंयोगोपधात्' 'बह्वचो ने'ति* । यद्यप्येते विशेषा अनुवर्तेरन् 'असंयोगोपधाद्बह्वचो ने'त्येवमपि दिक्पूर्वपदान्ङीपा मुक्ते ङीष्प्रसज्येत । नैष दोषः । उक्तमेतत्—'यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवती'ति† ।

[3]अथवा ङीप आदेशो ङीप्करिष्यते । तत्तर्हि ङीषो[4] ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? 'अन्यतो ङीष्' [४ । १ । ४०] इति । तद्वै प्रथमनिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । 'दिक्पूर्वपदा'दित्येषा पञ्चमी 'ङी'षिति प्रथमायाः [5]षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–'तस्मादित्युत्तरस्य' [१ । १ । ६७] इति । प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः, प्रकृतश्चानुवर्तते ॥ ६० ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ४ । १ । ६३ ॥

जातेरित्युच्यते, का जातिर्नाम ?

प्र०—प्रतिषेधोऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ङीष एव भवति नानेन विधीयमानस्य ङीपो लभ्यत इति भावः । एवमिति । वेत्यनुवर्तनाद्विकल्पेन ङीब्विधीयते पक्षे प्राङ्मुखेत्यपि यथा स्यात् । तत्र ङीपा मुक्ते पक्षे ङीष् प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तमिति । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वे'त्यादौ । ततश्च ङीपा मुक्ते टाबेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रभङ्गेनेत्यर्थः ॥ ६० ॥

जातेरस्त्री । का जातिरिति । लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः । आकृतिग्रहणेति । गृह्यतेऽ-

उ०—दिति । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'त्यतो मण्डूकप्लुत्येति भावः । तथाऽनुवृत्तौ मानमाह–प्राङ्मुखेत्यस्याऽपीति । अत एवादेशपक्षेण न फलभेदः । भाष्य–यत्रोत्सर्गापवादमिति । सर्वविशेषाऽनुवृत्तौ हि अय तस्याऽपवादः, तत्रैतदभावे तत्प्रसक्तावपवादत्वमेव भज्येतेति भावः । सूत्रभङ्गेनेति । दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वमित्येवंरूपेणेत्यर्थः ॥ ६० ॥

जातेरस्त्रीविषया । ननु जातेर्लोके तन्त्रे च प्रसिद्धत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरित्यत आह—लक्षणेति ।

१—अनुवर्तन्ते पा० ।   २ 'संयोगोपधाद्बह्वच' इति कीलहार्नपाठः ।

* स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्; न क्रोडादिबह्वचः ४ । १ । ५४, ५६

† २ । २ । ३ सूत्रभाष्ये ।

३—अस्मात्पूर्वं 'ङीषादेशो वा' इति वार्तिकं गुरुप्रसादसंस्करणे दृश्यते ।

४—'ङीषोऽत्र' पा० ।   ५—'षष्ठीमिह' पा० ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

अपर आह—

प्र०—नेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पद सस्क्रियते, तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्बहिरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति । आकृतिर्ग्रहण यस्याः सा—**आकृतिग्रहणा** । अवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । एतेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता । ब्राह्मणत्वादिस्तु न सङ्गृहीता । ब्राह्मणक्षत्रियादीना सस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्सङ्ग्रहायाह—**लिङ्गानामिति** । सर्वाणि लिङ्गानि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वा'द्भजोण्वि रिति ण्विप्रत्यय । 'लिङ्गान'मिति कर्मणि षष्ठी। अप्राप्तप्रापणार्थ चेद वचनमिति तटादे. सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरूपोपपत्तिः । उपदेशापेक्ष च 'लिङ्गाना'मिति जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते । तेन देवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिलक्षणङीषभावः । **सकृदिति** । 'अयं गौ'रिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निर्ग्रहीतुम्–निश्चेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः । **गोत्रमिति** । अपत्यमित्यर्थः । 'चरण'शब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् पृथगुपादान, 'नाडायन नापुंसक'मिति दर्शनात् ।

उ०—जननेन प्राप्यत इति लक्षणमेके, जायेते अनया भिन्नेष्वभिन्नाऽभिधानप्रत्ययावितीत्यन्ये, नित्यमेकमनेकाऽनुगतं सामान्यमित्यन्ये,—इत्येवं विप्रतिपत्त्येत्यर्थः ।

ननु करणसाधन'ग्रहण'शब्दस्याऽऽकृतिसमानाऽधिकरणतया स्त्रीत्वेनाकृतिग्रहणीकेति प्राप्नोतीत्यत आह—**सामान्येति** । **स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं भवतीति** । 'स्त्रीत्व'मिति शेषः । नन्वाकृतिरपि जातिरेवेति 'जातिव्यङ्ग्या जातिः' इत्ययुक्तमत आह—**अवयवेति** ।

ननु 'भजोण्वि'रित्यस्य सुप्युपपदे विधानात्पदविधितयाऽसामर्थ्ये कथम्प्राप्तिरत आह–**गमकत्वादिति** । बोधकत्वादित्यर्थः । अबोधकत्वमेव ह्यसामर्थ्ये वृत्त्यप्राप्तौ बीजम् । नन्वेवं तटादेः सर्वलिङ्गत्वाज्जातित्व न स्यादत आह—**अप्राप्तेति** । पूर्वेण यत्राऽप्राप्तं जातित्व तदर्थमिदमित्यर्थः । एतदभावेऽपि पूर्वलक्षणेन सिद्धिरिति भावः । **सर्वलिङ्गत्वेऽपीति** । न च जात्याश्रयो द्रव्यं सलिङ्ग न जातिरिति कथमेतत्तद्विशेषणमिति वाच्यम्, जातिद्रव्ययोरभेदात् । **यद्वा**—आकृतिग्रहणार्थकः शब्दः, सकृदाख्यातनिर्ग्राह्याऽसर्वलिङ्गार्थकः शब्दो जातिशब्द इति शब्दलक्षणमेतत् । ध्वनितञ्चेदमाकडारसूत्रे भाष्ये । नन्वेवमपि देवदत्तत्वादेरसर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वाऽऽपत्तिरत आह—**उपदेशेति** । उपदेशसहायप्रत्यक्षेणैकत्र गृहीतब्राह्मणत्वस्य तद्भ्रातृपित्रादिरूपपिण्डान्तरे ग्रहणवन्न देवदत्तत्वं क्वचित्पिण्डान्तरे प्रतीयते । यद्यपि पिण्डान्तरस्याऽपि 'देवदत्त' इति सज्ञा, तथाऽपि वाचकसादृश्यमेव, न त्वर्थसादृश्यं तत्र प्रतीयत इति ॥ 'सकृदाख्याते'त्युभयशेष इत्याह—**अयं गौरिति** । अनेन चाऽनेकवृत्तित्वमेकत्वञ्चोपलक्ष्यत इति भावः । 'लिङ्गानाञ्च न सर्वभा'गित्यनेन शुक्लादिव्यावृत्तिः, तेषा त्रिलिङ्गत्वात् । ब्राह्मणादिशब्दास्तु न त्रिलिङ्गा इति बोध्यम् ।

अपत्यमित्यर्थ इति । अपत्याऽधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणादिति भावः । प्रवराऽध्यायप्रसिद्धगोत्रप्रत्ययान्तमित्यपत्यमित्यस्यार्थः, 'एको गोत्रे' 'अणिञोः' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात् । 'अवन्ती'त्यादौ तादृशगोत्रत्वारोपाज्जातिकार्यनिर्वाह इत्यन्ये । **शाखाऽध्यायिन इति**–द्वन्द्वः । तेन 'कठी शाखे'त्यपि सिद्धमिति

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।
असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥

गोत्रं च चरणानि च ।

कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः ? यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा 'कुमारीभार्य' इति भवितव्यम् ‡ । यथोत्तरं तथा 'कुमारभार्य' इति भवितव्यम् ।

प्र०—**प्रादुर्भावेति** । सत्त्वस्य–द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति । यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते, यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवत्येव जातिराहनस्यापात्यर्थ । **बह्वर्थामिति** । सर्वव्यक्तिव्यापिनामित्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्र विषयवाची । **चरणानीति** चरणशब्दोऽध्ययनवचनः । इह तूपचारादध्येतृषु वर्तते ।

कुमारीभार्य इति । कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति 'जातेश्चे'ति पुंवद्भावप्रतिषेधः । उत्तरे तु लक्षणे कौमारं जातिर्न भवति, अयावद्द्रव्यभावित्वात् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतम्, अपर आहत्याभिधानादित्याहुः । तथा च युवतितरति ङ्याप्सूत्रे

उ०—केचित् । कठशाखेव तत्र प्रयोग इत्यपरे । शेषं पूरयति **आविर्भावेत्यादि** । नित्यत्वादुत्पत्तिविनाशाऽसम्भवादेवमुक्तम् । नन्वेवमात्मनः प्रादुर्भावविनाशाभावेनात्मत्वादेर्जातित्वं न स्यादत आह-**यावद्द्रव्येत्यादि** । एतदर्थोपलक्षणं तदित्याशयः । **गुणैरिति** इदमत्र लक्षणे स्वरूपकथनपरमेव । तेन द्रव्यगतजातिरेवाऽत्र लक्ष्येति सूचितम् । अयावद्द्रव्यभावित्वेन युवत्वादीनां न जातित्वम् **बह्वर्थामित्यनेन** 'देवदत्त' इति **संज्ञाशब्दे** न दोषः । **विषयवाचीति** । न प्रयोजनादिवाची । जात्याश्रयत्वाद्व्यक्तीनां विषयत्वोक्तिः । समानकालिकबहुव्यक्तिवर्त्तिनीमित्यर्थः । तेन परिमाणभेदेन द्रव्यभेदेऽपि देवदत्तत्वादीनां न जातित्वम् । **चरणानीति** नपुंसकत्वोपपत्तय आह—**चरणशब्द इति** । **उपचारात्**–अध्ययनत्वारोपादित्यर्थः । **आकृतिग्रहणत्वादिति** । बाल्यगतसूक्ष्माऽवयवसन्निवेशस्य सर्वत्रैकजातीयत्वादिति भावः ।

नन्वेवं सन्देहे कथं साधुत्वव्यवस्थेत्यत आह—**पूर्वोक्तमेवेति** । वस्तुतस्तु लक्षणद्वयप्रणेतृऋषिद्वयप्रामाण्याज्जातिकार्यस्य 'युव'शब्दादौ विकल्पः । अत एव 'युवजानिः, युवतितरे'त्यादौ द्विविधमप्यनुष्ठानं भगवतः । 'वृद्धा' 'स्थविरे'त्यादौ त्वजादिपाठाट्टाबिति तत्त्वम् ।

परे तु—'आकृतिग्रहणे'त्येव लक्षणम्, 'आकृति'पदेनोपदेश्यमुपलक्ष्यते । तेन 'आकृत्युपदेशद्वारा साक्षाद्वोपदेशेन गम्या जाति' इत्येव लक्षणमुभयसाधारणम् । 'लिङ्गानाञ्च न सर्वभा'गित्यनेन 'विशेषणानाञ्चे'ति सूत्रस्थमाविष्टलिङ्गत्वं जातेरुक्तमनूदितम्, 'उत्तरलक्षणे 'असर्वलिङ्गाम्' इत्यस्य तावन्मात्रफलकत्वात् । 'सकृ दित्यनेनैकत्वमनेकवृत्तित्वञ्चोक्तम् । उत्तरलक्षणे 'बह्वर्था'मित्यनेन तदेवोक्तम् । तत्र असर्वलिङ्गत्वं प्रायिकम् । भाष्यप्रामाण्याज्जातिशब्दानां त्रिलिङ्गत्वमप्रामाणिकं वा । अत एव भाष्ये—'यथा पूर्वं जातिलक्षणम्' इत्येकवचनम्प्रयुक्तम् । वस्तुतस्तु 'भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्न'मिति पस्पशास्थभाष्यबोधितं नित्यत्वे एकत्वे च सत्यनेकाऽनुगतत्वमेव जातिलक्षणं भाष्यसम्मतं ब्राह्मणत्वघटत्वादिसाधारणम् । शुक्लादीनां नित्यत्वैकत्वमते-

‡ जातेश्च ६ । ३ । ४१ पूर्वं जातिलक्षणं भाष्यकारस्याभिमतम् ।

अथाऽस्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते—'समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषय'मिति, आहोस्वित्क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति । किं चातः ? यदि विज्ञायते 'समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषय'मिति द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति । माला बलाका अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति । कथं माला बलाकेति ? अजादिषु* पाठः करिष्यते ।

अयोपधादिति किमर्थम् ? इभ्या क्षत्रिया ।। अत्यल्पमिदमुच्यते—'अयोपधा'दिति । 'अकोपधा'दित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चटका मूषिकेति ।

यद्यकोपधादित्युच्यते काकी कोकी पिकी शुकीति[1] न सिध्यति । अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव । कथं चटका मूषिकेति ? अजादिषु पाठः कर्तव्यः* ।

योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ।। १ ।।

योपधप्रतिषेधे गवयहय[2]मुकयमनुष्यमत्स्यानां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०—उदाहरणं ददौ, 'तसिलादि'ष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य 'जातेश्चे'ति निषेधात् ।। अथेति । यदा अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यन्यपदार्थः प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रीयते तदा '**समानायामाकृतावस्त्रीविषया**'दित्येष पक्षो भवति । यदा तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते तदा '**यत्र क्वचिदस्त्रीविषया**'दित्येष पक्षः सपद्यते । द्रोणीति । द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुंलिङ्गो गवादन्यान्तु स्त्रीलिङ्गः । **मालेति** । मलनं माल इति पुंलिङ्ग, क्षेत्रविशेषे नपुंसकम् । स्रजि स्त्रीलिङ्गम् । बलमाकायतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते ।। **अस्त्विति** । 'अन्य एव क्रियावाची,

उ०—ऽप्यौपाधिकभेदेनाऽनेकत्वव्यवहारादेकत्वव्यवहाराऽभावाच्च न जातित्वम् । अत एव 'जात्याख्याया'मिति सूत्रे 'यत्तद्व्रीहौ व्रीहित्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तस्यैकत्वादेकवचन'मिति भाष्ये । अनेन तत्र जातित्वारोपो दर्शितः । 'गोत्रञ्च चरणैः सहे'त्यत्रत्यमपि तयोस्तत्त्वारोपबोधकमेव । डित्थत्वादौ तु न तत्त्वाऽऽरोपः, जातिकार्याऽदर्शनात् । वयस्यपि जातित्वारोप कार्याऽनुसारेण व्यवस्थित इति तद्विषयरूपद्वयसिद्धिः, 'अवन्ती'त्यादौ तव गोत्रत्वारोपवत् । अत एव एतयोर्लक्षणयोर्व्याख्यानलेशोऽपि भगवता नाऽकारीति **साम्प्रदायिकाः** । **गवादन्यान्त्विति** । एवञ्च जातौ नित्यस्त्रीत्वान्ङीषनापत्तिरिति भावः । एवं 'कुट'शब्दो गेहे स्त्रीलिङ्गः, घटे पुमान् । 'पात्र'शब्दो भाजनसामान्येऽर्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः, भाजनविशेषे स्त्री । **बलमाकायतीत्यर्थप्रदर्शनमेतत्** । व्युत्पत्तिस्त्वेवम्—आकायतीत्याकः, बलस्याक इति । अन्यथा 'बलाकाय' इति स्यात् । **परिहारान्तरमपीति** । द्रोणीत्यादावपि तुल्यन्यायाद्दोषापत्तेरिदं चिन्त्यम् । केचित्तु—'समानायामाकृतौ अस्त्रीविषय' **इत्यर्थ एवोचितः**, अत एव च 'पाककर्णे'ति चरितार्थे, तद्धि स्त्रीविषयार्थम्, अन्यथा तेषामपि यौगिकार्थे

* अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४

१—'उलूकी' इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

२—'हयगवय' पा० ।

गवय–गवयी । हय–हयी । मुकय-मुकयी । मनुष्य-मनुष्यी[1] । मत्स्य-मत्सी† ॥६३॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ४ । १ । ६४ ॥

सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा प्रत्यक्पुष्पा काण्डपुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा ।

संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्[4] ॥ २ ॥

संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सम्–संफला । भस्त्रा–भस्त्राफला । अजिन–अजिनफला । शण–शणफला । पिण्ड–पिण्डफला ।

[श्वेताच्च[5] ॥]

श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला ।

त्रेश्च ॥ ३ ॥

त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला[6] ।

मूलान्नञः ॥ ४ ॥

मूलान्नञः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥ ६४ ॥

प्र०—जातिशब्दस्त्वन्त्य एवे'ति परिहारान्तरमप्यत्र सभवति । गवयीति । गौरादिष्विदानीन्तनैर्गवयादय प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारम्भाद्विजायते ॥ ६३ ॥

पाककर्ण । सदच्काण्डेति । अत्राञ्चतिः क्विन्नन्तो गृह्यते । अयमप्यजादिषु पाठ इदानीन्तन । त्रिफलेति । त्रयाणां फलाना समाहार इति द्विगुः । ततो द्विगुलक्षणान्ङीप परत्वान्ङीष् प्राप्तो निषिध्यते । तन्निषेधसामर्थ्याच्च डीबपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावात् ॥ ६४ ॥

उ०—लिङ्गान्तरसम्भवेनाऽस्त्रीविषयत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे किं तेन ? द्रोणीत्यादयो गौरादिषु पाठ्या इत्याहुः । वस्तुत –क्वचिदित्येवाश्रित्य 'पाककर्णे'त्यपि न कार्यमिति भाष्यतात्पर्यम् ॥ ६३ ॥

पाककर्ण । अत्राऽञ्चतिरिति । 'सत्प्राक्काण्डे'ति पाठस्त्वयुक्त इति भावः । भस्त्राफलेति । जातिशब्दोऽयं, न संज्ञेति ह्रस्वो न कृतः । निषेधसामर्थ्यं दर्शयति—तयोरत्रेति । द्विगुसमासस्याऽन्तोदात्तत्वेन ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तेः, ङीषि प्रत्ययस्वरप्राप्तेश्चेति भावः ॥ ६४ ॥

1—'मनुषी' पा० ।

† सूर्यतिष्यागस्तमत्स्यानां य उपधायाः ६ । ४ । १४९

2—'बाल' कीलहार्नपाठः ।

3—'सदक्काण्ड' पा० ।

4—'फलात् प्रतिषेधः' इति पाठस्त्वनावश्यको गतार्थत्वादनुवृत्तेः ।

5—इदं क्वाचित्कम् ।

6—'पथ्याविभीतधात्रीणा फलैः स्यात् त्रिफला समैः ।' इति भावप्रकाशः । 'हरड़ बहेड़ा आमला' इत्येतेष्वेव त्रिषु फलेषु रूढोऽय शब्द आयुर्वेदशास्त्रे पङ्कजवत् ।

इतो मनुष्यजातेः ॥ ४ । १ । ६५ ॥

जातेरिति‡ वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् ? अयोपधादिति वर्तते, योपधादपि यथा स्यात्—औदमेयी§ ।

इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इतो मनुष्यजातेरिञ उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । सौतङ्गमी मौनिचिती* ॥ ६५ ॥

ऊङुतः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

किमर्थो ङकारः ? विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः ? 'नोङ्धात्वोः' [६ । १ । १७५] इति । 'नोधात्वो'रित्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत ।

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थं न 'उङुत' इत्येवोच्येत ? का रूपसिद्धिः—ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति[1] ? सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्† ।

न सिध्यति । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [१ । २ । ४८] इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत× । इह च ब्रह्मबन्धूछत्रम् ब्रह्मबन्धूच्छत्रम् 'षत्वतुकोरसिद्धः' [६ । १ । ८६]

प्र०—इतो मनुष्य । औदमेयीति उदमेयस्य पत्य मत इञ् सौतङ्गमीति । सुतङ्गमेन निर्वृत्तेति—वुञ्छणादिसूत्रेण इञ् ॥ ६५ ॥

ऊङुतः यवाग्वेति । वर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः । गोस्त्रियोरिति । एकादेशस्यान्तवद्भावादुपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्त भवतीति भाव । नद्यृत

उ०—इतो मनुष्य । औदमेयिशब्दस्य मनुष्यजातिवाचित्वं दर्शयति उदमेयस्येति । सुतङ्गमेनेति । एवञ्चोपसङ्ख्यानमजात्यर्थमिति भाव. ॥ ६५ ॥

ऊङुतः । वर्णग्रहण इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽप्येवमिति बोध्यम् । ननूपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकाऽभावात्कथ ह्रस्वत्वमत आह—एकादेशस्येति । उपसर्जनेन, स्त्रीप्रत्ययेन च प्रातिपदिक विशेष्यत इति भावः । तत्र एकादेशस्याऽन्तवद्भावेनोपसर्जनान्त प्रातिपदिकम्, आदिवद्भावाच्च स्त्रीप्रत्ययान्तमिति बोध्यम् । नद्युत्तरपदादित्यर्थेऽप्राप्तेराह—नद्यन्त इति । तत्सामर्थ्यादिति । प्रश्लेषेण उकारद्वयविधानात्क-

‡ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६३ § अत इञ् ४ । १ । ६५
* वुञ्छण्कठजिल··· कुमुदादिभ्यः ४ । २ । ८० [1]—'वीरबन्धू' पा० ।
† अक. सवर्णे दीर्घः ६ । १ ।१०१ × अन्तादिवच्च ६ । १ । ८५

इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येत+ । इह च ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति 'नद्यृतश्च' [५ । ४ । १५३] इति कप्प्रसज्येत ।

नैष दोषः । 'यत्तावदुच्यते ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति, उभयत आश्रये नान्तादिवत् । यदप्युच्यत 'इह च ब्रह्मबन्धूछत्रम् ब्रह्मबन्धूच्छत्रम् 'षत्वतुकोरसिद्ध'इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येते'ति, पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । यदप्युच्यत 'इह च ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति 'नद्यृतश्चे'ति कप्प्रसज्येते'ति, नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत्, न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः ।

शेषलक्षणस्तर्हि कप्प्राप्नोति* । तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्तव्यम् ।

ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम् ॥ १ ॥

ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् । अलाबूः कर्कन्धूः ।

अप्राणिजातेरिति किमर्थम् ? कृकवाकुः ।

अरज्ज्वादीनामिति किमर्थम् ? रज्जुः हनुः ॥ ६६ ॥

प्र०—इति । नद्यन्तो बहुव्रीहिर्भवतीति भाव । दीर्घोच्चारणे तु तत्सामर्थ्यात्कब्ह्रस्वौ न प्रवर्तेते । उभयत इति । एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञा सपाद्या, अन्यथाऽप्रत्यय इति प्रतिषेधप्रसङ्ग, आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं साध्यमित्येकोऽवयवो युगपद्द्वयोरित्येवं बुद्धिविरोधान्न प्रवर्तते । स्त्रीप्रत्ययविशेषणं चोपसर्जनम्, न चात्र स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति ह्रस्वाऽप्रसङ्ग । पदान्तेति । अधीत्येत्यादावेवेत्यर्थ. । तस्मादिति । उकारद्वय दीर्घेण निर्दिष्टं, तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्बाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थ इति भाव । अबालूरिति । ऊङि सति 'नोङ्धात्वो'रिति विभक्तेरुदात्तत्वनिषेधो भवति,—अलाब्वेति ॥ ६६ ॥

उ०—ब्निवृत्तिरिति भावः । स्वयं परिहारान्तरमाह–स्त्रीप्रत्ययविशेषणञ्चेति । स्त्रीप्रत्ययान्तविशेषणमित्यर्थः । भाष्ये—शेषलक्षणस्तर्हीति । 'ऊङः प्रागेवे'ति शेषः । ननु दीर्घोच्चारणेऽपि परत्वात्कप्प्राप्नोति, कब्भावे ऊङ् साऽवकाशोऽत आह—उकारद्वयमिति । परत्वादिति । अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । 'श्वश्रू'शब्दस्तु 'श्वशुरः श्वश्र्वे'ति निर्देशासिद्धोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः । ध्वनितञ्चेद 'ङ्याप्' सूत्रे भाष्ये । ननु 'आलबू'-शब्दस्य स्वत ऊकारान्तत्वात्किम् 'ऊङ्'विधानेनेत्यत आह—ऊङि सतीति । अत्र वार्तिके 'उत' इत्यस्याऽसम्बन्ध इति भावः ॥ ६६ ॥

+ छे च ६ । १ । ७३

२—'आश्रयणे पा० ।

१—'नद्यृतः कबिति' पा० ।

* शेषाद्विभाषा ५ । ४ । १५४

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ४ । १ । ७० ॥

[संहितसहाभ्यां च ॥]

'सहितसहाभ्यां चे'ति वक्तव्यम् । सहितोरूः सहोरूः ॥ ७० ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ४ । १ । ७१ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डल्वोरिति । कद्रुकमण्डलुगुग्गुलुमधुजतुपतयालू-नामिति वक्तव्यम् । कद्रूः कमण्डलूः गुग्गुलूः मधूः जतूः पतयालूः ॥ ७१ ॥

यङश्चाप् ॥ ४ । १ । ७४ ॥

षाच्च यञश्चाप् ॥ १ ॥

षाच्च यञश्चाब्वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या पौतिमाष्या† ।

तत्रायमप्यर्थो गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु‡ पठ्यते स न पठितव्यो भवति । यदि न पठ्यते 'गौकक्षीपुत्र' इति संप्रसारणं* न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम् । गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति–'ष्यङः संप्रसारणे गौक-क्ष्यायाः प्रतिषेध' इति ॥ ७४ ॥

प्र०—संहित । सहितोरूरिति । नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेन सहितशब्दस्य सिद्ध ग्रहणम् । एव तर्हि विद्यमान हितमस्य सहित इति यदा व्युत्पत्तिस्तदर्थ वार्त्तिकम् । सहोरू-रिति । सहेते इति सहौ ऊरू यस्या इति व्युत्पत्ति । अथवा विद्यमानावूरू यस्या. सा सहोरूरित्यूर्व-तिशयप्रतिपादनार्थं प्रयोग ॥ ७० ॥

कद्रु । गुग्गुलुमधुजतूना छन्दसि लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः 'स्पृहिगृही'-त्यालुजन्त. ॥ ७१ ॥

यङश्चाप् । शार्कराक्ष्येति । गर्गादियञन्ता एते ॥ ७४ ॥

उ०— संहितशफ । नन्वेकदेशेति । 'समो वा हिततयो'रिति व्युत्पन्नत्वादिति भावः । ननु सर्वस्या अप्यूरुमत्त्वेनैतत्प्रयोगानर्थक्यमत आह—सहेते इति । 'रतिश्रम'मिति शेषः ॥ ७० ॥

कद्रुकम । ननु गुग्गुलुमधुजतूनामस्त्रीत्वात्कथ स्त्रियामूङ्विधानमत आह—गुग्गुल्विति ॥ ७१ ॥

१—क्वाचित्कः पाठः ।
† गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५
‡ क्रौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८०
* ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ६ । १ । १३

आवट्याच्च ॥ ४ । १ । ७५

अन उपधालोपिन ऊधसो ङीष्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' [४ । १ । २८] इत्येतस्मादूधसो ङीष्भवति× पूर्वविप्रतिषेधेन । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या'मित्येतस्यावकाशः—बहुराज्ञी बहुतक्षणी । ऊधसो ङीष्भवतीत्यस्यावकाशः—विभाषा ङीप्, यदा न ङीप्सोऽवकाशः । ङीप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । ऊधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या'मित्यत्र 'ऊधसो ङीष्भवती'त्येदनुवर्तिष्यते ।

आवट्याद्यञः ष्फश्चापः ॥ २ ॥

आवट्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन+ । आवट्याद्यञश्चापोऽवकाशः उदीचाम्—आवट्या । ष्फस्यावकाशोऽन्यानि यञन्तानि—गार्ग्यायणी वात्स्यायनी । आवट्यशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति—आवट्यायनी, ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

आवट्यग्रहणेन नार्थः । 'यञः ष्फश्चाप' इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—शार्कराक्ष्यायणी पौतिमाष्यायणी* ।

यञ्ग्रहणेनापि नार्थः । 'ष्फश्चाप' इत्येव । गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते‡, इदमपि सिद्धं भवति—गौकक्ष्यायणी ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—'प्राचां ष्फ तद्धितः सर्वत्र'† । क्व सर्वत्र ? यत्र ष्फश्चान्यश्च प्राप्नोति, ष्फ एव तत्र भवतीति । ततो लोहितादिकत-

प्र०—आवट्याच्च । अन इति । यद्यपीदमन्यत्र वक्तव्य तथाप्यन्यार्थं पूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्रसङ्गेनात्रोक्तम् । गौकक्ष्यायणीति । गोकक्ष्यस्यापत्य गोत्र स्त्री । गर्गादित्वाद्यञ् । ततः ष्यङ् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्यञन्तात्ष्फो विधीयमान ष्यङन्तादपि भवतीति

उ० – आवट्याच्च । प्रक्रियाश्रयेणेति । वस्तुतः स्त्रीप्रत्ययविधौ नास्याः प्रवृत्ति , फलाऽभावादित्यनेन ध्वनितम् । ष्फविधावपि भाष्ये ध्वनितमेतत् । भाष्याशयस्तु —'क्रौड्यादिभ्य' इति तादर्थ्ये चतुर्थी, क्रौड्यादिसिद्धये प्रत्ययस्य ष्यङादेश इत्यर्थः । एवञ्च स्थानिवत्त्वेन यञन्तत्वात्ष्फो भवतीति ॥ यद्वा—'भस्याऽढे

× बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ४ । १ । २५
+ प्राचा ष्फ तद्धितः ४ । १ । १७
* ४ । १ । ७४ वा० १
‡ क्रौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८०
† सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ४ । १ । १८

न्तेभ्यः सर्वत्र । क्व सर्वत्र ? प्राचां चोदीचां च ॥ ७५ ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्गोत्रे ॥ ४ । १ । ७८ ॥

इह कस्मान्न भवति—दाक्षी प्लाक्षीति‡ । आतिशायिकेनायं तमशब्देन निर्देशः क्रियते, स च त्रिप्रभृतिषु वर्तते, त्रिप्रभृतीनामभावात् ॥ यद्येवम्—

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु।
आम्विधिः केन ते न स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः[1] ॥

'प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु'इत्युच्यते, आम्विधिः केन तव न स्यात् ? 'अव्ययघा'दिति+ प्राप्नोति। 'प्रकर्षे यद्ययं तमः' । यद्ययं तमः प्रकर्षे वर्तते।

उद्गतस्य प्रकर्षोऽयं गतशब्दोऽत्र लुप्यते ।

उद्गतस्यायं प्रकर्षः । गतशब्दस्याऽत्र लोपो भवति ।

प्र०—प्रक्रियाश्रयेणेदमुक्तम् ॥ ७५ ॥

अणिञोर । दाक्षीति । दक्षस्यापत्यं गोत्र स्त्रीति 'अत इञ्' । उत्तमशब्दमव्युत्पन्नमन्त्यमात्रवचनमाश्रित्य प्रश्नः । स चेति । यत्रैकोऽनुद्गतः—प्रथमोच्चारितत्वात्, त्रयस्तूद्गताः—ऊर्ध्वोच्चारितास्तत्रोत्तमशब्द प्रयुज्यते । एवं च चतुष्प्रभृतिषु प्रयुज्यते । उद्गतापेक्षया तु त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम् ।

प्रकर्षे चेति । चशब्द चेदर्थे वर्तते । क्वचित्तु 'प्रकर्षे चे'दिति पाठः । यदि प्रकर्षप्रत्ययं कृत्वा दाक्ष्या गुरूपोत्तमं न भवतीत्युच्यते तत उच्छब्दात्तमपि सति 'किमेत्तिङव्ययघा'दित्याम्प्रत्ययप्रसङ्गादुत्तमामिति प्राप्नोति । उद्गतस्येति । उच्छब्दोऽत्र ससाधनक्रियावचनः, तत्र क्रियाप्रकर्षद्वारको द्रव्यप्रकर्ष इत्यद्रव्यप्रकर्ष इतिवचनादाम्न भवतीत्यर्थः । गतशब्दोत्रेति । उच्छब्देन

उ०—तद्धिते' 'सिद्धश्च प्रत्ययविधा'विति पुंवद्रूपाऽतिदेशेन यञन्तत्वात्फ इति (—भाष्याशयः) ॥७५॥

अणिञोर । अन्त्यमात्रेति । तेनाऽत्रोपान्त्यस्य गुरुत्वात्ष्यङः प्रसङ्ग इति भावः । ननु 'त्रिप्रभृतिषु' इत्युक्तेर्वाराहिशब्देऽच्त्रयसद्भावाद्वाराह्यायां ष्यङ् न सिध्यतीति वक्ष्यमाणं चोद्यमनुपपन्नमत आह—यत्रेति । उच्छब्द उद्गतार्थे वर्त्तते । ऊर्ध्वमुच्चरितम्—उद्गतम् । ऊर्ध्वं च प्रथमसापेक्षं, तदाह—प्रथमेति । उद्गतस्यानुद्गताऽपेक्षत्वाद्बहूनामेकस्य प्रकर्षे तपमो विधानाच्च बहुषूद्गतेष्वन्त्ये 'उत्तम'शब्दो वर्त्तत इति भावः ।

‡ अत इञ्; इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । ९५; ६५

१—'एते श्लोका भाष्यकृत एव, न वार्तिककृतः, सम्पुटीकरणाऽभावा'दिति नागेशः ।

+ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ५ । ४ । ११

नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते ॥

नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः । कस्य तर्हि ? धात्वर्थस्य ।

उद्गतोऽपेक्षते किंचित्त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ।

अनुद्गतमपेक्ष्योद्गत इत्येतद्भवति । 'त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ' । त्रयाणां किल द्वावुद्गतौ भवतः ।

चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति ॥

चतुष्प्रभृतिषु ष्यङ्कर्तव्यः[1], 'वाराह्यायां न सिध्यति' । वाराह्यायां न प्राप्नोति । किं कारणम् ? चतुष्प्रभृतीनामभावात् ।

भिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते ।

भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशायनिकेन[2] तमशब्देनोत्तमस्य* । 'विधिश्चामो न लक्ष्यते' । विधिश्चामो न क्वचिदपि लक्ष्यते ।

प्र०—गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्य लोप । धात्वर्थोऽत्रेति । धातुशब्देन धात्वर्थोऽत्र क्रियाभिधीयते, सोऽर्थः प्रयोजन विषयो वा यस्य स धात्वर्थः—साधनाधारः पदार्थः, स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः ॥ त्रयाणामिति । यत्र त्रयो वर्णास्तत्राद्योऽनुद्गतो द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षे तरपा तमपो बाधनादुत्तमशब्दो नास्तीति वाराह्येति ष्यङ् न प्राप्नोति । यत्र तु चतुष्प्रभृतयो वर्णास्तत्रैव ष्यङ् स्यादित्यर्थ. । भिद्यत इति । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वादुत्तमशब्द आद्युदात्तः प्राप्नोति, अन्तोदात्तश्चेष्यते । एतच्चोञ्छादिषु—'उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रे'ति पाठानपेक्षयोक्तम् । न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आमन्तस्य क्वचित्प्रयोगो दृश्यते इत्यनभिधानादुच्छब्दात्तमबेव नास्ति ।

उ०—यदि प्रकर्षेति । एतेनाऽव्युत्पन्नोत्तमशब्दाश्रयणे नाऽयं दोष इति ध्वनितम् । ससाधनेति । क्रियाविशिष्टसाधनवचन इत्यर्थः । क्रियाप्रकर्षद्वारक इति । एवञ्चाऽद्रव्यप्रकर्ष इति निषेध इति भावः ।

ननु धात्वर्थप्रकर्षेऽपि 'अद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम् 'पचतितरा'मित्यत्रेव स्यादत आह—धातुशब्देनेति । भाष्ये—नाऽव्ययार्थेत्यस्य—नाऽसत्त्वभूतार्थस्येत्यर्थः । प्रयोजनमिति । क्रियार्थं साधनोपादानात्क्रिया तत्प्रयोजनम् । विषय इति । उद्देश्य इत्यर्थः । साधननिर्वर्त्यत्वात्क्रियायाः साधनाना सा उद्देश्यतया 'विषय' इत्युच्यते । साधनाधर इति । शक्त्याधारो द्रव्यमित्यर्थः ॥ तमप्प्रत्ययपक्षे 'आम्' रूपदोषोद्धारेऽपि लक्ष्याऽसिद्धिमाह—भाष्ये—उद्गतोऽपेक्षते इति । त्रयाणां द्वौ किलोगतावित्येतत्, 'चतुष्प्रभृतिकर्त्तव्य' इत्येतच्च शेषपूरणेन योजयति—यत्रेति । भाष्ये—व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्तरमप्याह—भिद्यतेऽस्येति । दूषणान्तरमाह—विधिश्चाम इति । तद्व्याचष्टे—न च क्रियेति । यद्यय तमप्स्यात्तदा क्रियाप्रकर्षविवक्षाया स्यात्, न

१—'वक्तव्यः' पा० ।   २—'शायिकेन' पा० ।   * अनुदात्तौ सुप्पित्तौ ३ । १ । ४

शब्दान्तरमिदं विद्याद् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥

एवं तर्ह्यन्योऽयमातिशायनिकेन समानार्थस्तमब्त्रिप्रभृतिषु वर्तते ।

किं पुनरयमणिञोरादेश आहोस्विदणिञ्भ्यां परः ? कश्चात्र विशेषः ?

ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनम् ॥ १ ॥

ष्यङ्यनादेशे यलोपो वक्तव्यः । औदमेध्यायाश्छात्रा औदमेधाः† ।

द्विरणिविधिः ॥ २ ॥

द्विश्चाणिवधेयः । औदमेध्यायाश्छात्रा औदमेधाः । औदमेध्यानां सङ्घ औदमेघः । इञ‡ इत्यण्न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि आदेशः ।

प्र०—अव्युत्पन्न एव तूत्तमशब्दः स्वभावात्त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेत्याह—**शब्दान्तरमिति । दृष्टमिति** । त्रिग्रहणं बहुत्वोपलक्षणार्थम् । तेन त्रिप्रभृतिषु यदभ्यन्तरमन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः । **आतिशायनिकेनेति** । आतिशायनिकश्चतुष्प्रभृतीनामन्त्यमाह । अव्युत्पन्नस्तु त्रिप्रभृतीनामित्यन्त्यत्वमात्रेण सदृशार्थत्वमिति भाव· । **तम इति** । तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थः ।

किं पुनरिति । प्रत्ययविधावपि 'गापोष्टक्' व्रीहिशाल्योर्ढ'गित्यादौ षष्ठी दृश्यत इति सन्देहात्प्रश्नः । **औदमेध्याया इति** । उदमेघस्यापत्य गोत्रं स्त्री, अत इञ्¹ यद्यत्र इञन्तात्परः स्त्रियां ष्यङ् विधीयते तदाऽऽपत्ययकारो न भवतीति यलोपो न प्राप्नोति । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात्ष्यङ आपत्यत्वमिति यलोपः सिध्यति ॥ **द्विरिति** । 'इञश्चे'त्यस्यानन्तर 'ष्यङश्चे'ति

उ०—च तत्राऽपि स दृश्यतेऽतस्तमन्नेवाऽत्र नाऽस्तीति भावः । 'क्रियाप्रकर्षेऽप्यामन्तस्य न क्वचित्प्रयोगो दृश्यत' इत्यन्वयः ।

अभ्यन्तरमित्यन्त्यमेव विवक्षितमित्याह—**अन्त्यभूतमिति** । 'अन्तर्भूत'मिति पाठेऽन्त्यमिति शेषः । नन्वव्युत्पन्नत्वे तमस्यानर्थक्यात्—'तमांस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते' इत्ययुक्तमत आह—**तमान्त इति** । त्रिप्रभृतिषु वर्तते इति भाष्यस्य तेषु मध्ये यदन्त्यन्तत्र वर्त्तत इत्यर्थः ॥ एते श्लोका भाष्यकृत एव, न वार्तिककृतः, सम्पुटीकरणाऽभावात् ।

ननु षष्ठीनिर्देशेनादेशत्वनिश्चयात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह—**प्रत्ययविधावपीति** । **स्थानिवद्भावादिति** । अपत्ये विधानेनाऽपत्यार्थकत्वमपि शास्त्रीयमेवेति भावः । वस्तुतः 'स्यानिवद्भावा'दित्यस्य स्थानिसदृशत्वादित्यर्थः । स्थान्यर्थाऽभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वात् । आदेशत्वेऽपत्यार्थकत्वरूपमापत्यत्वमिति भावः । **द्विरणो** विधेयतामुपपादयति—**इञश्चेतीति** । **तथैवेति** । इञः ष्यङश्चेतीत्यर्थः । ननु 'सङ्घाङ्के'तिसूत्रे ऋषिप्रजनस्यैव गोत्रस्य ग्रहणमिति' स्त्रीपुंसाभ्या'मिति सूत्रे भाष्यादिषु प्रसिद्धं, तदस्याऽनृषि-

† अत इञ्; अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ४ । १ । ६५; ७८; यस्येति च ६ । ४ । १४८; इञश्च ४ । २ । ११२; आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५१

‡ इञश्च ४ । २ । ११२; सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ४ । ३ । १२७

आदेशेऽन्लोपवचनम्[1] ॥ ३ ॥

यद्यादेशोऽनो[2] लोपो वक्तव्यः । औडुलोम्या शारलोम्येति× । 'ये चाभावकर्मणोः' [६ । ४ । १६८] इति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ।

न वा ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'ष्यङो लोपनिमित्तत्वात्' । लोपनिमित्तः ष्यङ् । न चाऽकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'गुरूपोत्तमयो'रित्युच्यते, न चाऽकृते लोपे गुरूपोत्तमता[3] भवति ।

अथवा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं 'ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनम्, 'द्विरणिवधि'रिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते 'यलोवचन'मिति, अदोष एषः । किं कारणम् ? पुंवद्भावाद्यजादौ तद्धिते । यजादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति, 'भस्याढे तद्धिते' पुंवद्भवतीति* ॥ अयं तर्हि दोषो 'द्विरणिवधि'रिति । नैष दोषः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ।

प्र०—वक्तव्यम् । तेनेत्र परो यः ष्यङ् तदन्तादणभवतीत्ययमर्थो भवति । 'सङ्घाङ्के'त्यत्रापि तथैव वक्तव्यम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात्सिध्यति । औडुलोम्येति । उडुलोम्नोऽपत्यं गोत्रं स्त्री । बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्येन योगाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणादिञ्प्रत्ययः । तत्र यदि तदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा 'ये चाभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न प्राप्नोति, प्रत्ययपक्षे त्विञा व्यवधानात्प्रकृतिभावाभाव. ॥ न वेति—आनुपूर्व्याश्रयेण दोष परिहरति । सिद्धश्चेति । यद्यपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाश्रयेणेञन्तात्प्रातिपदिकादण् विधीयमानः ष्यङन्तादपि

उ०—स्वात्कथ तत्प्राप्तिः, ऋषित्वे तु कथ ष्यङः प्राप्तिरिति चेन्न, 'संघाङ्के'ति सूत्रे ऋषिप्रजनस्यैव ग्रहणमिति नियमोऽञ्प्रत्ययमात्रविषय इति न दोषः, ऋषिप्रजनत्वेऽप्यनृषित्वे बाधकाऽभावाच्च । स्थानिवद्भावादिति । अणत्वमिञ्त्वञ्चाऽतिदेशादिति भावः ॥ सामर्थ्यादिति । अन्यथा प्रत्ययविधौ निषेधात्तदन्तान्न स्यादिति भावः । टिलोपः—'नस्तद्धिते' इति विहितः । इञा व्यवधानादिति । 'यस्येति'लोपेऽपि स्थानिवत्त्वाद्व्यवधानमेवेति भावः ।

भाष्ये—लोपनिमित्त इति—बहुव्रीहिः । इञाद्यन्तस्य हि गुरूपोत्तमत्वमपेक्षितं, तच्च न लोपं विनेति भावः । न्याय्यत्वादिति । पुंवत्त्वेन ष्यङो निवृत्तौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनुपस्थानादिति भावः ।

१—'आदेशे नलोपवचन'मिति कीलहार्नपाठः । २—'देशो नलोप' पा० ।

× बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६; नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४

३—'गुरूपोत्तमं' कीलहार्नपाठः । * ६ । ३ । ३५ वा० ११

उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च, किमत्र न्याय्यम् ? आदेश इत्येतन्न्याय्यम् । कुत एतत् ? एवं चैव हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितम्, षष्ठ्या च निर्देशः कृतः । अत एष पक्षो निर्दोषः । ननु च परस्मिन्नपि सति ये दोषास्ते परिहृताः । पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः, स च पुंवद्भावोऽढे भवति, तत्र [तं] औदमेघेयो न सिध्यति† ।

अनुबन्धौ त्वया कार्यौ

यस्यादेशोऽनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सामान्यग्रहणार्थोऽपरः सामान्यग्रहणाऽविघातार्थः । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः ? 'यङश्चाप्' [४ । १ । ७४] इति । अथ सामान्यग्रहणाविघातार्थेन क्वाऽर्थः ? अत्रैव‡ । किं प्रयोजनम् ?

चाबर्थं

चाब्यथा स्यात् ॥ तव कथं चाप् ?

टाब्विधिर्मम ।

प्र०—सिध्यति, तथापि पुंवद्भावस्य न्याय्यत्वात्स एवोक्तः । **षष्ठ्या चेति** । चशब्दो हेतौ । 'अणिञोरनार्षयो'रिति षष्ठीनिर्देश आदेशार्थ एव । प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे ह्यसन्देहाय पञ्चम्येवोच्चार्येत । **औदमेघेय इति** । ष्यङन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् ।

उ०—हेत्वन्तराऽनभिधानाच्चोऽनुपपन्न इत्यत आह—**चो हेताविति** । **असन्देहायेति** । किमानन्तर्ये षष्ठी, उत स्थानरूपे सम्बन्धे इति सदेहनिवृत्तय इत्यर्थः ।

भाष्ये—**अत एष पक्षो निर्दोष इति** । नन्वादेशपक्षे हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः । बाह्वादित्वादिञ्, 'अचि शीर्षः' । तत इञः ष्यङ् । हास्तिशीर्ष्या । अत्र स्थानिवत्त्वेन शीर्षस्य शिरश्शब्दत्वाद्'ये च तद्धिते' इति शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति । 'ये चाऽभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावाट्टिलोपो दुर्लभः । प्रत्ययत्वपक्षे त्विकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानान्न दोषः । स्पष्टञ्चेदं 'ये च तद्धिते' इति सूत्रे भाष्ये इति चेन्न; उपजीव्यविरोधेन शीर्षन्नादेशाऽप्रवृत्तेः, प्रकृतिभावविधायके—'अभावे'त्यादिपर्युदासेन प्रत्ययास्थानिकयादेरेव ग्रहणेनाऽदोषाच्च । अत्र चेदं भाष्यं मानमित्याहुः ।

दोषमुद्भावयतीति । अस्मत्पक्षे लघ्याऽसिद्धिर्दोषः, त्वन्मते गौरवमिति समतेत्यभिमानः । एवञ्चाऽनुबन्धावित्यादिर्भाष्ये एकदेशिनोरुक्तिः । भाष्ये—**एक सामान्येति** । एको ङकारोऽस्य 'यङश्चा'बित्यत्र । ग्रहणार्थ इत्यर्थः । एकाऽनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु 'वृद्धे'दिति ञ्यङ इति द्वितीयोऽपि कार्य इत्यर्थः । **अत्रैवेति** । 'यङश्चा'बित्यत्रैवेत्यर्थः । **चाबर्थम्** । अत्र, ञ्यङि च चाप्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **तव कथं चाबित्या**देशवादिनः प्रश्नः । **टाबिति**—प्रत्ययवादिन उत्तरम् ।

१—क्वचिन्न ।

† स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२०

‡ यङश्चाप् ४ । १ । ७४

टापा मम सिद्धम्+ ॥ ननु च ममापि टापा सिद्धं [स्यात्] ॥ न सिध्यति। अण इति इञ इति चेकारः प्राप्नोति* ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—अणन्तादकारान्तादिञन्तादिकारान्तादिति । कथं तर्हि ? अणयोऽकार इञ्य इकार इति ।

स्वरार्थस्तर्हि त्वया चाब्वक्तव्यः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं मा भूच्चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति† ।

तवापि तर्हि ष्यङोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य टाब्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

उक्तेऽपि हि भवन्त्येते

प्र०—इदानी प्रत्ययवाद्यादेशवादिनो दोषमुद्भावयति—**अनुबन्धाविति** । **टापा ममेति**—प्रत्ययवादी । प्रत्यये कृते टापं करोतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह—**ममापीति** । **अण् य इति** । अकारः प्रधानं तद्विशेषणमण् । तत्र 'नल्विधा'विति प्रतिषेधात्स्थानिवद्भावाभावः । अणन्तादकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्व स्थानिवद्भावादणन्तत्व चेति स्यादेव ङीप्प्रत्यय' । इञादेशस्य तु ष्यङो न स्वाश्रयमकारान्तत्वं, नापि स्थानिवद्भावप्रापितम्, 'अनल्विधा'विति प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव टाप् । यदा चेञः उपसङ्ख्यानमित्यत्रेत इत्यपेक्ष्यते तदा ष्यङि कृतेऽनिकारान्तत्वान्ङीषोऽप्रसङ्गः ॥ प्रत्ययवाद्याह—**स्वरार्थ इति** । इञादेशो यदि ष्यङ् क्रियते तदन्ताच्च टाप्तदा वाराह्येत्याद्युदात्त पदं स्यात्तस्मादन्तोदात्तार्थस्त्वया चाब्विधेय' । आदेशवाद्याह—**तवापीति** । मम तु 'यङश्चा'बिति वचनाच्चाब्भवतीति मन्यते । प्रत्ययवाद्याह—**नैष दोष इति** ।

उ०—'इतो मनुष्ये'त्यस्य प्राप्तिस्तु नेत्याह—**इञादेशस्य त्विति** । ननु सूत्राऽप्राप्तावपि 'इञ उपसंख्यान'मिति प्राप्नोति, तत्र च 'इत' इत्यस्याऽभावोऽत आह—**यदा चेति** । अत्रैव वारणार्थम् 'इत' इत्यस्याऽनुवृत्तिरिति भावः । **चाब्विधेय इति** । प्रत्ययवादिमते तु प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तं पदं सिध्यतीत्याशयः । नन्वादेशपक्षेऽप्युक्तार्थत्वं तुल्यमत आह—**मम त्विति** ॥ वाचकत्वपक्षाद्द्योतकत्वपक्षे विशेषमाह—**एकस्येति** ।

+ अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४ * टिड्ढाणञ् ''क्करपः; इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । १५; ६५

१—अस्मादग्रेऽयमधिकः पाठो गुरुप्रसादसंस्करणे वर्तते—

[**कथं तर्हि स्वरः ?** ॥ * ॥ **एकादेशात्प्रत्यययोः स्वरः पिदपितोर्मम** ॥ * ॥ एकादेशात्प्रत्यययोः स्वरः पिदपितोर्मम सिद्धः—उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति ॥ * ॥ **स्थानिवत्त्वादिञादेशे स्वरस्ते टापि दुष्यति** ॥ * ॥ स्थानिवत्त्वादिञादेशे स्वरस्ते टापि दुष्यति—ञ्नित्यादिरुदात्त इति । च्चापं विनाऽन्तोदात्तत्वं न ॥]

† **ञ्नित्यादिर्नित्यम्; चितः ६ । १ । १९७; १६३**

उक्तेऽपि तु स्त्रीत्वे भवन्त्येते टाबादयः। उक्तमेतत्—'स्वार्थिकाष्टाबादय' इति¶।

[सानुबन्धकस्यादेशो मम।][2]

ममापि तर्हि सानुबन्धकस्योदेश इत्कार्यं नेति*। तेन ञिन्न भविष्यति।

अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र न सिध्यति।

अस्थानिवत्त्वे दोषो वृद्धिस्ते न प्राप्नोति†—औडुलोम्या शारलोम्येति। न चेदानीमर्धजरतीयं लभ्यं वृद्धिर्मे भविष्यति स्वरो नेति। तद्यथा,—अर्धं जरत्याः कामयतेऽर्धं नेति।

त्वयाऽप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद्विशेषणम् ॥

त्वयाऽप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः। कः विशेषणार्थेनाऽर्थः ? 'ष्यङः सम्प्रसारण'मिति‡।

अक्रियैव विशेषोऽत्र सानुबन्धो विशेषवान्।

अक्रियैव मम विशेषः सानुबन्धस्तु × विशेषवान्।

प्र०—उक्त इति। द्योतित इत्यर्थः। एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावाद्द्वयोर्द्योतकत्वम्। तच्च प्रयोगदर्शनादवसीयते। आदेशवाद्याह—सानुबन्धकस्येति। इञ एवाऽकृतञकारेत्संज्ञकस्य यादेशः करिष्यते, तेन ञित्स्वराभावात्प्रत्ययस्वरे टापि कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति वाराह्यशब्दोऽन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह—अस्थानिवत्त्व इति। अर्धजरतीयमिति। 'समासाच्च तद्विषया'दिति छप्रत्ययः। मुख न कामयते, अङ्गान्तर तु जरत्याः कामयते। आदेशवाद्याह—त्वयाऽप्यत्रेति। प्रत्ययवाद्याह—अक्रियैवेति। 'यस्य सप्रसारण'मिति वक्ष्यते, निरनु-

उ०—अन्धकाराधिक्ये एकस्य प्रदीपस्येवेत्यर्थः। गार्ग्यं इत्यादावपि यस्य सत्त्वेन तन्मात्रस्य द्योतने सामर्थ्याऽभावादिति भावः। तच्च प्रयोगेति। अतिप्रसङ्गो नाशङ्क्य इति भावः। साऽनुबन्धकस्यादेशे ञित्कार्याऽभावमुपपादयति—इञ एवेति। भाष्ये—अस्थानिवत्त्व इति स्थानिवत्त्वेन ञित्वाऽभावे इत्यर्थः। समासाच्चेति। इवार्थे समास इवार्थे प्रत्यय इति इवार्थद्वयनिर्वाहाय जरतीशब्दोऽर्धान्तरे वर्तते, अर्धशब्दश्च प्रत्यासत्त्या

१—'टाबादय इति सिध्यति' पा०।

२—अयं पाठः क्वचिन्नापि दृश्यते। क्वचित्तु 'सानुबन्धकस्यादेशो मम ञिन्न भविष्यती'ति श्लोकार्धत्वेन पठ्यते।

¶ ४। १। ३ वा० ५ भाष्ये।

* २। ४। ४६ वा० २ भाष्ये।

† तद्धितेष्वचामादेः ७। २। ११७

‡ ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ६। १। १३

× वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ४। १। १७१

पाश्यायां ते कथं न स्यात्

पाश्यापतिः[1] पाश्यापुत्र इत्यत्र+ कस्मान्न भवति ?

एको मे स्याद्विशेषणम् ॥

एको मम विशेषणार्थः । त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ ।

अथैकस्मिन्नपि सति कः करिष्यते । किं चातः ?

अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात्

यद्येताभ्यामन्यः क्रियते सूत्रभेदः कृतो भवति ।

षिति लिङ्गं प्रसज्यते ।

अथ षित्क्रियते षित इतीकारः प्राप्नोति* ।

ङिति चेक्रीयिते दोषः

अथ ङित्क्रियते चेक्रीयिते दोषो भवति† । लोलूयापुत्रः लोलूयापतिरिति ।

व्यवधानान्न दुष्यति ॥

प्र०—बन्धकत्वाच्चायमेव ग्रहीष्यते । 'आम्बष्ठ्यापुत्र' इत्यादौ तु ञ्यङः सानुबन्धकत्वात्सप्रसारण न भविष्यतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह—**पाश्यायामिति** । यदीह यप्रत्यय विधाय 'यस्य संप्रसारण'-मित्युच्यते तदा पाशानां समुह' [पाश्या], 'पाशादिभ्यो य' इति यप्रत्ययस्य 'पाश्यापति'रित्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह—**एक इति** । आदेशवाद्याह-**अथेति** । **चेक्रीयित इति** । 'धातोरेकाच' इत्यनेन विहिते यङीत्यर्थः । यङः पूर्वाचार्यसज्ञा—**चेक्रीयितमिति** । प्रत्ययवाद्याह—**व्यवधानादिति** । लोलूयेत्यत्र यङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये सति अकारेण व्यवधानादित्यर्थः । 'पुत्रपत्यो'रिति सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्य यङः संप्रसारणेन भाव्यम् । तत्र वाराह्याशब्दे टापा सहैकादेशस्य पूर्व प्रत्यन्तवद्भावात्पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् भवति । 'लोलूये'त्यत्र तु यङन्ता'दप्रत्यया'-दित्यकारप्रत्यये कृते'ऽतोलोप'इति यङोऽकारो लुप्यते । तत्र टापि कृते एकादेशे च पुत्रपत्योरन-

उ०—जरत्या एवाऽर्थान्तरे, तौ च कामनाऽकामनालाक्षणिकौ । एवञ्च तादृशकामनाऽकामनादिसदृशवृद्धया-दिकामनाकमनाप्रयोज्या तज्जन्यप्रवृत्तिसदृशी तव प्रवृत्तिरित्यर्थः । व्यतिरेके च दृष्टान्तः । यथा तत्र विषयभेदात्तादृशकामनादि, तथा प्रवृत्त्यादि च वक्तुं शक्यं, नैवं प्रकृते, एकनिमित्तकत्वात्कार्यद्वयस्येति तात्पर्यम् । ञ्यङः—'वृद्धेत्कोसले'तिविहितस्य ।

ननु यदि लोलूयापुत्रेऽकारेण व्यवधनन्तर्हि वाराहीपुत्रेऽपि टापा व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यत आह—**तत्र वाराह्येति** । न च 'अचः परस्मि'न्नित्येतत् 'कृदति ङितिसूत्रस्थभाष्यरीत्या सुलभम्, एवञ्च व्यवधान-

१—'पाश्यापति'रिति पाठः क्वचिन्न दृश्यते । प्रदीपे दर्शनादयं भाष्यपाठ एव । क्वचिच्च 'पाश्यापुत्र' इति न विद्यते । + पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४६

* षिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ † धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३ । १ । २२

अकारेण‡ व्यवहितत्वान्न दोषो भवति ।

योऽनन्तरो न धातु सः

धातोरिति वर्तते+ यश्चाऽत्राऽनन्तरो नासौ धातुः ।

यो धातुः सोऽननन्तरः ।

यश्च धातुर्नाऽसावनन्तरः ।

न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥

न चेदुभयतः साम्यं भवति, उभयत्र प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्यङा धातुर्विशेष्येत ?

यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।

यद्येव यङा धातुर्विशेष्यतेऽथापि धातुना यङ्, तुल्यमेतद्भवति ।

प्र०—न्तरो यङ् न भवत्याकारेण व्यवधानादिति सप्रसारण न भविष्यतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह—**योऽनन्तर इति** । 'यङः संप्रसारण'मिति भवता सूत्रं क्रियते तदा 'लिटि धातो'रित्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ सत्या धातुना यङ्विशेष्यते । तत्र पुत्रपत्योरनन्तरो यङन्तो धातुर्न सम्भवतीति सामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तरस्य वाराहीपुत्र इति सप्रसारण भवति, एव लोलूयापुत्र इत्यत्र व्यवहितस्यापि धातो स्यादित्यर्थः। धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणमाश्रित, तत्रैकस्योभयासभवात्सामर्थ्यादेकतरविशेषणाश्रयणादुभयोरपि सप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः । **न चेदिति** । एकस्य यदा धर्मद्वय न सभवति तदाऽन्यतररूपाश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्ति । प्रत्ययवाद्याह—**यदीति** । तदा किं दोषः स्यान्नवेति पृच्छति ।

आदेशवाद्याह—**यङेति** । जुसि चेत्यादावङ्गेनेको विशेषणेऽङ्गस्येका वा विशेषोऽस्त्येव ।

उ०—मेवेति वाच्यं, 'येन नाऽव्यवधान'मिति न्यायेन तद्व्यवधानेऽपि प्रवृत्तेरित्याशयात् । **आदेशवाद्याहेति** । प्रत्ययवादिना 'यङः सम्प्रसारण'मिति सूत्रन्यासेऽतिप्रसङ्गे परिहृते तं परिहारमादेशवाद्याक्षिपतीत्यर्थः । **धातुग्रहणानुवृत्ताविति** । उत्तरत्र सम्बन्धावश्यकत्वेन मध्येऽपि सम्बन्ध इति भावः । **न सम्भवतीति** । धातुना ताभ्या समासाऽभावात् । न च क्विबन्ते सम्भवः; अल्लोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिन एवाऽभावादिति भावः । **उभयोरपीति** । अधातोरनन्तरस्य, धातोर्व्यवहितस्य चेत्यर्थः । **अङ्गस्येका वेत्यत्र विशेषण** इत्यनुकर्षः । अन्यत्र विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेऽर्थभेदेऽपि प्रकृते नेत्याह—**जुसि चेति** । अङ्गेनेको विशेषणेऽनन्त्यस्याऽपि गुणः, अन्यथा त्वन्त्यस्येति विशेषः । **यङा त्विति** । उभयथाऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिसद्भावाद्धातुरूपयङोऽसम्भवादिति भावः । **धातुना वा यङीत्यत्र** विशेष्यमाणे इत्यनुकर्षः ।

‡ अ प्रत्ययात् ३ । ३ । १०२ + लिटि धातोरनभ्यासस्य ६ । १ । ८

१—'भवती'ति क्वचिन्न ।

उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः

अथोभौ प्रधानं भवतो नात्र दोषो भवति ।

तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते ॥

तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र [सं[1]] प्रसारणं प्राप्नोति ॥ [एवं तर्हि]

धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः ।

'धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्ती'ति कृत्वैष निश्चयः क्रियते ॥ अवश्यमात्त्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्*—गोभ्याम् गोभिः, नौभ्यम् नौभिः ।

आत्त्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते ॥

प्र०—यङा तु धातौ विशेष्यमाणे, धातुना वा यङि विशेषो नास्तीत्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह—उभाविति । यङ्धात्वो परस्परेण विशेषणविशेष्यभावो नास्ति, समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुत्रपत्योरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति । तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयपतिरित्यादौ, धातोर्व्यवधानात् । ततश्च सामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थैवाऽनुवृत्तिः । आदेशवाद्याह—तथेति । यदि यङ्धात्वोः समुच्चयो न तु विशेषणविशेष्यभावस्तदा वाक्पतिशब्दे पत्युरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति वचेर्धातोः संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह—धातुप्रकरणस्येति । धातुग्रहणं नानुवर्तत इति नास्त्यतिप्रसङ्गः । आदेशवाद्याह—अवश्यमिति । 'आदेच उपदेशेऽशिती'त्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्यं धातुग्रहणमित्यर्थः ।

प्रत्ययवाद्याह—आत्वार्थमिति । एतदिति । एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः । उपदेशशब्देन—शास्त्रमुच्यते । तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्तेषामात्वं विधीयते । प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि, किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रातिपादितानि । ननु 'नौद्व्यचष्ठन्' 'गोद्व्यच'इत्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः । एवं तर्हि 'गोतो णि'दिति णित्वातिदेशाज्ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः । न ह्यात्वे गोशब्दस्य क्वचिदिति णित्वस्याऽस्ति

उ०—वृत्त्येष्यत आह—ततश्चेति । भाष्ये—धातुप्रकरणस्येति प्रकरणपदेनाऽनुवृत्तिरुच्यते । नास्त्यतिप्रसङ्ग इति । वाक्पतावित्यर्थः ।

ननु येनाननुवृत्तिरुक्ता तेनैव कथं तत्करणमुच्यतेऽतो नानेनानुवृत्तिकर्त्तव्यतोच्यते, किन्तर्हि तत्फलसम्पत्त्यर्थं व्याख्यानमेवेत्याह—एतत्प्रयोजनार्थमिति । शास्त्रमिति । करणव्युत्पत्त्येति भावः ।

एवं तर्हीति । वस्तुत उपदेशपदेनाऽज्ञातज्ञापकमुच्चारणमुच्यते, एजन्तमित्यर्थश्च शब्दरूपं विशेष्यमादाय । शब्दश्च प्रत्यासत्त्योपदेशविषय एवेति 'ढौकिने'त्यादौ न दोषः । नैवं 'नौद्व्यच' इत्यादौ, अनुवादत्वादिति तत्त्वम् । अत एवाऽग्रे—'प्रातिपदिकाना नोपदेश' इति भाष्यं सङ्गच्छते । स्वयं प्रौढयाह—

१—क्वचिन्न ।　　* आदेच उपदेशेऽशिति ६ । १ । ४५

उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्त्वमिष्यते ।
उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति ॥

एवं तर्हि 'उपदेशे' इत्युच्यते, उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥ ७८ ॥

गोत्रावयवात् ॥ ४ । १ । ७९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? 'गोत्रावयवादगोत्रार्थम्' । गोत्रावयवादित्युच्यते, अगोत्रार्थोऽयमारम्भः ।

गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ १ ॥

'गोत्रावयवादगोत्रार्थ'मिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । इहापि प्राप्नोति—आहिच्छत्री कान्यकुब्जीति† ॥ एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् ।

प्र०—प्रयोजनम् । एवं प्रत्ययपक्षोऽपि निर्दोषः । अत एव च 'क्रौड्यादिभ्यश्चे'ति पञ्चमीनिर्देशः । 'औदमेघेय'इत्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेऽपि यलोपः, ष्यङ अपत्याद्विहितत्वात्स्वार्थिकत्वादापत्यत्वादित्याहुः ॥ ७८ ॥

गोत्रा । अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात्सन्देहात्प्रश्नः—**किमर्थमिति** । पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याह—**गोत्रावयवादिति** । गोत्रावयवो गोत्रात्पृथग्भूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे चेय पञ्चमी । तेनाऽगोत्रेऽणिञोः ष्यङ् भवतीत्यर्थः । **इहापीति** । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादेषोऽर्थ इह नाश्रीयत इति भाव. ॥ इदानीमेकदेशवाच्याश्रयेणाह—**एवं तर्हीति** ।

उ०—**एवं प्रत्ययेति** । **अपत्याद्विहितत्वादिति** । अपत्यप्रत्ययान्ताद्विहितत्वादित्यर्थः । यलोपसूत्रे आपत्यशब्दस्य तन्त्रेणाऽर्थद्वयम्—अपत्ये भवस्येति, अपत्यार्थकप्रत्ययोद्देश्येन विहितस्येति चेति भावः । द्वितीये 'शेषे' इत्यण् । अस्याऽर्थस्य 'आपत्य'शब्देन स्वरसतोऽलाभादाह—**स्वार्थिकत्वाद्वेति** । इञन्तस्य स्वार्थश्चाऽपत्यमेवेति भावः । अधिकस्त्रीत्वद्योतकतासत्त्वेऽपि तत्त्वाऽक्षतेरिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु स्वार्थिकत्वेऽपि 'स्त्रिया'मिति विशेष्योक्तेः स्त्रीत्वार्थकत्वमेवाऽस्य न त्वपत्यार्थकत्वम्, अभिजिच्छब्दाद्गोत्राऽणन्तादत्यन्तस्वार्थिके यञि कस्याऽप्यर्थस्य विशिष्य द्योत्यताऽनुक्तेरविशेषात्सर्वोऽपि तद्द्योत्य इति यञोऽपत्यार्थकत्वेन ततो 'गोत्रचरणा'दिति वुञि 'आपत्यस्ये'ति यलोपसिद्धिरिति भाष्याशयः ॥ ७८ ॥

गोत्राऽवयवात् । गोत्राऽवयवाद्विहितयोरणिञोः ष्यङिति सूत्रार्थः । **अनेकार्थत्वादिति** । पृथग्भूताऽप्रधानैकदेशार्थत्वादिति भावः । नन्वेवमर्थेन पौर्वापर्याऽसम्भवात्पञ्चम्यनुपपन्नेत्यत आह—**सप्तम्यर्थे चेति** । तदनाश्रयणे बीजमप्याह-**पूर्वसूत्र इति** । ननु देवदत्ताऽवयवस्य देवदत्तत्वाऽभावेन 'गोत्रादेव गोत्राऽवयवा'दित्ययुक्तमत आह—**यथा घृतेति** ॥ सूत्रे-गोत्राऽवयवादिति—गोत्रञ्चाऽसाववयवश्चेति कर्मधारयः । तत्र

१—'उपदेश आत्त्वमित्युच्यते' पा० ।

† तत्र जातः ४ । ३ । २५ अहिच्छत्रा पञ्चालराजद्रुपदस्य राजधान्यासीद्, यामर्जुनो निर्जित्य

गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकम्[1] । सिद्धं गोत्रे पूर्वेणैव‡ ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'गुरूपोत्तमयो'रित्युच्यते‡, अगुरूपोत्तमार्थोऽयमारम्भः ।

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिः सहस्राण्यूर्ध्वरेतसामृषीणां बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः[2] प्रजनोऽभ्युपगतः । तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि, अतोऽन्ये गोत्रावयवाः, तत उत्पत्तिः प्राप्नोति, तच्चाऽनिष्टम् । तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥ कथं येभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते ?

सिद्धं तु रौढ्यादिषूपसङ्ख्यानात् ॥ ४ ॥

प्र०—यथा घृतावयवो घृतमेव गोत्रावयवोऽपि गोत्रमित्यर्थः ॥ **गोत्रादिति चेदिति** । पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात्पूर्वेणैव ष्यङ्सिद्ध इत्यर्थः । **सर्वप्रसङ्ग इति** । यथा भार्गवगोत्रस्य साधारणस्यावान्तरगोत्राणि च्यवनादीनि, तेषु ऋषिशब्देभ्यः पूर्वसूत्रेऽनार्षयोरिति ष्यङ्प्रतिषेधादनृषिशब्देभ्यो गुरूपोत्तमेभ्य एव ष्याङिष्यते न त्वगुरूपोत्तमेभ्य इति भावः । **तत्रभवतामिति** । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः ॥ **कथं येभ्य इति** । पुणिकमुखरादिभ्यः । **ये कौड्यादय**

उ०—'गोत्र'शब्देन यदि पारिभाषिकं गोत्रं तदा दोषमाह भाष्ये—**वचनमनर्थकमिति** । ननु पूर्वेण गोत्रे विधानमनेन तदवयव इति कथ वचनाऽऽनर्थक्यमत आह—**पौत्रप्रभृतीति** । भाष्ये—**अगुरूपोत्तमार्थ इति** । कस्मिंश्चिन्महागोत्रे यान्यवान्तरगोत्राणि, यथा भार्गवस्य च्यवनादीनि, तेष्वगुरूपोत्तमार्थः । (भाष्ये) **तत्र भवतां यदपत्यमिति** । साक्षाद्यदपत्यमित्यर्थः । **तानि गोत्राणीति** । गोत्रत्वेन लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः । एतदेव च तत्र-तत्र लौकिक'गोत्र'पदेनोच्यते । **अतोऽन्ये इति** । तदपत्यसन्तानरूपा अवान्तरगोत्रपदार्था इत्यर्थः । **तत इति** । अवान्तरगोत्रेभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—**यथा भार्गवेत्यादि** । प्रवराऽध्यायप्रसिद्धा द्विविधः—ऋषयोऽनृषयश्च । ऋषिशब्देनाऽत्र-मन्त्रद्रष्टारः । तत्राद्येषु न प्राप्तिरित्याह—**पूर्वसूत्र इति** । अन्त्ये आह—**अनृषीति** । **न त्विति** । एवञ्चाऽगुरूपोत्तमार्थत्वं दुष्टमिति बोध्यम् । 'ये

द्रोणाय गुरुदक्षिणाया ददौ । द्रष्टव्यं महाभारत आदिपर्वणि १३७ अ० ७७ श्लोके—

'एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता । युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥'

कान्यकुब्जः साम्प्रतं 'कन्नौज'नाम्ना प्रसिद्धः । कन्याना संघः कान्यम्, तत् कुब्जं यत्र स कान्यकुब्जः । उपाख्यानं तु रामायणे बालकाण्डे ३२ सर्गे द्रष्टव्यम् ।

१—'अनर्थकं भवति' पा० । ‡ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ४ । १ । ७८

२—गोत्रकाराश्चाष्टौ सुप्रसिद्धाः । यथाह नि० सि० वौधायनः—[1]"विश्वामित्रो [2]जमदग्निर्भरद्वाजो[3]ऽथ गोतमः[4] । [5]अत्रिर्वसिष्ठः[6] कश्यप[7] इत्येते सप्त ऋषयः, सप्तानामृषीणाम[8]गस्त्याष्टमाना यदपत्यं तद् गोत्रमिति" इति वाचस्पत्यम् ।

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'रौढ्यादिषूपसङ्ख्यानात्' । रौढ्यादिषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । के पुना रौढ्यादयः ? ये क्रौड्यादयः* ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—'सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य' इति । सिद्धमेतत् । कथम् ? कुलाख्या लोके 'गोत्रावयवा' इत्युच्यन्ते ।

अथवा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति ? यो गोत्रादवयुतः । कश्च गोत्रादवयुतः ? योऽनन्तरः—दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ॥ ७९ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्र०—इति । पूर्वाचार्यसंज्ञयैवमभिहितमित्यर्थ । कुलाख्याभ्य इति । अप्रधानवचनोऽवयवशब्द इह गृह्यते । तत्र प्रवराऽध्यायपठिताना मुख्य गोत्रत्वम् । ये त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलसंपन्ना अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्तेषामप्रधानं गोत्रत्वं, तेभ्योऽनेन ष्यङ् विधानम् पुणिकस्यापत्य गोत्र स्त्री–पौणिक्या, भौणिक्या, मौखर्येति । योऽनन्तर इति । पृथग्वाच्यवयवशब्दोऽपत्यत्वेन गोत्रसादृश्ये सति पृथग्भावोऽन्तरङ्गत्वादाश्रीयत इति जातादौ ष्यङ् न भवति—आहिच्छत्रीति । तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासा इति सर्वत्रानन्तरापत्ये ष्यङ् न भवति ॥ ७९ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

उ०—क्रौड्यादय' इत्यन्तेन ग्रन्थेन सूत्रं प्रत्याख्यातम् ।

अथ भारद्वाजीयोक्तं सूत्रप्रयोजनमाह—भारद्वाजीया इति । अप्रधानवचन इति । अप्रधानानि गोत्राणि 'गोत्राऽवयव'शब्देनोच्यन्ते । तत्र प्राधान्याऽप्राधान्ये कथमत आह- प्रवराऽध्यायेति । तेषामप्रधानमिति । अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतुत्वेन तेषा गौण गोत्रत्वम् । 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति गोत्रत्वञ्चोभयसाधारणमिति भावः । सूत्रे कर्मधारयः, सौत्रः परनिपातः । एवञ्चात्र'अगुरूपोत्तमयो'रिति नाऽनुवर्तत इत्याह—पुणिकस्येति । एवञ्चाऽगुरूपोत्तमार्थमिदमिति भावः । क्रौड्यादिपाठात्सिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यं मनसि निधायाह - भारद्वाजीयः—अथवेति । अयं भावः, एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादपत्याऽधिकारादन्यत्वेऽपि पूर्वसूत्रे गोत्रशब्देन शास्त्रीयं गृहीत्वा तद्भिन्नेऽनन्तराऽपत्यप्रत्ययान्त विध्यर्थमिदमिति । तद्ध्वनयन्नुदाहरति—दैवदत्त्येत्यादि । गोत्राऽवयवशब्देन कथमन्तराऽपत्यग्रहणमत आह—पृथग्भावेति । यथा 'ब्राह्मणात्पृथग्भूतोऽय'मित्युक्ते तत्सदृशे क्षत्रियादौ प्रथमं प्रतीतिरिति भावः । नन्वेवं सत्यतिप्रसङ्गः स्यादत आह—अभिधानलक्षणा इति । अत एव युवाऽपत्ये न दोषः । एवञ्चाऽनन्तराऽपत्ये तत्पठितमुदाहरणद्वयमेव साध्विति भावः । एवञ्च येभ्योऽनन्तराऽपत्यप्रत्ययान्तेभ्य इष्यते तानपि क्रौड्यादिषु पठित्वा इदं सूत्र त्याज्यमेवेति भाष्यमतमिति भाति ॥ ७९ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते
चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

* क्रौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८० १—'गोत्राभिमता गोत्रावयवा' पा० ।

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ४ । १ । ८२ ॥

समर्थवचनं किमर्थम् ? समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात्—उपगोरपत्यम्† । असमर्थान्मा भूत्—कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति ।

समर्थवचनमनर्थकं न ह्यसमर्थेनाऽर्थाभिधानम् ॥ १ ॥

समर्थवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम्' । 'न ह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनाऽर्थाऽभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ।

अथ प्रथमवचनं किमर्थम् ? प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमात्प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यादप्रथमान्मा भूत्—उपगोरपत्यमित्यपत्यशब्दात् ।

प्र०—**समर्थानां** । **समर्थवचनमिति** । तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयमाणसम्बन्ध्यपेक्षाया विभक्तौ विज्ञायमानायामसामर्थ्ये प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रश्नः । **समर्थादिति** । समर्थादेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । न 'तस्यापत्य'मित्यादौ लक्षणवाक्ये सम्बन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम्, इह तस्य प्रयोजनाभावात्, किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविध्यर्थं 'तस्ये'ति निर्दिष्टम्, अपत्यमिति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति—परस्परसबन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः । ऋद्धस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति, सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् ॥ **समर्थवचनमिति** । प्रत्युक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र 'कम्बल उपगोरपत्य देवदत्तस्ये'ति योऽर्थः प्रतीयते नासौ 'कम्बल औपगवो देवदत्तस्ये'ति प्रत्यये कृते, इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्यायार्थं सह ब्रूतो न चानन्वितयो सहाभिधानसम्भवः । **असमर्थशब्देना**ऽसमर्थादुत्पन्नः प्रत्यय उपचारादभिहितः । **अपत्यशब्दादिति** । अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । तथा हि—

उ०—**सामर्थानां** । **सम्बन्ध्यपेक्षायामिति** । अपत्याद्यर्थनिरूपितसम्बन्धार्थिकायामित्यर्थः । तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रथमोच्चारितात्प्रत्यय इत्यर्थाद् 'वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्ये'त्यादिव्यावृत्तिसिद्धेरिति भावः । ननु न समर्थादुत्पत्त्यर्थं वचनं, किन्त्वसमर्थादनुत्पत्त्यर्थमत आह—**समर्थादेवेति** । **इह**—लक्षणे । **तस्य**—सम्बन्धप्रतिपादनस्य । **तस्येतीति** । सर्वविशेषसङ्ग्रहाय च तच्छब्देन सामान्येनोपादानम् । पूर्वोक्तार्थकत्वेऽपि सूत्राणां 'समर्था'दित्यावश्यकमित्याह—**ऋद्धस्येति** । '**अनभिधाना**'दित्यस्य—प्रत्ययान्तेन वाक्यप्रतीयमानार्थप्रतीत्यभावादित्यर्थमुक्त्वा प्रकृतिप्रत्यययोः सहाऽभिधानाऽयोगादित्यर्थान्तरं दर्शयति—**प्रकृतिप्रत्ययौ चेति** । **प्रत्ययार्थमिति** । प्रतीयमानार्थमित्यर्थः । क्वचित्तु 'प्रत्ययार्थ'मिति पाठः । ऋद्धस्यौपगव इत्यादिवारणाय पूर्वोक्तार्थ एवावश्यक इति बोध्यम् । नन्वसमर्थेनाऽपि प्रकृत्यादिना स्वार्थाऽभिधानमस्त्येवेत्यत आह—**असमर्थशब्देनेति** । तुल्यन्यायात् 'समर्थः पदविधि'रित्यपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ।

† तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२   १—'इति' क्वचिदधिकः पाठः ।

प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनाऽर्थाभिधानम् ॥ २ ॥

'प्रथमवचनमनर्थकम्' । किं कारणम् ? 'न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम्' । न ह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याऽभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ।

अथ 'वा'वचनं किमर्थम् ? वाक्यमपि यथा स्याद्—उपगोरपत्यमिति ।

वावचने चोक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? तत्र‡ तावदुक्तम्—'वावचनानर्थक्यं च नित्यत्वात्सन' इति । इहापि वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्य । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च वृत्तिश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्द्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते । तस्मान्नाऽर्थो वावचनेन ।

अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् ? कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति[1] । किं पुनः समर्थम् ? अर्थाऽभिधाने यत्समर्थम् । किं पुनस्तत् ? कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्—सौत्थितिः वैक्षमाणिरिति ।

प्र०—यथेन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति, एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः । लक्षणवाक्यापेक्षं च प्राथम्य नियतत्वादाश्रीयते न तु विग्रहवाक्यापेक्षमनियतम्, अन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राथम्यात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात् ॥ **प्रथमवचनमिति** । दैवदत्तिरित्युक्तेऽपत्य प्रतीयते, न त्वपत्यवानित्यर्थः ॥ **इहेति** । व्यपेक्षैकार्थीभावयोरत्यन्तभेदाद्भिन्नार्थस्य वाक्यस्य वृत्त्या बाधनं न भविष्यीत्यर्थः । **कृतवर्णानुपूर्वीकमिति** । तस्यैव लोकेऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः । **सौत्थितिरिति** । विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्,

---

उ०—नन्वपत्यमित्यर्थनिर्देशान्न ततः शब्दात्प्रत्ययप्रसङ्गः, 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्यादेश्चाऽसङ्गतिः स्यादत आह—**अपत्यविशेषेति** । अपत्यशब्दादिति भाष्यस्याऽपत्यबोधकशब्दादित्यर्थः । **न त्विति** । 'उपगोरपत्यम्' 'अपत्यमुपगो'रिति द्विविधप्रयोगस्याऽपि लोके दर्शनादिति भावः । भाष्ये—**अन्यदतः संज्ञाया इति** । प्रत्ययतद्धितादिसंज्ञाया इत्यर्थः ।

भाष्ये—**अथैतत्समर्थेति** । 'समर्थः पदविधि'रित्येव सिद्धेरिति भावः । परिपूर्णस्यैव पदार्थान्तरेण सम्बन्धात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या पदविधित्वं स्पष्टमेव । भाष्ये—**अर्थाऽभिधाने यत्समर्थमिति** । अर्थबोधने यच्छक्तमित्यर्थः । **कृतवर्णाऽनुपूर्वीकं पदमिति** । अनेनाऽर्थबोधनसामर्थ्यं विशिष्टपदे एव, न तु सत्यपि शास्त्रात्प्रकृतिप्रत्ययशक्तिज्ञाने तस्य लोके बोधकत्वमिति । एवञ्च वर्णस्फोटः शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगीति सूचितम् । एवञ्च समर्थपदेनाऽपि सुबन्तादुत्पत्तिः सूचिता । तदेव 'कुत्सित'इति सूत्रे

---

‡ ३ । १ । ७ वा० ६ १—'इति' क्वचिन्न ।

अथ तद्वावचनं नैव कर्तव्यम् ? कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु वाक्यस्यानेन साधुत्वमऽन्वाख्यायते ॥ ८२ ॥

प्र०—ततश्च 'सावुस्थिति'रित्यनिष्टप्रसङ्गो 'वार्णादाङ्गं बलीय'इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्वार्णेषु कार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति। एव तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते—अस्तीयं परिभाषा 'अकृतव्यूहाः पाणिनीया' इति । तेन 'पपुषः' 'तस्थुष'इत्यादि सिद्ध भवति । अत्राऽन्तरङ्गत्वात्पूर्व कृतोऽपीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते । तत्र पपा वस् अस् इति स्थिते इट् च प्राप्नोति, सम्प्रसारणं च । तत्र संप्रसारण बलीयः, प्रतिपदविधानादिति,—तत्र कृते वलादित्वाभावादिण्नास्तीति सिद्धं 'पपुष' इति ।

वाक्यस्येति । वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थाऽभेदादैकार्थ्याद्वाक्यस्य वृत्त्या बाधः स्यात् । तथा ह्यौपगवमानयेत्युक्ते योऽर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्ते । तत्र यथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्यते सत्यामपि गावीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणार्थाभेदादेवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वावचनम् ॥ ८२ ॥

उ०—वक्ष्यति । नन्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादत आह—**वार्णादिति** । क्रमेणाऽन्वाख्याने सिद्ध्यतीदमिति शङ्कते—**नन्वन्तरङ्गत्वादिति** । 'वार्णादाङ्ग'मिति तु समानकालप्राप्तिविषयमिति भावः । न कृतो विशिष्ट ऊहः—तर्को निमित्तविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो यथा दण्डनाशेऽपि घटस्थितिः स यैस्त इत्यर्थः । तदाह—**पूर्वं कृतोऽपीत्यादि** । प्रकारान्तरेण 'पपुष' इत्यस्य सिद्धिमाह–**तत्रेत्यादि** । **प्रतिपदविधानादिति** । अनवकाशत्वाऽभावाद्बाधकत्वाऽभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तौ शीघ्रोपस्थितिकत्वेनेदमपि नियामकमिति भावः । अनेन पदस्य विभज्याऽन्वाख्याने 'अकृतव्यूह'परिभाषा विनाऽप्येतत्सिद्ध्या तस्या अनावश्यकत्वं सूचितम् । 'विषुण' इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तद्धिते तथेति भ्रमवारणाय सूत्रे न्यायसिद्धाऽर्थोऽनुवाद एव समर्थग्रहणमिति भाष्याशयः । अत एव 'सौत्थितौ पदस्य विभज्याऽन्वाख्यानेऽकृतसन्धेरपि प्रत्ययः स्या'दिति कैयटेनोक्तम् । अत एव विप्रतिषेधसूत्रे 'अन्तरङ्गं बलीय' इत्यस्य सौत्थितिर्वैलक्षमाणिरिति प्रयोजनत्वेनोक्तम् । वार्णपरिभाषा त्वनित्यत्वान्न प्रवर्तत इति तदाशयः ।

नन्वर्थभेदादेव वृत्त्या वाक्यस्य न बाधोऽत आह—**वृत्तीति** । **अवान्तरार्थभेदः**–पदजन्योपस्थितिकालिकः । वाक्येऽपत्यशब्देनाऽपत्यत्वप्रकारिकोपस्थितिः, वृत्तौ त्वणा–उपगुसम्बन्धविशिष्टस्येति भावः । उभयविधार्थाऽभेद एव बाधकत्वं मन्यमानम्प्रत्याह—**तत्र यथेति** । **वाक्यस्य निवृत्तिरित्यस्य**–तस्य साधुत्वनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अनेन समासीयमहाविभाषाऽपि कर्त्तव्येत्युक्तम्, तुल्यन्यायात् । **अधिकस्य स्त्रीत्वस्येति** । प्रवृत्तिनिमित्तादधिकस्य स्त्रीत्वस्यैवेत्यर्थः । गोशब्दस्तु पुंस्त्वसमानाधिकरणमपि गोत्वमाहेति भावः ॥ ८२ ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ४ । १ । ८३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः, न हि तत्र+ कश्चिद्दीव्यच्छब्दः पठ्यते । कस्तर्हि ? दीव्यतिशब्दः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'प्राग्दीव्यते'रिति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति ? न कर्तव्यः । दीव्यतिशब्दे दीव्यच्छब्दोऽस्ति तस्मादेषा पञ्चमी । किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते ? एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा—'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानं चोदितं* तन्न कर्तव्यं भवति ।

अथवा प्राक्शब्दोऽयं दिक्शब्दः, दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति†, तत्राऽ-

प्र०—प्राग्दीव्यतोऽण् । अयुक्त इति । प्रसिद्धन्यायकरणो युजिः । प्रसिद्धस्य च कदाचिद्विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते—न्यायेनायुक्तमिति । न हीति । दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः । अर्थानामेवावधिमत्त्वस्येष्टत्वात् । समानजातीयानामवध्यवधिमद्भावस्य सुप्रसिद्धत्वात् । समुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः । दीव्यच्छब्द इत्येकदेशेन समुदायो निर्दिश्यते । स चार्थप्रधान इत्यर्थस्याऽवधित्वं सम्पद्यते । तन्नेति । तेन पचत्वित्यादौ पदसञ्ज्ञा सिद्धा भवति ॥ अथवेति । नैवेदमनुकरणं, किं तर्ह्यर्थ एवावधित्वेन

उ०—प्राग्दीव्यतो । केनायुक्त इत्याकाङ्क्षायामाह—प्रसिद्धेति । न तु जीवत्यादौ प्राणादिवद्धात्वर्थेऽन्तर्भूतः । तदेव ध्वनयन्नाह—प्रसिद्धस्य चेति । ननु तदेकदेश'दीव्य'च्छब्दमनुकृत्य निर्देशोऽत आह—दीव्यतिशब्देति । समानजातीयेति । अवधिमत्त्वमर्थानामेवेष्टमित्यवधिरप्यर्थ एवेति भावः । नन्वेकदेशदीव्यदर्थस्यैवाऽवधित्वमस्त्वत आह—समुदाये चेति । एकदेशस्य समुदायस्वरूपनिष्पादकतया कथमपि नाऽर्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ।

निर्दिश्यत इति । समुदायार्थो बोध्यत इत्यर्थः । एकदेशविकृतस्याऽन्यत्वाऽभावादिति भावः । स च—समुदायश्च । अर्थप्रधान इत्ययमेकदेशोऽप्यर्थप्रधान इति तात्पर्यम् ॥ तदाह—भाष्ये—विकृतनिर्देश इत्यादिना । इकाराऽभावरूपविकारेण निर्देश इत्यर्थः । भवत्येषेति । एवञ्चैकदेशविकृतोऽप्यर्थबोधक इति भावः । अनन्यवदित्यस्याऽन्यवन्नेत्यर्थः । तत्राऽन्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वनिषेधः सुतराम् । एतेन 'एकदेशविकृतन्यायोऽपि स्थानषष्ठीनिर्दिष्ट एवे'त्यपास्तम् ॥ भाष्ये—अथवा प्राक्शब्दोऽयमिति । यद्यप्याद्यपक्षेऽपि दिक्शब्द एवाऽयं, तथापि प्रथमासामानाधिकरण्याऽभावबोधनायेदम् । अयं हि सूत्रे प्रथमान्तः सम्भाव्यते । तेन तु न सामानाधिकरण्यमिति भावः । एवञ्च प्रसज्यप्रतिषेधे शतृसम्भवः । पर्युदासस्य न्याय्यत्वदयं पन्था एकदेशिनः । नैवेदमनुकरणमिति । नैकदेशोच्चारणमित्यर्थः । अनूच्चारितस्य—नाऽन्तरीयकतयोच्चारितस्य,—

+ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४ । ४ । २

* एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् १ । १ । ५६ वा० ६ पृ० ४०८

† अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते २ । ३ । २९

प्रथमासमानाधिकरण इति [कृत्वा[1]] शता भविष्यति‡ ।

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ?

प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात्, योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । 'अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ'* इति योगे योग उपतिष्ठते ।

अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण् प्राप्नोति । 'अत इञ्' [४ । १ । ९५] अण्चेत्यणपि प्राप्नोति ।

तस्मात्प्राग्वचनम् ॥ ३ ॥

तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ।

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते—प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति, आहोस्वित्प्राग्दीव्यतो येऽर्था' इति । किं चातः ? यदि विज्ञायते 'प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय' इति, स एव दोषोऽपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते 'प्राग्दीव्यतो

प्र०—निर्दिश्यते । तत्र दिवेर्लटि कृते—'अर्था'दित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाऽप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात् प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्वा लट शत्रादेशः कृत इत्यर्थ ।

अथेति । एकदेशाक्षेपद्वारेण 'प्राग्दीव्यत'इति समुदाय आक्षिप्तः । अणित्येव वक्तव्यमधिकारार्थमिति मत्वा **प्रश्नः** । **सकृद्विधानार्थमिति** । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तान् सर्वानपेक्ष्याऽनेनाणप्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः । **विहितो यथा स्यादिति** । सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथा स्यादित्यर्थ । अण्चेति प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यान्न तु बाध्यबाधकभावः । **स एव**

उ०—**करणमुच्चारणमित्यन्तरार्थः** । **शब्दमात्रतात्पर्यकत्वाऽभावेन मुख्याऽनुकरणत्वाऽभावात्** । **अर्थ एवेति** । अविकृतस्वबोधकपदबोध्योऽर्थ एवेत्यर्थ । ननु अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याऽभावात्कथ शतेत्यत आह—**तत्रेति** । **निषेधाद्वेति** । प्रसज्यप्रतिषेध इति भाव । प्रयुक्तेनैव सामानाधिकरण्यम्भवतीत्याद्योऽयुक्त इति बोध्यम् ।

नन्वेव प्रतियोगमणित्यस्य कर्तव्यतया गौरवमत आह—**अणित्येवेति** । **अणप्रत्ययः सकृद्विधीयत इति** । सर्वेष्वर्थबोधकवाक्येष्वणप्रत्ययसम्बन्धः सकृद्बोध्यत इत्यर्थः । विहितशब्दे पौनरुक्त्यं वारयति—**सर्वेष्वर्थेष्विति** । सकृदुच्चारितः सर्वेष्वर्थवाक्येषु विहितो यथा स्यादिति भाष्याऽन्तरार्थः । अन्यथा सर्वत्रार्थ-

१—क्वचिन्न ।   ‡ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३ । २ । १२४

* १ । ३ । ११ वा० १ पृ० २२८

येऽर्था' इति, न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञ्—अणं बाधते ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

'प्राग्दीव्यतो येऽर्था' इति विज्ञायते । कुत एतत् ? तथा ह्ययं प्राधान्येनाऽर्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा [हि[1]] बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते, ततो यां कांचिदेवाऽवधित्वेनोपाददीत[2] ।

अथवा पुनरस्तु 'प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय' इति । ननु चोक्तम्—'अपवादविषयेऽप्रसङ्ग' इति ।

न वा क्वचिद्वावचनात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? क्वचिद्वावचनात् । यदयं क्वचिद्वावचनं करोति 'पीलाया वा' [४ । १ । ११८] 'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' [४ । २ । १९] इति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नापवादविषयेऽण्भवती'ति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तम्—'अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽप्रसङ्ग' इति । नैष दोषः । परिहृतमेतत्—'न वा क्वचिद्वावचना'दिति ।

प्र०—दोष इति । सर्वाश्चेत्प्रकृतय इहापेक्ष्यन्ते तदैकविषयत्वादण इञादीना च बाध्यबाधकभावो न स्यात् । समानेऽर्थ इति । अर्थापेक्षणे मत्वर्थेष्विदमणिञ्विधानमिति प्रकृत्यन्तरे सावकाशोऽण्प्रत्यय एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानेनेञादिना तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः । तथा हीति । यज्जातीयोऽवधिस्तज्जातीयोऽवधिमानिति भावः । प्राधान्येनेति । तात्पर्येणेत्यर्थ । यां काञ्चिदिति । 'प्राक्कुलत्थादण्' इति वक्तव्य स्यादित्यर्थः । पीलाया वेति । सूत्रमप्येतदनारम्भणीय स्यात्, द्व्यच इत्यनेनैव ढकः सिद्धत्वात्, अनेनाप्यणः । उदश्वित इति । 'उदश्वित' इत्येव

उ०—बोधकवाक्येऽण्त्युच्चार्य स्यादित्याह–योगे योग इति । सर्वाश्चेदिति । प्राग्दीव्यतः प्रकृतिष्वणित्येतत्सम्बध्यत इत्यर्थ इति भावः । भाष्ये—समानेऽर्थ इति–समानशब्द एकपर्यायः । ननु 'अर्थं प्रतिनिर्दिशती'त्येव सिद्धे 'प्राधान्येने'त्यधिकमत आह—तात्पर्येणेति । तद्ग्राहकमाह—भाष्ये–यां काञ्चिदिति । स्पष्टप्रतिपत्तय इत्याशयः । एवञ्चाऽवधिजातीय एवाऽवधिमानुचित इति अर्था एवावधिमन्त इति तात्पर्यम् । सूत्रमपीति । न केवलं 'वा'वचनमेवेत्यर्थः । मात्रागौरवेऽपि प्रतिपत्तिलाघ-

१–क्वचिन्न । २–'निमित्तत्वेन' पा० ।

किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते न 'प्राक्ठक' इत्येवोच्येत† ? एतज्ज्ञापयत्यर्थेष्वयं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? प्रकृतिविशेषादुत्पाद्यमान इञ्—अणं बाधते ॥ ८३ ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ४ । १ । ८५ ॥

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वाक्—वाच्यः । वाक् ॥ मति—मात्यः । मति ॥ पितृमत्—पैतृमत्यः ।

पृथिव्या ञाऽञौ ॥ २ ॥

पृथिव्या ञाऽञौ वक्तव्यौ । पार्थिवा पार्थिवी‡ ।

देवस्य यञञौ ॥ ३ ॥

देवस्य यञञौ वक्तव्यौ । दैव्यम् दैवम् ।

बहिषष्टिलोपश्च यञ्च ॥ ४ ॥

बहिषष्टिलोपश्च यञ्च वक्तव्यः । बहिर्भवो बाह्यः ।

ईकक् च ॥ ५ ॥

ईकक्च वक्तव्यः । बाहीकः* ।

प्र०—ठग्विधानाय कर्तव्य स्यादनेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थ । न प्राक् ठक इति । यद्यपीहानेक ठग्ग्रहणमस्ति तथापि व्याख्यानात् 'प्राग्वहतेष्ठ'गित्ययमेवावधित्वेन ग्रहीष्यते । एतदिति । एव हि स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति ज्ञापकाश्रयणमन्तरेणैवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

दित्यदित्या । अणपवादो ण्य. । वाङ्मतीति । कुर्वादिषु मतिपितृमच्छब्दयोरपत्यार्थे भाषायामपि ण्यविधानार्थः पाठ । अनेन तु च्छन्दसि सर्वेपु प्राग्दीव्यतीयेपु ण्यविधि । बहिष इति । टिलोपवचनम'व्ययाना भमात्रे टिलोप'इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, तेनारातीय इत्येवमादि

उ०—वाय तथा निर्देश इति भाष्यार्थ इत्याह— एवं हीति ॥ ८३ ॥

दित्यदित्या । प्राग्दीव्यतोऽर्थबोधकेष्विदमधिक्रियत इत्यादिप्रकारेणैषामप्यधिकारत्वं बोध्यम् । तेष्वयं भवतीति विधायकत्वमेवेत्यन्ये । ननु सत्युपसङ्ख्याने कुर्वादौ मतिपितृमतो पाठो व्यर्थः स्यादत आह— कुर्वादिष्विति । नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह—अनेन त्विति । नन्वव्ययानामित्येव सिद्धेष्टिलोपविधानं व्यर्थमत आह—टिलोपेति । आरातीय इति प्रयोगो'ऽव्ययात्यप्'सूत्रे भाष्ये ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रति-

---

† प्राग्वहतेष्ठक् ४ । ४ । १   ‡ टिड्ढाणञ्...करपः ४ । १ । १५   * कितः ६।१।१६५

ईकञ् छन्दसि ॥ ६ ॥

ईकञ्छन्दसि वक्तव्यः+ । बाहीकमस्तु भद्रं वः ।

स्थाम्नोऽकारः ॥ ७ ॥

स्थाम्नोऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्थामः* ।

लोम्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ ८ ॥

लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । उडुलोमाः शरलोमाः । बहुष्विति किमर्थम् ? औडुलोमिः शारलोमिः ।

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ ९ ॥

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः । गवि भवं गव्यम् । गोरिदं गव्यम् । गोः

प्र०—सिद्ध भवति । **स्थाम्न इति** । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तदन्तस्य ग्रहण, न केवलस्य । **अश्वत्थाम इति** । अश्वस्येव स्थाम-बल-यस्येति बहुव्रीहिः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । अपत्यादावर्थेऽकारप्रत्यय । 'नस्तद्धित' इति टिलोपः । **उडुलोमा इति** । बाह्वादिषु लोमन्छब्दस्य पाठादिञि प्राप्तेऽकारो विधीयते । केचिदाहुरिञ्यपि कृते तस्य 'बह्वच इञः प्राच्यभरते'ष्विति लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'स्वादि'ष्विति पदसञ्ज्ञाया नलोपेन सिद्धं रूपम् । भसञ्ज्ञा तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति, 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति ङौ नलोपनिषेधाद्वा । तदेतदयुक्तम् । प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र लुगभावात् । किं चोडुलोमैरुडुलोमेभ्य एवमादौ सुब्विधौ नलोपस्याऽसिद्धत्वादैसादि न स्यात् । 'न लुमताङ्गस्ये'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वा पदसञ्ज्ञाया अभावः । यथा काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिन 'इत्यत्र 'प्रोक्ताल्लु'गित्यणो लुकि कृते नलोपो न भवति, एवमिहापि न स्यात् । **सर्वत्रेति** । नापत्य एव । यद्वा प्राग्दीव्यतीये, अन्यत्र च । तेन गवा चरति गव्य इत्यपि भवतीति केचिदाहु । अजादिप्रसङ्ग इति किम् ? गोभ्यो हेतुभ्य आगत गोरूप्यम्, गोमयम् ।

उ०—षेधादाह—**भाष्येति** । यद्यपि बलवाचिनः स्थामशब्दस्याऽपत्येन न योगस्तथापि जातादिना योगः सम्भवतीत्येवमुक्तम् । वार्तिके प्रातिपदिकं विशेष्यमादाय तदन्तविधि । 'ग्रहणवते'त्यादिनिषेधाऽप्रवृत्तिर्भाष्योदाहरणात् । 'उगिद्वर्णग्रहणवर्ज'मित्यत्रेदमप्युपलक्षणीयमिति भावः । **लोमन्शब्दस्येति** । अत्र लोम्नोऽपत्येन योगाऽभावात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । ननु भत्वेन बाधात्कथं पदत्वमत आह—**भसंज्ञा त्विति** । ननु यन्निमित्तको नलोपः प्रत्यासत्त्या तन्निमित्तके सुब्विधावेवाऽसिद्धत्वादैसादि परिहर्तुं शक्यमत आह—**न लुमतेति** । **अणो लुकीति** । न चाऽन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपो दुर्वारः, तद्विषयताबलात्प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तेभ्यः सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवाऽध्येत्रादिप्रत्ययस्वीकारेणाऽदोषात् । प्रकृते त्वन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वस्य सत्त्वेन 'प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्रे'त्याद्यसमाधिरेव युक्त इति ध्येयम् ।

प्राग्दीव्यतीयेषु पाठादेव नाऽपत्य एवेति सिद्धमत आह-**यद्वेति** । तदनुवाद एव 'सर्वत्रेती'ति

+ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १९७ * नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४

स्वं गव्यम् । गौर्देवताऽस्य स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः ।

ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥

ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । ण्यादीनामवकाशः—दितिर्देवताऽस्य दैत्यः । [अदितिर्देवतास्य आदित्यः ।] अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्याऽवकाशः—दुलेरपत्यं दौलेयः बालेयः† । इहोभयं प्राप्नोति—दितेरपत्यं दैत्यः । [अदितेरादित्यः ।]

अपरस्याऽर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्याऽवकाशः—'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' [४ । २ । ४७] आपूपिकम् शाष्कुलिकम् । ण्यादीनामवकाशः—बार्हस्पत्यम् प्राजापत्यम् । इहोभयं प्राप्नोति—वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । ण्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः‡ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोरिति[२] ॥ ८५ ॥

प्र०—ण्यादय इति । ण्यादयो येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽण एवापवादाः । ढगादिभिरणपवादैस्तु सह संप्रधारणाया परत्वात्त एव स्युरिति वार्तिकारम्भः । अर्थविशेषो लक्षणं निमित्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः । यस्त्वर्थसामान्यलक्षणोऽणपवादस्स परत्वाद्भवति, उष्ट्रपतिर्नाम पत्त्रं तस्येदमौष्ट्रपतम् । 'पत्त्राध्वर्युपरिषदश्चे'त्यञ् भवति, न तु ण्य ।

बार्हस्पत्यमिति । बृहस्पतिर्देवता अस्येति ण्य । दितिवनस्पतिभ्यामिति । 'इतश्चानिञ' इति दितेर्ढक् न भवति । वनस्पते'रचित्तहस्तिधेनोष्ठ'गिति ठक् न भवति ॥ ८५ ॥

उ०—तत्त्वम् ॥ ननु ण्यादीनामितराऽपवादत्वात्कथं विप्रतिषेधोऽत आह–ण्यादय इति । यस्त्वर्थसामान्येति । 'तस्येद'मिति सामान्येन विधानादिति भाव । न च 'पत्त्राद्वाह्ये' इत्युक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षण इति वाच्य, सामान्यशब्देनैव तस्य विशेषस्याऽपि सङ्ग्रहात् । विशेषलक्षणत्वञ्च विशेषशब्देन बोधितार्थकप्रत्ययत्वमिति भावः । इतश्चेति । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोर्ण्य एवेष्टः, न तु प्रत्ययान्तरमिति भाष्यार्थ इति भावः । दितिशब्देन भाष्येऽदितिरप्युपलक्षणीय. । एतेन दैतेयाऽऽदितेयौ भगवतो नेष्टाविति प्रतीयते । ङीषन्ताभ्यामपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ण्य एवेति भाति ॥ ८५ ॥

१–कीलहार्नसंस्करणे इदं नास्ति ।
† इतश्चानिञः ४ । १ । १२२
‡ विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २
२–'इति' क्वचिन्न ।

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । ८६ ॥

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ १ ॥

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रैष्मम् । अच्छन्दसीति किम् ? त्रिष्टुब्ग्रैष्मी ।

यद्यच्छन्दसीत्युच्यते, 'ग्रैष्मावेतौ मासौ' अत्र न प्राप्नोति । अच्छन्दसीत्युच्यते, नैतच्छन्दः समीक्षितं—काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकं वा । किं तर्हि ? प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । 'न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवती'ति ॥ ८६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ४ । १ । ८७ ॥

किमर्थं नञ्स्नञावुच्येते, न नञेवोच्येत ? का रूपसिद्धिः ? पौंस्नम् । पुंसिति सकारान्तः, नञ्शब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । 'सयोगान्तस्य लोपः' [८ । २ । २३] इति लोपः प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नैवाऽर्थो नञा, नापि स्नञा । अञ् प्रकृतः* सोऽनुवर्तिष्यते, नकार-

प्र०—उत्सा । ग्रीष्मादिति । छन्द.शब्देनेह वृत्तमुच्यते । तस्मिन्नभिधेयेऽञः प्रतिषेधादणेव भवति । त्रिष्टुबिति । ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण् । यदा तु ग्रीष्मे भवेति शेषार्थविवक्षा तदा तु शैषिको ऋत्वण्सिद्ध एव । न चाऽञा शैषिकस्य बाधप्रसङ्गोऽर्थविशेषलक्षणाना तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययाना ण्यादिभिर्बाधनात् । ऋत्वण्तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादञो बाधक । यथा हि 'कालाट्ठञ्'अणोऽपवाद', ठञोऽपि ऋत्वण् । ग्रैष्मावेताविति । शेषलक्षणादर्थादन्यत्र बोद्धव्यम् । शेषे तु ऋत्वणा भाव्यमित्युक्तम् ॥ ८६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम् । लोपः प्राप्नोतीति । तत्र कर्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनुस्वारस्याऽसिद्धत्वादनुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य प्रत्याहारे द्रष्टव्यत्वात्सयोगान्तत्वादिति भाव । अञ् प्रकृत

उ०—उत्सादिभ्यो । वृत्तमिति । यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः । ननु 'ण्यादयोऽर्थविशेषे'ति पूर्वविप्रतिषेधेन ऋत्वणोऽप्यञ्बाधकः स्यादत आह—न चाञेति । अर्थविशेषलक्षणत्व, तुल्यकक्षत्वञ्च बाधे निमित्त', तत्र ऋत्वणः शेषमात्रे विधानादाद्यं नास्ति । द्वितीयमपि नेत्याह—ऋत्वणिति ॥ ८६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां । ननु अनुस्वारस्याऽच्त्वात्सस्य संयोगान्तत्वाऽभावोऽत आह—तत्र कर्तव्य इति । प्रत्याहारे—शर्प्रत्याहारे । 'स एव दोष'इत्येवकाराऽसङ्गतिं शङ्कते—ननु चेति । अकृतं—लोपादि । नन्वेवं

१—'किमर्थम्' पा० । २—विवक्षितं' पा० ।
३—'इति' पा० । * उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६

श्चागमो वक्तव्यः । अथ नकारागमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यते, आहोस्वित्परादिः ? किं चातः ? यदि पूर्वान्तः 'स्त्रैणाः' बहुषु लोपः प्राप्नोति† । स्त्रैणानां सङ्घः 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' [४ । ३ । १२७] इत्यण्प्राप्नोति । अथ परादिः 'पौंस्नम्' स एव दोषः संयोगान्तलोपः प्राप्नोति ।

अस्तु पूर्वान्तः । कथं स्त्रैणाः, स्त्रैणानां सङ्घ इति ? उभयत्र‡ लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं, न चेदं लौकिकं गोत्रम् । ईकारस्तर्हि प्राप्नोति+ । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम्, स्त्रैणी पौंस्नीत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति—'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यान'मिति । टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति× । नुग्वचनान्न भविष्यति । भवेदिह नुग्वचनान्न स्यात्स्त्रैणमिति । इह तु खलु पौंस्नमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति ।

तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ ।

प्र०—इति । तत्र भत्वात्पदत्वाभावात्संयोगान्तलोपाऽप्रसङ्ग । बहुषु लोप इति । 'यञञोश्चे'त्यनेन । अथ परादिरिति । परादौ नशब्द सपद्यन इत्यङ्कार्याभावः ।

ननु च तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्परादावपि नकारेऽङ्कृत प्राप्नोति । एवं तर्हि अभ्यासावञित्याश्रयणाददोष इति मन्यते । पररूपं च शकन्ध्वादित्वात्सौत्रत्वाद्वा निर्देशस्य भवति । उभयत्रेति । 'यञञोश्चे'त्यत्र 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यनुवर्तते । 'सङ्घाङ्के'त्यत्रापि 'गोत्रचरणाद्वु'ञित्यत. । ऋषिप्रजनश्च लोके 'गोत्र'मित्युच्यते । स्त्री च नर्षिर्नापि पु शब्दवाच्यं सामान्यमिति भावः । टिलोपस्तर्हीति । 'प्रकृत्यैका'जित्यत्रेष्ठेमेय-स्वित्यनुवर्तनात्प्रकृतिभावो नास्ति । इह तु खल्विति । 'य विधि प्रती'ति 'यस्य तु विधे'रिति च न्यायाभ्यामित्यर्थः । ननु च स्त्रीशब्दस्यापि

उ०—सवर्णदीर्घः स्यादत आह–पररूपञ्चेति । ऋषिप्रजन इति । प्रवराऽध्यायप्रसिद्ध इत्यर्थः । तस्यैव लोके गोत्रत्वेन व्यवहारात् । 'गोत्राऽवयवा'दिति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । नापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति । 'ऋषि'रिति शेषः । भाष्ये—इष्टमेवैतदिति । न च गोत्राऽपत्यस्त्रियामञन्तत्वे शार्ङ्गरवादिङीन्, नञाद्यन्तत्वे जातिलक्षणङीष्, ङीपः परत्वादिति स्वरे विशेष इति वाच्यं, जातिलक्षणेऽपि ऋषिप्रजनस्यैव गोत्रस्य ग्रहणात् । 'अवन्ती'त्यादौ तु तदारोपेण जातिकार्यमित्यदोषात् । न च द्वयोः स्त्रियोर्भवो द्वैस्त्रीण इत्यादौ द्विगोर्लुगापत्तिः प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावेन तादृशप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् । भाष्ये—नुग्वचनादिति । 'यस्येति'-लोपेनैव सिद्धे नुग्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः ।

† यञञोश्च २ । ४ । ६४
‡ यञञोश्च २ । ४ । ६४; सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ४ । ३ । १२७
+ टिड्ढाणञ्......क्वरपः ४ । १ । १५ × नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४

अथेमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनात्, आहोस्वित्प्राग्वतेः† ? कश्चात्र विशेषः ?

नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः—स्त्रीवत् पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते, तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'वतेः प्रा'गिति वक्ष्यामि ।

वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥

वतेः प्रागिति चेद्भाव‡ उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्—स्त्रीभावः स्त्रैणम्, पुंभावः पौंस्नमिति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेध' इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति, यदयं 'स्त्रियाः पुंव'दिति× निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ ८७ ॥

प्र०—नुगेव लोपनिमित्तम्, अन्यथा श्रीर्देवता अस्येति श्रायमित्यादाविव यस्येति लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । पौंस्ने दोषप्रसङ्गाद्वा स्त्रैणे नाकारि सूक्ष्मेक्षा । वत्यर्थ इति । प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वतेर्बाधकौ प्राप्नुत इति भावः । योगापेक्षमिति । अयं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तते इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । त्वतलोस्तु नञ्स्नञ्भ्यां समावेशाय 'आ च त्वा'दित्यत्र यत्नः करिष्यते । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता, पुंस्त्वं पुंस्तेत्यपि भवति ॥ ८७ ॥

उ०—सूक्ष्मेक्षेति । परे तु एतद्भाष्यप्रामाण्याद्वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोपो बलीयान् । श्रायमिति यदि प्रामाणिकं तदा वर्णव्यत्ययेन साधु । लोके तु 'श्रम्' इत्येव साधु । 'नाऽग्लोपी'ति सूत्रेऽगिति प्रत्याहारग्रहणेन सामान्यत एव वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वज्ञापनाच्च, 'कसोमाट्ट्य'णिति सिद्धे 'कस्ये'दितीत्त्वविधानाच्चेत्याहुः । नन्वकारसहितनगागम एवास्तु, तत्र 'यस्येति'लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाट्टिलोपाऽप्राप्तेरिति चेन्न; असन्देहाय प्रतिपत्तिलाघवाय च तथोक्तेः, तादृशागमस्याऽदृष्टत्वाच्चेत्याहुः । ननु 'प्राग्भवना'दित्युक्तेर्भावे नञ्स्नञौ सिद्धौ, परन्तु ताभ्यां त्वतलोर्बाधात्तौ न स्यातामत आह—त्वतलोस्त्विति ॥ ८७ ॥

---

† धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५ । २ । १; तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५ । १ । ११५

‡ तस्य भावस्त्वतलौ ५ । १ । ११९ × स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्काद ''प्रियादिषु ६।३।३४

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ४ । १ । ८८ ॥

इह कस्मान्न भवति—त्रैविद्यः पाञ्चनदः षाट्कुल इति ? इह तावत्त्रैविद्य इति नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति । कथं तर्हि ? त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति ।

इहापि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । कथं तर्हि ? पञ्चानां नदानां समाहारः पञ्चनदम्*, पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति ।

षाट्कुल इति नैवं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः षाट्कुल इति । कथं तर्हि ? षण्णां कुलं षट्कुलम्, षट्कुले भवः षाट्कुल इत ।

अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पञ्चगर्गरूप्यम् पञ्चगर्गमयम्† ।

प्र०—द्विगोर्लुग । **त्रैविद्य इति ।** द्विगोरत्राऽण् प्रत्यय इति मन्यते । **त्र्यवयवेति ।** विद्यात्रयरूपस्य समुदायस्य त्रिविद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदो नास्ति । अव्ययविकन्यायाच्च द्विगुभाव । **पञ्चनदमिति ।** 'नदीभिश्चे'ति समाहारेऽव्ययीभावः । 'कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया' इत्यच्समासान्तः । **षण्णामिति ।** आदिपुरुषाणा कुलमिति कुलसामान्यस्य विवक्षितत्वान्न एवार्थ षट्सु कुलेषु भव इति स एव षण्णा कुले भव इतीति भावः । **पञ्चगर्गरूप्यमिति ।** पञ्चभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः । ततो रूप्यमयटौ ।

उ०—**द्विगोर्लुग ।** **द्विगोरत्रेति ।** तिस्रो विद्या अधीत इति विग्रह इति भावः । ननु 'त्र्यवयवे'ति विग्रहे 'विद्यात्रयमधीते' इत्यर्थाऽसम्प्रत्ययादर्थभेदोऽत आह—**विद्यात्रयरूपस्येति ।** नन्वेवमपि यदा तद्धितार्थे द्विगुस्तदा त्रिविद्य इति स्यादत आह—**अव्ययविकेति ।** ननु पञ्चनदात्समाहारद्विगोः 'तद्धिते'ति लुक्स्यादत आह—**नदीभिश्चेति ।** **सङ्ख्यापूर्वाया इतीति ।** तत्र 'भूमे'रित्यवयुत्याऽनुवादः, 'अच्प्रत्यन्ववे'ति योगविभागसिद्धत्वादिति भावः । योगविभागाऽभावे तु पृषोदरादित्वादुत्तरपदान्तस्याऽकारादेशः पञ्चनाभवदित्यन्ये ।

कुलपदस्य समूहपरत्वभ्रमवारणाय—'षण्णा'मित्यस्य व्याख्या—**आदिपुरुषाणामिति ।** कुलं—सन्तानसमूहः । नन्वेवमादिपुरुषभेदेन कुलभेदात्कुलानीति युक्तमत आह—**कुलसामान्यस्येति ।** एवञ्च विग्रहद्वयेऽपि नाऽर्थभेद इत्याह—**स एवेति ।** **ततो रूप्येति ।** 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य' 'मयट् च' इति विहितौ । नन्वजादिग्रहणे 'द्विरथ' इत्यत्र 'तस्येद'मित्यधिकारविहितयतोऽपि लुक्—'येन विधिः' 'तदन्ता'इती'ति सूत्रस्थभाष्यसंमतो न सिध्येदिति चेन्न; 'अजादिग्रहणं कर्त्तव्य'मिति भाष्यस्य—उत्तरसूत्रादचीत्यपकृष्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं, तेन हलादेरपि कस्यचिल्लुगिति तात्पर्येणाऽदोषात् ।

भाष्ये—**द्विगुनिमित्तं य इति ।** यद्यप्युत्तरवार्त्तिके 'अतन्निमित्ता'दिति पञ्चमीदर्शनेन तन्निमित्तग्रहणेनापि पञ्चम्यन्तमत एवाऽग्रे तन्निमित्तपदे समासविकल्पशङ्कापरभाष्ये पञ्चम्यन्तत्वं दृश्यते, तथापि तत्र

---

* नदीभिश्च २ । १ । २०　　† हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या रूप्यः, मयट् च ४ । ३ । ८१; ८२

द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥ १ ॥

द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति‡ ।

अर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ॥ २ ॥

अर्थविशेषाऽसंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् ।

अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते—तस्य निमित्तं तन्निमित्तम्, तन्निमित्तादिति, आहोस्वित्स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्तादिति । किं चातः ? यदि विज्ञायते 'तस्य निमित्तं तन्निमित्तम्, तन्निमित्ता'दिति, क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति पञ्चकपालस्येदं खण्डमिति । अथ विज्ञायते 'स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता'दिति, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

'स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता'दिति विज्ञायते । कुत एतत् ?

प्र०—**द्विगुनिमित्तमिति** । द्विगोर्निमित्तमिति षष्ठीसमासः । क्वचिद्द 'द्विगुनिमित्त' इति पाठः । तत्र द्विगोर्निमित्त यस्मिंस्तद्धिते तदीयो योऽर्थ स द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयम् । **पञ्चकपालस्येति** । पञ्चसु कपालेषु सस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगु । ततोऽण् । तस्यानेन लुक् । पुनस्तस्येदमित्यण् । तस्य द्विगु' प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः ॥ **अर्थविशेषाऽसंप्रत्यय इति** । तद्धितहेतुकाद्द द्विगोर्लुकि योऽर्थः प्रतीयते स एवाऽतद्धितहेतुकादपि यदीत्यर्थः । समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थ इति द्विगुना समानार्थ इति तत इद लुग्विधानम् । **तस्येति** । तद्धितस्य । **स निमित्तमिति** । स तद्धितोऽर्थद्वारेण निमित्तं यस्येत्यर्थः । **यदयमिति** । पञ्चक-

उ०—बहुव्रीहिं सिद्धान्तमभिप्रेत्य फलितार्थकथनमिदं तदाह—**षष्ठीसमास इति** । बहुव्रीहौ सर्वस्याऽपि द्विगोर्विहितस्य द्विगुनिमित्तत्वेन पाञ्चकपालादावपि लुगापत्तेस्तन्निमित्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तिर्नपुंसकत्वाऽनापत्तिश्चेति भावः । निमित्तपदार्थमाह—**तदीयो य इति** । **स इति** । तद्धित इत्यर्थः । सर्वस्याऽप्यर्थवत्त्वादर्थविशेषाऽसम्प्रत्यय इत्यनुपपन्नमत आह—**तद्धितहेतुकादिति** । **अतद्धितेति** । समाहारद्विगोरित्यर्थः । 'समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थद्विगुने'ति पाठः । समाहारद्विगुप्रकृतिकतद्धितान्तश्च-तद्धितार्थद्विगुप्रकृतिकतद्धितान्तेन समानार्थमित्यर्थः । **तस्येति** तच्छब्देन यदि द्विगुः परामृश्यते, तदा द्विगुनिमित्ताद्द्विगोरित्यर्थः स्यात्स चाऽयुक्त इत्यत आह—**तद्धितस्येति** । तस्माद्विधीयमानत्वेन द्विगोस्तद्धितनिमित्तत्वमिति भावः । नन्वानन्तर्यादिनि-

‡संस्कृतं भक्षाः ४ । २ । १६, तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २ । १ । ५१; तस्येदम् ४ । ३ । १२०, द्विगोर्लुगनपत्ये ४ । १ । ८८ ।

यदयमाह—'अर्थविशेषाऽसंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी'ति ।

तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि ? संम्बन्धषष्ठी[1]—द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । किं च द्विगोस्तद्धितः ? निमित्तम् । यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति ? प्रत्यये ।

इदं तर्हि वक्तव्यम्—'अर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमितादपी'ति ? एतच्च न वक्तव्यम् । इहाऽस्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपालः दशकपाल इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहो-ऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविक[2]न्यायेन । तद्यथा,—'अवेर्मांस'मिति विगृह्य 'अविक'शब्दादुत्पत्तिर्भवति 'आविक'मिति । एवं 'पञ्चसु कपालेषु संस्कृत' इति विगृह्य 'पञ्चकपाल'इति भविष्यति, 'पञ्चकपाल्यां संस्कृत' इति विगृह्य वाक्यमेव[3] ।

प्र०—पाल्या सस्कृत इत्यत्रापि तद्धितस्य निमित्त द्विगुरिति कि द्वितीयवार्त्तिकारम्भेण । किञ्च तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्याभावादनर्थक स्यात् ।। निमित्तमिति । निमित्तनिमित्तिभावलक्षणस्य सबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्स एवाश्रीयते न तु पौर्वापर्यलक्षण. । पौर्वापर्यस्य च पञ्चम्या लाभात्षष्ठ-घाश्रयणमनर्थकं स्यात् । अव्यविकन्यायेनेति । अव्यविकशब्दयोर्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः । क्वचि-दविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्र च दृष्टान्ततत्त्वेनोपन्यासः । अविः—अविकन्यायेन—तद्द्वारेण—यथा प्रत्ययमुत्पादयति न तु स्वयं तथाऽयमपीत्यर्थः । अथवाऽविरित्यस्य विभक्तयन्तस्यानुकरण-मविरिति । ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्या द्वन्द्वान्तर्भावाल्लोपः, न तु पूर्वस्याः, अनुकरणत्वात्सुप्त्वाभावात् । यथाऽस्यवामीयमिति षष्ठ्या लुगभावः । अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम् । एवमिति । पञ्चकपालीशब्दात्त्वनभिधानात्तद्धिता-

उ०—रूपितस्याऽपि सम्बन्धस्य सत्त्वात्कथं तल्लाभोऽत आह-निमित्तेति । हेत्वन्तरमप्याह-पौर्वापर्यस्य चेति । अयमभ्युच्चयः ।। यो न्याय इति । अविशब्देन विग्रह एव, अविकशब्दात्प्रत्ययः, तेन विग्रहश्चेति तयो-र्न्यायः । तद्द्वारेण-अविकद्वारेण । अयमेव न्यायशब्दार्थ इति भावः ।

अत्र पक्षे 'यथा तथे'त्यध्याहारगौरवमत' पक्षान्तरमाह—अथवेति । अत्राऽयमर्थः-'अवि'रित्ये-तत्पदम्, 'अविक'इति च तयोर्मध्ये विकारादिप्रत्ययः कनन्तादेव, न तु केवलादिति न्यायस्तेनेति । भाष्ये—विगृह्याऽविकशब्दादुत्पत्तिरिति—'परावरयोगे चे'ति क्त्वा । न्यायस्य प्रथमान्ते पदे न विषय इत्यरुचेराह—भाष्यकारेति । अयं हि भाष्यकारस्यैव प्रयोग , तद्वचनप्रामाण्यान्मयूरव्यंसकादित्वात्पूर्वपदस्य रेफ आगम

१—'सम्बन्धे षष्ठी' पा० । २—'अव्यविक' पा० । ३—'भविष्यति'इत्यधिकं क्वचित् ।

त्रैशब्द्यं चेह साध्यम्, तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ४ । १ । ८९ ॥

गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः[1] । केतरेतराश्रयता ? अलुग्निमित्तोऽजादिः, अजादिनिमित्तश्चाऽलुक्, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

विप्रतिषेधात्तु लुकश्छविधानम् ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात्तु लुकश्छो भविष्यति* । लुकोऽवकाशः—गर्गाः वत्साः, विदाः उर्वाः । छस्यावकाशः—शालीयः मालीयः, गार्गीयः वात्सीयः । इहोभयं प्राप्नोति—गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः वात्सीयाः । छो भवति विप्रतिषेधेन ।

नैष युक्तो विप्रतिषेधः ।

नुत्पत्तिरिति भावः ॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको विषयविशेषेऽयमपवादः । गोत्रेऽलुगचीति चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोष । यदि तु 'गोत्रेऽलु'गित्युक्त्वा 'हलि ने'त्युच्येत तदा न स्याद्दोष इत्यर्थः । अलुग्निमित्त इति । गर्गाणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां प्रत्यलुकि वृद्धात्वाच्छेन भाव्यं नान्यथा, छे च कृते ईयादेशे परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वम् । व्यक्तिपक्षेऽचीति परप्रत्ययाश्रयणे दोषः । आकृतिपक्षे तु विषयप्रत्ययाश्रयणेऽस्य दोषस्यानवतारः । गार्गीया इति । गार्ग्यस्याय छात्र इति यदा एकवचनान्ता प्रकृतिस्तदेदं छस्यावकाशप्रदर्शनम् ।

इत्याशयः ॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि । अत्र 'गोत्र'शब्देन पारिभाषिकं शास्त्रीयमेव, उत्तरसूत्रस्थेन कृत्रिमेण यूना साहचर्यात् । पूर्वसूत्रेण गोत्रप्रत्ययलुकोऽप्राप्ते । प्राप्तिं दर्शयति—यस्कादिभ्य इति । अनेन 'तद्राजे'त्यस्याऽपि सङ्ग्रहः, तत एवैषु बहुष्वित्यनुवृत्तेस्तस्याऽप्येतत्प्रकरणस्थत्वात् । 'एयक्षत्रिये'ति तु न गृह्यते, यूनो गोत्रसंज्ञाया अभावात्, 'भूम्नि प्राप्तस्ये'ति भाष्याच्च । विशेषे—प्राग्दीव्यतीयाऽजादिप्रत्यये । प्राग्दीव्यतीयत्वोपजीवनायैव न प्रकरणोत्कर्ष इति बोध्यम् । 'अलुग्विधान' इति वक्तव्ये 'गोत्रेऽलुगचीति चे'दित्ययुक्तमत आह—अस्मिन्सूत्रेति । यदि त्विति । प्राग्दीव्यतीयेऽर्थे विवक्षिते गोत्रस्याऽलुक्, हलादौ तु नेति सूत्रार्थः । यद्यप्यजादिप्रत्ययमात्रस्य नाऽलुग्निमित्तकता, तथापि तद्विशेषछस्यास्तीत्याह—गर्गाणामिति ।

१—'तदितरेतराश्रयं' पा० । * यञञोश्च २ । ४ । ६४; वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४ ।

भूम्न्यागते च लुक् प्राप्तो बाह्ये चाऽर्थे विधीयतेऽजादिः ।
बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति ।
एतद्ब्रवीति कुर्वन्समानकालावलुग्लुकौ च ॥

यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'समानकालावेतावलुग्लुकौ'विति ।

यदि वा लुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक्छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य ।

यदि वा लुकः प्रसङ्गेऽलुग्भवति तथास्य छः प्रसिद्धो भवति । 'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः' ।

लुग्वाऽलुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥

लुग्वा पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते तथास्य छेऽलुक् सिद्धो भवति । 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' ।

प्र०—भूम्नीति चेति । प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्षो लुगन्तरङ्गो बाह्यप्राग्दीव्यतीयार्थापेक्षत्वात् बहिरङ्गोऽजादिप्रत्ययः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चाऽतुल्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह—भूम्नीति । समानकालाविति । यदि पूर्वं लुक् प्रवर्तेत तदाऽभिनिर्वृत्तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुग्विधानं स्यात् । तस्मादलुग्विधानान्न तावत्पूर्वं लुक्प्रवर्तत इति लुकोऽपि सापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाभावादुपपन्न एव विप्रतिषेध इत्यर्थः । यदि वेति । अन्तरेणापि विप्रतिषेधं लुगपवादत्वादलुकः, तन्निमित्तमजादिप्रत्ययो बलवत्त्वात्प्रवर्तत इत्यर्थः । पूर्वमिति । निरपवादे विषये उत्सर्गेण प्रवर्तितव्यमिति पश्चादसौ प्रवर्तत इति भावः । प्रकल्प्येति । अन्यथा निर्विषयोऽपवादः स्याद्यदि सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्तेतेति भावः ।

उ०—परत इति । ईयादेशे कृते तस्मिन्परत इत्यर्थः । एतेन विषयसप्तम्या न दोष इति ध्वनितम् । तदाह—व्यक्तिपक्ष इति । तत्पक्षे साक्षात्पौर्वापर्यसम्भवात् । आकृतीति । अत्र हि जातेः पौर्वापर्याऽसम्भवाद्विषयसप्तम्येवेत्याशयः । इदम् 'आर्धधातुके' इति सूत्रे द्वितीये स्पष्टम् ।

ननु गार्गीयस्य विवादस्थानत्वाच्छ्राऽवकाशत्वमनुपपन्नमत आह—यदेति । अन्तरङ्गः । पूर्वकालप्राप्तिक इत्यर्थः । लुकोऽपि सापेक्षत्वाद्बाह्यार्थसापेक्षाऽलुक्शास्त्रकृतलक्ष्यसंस्काराऽपेक्षत्वान्न केवलं छस्यैव किन्तु लुकोऽपीत्यपेरर्थः ॥ भाष्ये—यदि वेति । अथवेत्यर्थः । तन्निमित्तमिति । यथाऽपवादो बलवांस्तथा तन्निमित्तमपीत्यर्थः । तदाह भाष्ये—पूर्वं हीति । अपवादशास्त्रकृतलक्ष्यसंस्कारज्ञानोत्तरमुत्सर्गेण स्वलक्ष्यसंस्कारं, लक्षणैकचक्षुष्को जानीत इत्यर्थः । द्वितीये स्वपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य स्वलक्ष्यसंस्कारकता, ततः प्रागेवेत्यर्थः । अयञ्च लक्ष्यैकचक्षुष्कविषयो न्यायः । एवञ्च लुकाऽलुग्विषयपर्यालोचनात्पूर्वं छ इत्याशयः । एवं भाष्ये प्रकारत्रयोक्त्याऽचीत्यस्य विषयसप्तमीत्वं ध्वनितमित्याहुः ।

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥ ३ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः । बिदानामपत्यं माणवको बैदः, बैदौ* । किमर्थमिदं 'नाऽची'त्येवालुक्सिद्धः ? 'अची'त्युच्यते, न चात्राऽजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन† । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ।

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ४ ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । बैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः । बैदयोर्बिदाः । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो‡ लुग्न प्राप्नोति । मा भूदेवम्—'अञ्यो बहुषु यञ्यो बहु'ष्विति । 'अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहु'ष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—'काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा' इति+ ।

प्र०—गोत्रस्येति । गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः । बहुषु लोपिन इति । बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः । बहुवचनान्तस्येति । यदा तदर्थान्तरे यूनि संक्रामति तदन्ताद्यूनि यदा प्रत्ययः क्रियते इत्यर्थः । द्व्येकयोरिति । द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । द्वयोर्यूनोरेकस्मिन्वा यूनि यदा प्रत्यय उत्पद्यत इत्युक्तं भवति । बिदानामिति । बिदस्यापत्यानि बहूनि । 'अनृष्यान्तर्य'इति गोत्रेऽञ् । तदन्ताद्यून्यत इञ् । तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञित' इति लुक् । तत्राऽञो बहुषूत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्त प्रतिषिध्यते । अञन्तमिति । इञि लुप्ते युवसु बहुष्वञन्तस्य वर्तनाल्लुग्भविष्यतीत्यर्थः । काश्यपा इति । काश्यपस्यापत्य-बिदादित्वादञ् । तत एकस्यैव काश्यपस्य बह्व्यः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता

उ०—ननु गोत्रसंज्ञकस्याऽपत्यस्य लुकोऽसम्भवादाह-गोत्रप्रत्ययस्येति । भाष्ये—बहुषु लुग्भावी यो गोत्रप्रत्ययः, तदन्तस्य—बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ-अर्थान्तरसङ्क्रान्तावित्यर्थ । तदेवाह—यदा तदिति । बहुवचनान्तम्—गोत्रप्रत्ययान्तमित्यर्थः । यूनि यदेति । तस्य च यदा लुगित्यपि बोध्यम् । ननु द्व्येकेषा'मिति युक्तमत आह—द्वित्वेति । अर्थान्तरसंक्रान्तस्य द्वित्वैकत्वयोः सतोरित्यर्थः । तत्फलितमाह-द्वयोरिति । भाष्ये—वर्णाश्रये नास्तीति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपं यत्राऽऽश्रीयते तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति नियमार्थत्व इदम् । एतेन 'वर्णप्राधान्याऽभावादिदञ्चिन्त्य'मित्यपास्तम् ।

* अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्; अत इञ् ४ । १ । १०४; ९५; ण्यक्षत्रियार्षञितो लुगणिञोः २ । ४ । ५८ । (यञञोश्च २ । ४ । ६४) । † प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ ।

१—'बैदयोर्वा बिदाः' पा० । 'विद' पा० सर्वत्र । ‡ यञञोश्च २ । ४ । ६४ ।

+ अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४, इवे प्रतिकृतौ; जीविकार्थे चाऽपण्ये ५ । ३ । ९६; ९९ ।

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते 'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य' इति, न वक्तव्यः । 'अची'त्येवाऽलुक्सिद्धः । 'अची'त्युच्यते, न चात्राऽजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण'मिति । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति ।

अथवाऽविशेषेणाऽलुकमुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि । यद्यविशेषेणाऽलुकमुक्त्वा 'हलि ने'त्युच्यते, बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदाः—अत्राऽप्यलुक्प्राप्नोति[1] । अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति† । पुनरलुकस्मान्न भवति ?

प्र०—भवन्ति तदा 'इवे प्रतिकृता'विति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप् । 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति'-रिति वचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति । वचन त्वभिधेयगतमेव । यद्वैकशेषः क्रियते, तदाऽन्तस्य प्रतिकृतिबहुत्वे वर्तनाल्लुक्प्रसङ्ग । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । अतृणेड् इत्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमान 'तृणह इ'मितीमागमो लुप्तेऽपि सार्वधातुके भवति । तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातुकं विशेष्यते । ततश्च हलादिसार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षण इति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तते । 'गवे हित गोहित'मित्यादौ त्ववादयोऽज्मात्रे विधीयमाना वर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावाल्लोपे न प्रवर्तन्ते । इहाप्यजादौ प्रत्यये लुगुच्यमान. प्रत्ययलक्षणो भवतीति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तत इति भाव ।

अविशेषेणेति । प्राग्दीव्यतीयोऽर्थ एवापेक्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः । हलि नेति । गर्गेभ्य आगत गर्गरूप्यम्, गर्गमयमिति हलादावलुक् न भवति । बिदानामपत्यमिति । अत्रापि प्राग्दीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादलुक् प्राप्नोतीत्यर्थः । युवबहुत्व इति ।

उ०—हरीतक्यादित्वाऽभावेऽपि बहुवचनं साधयति—यद्वैकशेष इति । अनन्वयादाह—यथैवेति । विधिपक्षाऽभिप्रायेणेदम् । 'वर्णाश्रय' इति तु वर्णप्राधान्यविषयकमिति भावः । विषयसप्तमीपक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तद्विषयताप्रयुक्तस्याऽतिदेशो भवत्येव, 'न लुमते'ति निषेधस्तु न, अङ्गसंज्ञकोद्देश्यकत्वाऽभावादिति भावः । नन्वविशेषेणाऽलुग्वचने 'गर्गा' इत्यादावप्यापत्तिः, 'प्राग्दीव्यतीये परे' इत्यर्थे प्रत्ययलक्षणशास्त्रस्य नियमार्थतया 'बैद' इत्यादावप्यनापत्तिरत आह—प्राग्दीव्यतीय इति । प्राग्दीव्यतीयाऽर्थे विवक्षित इत्यर्थ इति भावः । हलादावलुग्नेति । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेरिति भावः ।

भाष्ये—यद्यविशेषेणेति । प्रत्ययलक्षणसूत्रे विधिपक्षस्याऽप्युपलक्षणमिदम् । अस्त्विति । युवार्थविवक्षाया गोत्रबह्वर्थकस्याऽलुक्यपि युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुगिति भावः । पुनरलुगिति । गोत्राऽतिरिक्तप्राग्दीव्यतीयाऽर्थविषयस्य सत्त्वादिति भावः । लुग्विधौ बहुत्वं गोत्रार्थगतमन्यार्थगतं वेति नाग्रह

१—'अत्रापि प्राप्नोति' पा० । † यञञोश्च २ । ४ । ६४ ।

समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्याऽलुगुच्यते, न चैतत्समर्थानां प्रथम गोत्रप्रत्ययान्तम्। किं तर्हि ? द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—अत्रिभरद्वाजिका, वसिष्ठकश्यपिका, भृग्वङ्गिरसिका, कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम् ‡।

गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् ॥ ५ ॥

अथवा गर्गभार्गविकाग्रहणं* नियमार्थं भविष्यति × 'एतस्यैव [गोत्रप्रत्ययान्तस्य] द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्याऽलुग्भवति नान्यस्ये'ति।

प्र०—लुग्विधौ गोत्रप्रत्ययमात्र गृह्यत इति युवबहुत्वेऽपि लुक्प्रवर्तन इति भाव। **प्रथमस्येति**। 'प्रथमा'दित्यनुवृत्तमिहाऽर्थवशात्षष्ठ्यन्त सपद्यते। प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यम्। गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीयार्थवृत्तित्वे तत्रलुगभावः। **अत्रिभरद्वाजिकेति**। अत्रेरपत्यानि बहूनि 'इतश्चानिञ' इति ढक्। तदन्ताद्युवबहुत्वे—'अत इञ्'। तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षे'ति लुक्। 'अत्रिभृगुव'-ति ढको लुक्। भरद्वाजशब्दाद्बिदाद्यञ्। ततो यूनीञ्। पूर्ववल्लुक्। अत्रोऽपि युवबहुत्वे लुगिष्यते। अनने प्रथमस्योच्यमानोऽत्रिभरद्वाजाना मैथुनिकेति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामलुग्न भवति।

वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठादृष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोऽप्यत्र्यादिसूत्रेण लुक्। कश्यपाद्बिदाद्यञ्। यूनीञो लुक्। अञः 'यञञोश्चे'ति लुक्। पूर्ववद्वुन्। भृगो ऋष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोऽत्रिभृग्विति लुक्। एवमङ्गिरस। कुत्सादृष्यण्, तस्माद्यन्यणो द्व्यच इति फिञा भाव्यम्,

उ०—इति तात्पर्यम्। ननु गोत्रबहुत्वे विधीयमानो 'यञञोश्चे'ति लुक् कथं युवबहुत्वेऽत आह—**लुग्विधाविति**। **गोत्रप्रत्ययमात्रमिति**। 'गोत्र' इत्यस्य लुगाक्षिप्तप्रत्ययेनैवाऽन्वयाद् गोत्रेऽञो लुग्भवति, तदन्तश्चेद्बहुत्वे इत्यर्थ इति भावः। अन्यथा 'शिष्यमाण'मिति न्यायेनाऽञन्तस्य युवबहुत्वे वृत्तिर्न 'अञ' इति न लुकः प्राप्तिः स्यादिति बोध्यम्। **प्रथमार्थेति**। न तु प्रथमोत्पन्नत्वात्। तेन यत्रार्थे प्रत्यय उत्पन्नस्तत्रार्थे वर्तमानस्यैवाऽलुगिति भाव।

लुगिष्यत इति। स तु 'प्रथमस्ये'त्यनुच्यमानेऽलुका बाधान्न प्राप्नोति, 'प्रथमस्ये'त्युक्तौ तु नाऽलुकः प्राप्तिस्तदाह—**अनेनेति**। एतत्प्रयोगसिध्यर्थमेव लुक् द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यापि। तत्र प्रथमस्ये'त्यस्याऽ-

‡ इतश्चानिञः, (ऋष्यन्धक०), अनृष्यानन्तर्ये०; अत इञ् ४। १। १२२, (११४), १०४, ६५, ण्यक्षत्रियार्ष०; अत्रिभृगु०; यञञोश्च २। ४। ५८; ६५, ६४; द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः ४। ३। १२५; युवोरनाकौ ७। १। १; (गोत्रेऽलुगचि ४। १। ८६)

* गोपवनादिगणे (२। ४। ६७) 'गर्गभार्गविका'शब्दस्य पाठो नोपलभ्यते। "गर्गभार्गविकाशब्दस्य गोपवनादिषु पाठो व्यर्थः स्या" दित्युद्द्योतेनास्य तत्र पाठ आसीदित्यनुमीयते।

× गर्गादिभ्यो यञ्; ऋष्यन्धक०; अत इञ् ४। १। १०५; ११४; ६५; ण्यक्षत्रियार्ष० २। ४। ५८; द्वन्द्वाद्वुन्० ४। ३। १२५; युवोरनाकौ ७। १। १; यञञोश्च (अत्रिभृगु०); न गोपवनादिभ्यः २। ४। ६४, (६५); ६७ १—क्वाचित्कोऽयं पाठः।

यदप्युच्यत एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः, अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नोतीति, मा भूदेवमञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति, अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः। लौकिकस्य तत्र† गोत्रस्य ग्रहणं, न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ।

यद्यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते, 'बिदानामपत्यं माणवको बैदः बैदौ अत्रापि प्राप्नोति । अलुगत्र लुकं बाधिष्यते, अलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्न भविष्यति ।

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'आपत्यो वा गोत्रम्','परमप्रकृतेश्चापत्यः','आपत्याज्जीवद्वंश्या-

प्र०—न त्विञेति युवविवक्षा न क्रियते । कुशिकाद्विदाद्यञ् । यूनीञो लुक् । अञोऽपि लुक् । वुन् । गर्गादियञो लुक् । भृगोर्ऋष्यण् । यूनीञो लुक । अणोऽत्रिभृग्विति लुक्प्र प्तो 'न गोपवनादिभ्य' इति प्रतिषध्यते । स एष प्रतिषेधो नियमार्थ इति बिदा इत्यत्र युवलक्षणेऽर्थेऽलुग् न भवतीत्यर्थः। लोपो यूनीति । लोपग्रहणेन लुग् लक्ष्यते । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । 'काश्यपा' इत्यञन्तं तु प्रतिकृतिबहुत्वे वर्तते नापत्यस्य बहुत्वे ॥ निमित्तं नास्तीति । बहुत्व नास्ति, द्वित्वैकत्वविषयत्वादित्यर्थ ॥ आपत्यो वेति । अपत्यस्येदमापत्य—पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः, तद्गोत्रसंज्ञ भवति । परमप्रकृतेरिति । गर्गादेरे-

उ०—भावात् । पूर्ववद्वुनिति । वसिष्ठकश्यपाना मैथुनिकेति 'द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयो'रिति वुनिति भावः । नियमार्थत्वमुपपादयति गर्गादिति । अन्यथाऽनेनैवाऽलुकि 'सिद्धे 'गर्गभार्गविका'शब्दस्य गोपवनादिषु पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः । भाष्ये—अञन्तमिति । एवञ्च 'यञञोश्चे'त्यनेनैव सिद्धिरिति भावः । तत्र शङ्कते—ननु चेत्यादि काश्यपा इतीत्यन्तेन ।

अपत्यस्येति । प्रवराध्यायप्रसिद्धाऽपत्यस्येत्यर्थः । 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति सूत्रे स्वयमेव तथोक्तेः । भाष्ये—बैदः बैदौ अत्रापि प्राप्नोतीति । अञन्तस्य गोत्रयुवसमुदायगतबहुत्वे वर्तनात् । 'अञ्यो बहुषु' इत्यर्थे तु न दोषः, तत्समुदायगतबहुत्वेऽञोऽवर्तनादित्यभिमानः । उत्तरं तु—गोत्रबहुत्वे प्राप्तस्या लुका बाधो, यूनस्तु बहुत्वमेव न, उभयसमुदायस्तु न समकक्षतया शब्दवाच्य इति । बहुत्व नास्तीति । युवबहुत्व नास्तीत्यर्थः ।

अन्यत्र स्वयं पठितवार्तिकैरत्रत्ये वार्तिके प्रत्याचष्टे तेषामावश्यकत्वाऽभिप्रायेण भाष्ये—उक्त वेति । अपत्यस्येदमिति । 'तस्येद'मित्यादिवार्त्तिकविरुद्धमेतत् । शिवादिपाठादणिति युक्तम् । आपत्याज्जीवद्वश्या-दिति । जीवद्वंश्यचतुर्थादिबोधकाद्गोत्रप्रत्ययान्तात्स्वार्थे द्वितीयः फगादिर्भवति स 'युव'संज्ञ इत्यर्थः ॥ परे तु अपत्याऽपत्यार्थकस्य आपत्यशब्दस्य तदर्थकप्रत्ययपरता, 'परमप्रकृतेश्चे'ति वार्त्तिके, 'आपत्या'दित्यत्र च

† यञञोश्च २ । ४ । ६४ । १—'विद' पा० ।

त्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः', 'स चाऽस्त्रियाम्', 'एको गोत्रग्रहणाऽनर्थक्यं च', 'बहुवचनलोपिषु च सिद्ध'मिति‡ । तत्र 'बिदानामपत्यं माणवक' इति विगृह्य बिदशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति बैदः बैदौ, 'बैदस्यापत्यं बहवो माणवका' इति विगृह्य बिदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति 'बिदा' इत्यविरविकन्यायेन ॥ ८६ ॥

यूनि लुक् ॥ ४ । १ । ९० ॥

यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्याऽयथेष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्याऽयथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते लुक् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ।

प्र०—वापत्यप्रत्ययः कार्यो न त्वनन्तरगोत्रयुवभ्य इत्यर्थ. । आपत्यादिति । गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ जीवद्वंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो 'यञिञोश्चे'त्यादिना फगादिः क्रियते, गार्ग्यायण इति । **स चेति** । स्त्रिया द्वितीयप्रत्ययाभावाद्गार्गीत्येव भवति । **एक इति** । 'परमप्रकृतेश्चापत्य' इत्यनेन तदर्थस्य लाभात् । **बहुवचनलोपिष्विति** । युवबहुत्वे बिदा इत्यादि सिद्धम् । द्वित्वैकत्वयोस्तु बैदो बैदावित्यादीत्यर्थ. । **तत्र बिदानामिति** । 'गोत्रस्य बहुषु लोपिन' इति वार्त्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति । परमप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः । आपत्याज्जीवद्वंश्यादित्यनेन स्वार्थिको द्वितीयो 'ण्यक्षत्रियार्षञित'इति लुप्यते । **अविरविकन्यायेनेति** । केचिदाहुरग्रन्थोऽयमिति, 'परमप्रकृतेश्चापत्य' इति वाचनिकत्वादस्यार्थस्य । अन्ये तु वचनस्यैवाव्यविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः ॥ ८९ ॥

यूनि लुक् । यूनि लुगचीति चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषो न तु न्यासान्तर इत्यर्थः । फाण्टाहृतस्यापत्यमि'त्यत इञ्' । तस्यापत्यं युवा 'फाण्टाहृतिमिमताभ्या'मिति ण' ।

उ०—तस्य तत्परत्वावश्यकत्वात् । एवञ्च,प्रत्ययस्यैव गोत्रसंज्ञा, युवसंज्ञावत् । कैयटोक्तव्याख्याने वार्तिकस्य सूत्रसमानार्थकतया 'आपत्यं वे'ति 'वा'शब्दाऽसङ्गतिः, उद्देश्यानन्तरेण 'वा'शब्देन तद्विकल्पबोधनात् । न्यासविकल्पे तु 'आपत्यं गोत्र'मिति वदेत् । स चाऽपत्याऽपत्यबोधकः प्रत्ययः परमप्रकृतेरेव भवति । एवं च गोत्रत्वयुवत्वादिना बोधविषयताशं ऽपि न । 'आपत्यो वा गोत्र'मिति वार्तिकपाठो 'जीवती'ति सूत्रे भाष्ये क्वचित्पुस्तके दृश्यते स युक्त ः, अपत्यान्तानां स्त्रीपुंसयोरेव वृत्तेः, 'गोत्रेऽलुगची'त्यादौ 'यूनि लुगि'त्यादौ च षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्याहुः । **वार्तिकप्रयोजनमिति** । वार्त्तिकद्वयप्रयोजनमित्यर्थः । **अन्यथेति** । वार्त्तिककारो वचनं विनैव प्रकारान्तरेण साधयतीत्यर्थः । यूनि युवबहुत्वे तद्द्वित्वैकत्वयोश्चेत्यर्थः । **वाचनिकत्वादिति** । तत्त्वे न्यायसिद्धत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

यूनि लुक् । न्यासान्तर इति । 'यूनि लुक् न हली'ति न्यासे इत्यर्थः । अनिष्टप्रत्ययश्रवणमुदाहरणे दर्शयति—**फाण्टाहृतेति** । **अविशेषेणेति**—भाष्ये । 'अची'त्ययं विशेषो नाऽपेक्षित इत्यर्थः ।

‡ ४ । १ । १६३ वा० ४—६ । १—'अनिष्टप्रत्ययस्य' पा० ।

सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि नेति[1] प्रतिषेधः ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अविशेषेण लुकमुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्ग' इति । नैष दोषः । 'अची'ति नैषा परसप्तमी । का तर्हि ? विषयसप्तमी—अजादौ विषय इति । तत्राऽचि विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छाः ॥ ३ ॥

ण—फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतस्य यूनश्छात्राः फाण्टाहृताः* । ण ॥ ठक्—भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः । भागवित्तिकस्य यूनश्छात्रा भागवित्ताः† । ठक् ॥ छ—तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः । तैकायनीयस्य यूनश्छात्राः तैकायनीयाः‡ ।

प्र०—तस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामिञश्चेत्यणिष्यते । स च न प्राप्नोति, णान्तत्वात् । ततश्च वृद्धलक्षण एव च्छे परतो णस्य लुक् स्यादिति च्छस्य श्रवणप्रसङ्ग ॥ **भागवित्तेरिति** । भागवित्तस्यापत्यमि'त्यत इञ्' । ततो यूनि 'वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुल'मिति ठक् । तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकि इञश्चेत्यण् । **तैकायनेरिति** । तिकस्यपत्यमिति तिकादिभ्यः फिञ् । ततो यूनि 'फेश्छ चे'ति च्छः । **'यमुन्दश्च सुषामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृता'** इति परिगणन तु भाष्यकारेण 'फेश्छ चे'त्यत्र नाश्रितमिति तैकायनेश्छो भवति । परिगणनाश्रये तु न प्राप्नोति । तस्य छात्रा इति च्छे लुप्ते वृद्धलक्षणश्छ' ।

उ०—**फेश्छ चेति** । तैकायनिः सौवीरगोत्र इति भावः । असौवीरगोत्रोऽप्ययम्, अत एव 'फेश्छ चे'ति सूत्रे 'सौवीरेति किम् ? तैकायनि'रिति वृत्त्यादिग्रन्थाः सङ्गच्छन्ते । **'परिगणनाश्रये त्विति** । एवञ्च परिगणनं चिन्त्यमिति भावः । **छे लुप्त इति** । यद्यपि तदलुक्यपि छः प्राप्नोति तथापि 'तैकायनीयीय' इति प्राप्नोतीति भावः । भाष्ये—**सर्वत्रेति** । सौवीरगोत्रेभ्योऽसौवीरगोत्रेभ्यश्चेत्यर्थः । **सिद्ध इति** ।'इञश्चे'त्यण् तु न प्राप्नोति, यूनीञ उत्पन्नत्वेनाऽगोत्रार्थत्वादिति भावः । **इत्याहेति** । इत्यत आहेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणेनेति** । तेन ह्यपत्याऽधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणं ज्ञाप्यत इति भावः ।

१—'हलि च प्रतिषेधः' पा० ।

* अत इञ्, फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ यूनि लुक् ४ । १ । ९५; १५०; ९०; इञश्च ४ । २ । ११२ ।　　† अत इञ्; वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्; यूनि लुक् ४ । १ । ९५; १४८; ९०; इञश्च ४ । २ । ११२ ।　　‡ तिकादिभ्यः फिञ्; फेश्छ च; यूनि लुक् ४ । १ । १५४; १४९; ९०; वृद्धाच्छ ४ । २ । ११४ ।

इञणयौ सर्वत्र ॥ ४ ॥

इञ्णयौ सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः+ । वृद्धवदतिदेशे × सति इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति† ॥ नैष दोषः । प्रत्याख्यायतेऽसावतिदेशः । कथं पुनर्यानि प्रयोजनानि ? तानि ज्ञापकेन सिद्धानि ।

यत्खच्छान्तात्तर्हि इञः प्रयोजनम् । यत्—श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः । श्वाशुरेर्यूनश्छात्राः श्वाशुराः* । यत् ॥ ख—कुलस्यापत्यं कुलीनः । कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः । कौलीनेर्यूनश्छात्राः कौलीनाः‡ । ख ॥ छ—स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः । स्वस्रीयस्यापत्यं स्वास्रीयिः । स्वास्रीयेर्यूनश्छात्राः स्वास्रीयाः** ।

एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापि यूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्रीय इत्येव भवितव्यम् । उक्तमेतदणिञोर्लुकि 'अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योप-

प्र०—औपगवेरिति । उपगोरपत्यमित्यण् । ततो यूनीञ् । तस्मिन्लुप्ते छः । किं पुनरिञो लुकः प्रयोजनं यदा तस्मिन्नलुप्तेऽपि सिद्धश्छो वृद्धलक्षण इत्याह—वृद्धवदिति । वृद्धशब्द पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । तत्र यूनो वृद्धवदतिदेशादिञो लुक्यसत्यण् स्यात् । कथं पुनर्यानीति । गार्ग्यायणानां समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणो वुञिष्यते स न प्राप्नोति । ज्ञापकेनेति । 'राजन्याद्वुञ्मनुष्य.च्चे'ति वक्ष्यमाणेन । तदेवमिञो लुका विनाप्यौपगवीया इति छस्य सिद्धत्वादनुदाहरणमेतत् । इदानीमिञ उदाहरणान्तर दर्शयितुमाह—यत्खच्छान्तादिति । श्वाशुरिरिति । 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाती'ति यलोप । उणादीनामव्युत्पन्नत्वा'न्न य्वाभ्या'मिति वृद्धिनिषेध ऐजागमश्च न प्रवर्तते । कुलीन इति । 'कुलात्खः' । स्वस्रीय इति । 'स्वसुश्छः' ।

एतान्यपीति । लक्षणान्तरेण युवप्रत्ययस्य लुकः सिद्धत्वादित्यर्थः । न चैतदिति ।

उ०—लुका विनापीति । 'इञश्चे'त्यस्य तु न तेन ज्ञापकेन प्राप्तिस्तत्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहणादिति वक्ष्यत इति भावः । ननु आश्वर्थके 'शौ' उपपदे उरनि श्वशुरस्य सिद्धेः 'न य्वाभ्या'मित्यैच्प्राप्नोतीत्यत आह—उणादीनामिति । क्षत्रियादेरिति । क्षत्रियादेरेवेत्यर्थः । 'अब्राह्मणगोत्रमात्रा'दित्यत्र'मात्र'-

+ प्राग्दीव्यतोऽण्; अत इञ्; यूनि लुक् ४ । १ । ८३, ९५; ९०; वृद्धाच्छ ४ । २ । ११४ ।

× प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ४ । १ । ९० वा० ५ १—क्वचिन्न ।

† इञश्च ४ । २ । ११२ * राजश्वशुराद्यत्; अत इञ्; (आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५१); यूनि लुक्; प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । १३७; ९५; ९०; ८३

‡ कुलात् खः; अत इञ्; यूनि लुक्; प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । १३९; ९५; ९०; ८३

** स्वसुश्छः; अत इञ्; यूनि लुक्; प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । १४३; ९५; ९०; ८३

सङ्ख्यान'मिति† । 'अब्राह्मणगोत्रमात्रा'दित्युच्यते, न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रम् । 'अब्राह्मणगोत्रमात्रा'दिति नायं पर्युदासो यदन्यद्ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । किं तर्हि ? प्रसज्यंप्रतिषेधोऽयं ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं मायूरिः कापोतिः कापिञ्जलिरित्येवमर्थम्‡ ।

एवं तर्ह्यण्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । अण्—ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवको ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्रा ग्लौचुकायनाः+ । ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम् । कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः । कापिञ्जलाद्यस्य यूनश्छात्राः कापिञ्जलादाः* ।

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ॥ ५ ॥

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः । 'युवा वृद्धवद्भवती'ति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां

प्र०—अब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणसदृशक्षत्रियादिग्रहणात् श्वशुरादिशब्दैश्च क्षत्रियादेरनभिधान दित्यर्थः । **प्रसज्य प्रतिषेध इति** । युवप्रत्ययमात्रस्य लुक विधाय ब्राह्मणगोत्रात्परस्य स निषिध्यत इत्यर्थ । **मायूरिरिति** । मयूरस्य पक्षिविशेषस्य गोत्र इञ् । तदन्ताद्यूनि'यञिञोश्चे'ति फक् । तस्य लुक् । **ग्लुचुकायनेरिति** । ग्लुचुकस्यापत्य गोत्रमिति 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुल'मिति फिन् । ततो यून्यण् । तस्य लुक्यणेव भवति । अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात् । **कापिञ्जलाद्येरिति** । कपिञ्जलादस्यापत्यमत इञ् । ततो यूनि 'कुर्वादिभ्यो ण्य' इति ण्य । तस्य लुकीञश्चेत्यण् भवति । अन्यथा छः स्यात् ।

प्राग्दीव्यत इति । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु विवक्षितेष्वित्यर्थ । **वृद्धवदिति** । गोत्रवदित्यर्थः । अन्यथा गोत्रसञ्ज्ञाया युवसञ्ज्ञया बाधितत्वाद्गोत्राश्रयकार्य्याऽप्रसङ्गः । **गार्ग्यायणानामिति** । गर्गस्यापत्य गोत्र, 'गर्गादिभ्यो यञ्' । तदन्ताद्यूनि 'यञिञोश्चे'ति फक् । तदन्तात्समूहे 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रे'ति वुञ् । इदमर्थे 'गोत्रचरणाद्वु'ञिति वुञ् । 'सास्य भक्ति'रित्यत्रार्थे 'गोत्र-

उ०—पदमवधारणार्थकमिति भावः । **ब्राह्मणगोत्रमात्रादन्यदिति**—भाष्ये अन्यच्छब्देन क्षत्रियादिगोत्रमात्रग्रहणं बोध्यम् । ब्राह्मणगोत्रमात्रे निषेधे तु क्षत्रियादिमात्रगोत्रे साधारणे च विधिरिति बोध्यम् । **बाधितत्वादिति** । 'जीवति तु' इति 'तु'ग्रहणादवधारणार्थादिति भाव. । नन्वत्रातिदेशेऽपि स्वाश्रययुवत्वमादायौपगवेरिञो

† २ । ४ । ५८ वा० १ अपरस्य वचनम् । १—'प्रसज्यायं प्रतिषेधो' पा० ।

‡ अत इञ्; (यञिञोश्च) ४ । १ । ९५; (१०१)

+ प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्; प्राग्दीव्यतोऽण्; यूनि लुक्; प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । १६०; ८३, ९०; ८३ २—'तस्य यूनश्छात्रा.' कीलहार्नपाठः ।

* अत इञ्; कुर्वादिभ्यो ण्यः; यूनि लुक् ४ । १ । ९५; १५१; ९०; इञश्च ४ । २ । ११२

किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रय वुञ् यथा स्यात्× ।

यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियते, औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीया इतीञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति* ।

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरतिदिश्येत । कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्याऽतिदेष्टुम् ? वतिनिर्देशोऽयम्, कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा,—'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' । 'सन्ति' 'न सन्ती'ति । मातृवदस्याः कलाः । 'सन्ति' 'न सन्ती'ति । एवमिहापि युवा वृद्धवद्'भवति' वृद्धव'न्न भवती'त्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवत्येवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यून्यपि न भवतीति ।

तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते, अथवैतर्हि 'यूनि लु'गित्येतन्न क्रियते । कथं तर्हि 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' [४ । १ । ९१] इति ? 'फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्भ-

प्र०—क्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्' इति वुञ् । औपगवेरिति । सत्यतिदेशे 'यूनि लु'गित्यस्य प्रत्याख्यानादिञो लुगभावाद्वृद्धवदतिदेशादिञश्चेत्यण्प्रसङ्ग ॥ एतद्दोषपरिहारायाह—यदि पुनरिति । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते तथा यून्यपि प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादादिञभावादिञश्चेत्यण्न भविष्यतीत्यर्थः । अतिदिश्येतेति । 'अतोऽयं दोषो न स्या'दिति वाक्यशेष । एवं वाक्यशेषमिति । उभयसंभवे 'न भवती'त्यध्याहरिष्यत इत्यर्थः । एवमित्यनेनाऽनन्तर प्रक्रान्तो 'न भवती'ति वाक्यशेष परामृश्यते । तद्वक्तव्यमिति । ततश्च गौरवं स्यादिति भाव ।

अथवैतर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । एतेन गौरवं परिहृतम् । कथमिति । 'यूनि लु'गित्यस्मिन्नकृते 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मित्येतदपि न कर्तव्य, विधेयकार्यानिर्देशात् । ततश्च गार्ग्यायणस्य च्छात्रा गार्गीया, गार्ग्यायणीया इति रूपद्वय न सिध्यतीति भाव । फक्फिञ्वर्तीति । वर्तनं वर्त, फक्फिञोर्वर्तः फक्फिञ्वर्तः, स विद्यते यस्मिन् यूनि स वा वृद्धवत् । ततः पक्षे फक्फिञोरुत्पत्ति, पक्षेऽनुत्पत्तिरिति द्वैरूप्यसिद्धिः ।

उ०—लुकि 'इञश्चे'त्यत्र शकन्ध्वादिपररूपेणेकारप्रश्लेषादिकारेणेञो विशेषणादणोऽप्राप्तेराह सत्यतिदेश इति । प्रत्याख्यानादिति । इदञ्चिन्त्यं, कार्याऽतिदेशे तत्प्रत्याख्यानाऽसम्भवः, कापिञ्जलादासिद्धेः । अर्थातिदेशाऽनुत्पत्त्यतिदेशयोर्वक्ष्यमाणत्वेनेदानीं तदभावात् । तस्माल्लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनेञन्तत्वादण्प्रसङ्ग इति भाष्याशयः । इकारप्रश्लेषे तु न मानमिति तत्त्वम् । उभयथाऽतिदेशस्यानिष्टत्वादाह—उभयसम्भव इति । ननु स्वसाध्यफलसिद्धये 'फक्फिञो'रित्येतत्सूत्रमावश्यकमत आह—यूनि लुगिति । वर्तः—प्रवृत्तिः ।

× गर्गादिभ्यो यञ्; यञिञोश्च; ४ । १ । १०५; १०१; गोत्रोक्षोष्ट्र० ४ । २ । ३९; गोत्रचरणाद्वुञ्; गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ४ । ३ । १२६; ९९

* इञश्च ४ । २ । ११२

वती'ति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः—गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति ।

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनाऽर्थोऽतिदिश्येत—प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते, अथवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न करिष्यते । कथं 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मिति ? 'फक्फिञ्वर्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवती'ति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः—गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि—

राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ।

यदयं वुञ्विधौ† राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं ‡ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'लौकिकं

प्र०—यदा तर्हीति । गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा वृद्धवदतिदेशात्फकोऽनुत्पत्तिस्तदा 'गार्ग्यक'मिति सिध्यति । यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशाभावात्फक्श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुञ्न प्राप्नोति ॥ इदानीमर्थातिदेशदर्शनायाह—यदि पुनरिति । यूनि लुगित्येतदिति । यूनो गोत्रत्वातिदेशाद्युवप्रत्ययस्याभावाल्लुग्न विधेय इत्यर्थः । यदयमिति । प्राग्गोत्रसञ्ज्ञाया 'गोत्रे कुञ्जादिभ्य' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ राजन्यमनुष्यशब्दौ, ततश्च

उ०—भाष्ये—यदा तर्हीति । यदैवाऽतिदेशस्तदैव फकोऽनुत्पत्तिरिति भावः । गोत्रत्वाऽतिशादिति । तत्त्वाऽतिदेशे च 'गोत्र एक एवे'ति नियमेन युवप्रत्ययाऽनुत्पत्तेर्लुक् न विधेयः, अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयाऽभावश्चाऽतिदेशस्वभावसिद्ध इति भावः ।

ननु 'राजश्वशुराद्यत्,'मनोर्जातावञ्यतौ' इत्याभ्यामनन्तराऽपत्येऽपि प्रत्ययेन तस्य गोत्रत्वाऽभावात्तत्र वुञोऽप्राप्तौ तज्ज्ञापकत्वेन तस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमत आह—प्राग्गोत्रेति । न चाऽत्र पक्षेऽनन्तराऽपत्ये 'गाङ्गेय' 'श्वशुर्य' इत्यसिद्धिः, द्रौणायनिवदुपचारेण सिद्धेः । न च 'गार्गी'प्रभृतिभ्यो यूनि ढग् न स्यात्, गोत्रत्वारोपे 'एको गोत्रे' इति नियमात्, तदनारोपे तु गोत्रत्वाऽभावादिति वाच्यम्, "उदीचां वृद्धा'दिति सूत्रे 'अगोत्रा'दित्युक्तिसामर्थ्येन गोत्रप्रत्ययान्तप्रकृतिभ्योऽप्येषा विशिष्य विधानसामर्थ्यात् 'यञिञोश्चे'त्यादिवद्यून्युत्पत्तिसिद्धेः । शास्त्रीयेति । यद्यपि लोके राजन्यमनुष्यशब्दौ नाऽपत्यार्थकत्वेन प्रसिद्धौ, किन्तु जातिबोधकत्वेनैव प्रसिद्धौ, तथापि गोत्राधिकारात्पौत्रप्रभृत्यपत्ये प्रत्ययविधानाच्छास्त्रीयवासनया

---

† गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ४ । २ । ३९

‡ राजश्वशुराद्यत्; मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ४ । १ । १३७; १६१

शालङ्कः॥*, 'इञो गत्र' इत्यण् न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथमौपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः ? गोत्रेणेञ विशेषयिष्यामः—'गोत्रे य इञ्विहित' इति ॥ ९० ॥

तस्यापत्यम् ॥ ४ । १ । ९२ ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि

'तस्येदम्' [४ । ३ । १२०] इत्यपत्येऽपि अणिसद्धः । तस्येदंविशेषा ह्येते—अपत्यं समूहो विकारो निवास इति† ॥ किमर्थं तर्हीदमुच्यते ?

प्र०—इञन्त यूनि वर्तत इति गोत्राश्रय इञश्चेत्यण् न प्राप्नोति ।

गोत्रेणेञमिति । 'कण्वादिभ्यो गोत्र'इत्यत्र गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्र-प्रत्ययानुवादेन ह्यत्राऽण्विधीयते–'कण्वादिभ्यो गोत्रे य प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्योऽण् भवती'ति । कण्वादयश्च गर्गादिषु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्तते । अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं गोत्र गृह्यते । तदेव च 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्रानूद्यते । तदेवेञश्चेत्यत्रानुवर्त्तते । तेन गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तादण् विधीयमानः शालङ्केर्भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः । नन्वौपगविशब्देऽनेन सूत्रेणेञो लुका भाव्यम् । नैष दोष । पूर्वमेवास्योदाहरणस्य प्रत्याख्यानादन्यथासिद्धत्वादित्य-भिप्रायेणेदमुक्तम् ॥ ९० ॥

तस्यापत्यम् । तस्येदमिति । इदमिति सम्बन्धिसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादपत्यस्याऽ-प्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः । बाधका इति । जातौ बहुवचनम् । तस्येदमित्यनेन विधीमानस्याऽणो बाधकश्छस्तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यबा-धकभावो भवति । तत्र शेषेऽर्थे विधीयमानश्छः, अण् त्वनेनाऽपत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं

उ०—भवतीत्यर्थः । नन्वविशेषेण ज्ञापने कथं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्र शास्त्रीयगोत्रग्रहणमित्यत आह—गोत्रप्रत्ययेति । गोत्राधिकारविहितप्रत्ययाऽनुवादेनेत्यर्थः । तत्र च 'गोत्र' इति स्वर्यत इति भावः । तदेव चेति । शास्त्रीयं गोत्रमित्यर्थः । तच्च युवत्वाऽनाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम् । न त्विति । यूनीञो विधानादित्यर्थः । इञो लुका भाव्यमिति । ननु लुक्यपि प्रत्ययलक्षणं सुलभं, न चेकाररूप इञ् इत्यर्थोऽत्र तत्, मानाऽभावादिति चिन्त्यमिदम् ॥ ९० ॥

तस्यापत्यम् । सर्वविशेषेति । सामर्थ्यादिति भावः । एतच्च 'तस्य'पदविचारे भाष्य एव स्फुटम् । ननु उदाहरणे एकस्य छस्यैवोपादानाद्बहुवचनमनुपपन्नमत आह—जाताविति । प्रयोगबाहुल्याऽभिप्रा-येणेति वक्तुं युक्तम् । जातौ बहुवचनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । भिन्नार्थत्वादिति । न हि 'ब्राह्मणेभ्यो भोक्तुं दधि दीयतां कौण्डिन्याय तैलं स्नानाये'त्यत्र बाध्यबाधकभावोऽस्तीति भावः । यद्येवम् 'उत्सर्गः

---

* बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६; पैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५९ ।

† तस्य समूहः ४ । २ । ३७; तस्य विकारः ४ । ३ । १३४; तस्य निवासः ४ । २ । ६९

बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत ?

उत्सर्गः शेष एवाऽसौ

यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ।

अथैतस्मिन्बाधकबाधनार्थे सति किं प्रयोजोनम् ?

वृद्धान्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

वृद्धानि प्रयोजयन्ति‡ । भानोरपत्यं भानवः । श्यामगोरपत्यं श्यामगवः ।

कथं पुनरिच्छताऽप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् ? 'तस्य'ग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवानध्यारुह्य 'तस्य'ग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह, न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ? अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्थं प्रतिनिर्देष्टव्या । एवं तर्हि 'योगविभागकरणसामर्थ्यात्' । इतरथा हि तस्यापत्यमत इञ्भवतीत्येव ब्रूयात् * ।

प्र०—बाध्यबाधकभाव इति प्रश्नः । उत्सर्ग इति । यदि योगविभागमकृत्वा 'तस्याऽपत्यमत इ'ञित्युच्यते तदा प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगात् प्रकृतिसामान्यसम्बद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये छः । पृथग्योगे तु अपत्यार्थस्याऽणादिविधावुपयोगाच्छेषत्वाभावाच्छस्याऽप्राप्तिरिति सैव बाधा कथ्यते । उत्सर्ग इति । प्रकृतिसामान्यसम्बद्धः सामान्यभूतोऽपत्यार्थ उक्तः । अथवेदमितिसामान्यभूतोऽर्थ उत्सर्गस्तदन्तर्भावादसत्यस्मिन्पृथग्योगेऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष एव भवति, अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः ।

कथं पुनरिति । प्रकृतिसामान्याद्विधानादणेवोत्सर्गः । प्रकृतिविशेषात्तु विधानाच्छोऽपवाद इति मत्वा प्रश्नः । तस्यग्रहणसामर्थ्यादित्येकदेशेन सूत्र लक्ष्यते । तेन पृथक्सूत्रारम्भादित्यर्थः ।

शेष एवे'त्यनुपपन्नमत आह—यदीति भाष्ये । 'उत्सर्ग' इत्युक्तिस्तु प्रकृतिविशेषाऽसम्बद्धत्वमात्रेण बोध्या । सामान्यसम्बद्ध इति । उक्तप्रकृतिविशेषाऽतिरिक्तप्रकृतिसम्बद्ध इत्यर्थः । 'कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेते'ति भाष्ये न 'तस्येदमित्यदत्येऽपी'ति वदतः पूर्वपक्षः, 'तस्येद'मित्यपत्ये सिद्ध्यभावात्, तत्पूर्वपक्षस्याऽपि गलनात्, तस्मात्तृतीयस्योभयाऽनुपपत्त्युद्भाविका शङ्का । अत एव 'उत्सर्गः शेष एवाऽसौ' इति समाधिः । बाधकत्वाऽभावमात्रशङ्काया स्वप्राप्तिरेव बाध इत्येवोत्तरं दद्यात् । तस्मात्पूर्वपक्षोपपादनपूर्वकं बाधकत्वाऽभावशङ्काया अपीदमुत्तरम् । व्याख्यातं च तथैवोपाध्यायैः । अपत्याऽर्थं उत्सर्ग इति । उत्सर्गभूतसामान्यशब्देनोपादानादिति भावः ।

ननु योगविभागेऽपत्ये छस्याऽप्राप्त्या बाधाया उक्तेः 'कथं पुन'रिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—प्रकृतिसामान्यादिति । ननु तस्यग्रहणमपि 'अत इञ्'इत्याद्यर्थं मत आह—एकदेशेनेति । गतिविशेष-

१—'बाधकबाधने' पा० । ‡ वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४

* अत इञ् ४ । १ । ९५

पुँल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च, तेन पुँल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेवचनान्ताच्च, स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद् द्विवचनबहुवचनान्तच्चेदं न स्यात् ।

तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम् । किं कारणम् ? तस्याऽविवक्षितत्वात् । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद् वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा,—कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान् सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् ।

प्र०—पृथक्सूत्रे हि अपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्छस्याभावः । इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह—**किमिदमिति** । **अध्यारुह्येति** । तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः । सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रायं दर्शयितुमाह—**एवं तर्हीति** । **पुँल्लिङ्गेनेति** । यद्यपि नपुंसकेऽपि 'तस्ये'तिरूपं, तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वात्कामचारादेवमुक्तम् । **स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति** । सुमातुरपत्यं सौमात्रः । क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिरित्यादावित्यर्थः । **तद्धितार्थनिर्देश इति** । तद्धितप्रकरणादेवमुक्तम् । सर्वत्रैव हि शास्त्रेऽस्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्तं लिङ्गसङ्ख्यं न विवक्ष्यते । क्वचित्सङ्ख्या तु विवक्ष्यते, यथा सुप्सुपेति । **अप्रमाणमिति** । तद्वशात् कार्यस्य विधिनिषेधौ न भवत इत्यर्थः । भावसूत्रे विस्तरेण भाष्यमेतद्व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् ।

उ०—रूपस्याऽध्यारोहणस्य कथं शब्दविषयत्वमत आह—**तत्रैवेति** । **कामचारादिति** । एवं क्लीबनिर्देशे स्त्रीपुंसयोर्न स्यादिति बोध्यम् । यद्यपि 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्येकशेषेणाप्येतत्सिध्यति, तथापि वास्तवमेव समाधिं वक्तुं तन्नादृतम् । **क्षत्रस्येति** । एतेन 'नपुंसकस्याऽर्थस्यापत्येन योगाऽसम्भव' इत्यपास्तम् ।

तद्धितार्थेतिभाष्ये । तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इति सूत्रार्थादेवमुक्तम् । यद्वा तद्धितप्रयोजनकनिर्देशे इत्यर्थः । **सर्वत्रैवेति** । 'भावे' इत्यादावपि । **क्वचित्सङ्ख्येति** । लिङ्गं तु सर्वत्राऽविवक्षितमेव, सङ्ख्या तु लक्ष्यानुसारात्क्वचिद्विवक्ष्यते क्वचिन्नेत्यर्थः । विधेयविषये सङ्ख्याविवक्षोदाहर्तुमुचिता । **तद्वशादिति** ।

१—तृतीयभागस्य ३२३ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । उदाहरणमिदं भाष्ये १ । २ । ३६ (भा० २ पृ० ५७-५८); ३ । ३ । १८ (भा० ३ पृ० ३२२-३२३); ३ । ४ । २१ वा० २ (भा० ३ पृ० ३७७-३७८ इत्येतेषु स्थलेष्वपि वर्तते ।

सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशात् ॥ २ ॥

सर्वनामनिर्देशे विशेषस्याऽसम्प्रत्ययः । किं कारणम् ? सामान्यनिर्देशात् । सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते, सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद्विशेषवाचिनो न स्यात् ।

सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु ॥ ३ ॥

सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । तद्यथा,—'गौरनूबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय' इत्याकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते ।

विषम उपन्यासः । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् ? असम्भवात् । आकृतावारम्भणादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वाऽऽकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणा [लम्भनविशसना] दीनि क्रियन्ते । इदमप्येवञ्जातीयकमेव । असम्भवात्सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति ।

अपत्याऽभिधाने स्त्रीपुँल्लिङ्गस्याऽप्रसिद्धिर्नपुंसकलिङ्गत्वात्[2] ॥ ४ ॥

अपत्याऽभिधाने स्त्रीपुँल्लिङ्गस्याऽप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? नपुंसकलिङ्गत्वात् ।

प्र०—**सामान्यनिर्देशादिति**। 'तस्ये'ति निर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यान्नोपग्वादिभ्य इत्यर्थः । **सामान्यचोदना इति** । विशेषाणामेव कार्यसिद्ध्यर्थं सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः । **इदमपीति** । 'अपत्य'मित्यनेनैव सम्बन्धिशब्दत्वादपत्यवन्मात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्यभावाऽयोगादिहापि सामान्येन विशेषा एव गृह्यन्ते । यदा तु प्रकरणवशाद्विशेषे सर्वनाम वर्त्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति—तादायनिरिति । **नपुंसकलिङ्गस्येति** । औपगवमित्येनेनैवाऽपत्यस्याभिधानं स्यात् । औपगव औपगवीत्येव न स्यादित्यर्थः ।

उ०—'अप्रमाण'मित्यस्य विधिनिषेधे प्रमाजनकमित्यर्थ इति भावः । 'सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेवे'त्यन्वयः । उपस्थितत्वादिति भावः । सामान्यवाचित्वञ्च परोक्षत्वेन सकलपरोक्षव्यक्तिबोधकत्वम् । **विशेषाणामेवेति** । यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यादौ । ननु 'गौरनुबन्ध्य' इत्यादावाकृतावसम्भवाद्द्रव्योपलक्षणत्वेऽपीहोपलक्षणत्वे प्रमाणाऽभावोऽत आह—**अपत्यमित्यनेनेति** । **विशेषणविशेष्यभावाऽयोगादिति** । फलाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवं सामान्यवाचिनः प्रत्ययो न स्यादेवेत्यत आह—**यदा त्विति** । यदा तच्छब्दः परोक्षत्वेन व्यक्तिविशेषं वक्तृबुद्धिस्थं प्रकरणाद्बोधयति तदेत्यर्थः । तादायनौ 'त्यदादीनी'ति वृद्धत्वा'दुदीचां वृद्धा'दिति फिञ् । एवमेव-स्त्रैणाः पौंस्ना इत्यत्राऽपत्ये प्रत्ययो बोध्यः । उत्पत्तिस्तत्रेति–भाष्ये । तत्र यथा पुँल्लिङ्गादेवोत्पत्तिश्चोदिता, तथा प्रकृते नपुंसके वाच्ये एवोत्पत्तिः स्यादिति न चोद्यते, किन्तु नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव सर्वाऽपत्याभिधानं स्यान्न तु पुंस्त्वादिवैशिष्ट्येनाऽपीति चोद्यत इत्यर्थः ।

१—क्वचिन्न । २—'नपुंसकत्वात्' पा० ।

अपत्यं नपुंसकलिङ्गम्, तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवाऽभिधानं स्यात्, स्त्रीपुँल्लिङ्गस्य न स्यात् ॥ ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च। उत्पत्तिस्तत्र चोद्यते, इह पुनरुत्पन्नेनाभिधानं चोद्यते ।

सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रजनस्य विवक्षितत्वात् । प्रजनोऽत्र विवक्षितः । स च सर्वलिङ्गः ॥ किं पुनः कारणं समानायां प्रवृत्तावपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः ?

एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् ॥ ६ ॥

एकार्थे शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा,—पुष्यः तारका नक्षत्रम् । गेहम् कुटी मठ इति ।

अवयवान्यत्वाच्च ॥ ७ ॥

अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गाऽन्यत्वं दृश्यते । तद्यथा,—कुटी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डारः । अवयवान्यत्वात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात्, किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि ॥ ६२ ॥

प्र०—**प्रजन** इति । प्रसवमात्रं विवक्षित, न तु लिङ्गसख्ये अपीत्यर्थः । **स चेति**। सन्ततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः । **समानायामिति** । एकस्मिन्नर्थ इत्यर्थः । **अपत्यमिति** । अपत्यशब्दप्रत्याय्यमानमित्यर्थः । **प्रजन** इति । सर्वलिङ्गैः शब्दैः प्रत्याय्यमानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते ।

एकार्थ इति । एकैकोऽर्थः सर्वलिङ्गः, स च केनचिच्छब्देन प्रत्याय्यमानः केनचिदेव लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते । **अवयवान्यत्वादिति** । स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावयवत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य लिङ्गभेदोऽवगम्यते कि पुनरत्यन्तभिन्नशब्दप्रत्याय्यमानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

उ०—'अपत्यं नपुंसक'मित्ययुक्तं, तस्यैव शब्दान्तरेणाऽभिधाने लिङ्गान्तरयोगादत आह—**अपत्यशब्देति** । प्रजनशब्दप्रत्याय्यस्य पुँल्लिङ्गत्वात्प्रजनः सर्वलिङ्ग इत्ययुक्तमत आह—**सर्वलिङ्गैरिति** । प्रजन इत्यर्थः एव विवक्षितः, सूत्रे तच्छब्दाभावादिति भावः ।

नन्वेकस्याऽर्थस्य तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यस्यैकमेव लिङ्गं लोके दृष्टम्प्राय इति कथं सर्वलिङ्गत्वमत आह भाष्ये—**एकार्थ इति** । एकस्मिन्नर्थेऽपीत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—**एकैक** इति । 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे निरूपितमेतत् ॥ कैमुतिकन्यायप्रदर्शनाय भाष्ये—**अवयवाऽन्यत्वाच्चेति** । तद्व्याचष्टे—**स्वार्थिकस्येति** । भिन्नाऽवयवत्वेऽपि भिन्नशब्दत्वमेवेति किम्पुनर्यत्रेति न युक्तमत आह—**अत्यन्तेति** । यत्किञ्चिदवयवानामपि साम्याऽभावे इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

१—अपत्यशब्दस्यायमेवार्थो निरुक्ते (१ । ३ । १) द्रष्टव्यः—"अपत्यं कस्मात् ? अपततं भवति, नानेन पततीति वा ।"　　२—'एकार्थत्वेऽपि' पा० ।

एको गोत्रे ॥ ४ । १ । ९३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य च विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥१॥

उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्यते । 'तस्य च विवक्षितत्वात्' । उत्पादयितुः स चाऽभिसम्बन्धो विवक्षितः । उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वादुत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधानेऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव

प्र०—**एको गोत्रे** । एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसङ्ख्याप्रथमसमानवाची, इह तु सङ्ख्यावाची प्रथमवाची वा गृह्यते इत्येव निर्णयोऽर्थान्तरासंभवात् । **किमर्थमिति** । क्रियमाणेऽपि सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति **प्रश्नः** । इह पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव गर्गादेः प्रत्यय इष्यते, न त्वनन्तरापत्यवाचिनो गार्गिप्रभृतेर्नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद्गार्ग्यप्रभृतेः । यूनि तु गोत्रप्रत्ययान्तादेवेष्यते न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । स्त्रिया तु युवकार्यं नेष्यते, अपि तु गोत्रकार्यमेव । एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते वार्तिककारः ॥ प्रयोजन तावदाद्यस्य सूत्रस्य कथयितुमाह—**उत्पादयितारमिति** । प्रतिशब्दो लक्षणे वाक्यकारेण प्रयुक्तः, उत्पादयितृसामान्यविवक्षया च द्विर्वचनं नाऽकारि । भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीप्सामाश्रित्य द्विर्वचनं कृतम् । **अपत्ययोगादिति** । अपत्यस्य योग इति कर्तृषष्ठीसमासः । उत्पादयिता चाऽत्र कर्मत्वेन न विवक्षितः किं तर्हि प्रतिशब्दयोगविवक्षाया 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति द्वितीयया निर्दिष्टः । अन्यथो'पपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यात् । **तस्य चेति** । सन्नप्यर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नासौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति । अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितुरेव विवक्षित इति तन्निमित्ताऽनेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

उ०—**एको गोत्रे** । **एकशब्दोऽयमिति** । 'एके मन्यन्ते' 'एकः पार्थो धनुष्मताम्' 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' 'द्व्येकयोः', 'एकेऽल्पप्राणाः' 'तेनैकदिक्' इति क्रमेणोदाहरणानि । **असम्भवादिति** । इष्टाऽनुगुणाऽसम्भवादित्यर्थः । **सूत्रद्वये**—'गोत्राद्यूनि' [इति] 'एको गोत्र' इति च । **प्रयोजनं तावदिति** । 'प्रयोजनज्ञानोत्तरं दोषोक्तेरवसर' इति प्रथमं तत्प्रतिपादयतीत्यर्थः । ननु भाष्ये 'उत्पादयितोत्पादयिते'त्युक्तेर्वीप्साया प्रतिशब्द इत्यवगमात् द्विर्वचन दुर्वारमत आह—**प्रतिशब्द इति** । उत्पादयितारं लक्ष्यीकृत्याऽपत्ययोगव्यवहारादित्यर्थः । **भाष्यकारेण त्विति** । 'वार्त्तिकं सामान्यविवक्षये'ति दर्शयितुमेव तथोक्तमिति भावः । **कर्मत्वेन नेति** । किन्तु शेषत्वेनेत्यर्थः । तथा सति 'उभयप्राप्तौ' इति नियमात्कर्त्तरि षष्ठी न स्यादिति भावः । **प्रतिशब्दयोगविवक्षायामिति** । प्रतिशब्दद्योत्यलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धविवक्षायामित्यर्थः । **अन्यथा**—कर्मत्वेन विवक्षायाम् । ननु 'तस्य च विवक्षितत्वा'दिति हेतुकथनमयुक्तं, सतो विवक्षाया एव युक्तत्वादत

१—'तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात्' पा० ।

स्यादिति, तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे । एवमर्थमिदमुच्यते ।

कथं पुनर्ज्ञायत उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्यत इति ? एवं हि दृश्यते लोके—पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्[1] पृच्छति कस्यायमिति ? स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति । उत्पादयितारं[2] व्यपदिशति नात्मानम् ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः—औपगवस्यापत्यमिति* । किं कारणम् ?

प्र०—**एकवचनमिति** । एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । यावन्त्यपत्यानि तावतां प्रत्ययानां प्रसङ्गे सत्येक एव प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । गोत्र इति च जात्यपेक्षयैकवचनं, तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते । **कथमिति** । एकमप्यपत्यं पितृपितामहादीना सर्वेषां सन्बन्धि भवति । तथा चा'ऽपत्य पौत्रप्रभृतिगोत्र'मिति सूत्रकारेण सामानाधिकरण्येन निर्देशः कृत इति **प्रश्नः** । **एवं हि दृश्यत इति** । शब्दार्थसम्बधे लोकव्यवहार एव प्रमाण नान्यत् । तत्र च प्रष्टृप्रतिवक्त्रोरुत्पादयितृविषये एव प्रश्नप्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः । 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति सामानाधिकरण्यं तु गौणमाश्रयिष्यते ।

तत्रेति । अनन्तरोक्ते प्रयोजनेऽभिमते सूत्रस्याऽसामर्थ्यान्नापत्यादिति वक्तव्यम्, अपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावार्थम् । **गोत्र इति** । यदैको गोत्रे इति गोत्रशब्दोपादानेन नियमः कृतः तदाऽय प्रतिषेधो वक्तव्यः । यदि त्वेकोऽपत्य इत्युच्यते तदाऽपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये नैवापरः

उ०—आह—**सन्नपीति** । यथा 'मातुः स्मरती'त्यादौ कर्मत्वम् । द्वितीयायाः पारिभाषिकैकवचनस्याऽनन्वयादाह—**एकस्येति** । नन्वेकत्र गोत्रे एकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गान्नियमाऽनुपपत्तिरत आह—**जात्यपेक्षयेति** । गोत्रपदं गोत्रसमुदायपरमिति वक्तुं युक्तम् ।

ननूत्पादयितुरपत्येन सम्बन्धस्य प्रसिद्धतया किं प्रश्नेनेत्यत आह—**एकमपीति** । **गौणमिति** । अपतनहेतुत्वरूपगुणयोगादित्यर्थः । तत्रेत्यस्यार्थमाह—**अनन्तरोक्त इति** । 'अनन्तरोक्तेऽभिमते प्रयोजने तत्प्रयोजनसिद्धौ सूत्रस्याऽसामर्थ्या'दित्यन्वयः । 'प्रत्ययान्तात्प्रतिषेध'इति व्याचष्टे—**नाऽपत्यादिति** । अपत्यभवप्रत्ययान्तान्नेत्यर्थः । **तेन गोत्रप्रत्यय एवेति** । 'गोत्रसामान्ये एक एव प्रत्ययः' इत्युक्ते तत्रैव नाऽनेक इति

१—'कश्चित् कंचित् पृच्छति कस्यायं दारक इति' पा० ।

२—"जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ।

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥ (ऋ० ७ । ४ । ७)

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णः ।·······शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतः, अचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवती"ति यास्कः । (निरु० ३ । २ । १)

* प्राग्दीव्यतोऽण् (अत इञ्) ४ । १ । ८३ (९५)

'गोत्रे नियतत्वात्' । गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते, तेन यश्चाऽसौ यथाजातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात् । कश्च प्राप्नोति ? यः प्रत्ययान्तात् ।

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या । अयोगाद्धि न प्राप्नोति ।

प्र०—प्रत्ययः स्यात्, अपत्यजातावेकस्यैव विधानात् । 'एको गोत्रे' इति तूच्यमानेऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव । तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः । तेन गोत्रप्रत्यय एवाऽपरो निवार्यते । ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो मा भूत्, अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः । अथवा यदोत्पादयितैवाऽपत्येन युज्यते न तु पितामहादिः, 'एको गोत्रे' इत्येतच्च नियमार्थं, तदा यतोऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गो गोत्राकृतौ विवक्षिताया तस्मादेक एवेति नियम्यते । अपत्यप्रत्ययान्तादेव च क्रमेणापत्यपरम्पराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गात्तत एवैकाभ्यनुज्ञानद्वारेणानेकनिवारणं स्यादिति भाव । यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति । यत्प्रकृतिरित्यर्थः । उभयोपादानं सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम् ।

परमप्रकृतेरिति । गर्गादेरित्यर्थः । अयोगादिति । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गर्गस्य पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । यद्यपि 'गर्गादिभ्यो य'ञिति विधानसामर्थ्याद्गर्गादिभ्यो गोत्रप्रत्ययाः सिध्यन्ति, तथापि येऽणादयोऽनन्तरापत्ये सावकाशास्ते परमप्रकृतेरुपगवादेर्गोत्रे न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम् । अथोच्यते—'एको गोत्रे' इत्येतत्परमप्रकृतेर्विध्यर्थं भविष्यतीति, नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येत । ततश्चापत्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गः । ननु परमप्रकृते· प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परायोगस्तदवस्थ एवेति प्रयोगो नैव स्यात् । नैष दोषः । पारपर्येण सम्बन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति । साक्षात्सम्बन्धे तु प्रत्ययस्य

उ०—वचनव्यक्तेरिति भावः । ननु गोत्रे यदपत्यलक्षणं सामान्यं तदपेक्षे नियमे नाऽयं दोष इत्यरुचेराह—अथवेति । नियमार्थमिति । न तु परमप्रकृतेस्तृतीयादावपत्ये विध्यर्थमिति भावः । ननु विध्यर्थत्वे सम्भवति कथं नियमार्थत्वमिति चेत्सत्यम्, पराऽभ्युपगमेनैवमुक्तेः । यतः—यस्माच्छब्दात् । अपत्यप्रत्ययान्तादेवेति । न ह्युपगोस्तृतीयेन सम्बन्धः, किन्त्वौपगवस्यैवेति भावः । युगपदसम्भवादाह—क्रमेणेति । तत एव—प्रत्ययान्तादौपगवादेरेव । एवञ्च तृतीये 'औपगवि'रिति स्यादेवेति भावः । 'यथाजातीयक'शब्दार्थमाह—यत्प्रकृतिरिति । सर्वविशेषेति । 'गर्गादिभ्यो य'ञित्यादिविशेषसूत्रविषयप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ।

'परमप्रकृति'शब्देनाऽपत्यप्रत्ययरहित उच्यते । विध्यर्थमिति । एकशब्दः प्रथमवाची । प्रथमः—प्रकृतिभूतशब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थं इति भावः । नन्वेवमेव प्रत्ययोऽपि वचनेन विना भविष्यतीत्यत आह—साक्षात्सम्बन्धे त्विति । वक्ष्यमाणेति । 'यूनि चाऽन्तर्हितेऽप्राप्ति'रित्येतयोः पूर्वपक्षयोः—यच्च पठि-

१—'गोत्रप्रत्ययः' पा० ।

एतयोश्चैवं परिहारः, पठिष्यति ह्याचार्यो 'यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्ति'रिति† तस्य च यथा तत्प्रत्ययान्तम् । यथा‡ तदेव विकारावयवप्रत्ययान्त द्वितीयं च तृतीयं च विकारं सङ्क्रामति, एवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययान्तं द्वितीय च तृतीयं चापत्यं सङ्क्रमिष्यति ।

भवेत्सिद्धम् औपगवस्यापत्यमौपगवः, यत्र स एवानन्तर इष्यते, स एव गोत्रे । इदं तु खलु न सिध्यति गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति । अत्र ह्यन्योऽनन्तर इष्यते, अन्यो गोत्रे* ।

स्त्रियां चानियमः ॥ ४ ॥

प्र०—चरितार्थत्वाद्गौणसम्बन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्तव्या । इदानीमेतद्दोषद्वय वक्ष्यमाणेन दोषेण सह परिहर्तुमाह—**एतयोश्चेति** । 'च'शब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया समुच्चायार्थः । **तत्प्रत्ययान्तमिति** । 'ञितश्च तत्प्रत्यया'दित्येतत्सूत्र प्रत्याख्यायते । यो हि कपोतस्य तदवयवस्य तद्विकारस्य वावयवो विकारो वा सोऽभेदोपचारात्कापोतस्याप्यवयवो विकारश्च भवतीति कापोत एव भविष्यतीति नार्थो मयड्बाधनार्थेन 'ञितश्च तत्प्रत्यया'दित्यनेन सूत्रेण । तत्र यथा कपोतस्य वा विकारावयवाभ्यामभेदोपचारात्कापोतस्य वेत्युभयथेष्टं सिध्यति तथेहाप्युपगवौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वाऽभेदोपचारात्पौत्रप्रभृतिरौपगवशब्देनाभिधायिष्यते । गार्ग्यायणापत्यं च गार्ग्यायणशब्देनेति दोषत्रयमपि परिहृतम् ।

अस्य परिहारस्याव्याप्तिं दर्शयितुमाह—**भवेदिति** । **अत्र ह्यन्य इति** । यदि गार्गौ गर्गत्वमारोप्यते तदा गार्गिरेव—भेदसम्बन्धस्य निवृत्तत्वात्—गर्गशब्दवाच्य इति गार्गेरपत्य गार्गिरेव स्यात्, गार्ग्यश्चेष्यते । अथ गार्गितदपत्ययोरभेदाध्यवसायस्तथापि गार्गेरपत्यं गार्गिः प्राप्नोति । यद्यपि 'गर्गादिभ्यो य'ञिति वचनसामर्थ्याद्गार्ग्यः स्यात्तथापि गार्गिरपि स्यात्, तस्मादपत्यविषये दोषवानभेदोपचार इति भेद एवाश्रयणीयः । तथा च प्रत्ययान्तात्प्रतिषेध', परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्येति स्थितमेतत् ।

स्त्रियां चेति । 'च'शब्दो दोषसमुच्चयार्थः । तत्रानन्तरापत्यस्त्रियां गोत्रस्त्रियां चानियम-

उ०—ष्यत्याचार्यो 'यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्ति'रिति तस्य च परिहारो यथा 'तत्प्रत्ययान्त'मिति भाष्येऽन्वयः ।

ननु 'ञितश्चे'त्यनेन प्रत्ययान्तरविधानेपि रूपभेदाभावाद्युक्तं यत्–तदेव द्वितीयाद्युपसङ्क्रामतीति, इह तु रूपाभेदसाधकप्रत्ययान्तराभावात्कथं तदुपपद्यत इति तत्प्रत्याख्यानाभिप्रायेणाह—**ञितश्चेति** । तृतीयदोषपरिहारप्रकारमाह—**गार्ग्यायणापत्यञ्चेति** । तयोर्भेदविवक्षा त्वनभिधानान्नेति नानिष्टम् । **गार्गिरपि स्यादिति** । भेदविवक्षाया यत्नेष्टे सिद्धेऽप्यभेदोपचारादनिष्टमपि प्राप्नोतीत्यर्थः ।

१—'चैव' पा० ।

† ४ । १ । ६३ वा० ५

‡ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ४ । ३ । १५५

* अत इञ्; गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । ९५; १०५

स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति—औपगवी माणविका । नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते, 'एको गोत्रे' 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' [४ । १ । ९४] इति ।

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ? 'उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते' । उत्पादयितरि तावदपत्ययुक्ते न दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र

प्र०—प्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्पौत्रप्रभृतेरपत्य स्त्री गृह्यते । युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञाया एकसञ्ज्ञाधिकारे वृद्ध युवेति वचनात्तुशब्दाद्वा नियमार्थाद्बाधितत्वात्स्त्रिया. पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा नास्तीत्येको गोत्र इत्येष नियमो नास्ति । अस्त्रियामिति निषेधाद्गोत्राद्यूनीत्यपि नास्ति नियमः, तथा च स्त्रिया विवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः । औपगवस्यापत्य स्त्रीत्यत इञितीञ् प्राप्नोति । 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीष्—अत इञन्तान्न प्राप्नोति । 'गोत्र च चरणै सहे'त्यत्र शास्त्रीयस्य गोत्रस्य ग्रहणात्, स्त्रियाश्चास्या गोत्रसञ्ज्ञाया अभावात् । एतच्चेत्र उपसङ्ख्यानजात्यर्थमित्येतदनपेक्ष्यैवोदाहृतम् । गोत्रलक्षणश्च यञादि पौत्र्यामेव स्यात्, अजीवद्वंश्याया च स्त्रिया पौत्रप्रभृतेरपत्ये । जीवद्वंश्यायां तु न स्यात् । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्यात् । **नियमादिति** । सामान्यापेक्षमेकवचन, नियमद्वयादित्यर्थः ।

कतरस्मिन्निति । येनोद्भावितो दोषस्तदीयोऽय न प्रश्नः, विरोधात्, किं तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारोऽनन्तरोक्तमेवार्थ प्रश्नपूर्वकं विवृणोति **उत्पादयितरि तावदिति** । 'अनियम'इति यदुक्त तत्र वाक्छलमुद्भावयति । यदोत्पादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य तस्मिश्च

उ०—**चशब्द इति** । पूर्वोक्तस्य दोषद्वयस्य स्थितत्वादिति भावः । ननु वार्तिके 'स्त्रियाञ्चे'तिसामान्योक्तेर्भाष्ये 'स्त्रिया युवत्यामिति विशेषकथनं निर्बीजमत आह—**तत्रानन्तरेति** । अनन्तरापत्यस्यैकत्वात्तत्रानियमप्रसङ्गाऽभावः, गोत्रस्त्रियान्तु 'एको गोत्रे' इति नियमात्तदभाव इत्यर्थ. ।

ननु 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'अस्त्रिया'मिति 'गोत्राद्यूनी'त्यस्यैव निषेध इति भाष्ये 'एको गोत्रे' इत्यभिधानमयुक्तमत आह—**युवसंज्ञयेति** । **तुशब्दाद्वेति** । 'जीवति तु' इत्यत्र तुरवधारणार्थः । युवैव न गोत्रमित्यर्थ इति भावः । ननु इञ्यपि 'इतो मनुष्ये'ति ङीषि 'औपगवीमाणविके'ति सिध्यति, स्वरे च नास्ति विशेषोऽणन्तान्ङीपि, इञन्तान्ङीषि वेत्यत आह—**इतो मनुष्येति** । **अत इञन्तादिति** । युवापत्यवाचकादस्मादिञन्तादित्यर्थः । नन्वजात्यर्थमुपसङ्ख्यानमस्त्येवेत्यत आह—**एतच्चेति** । दोषान्तरमाह—**गोत्रलक्षण इति** । एवञ्च तदपेक्षायामपि न दोष इत्यर्थः । **पौत्र्यामेवेति** । वचनसामर्थ्याद्गोत्रे गर्गादिभ्यो भवन् यञादिः, स्त्रीत्वे पौत्र्यामेव स्यादेवञ्च तत्र सावकाशोऽयमित्यर्थः । अवकाशान्तरमप्याह – **अजीवद्वंश्यायाञ्चेति** । पौत्रप्रभृत्यपत्यभूतायामजीवद्वंश्यायामत एव गोत्रभूताया स्त्रियामित्यर्थः । **जीवद्वंश्यायान्त्विति** । युवसञ्ज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः । सिद्धान्ते तु स्त्रिया युवसंज्ञाया अभावात्स एवेष्यत इति तात्पर्यम् । **सामान्यलक्षणः**—इञादिः ।

विरोधादिति । 'पितुरेवापत्य'मिति पक्षमुपक्षिप्य तत्रैव दोषमभिधाय तस्यैव प्रश्नो व्याहत इत्यर्थ. । **अनन्तरोक्तमेवेति** । स्त्रिया नियमद्वयाऽप्रवृत्तेरनेकप्रत्ययप्रसङ्गरूपोऽनियमः, गोत्रलक्षणश्च यञादिरिति चोक्तमर्थमित्यर्थः । **वाक्छलमिति** । सामान्येनोक्तेऽर्थे वक्तुरभिप्रेतादर्थान्तरकल्पनया बाधोक्तिर्वाक्छलम् ।

नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैष दोषः ।

सर्वेषु तद्धपत्ययुक्तेष्वयं दोषः । सर्वेषु तद्धपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति [च[1]] नियम एष दोषः ।

उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञा बाधते, गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते ।

यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः ॥ ५ ॥

यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः—गार्ग्यायणस्यापत्यमिति ।

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ? सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः ।

प्र०—विवक्षिते एकस्या एव प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति नत्वनेकस्तदा सूत्रद्वय नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति–किमुच्यते 'स्त्रिया चानियम' इति । प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्चस्थित एव ।

सर्वेष्विति । वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वेऽपत्येन युज्यन्त इति पक्षो- पपत्तिः ।

इदानी वाक्छलं परिहरति—**उत्पादयितरि चेति** । 'च'शब्दो न केवल पक्षान्तरे यावदस्मिन्नपीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः । **अभिधानं न प्राप्नोतीति** । गोत्रविषयेण यञादिप्रत्ययेनेत्यर्थः । अयमेवात्रानियमो विवक्षितः । 'एको गोत्रे' इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येषोऽर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः ।

यूनि चेति । चतुर्थादिना व्यवहिते पञ्चमादावित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत्प्रश्नपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्तुमाह—**कतरस्मिन्निति** । **तत्र नियम इति** । गोत्रादेव यूनीति भावः ।

उ०—प्रकृते च नियमेनास्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येवंरूपस्य वक्तुर्विवक्षितोऽनियमशब्दार्थस्य 'एको गोत्रे' गोत्राद्यूनी'ति नियमशास्त्राऽप्राप्तिरित्यन्यथाकरणेन दोषोद्भावनं क्रियत इत्यर्थः । **विध्यर्थमिति** । उपगुशब्दात्तृतीयादावपत्ये प्रत्ययाऽप्राप्तेः 'एको गोत्रे' इति विध्यर्थम् । एव गोत्रान्तात्पञ्चमादौ यूनि विध्यर्थं परं सूत्रम् । **किमुच्यत इति** । नियमस्यैवाभावात्स्त्रिया नियमो न प्राप्नोतीति किमुच्यत इति भावः । ननु तर्हि विधिपक्ष एवाश्रीयतामत आह—**प्रत्ययमालेति** । अयं दोषस्तु स्थित एव, 'गोत्रलक्षणे'त्यादिदोषश्च स्थित एवेत्यन्वयः ।

इदानीं वाक्छलमिति । स्वाभिप्रायप्रकाशनद्वारेत्यर्थः । ननु स्त्र्यादिशब्दैर्युवत्या अभिधानसम्भवादाह–**गोत्रविषयेणेति** । **अयमेवात्रेति** । न तु नियमशास्त्राप्राप्तिरूप इति भावः । **नियमपूर्वकमिति** । नियमोऽपि न सिध्यत्यभिधानञ्चेत्यर्थः । भाष्ये–**अभिधानं न प्राप्नोतीत्यस्य**—तयोः शास्त्रयोर्नियमत्वपूर्वकं गोत्रविहितयञाऽभिधानं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनयोर्विधित्वेऽपि गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधादभिधानाप्राप्तिरिति भावः । तथा गार्ग्यप्रकृतिकफकापि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । तदाह भाष्ये—**गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयत इति** ।

१—क्वचिन्न ।

सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः ।

उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद्गोत्राच्चायोगान्न प्राप्नोति । यूनश्च न प्राप्नोति । किं कारणम् ? गोत्रादिति नियमात् ।

सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति—'दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमं पिबे'दिति ।

प्र०—परमप्रकृतेरिति । पञ्चमस्य त्रिभिरपत्यापत्यवत्सबन्धाभावादित्यर्थः । यूनश्चेति । चतुर्थात्यर्थ ।गोत्रादिति । चतुर्थस्य युवत्वाद्गोत्रसंज्ञाया अभावः । ननूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्याभावाद्गोत्राद्यूनीति विध्यर्थं भविष्यति । तत्रानन्तरे यूनि गोत्रात्सिद्ध एव प्रत्यय इति व्यवहिते यूनि गोत्रेण तस्यायोगादप्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते, तत्किमुच्यते 'यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्ति प्रत्ययस्ये'ति ? उच्यते—उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थ'मेको गोत्रे' इति सूत्र यथा नियमार्थमेवं युवसमुदाये युवसामान्ये वा 'युव'शब्देनोच्यमाने गोत्रादगोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेव यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तं 'यूनि चान्तर्हिते' इति ।

सन्तु तर्हीति । तेन व्यवहितेऽपि यूनि गोत्रादेवेति वचनाद्गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषो'यूनि चान्तर्हित' इति। दशपुरुषानूकमिति।अनुपूर्वात्कायतेरनूकानमनुक इति'घञर्थे कविधान'मिति कः। 'अन्येषामपी'ति दीर्घत्वम्।दशपुरुषा अस्मिन्ननूके इति बहुव्रीहि'।दशपुरुषोऽनूकोऽस्मि-

---

उ०—नियमस्याप्राप्तिरिति । नियमपूर्वकं गोत्रप्रकृतिकयुवप्रत्ययेनाऽभिधानाऽप्राप्तिरित्यर्थः । पक्षप्रविभागेनेति । 'पितुरेवापत्य'मिति पक्षे वार्त्तिकप्रवृत्ति वक्तुमित्यर्थः । भाष्ये—सर्वत इति । मूलप्रकृत्यनन्तरापत्यप्रत्ययगोत्रप्रत्यययुवप्रत्ययान्तादित्यर्थः । तत्र 'एको गोत्रे' इति नियम उपपन्न इति भ्रान्तिं व्युदस्यति—गोत्रादेवेति । ननु पञ्चमस्य गर्गादिनैकदेशावस्थानादिरूपसम्बन्धसद्भावादाह—पञ्चमस्य त्रिभिरिति । यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिरित्यस्य नियमाप्राप्तिरिति नार्थः, किन्तु प्रत्ययाप्राप्तिरित्यर्थ इति तात्पर्यम् । नियन्तव्यस्येति । नियमेन व्युदस्यस्येत्यर्थः । एकस्मादेकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गादगोत्रात्परमप्रकृत्यनन्तरापत्यरूपाद्यूनि प्रत्ययाप्राप्तेर्यद्यपि युवापत्यप्रत्ययान्तात्प्राप्नोति तथापि तस्यां व्यक्तौ गोत्राऽगोत्राभ्यामप्राप्त्या नियमाऽनुपपत्तिरिति भावः । यथा नियमार्थमिति । परेण स्वीकृतमित्यर्थः । तदभ्युपगमानुसारेण दूषणदानमिति तात्पर्यम् । प्रत्ययविधित्वे तु युवप्रत्ययान्तादपि युवप्रत्ययप्रसङ्गो दोष इति बोध्यम् ।

युवसमुदाय इति । तदभिप्रायमेव सूत्रे एकवचनमिति भावः । युवसामान्ये वेति । जातावेकवचनमिति भावः । अगोत्रादिति । युवप्रत्ययान्तरूपादित्यर्थः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु यथानन्तरोक्तदोषाभावस्तथाह—तेनेति । 'परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्ये'त्ययमपि दोषो नास्तीत्यपि बोध्यम् । अनूकानं—शब्दः । अनूकोऽस्मिन्निति । शब्दोऽन्यपदार्थः । अनूकोऽस्मिन्निति । वाचकत्वेनेत्यर्थः । दशपुरुषसमुदायोऽन्यपदार्थ । तत्फलितमाह—दशपुरुषानुसंशब्दनमिति । भाष्ये—दशपुरुषानूकमिति—यावद्योगे द्वितीया ।

यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति तत एतदुपपन्नं भवति । कथं यदुक्तं 'पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति, स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति, उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मान'मिति । उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता । सर्वेषां न इदमपत्यम्, देवदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति ।

अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियत 'एको गोत्र' इति ?

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्तादगोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे ॥ ९ ॥

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्तादगोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति । न तु ज्ञायते क एको भवति[2] यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति ।

प्र०—त्रिति पुनर्बहुव्रीहिः। दशपुरुषानुसंशब्दन, दशसु पुरुषेष्विति यावत् । शूद्रा इति। विवाहिता । 'शूद्रावेदी पतत्यध'इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा । एकस्मिश्च पतिते सर्वेषा च पात इत्येतद्दशपुरुषानूकशब्देनोक्तं भवति । ततश्चार्थादेकस्यैव सर्वान्प्रत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति। नन्वेकस्यैवापत्योत्पत्तौ व्यापारात्कथं तेनान्येषा सम्बन्धः । क्रियागर्भो हि सर्वत्र सम्बन्धो नान्यथेति उद्घुष्यते । नैष दोष । पुत्रोत्पादनमेव पौत्राद्युत्पत्तौ व्यापार, तदन्तरेण तस्यासभवात् । 'अपत्य पौत्रप्रभृती'ति च मुख्य सामानाधिकरण्यमस्मिन्पक्ष उपपद्यते । पूर्वत्र तु पक्षे गौण सामानाधिकरण्य स्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात् । उत्पत्तिस्तस्येति । सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्विशेषे वृत्तिदर्शनात् । यथा गोमण्डले व्यवस्थित गोपालकं कश्चित्पृच्छति'गा पश्यसी'ति ।

सर्वेषामिति । यदा गर्गस्य पौत्रप्रभृति सर्वेषा गर्गगार्गिगार्ग्याणामपत्य भवति तदा गार्गिगार्ग्याभ्या प्रत्ययो मा भूद्र गर्गशब्दादेव यथा स्यादित्येवमर्थमेको गोत्रे इत्येतदित्यर्थः ।

न तु ज्ञायत इति । एक इति सामान्येनोपादानाद्विशेषस्य नवगम इत्यप्रतिपादकत्वात्सन्देहलक्षणमप्रामाण्य प्रसक्तमित्यर्थ । उत्पादयितरि त्वपत्ययुक्ते क्रमेण सबन्धविवक्षाया गोत्रस-

उ०—ननु दासीत्वेन शूद्राया सत्यामपि सोमपानदर्शनादाह—विवाहिता इति । ननु चातुर्वर्ण्यविवाहस्मरणान्न दोषोऽत आह शूद्रावेदीति । शूद्राप्रथमवोढेत्यर्थ । 'पतत्यत्रे'ति पाठे—'अत्रे'त्यस्य नरकविशेषे इत्यर्थः । भाष्ये—यस्य गृह इति । कुल इत्यर्थः । तत्र षष्ठ्यर्थोऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धः । अनेन सर्वान्प्रत्यपत्यत्वं बोधितम् । दशपुरुषाणा मध्ये कस्यचित्पातेन चास्य पात उक्तः । स च दशपुरुषाणामस्य सम्बन्धे सत्येव, सम्बन्धश्चापत्यापत्यवद्भाव एव नाऽन्योऽसम्भवादित्यपि बोध्यम् । नन्वेवमपि 'सर्वेऽपत्ययुक्ता' इत्यर्थस्य कथं सिद्धिरत आह—एकस्मिंश्चेति । क्रियागर्भेति । जन्यजनकभावाद्युपयोगिक्रियाकृत इत्यर्थः ।

ननु सामान्यशब्देन प्रश्नात्कथमुत्पत्तिर्विवक्षिता । तत्राह—सामान्येति । सर्वेषामपत्ययोगे इष्टसिद्धेराह यदा गर्गस्येति । ननु पक्षान्तरसाधारणेऽस्मिन्दोषे न तद्वादिनाऽयमपर्यनुयोक्तव्योऽत आह—उत्पाद-

१—'नेदमपत्यम्' पा० ।　　२—भवतीति ? यो वा' पा० ।

नियमानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥

नियमश्च नोपपद्यते । किं कारणम् ?

न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥ ८ ॥

न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । किं तर्हि ?

अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः ॥ ९ ॥

अपत्यान्तरेऽपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादिञ्, इञन्तात्फगिति* फगिञोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति ।

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ? सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः ।

उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत

प्र०—मुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषाज्ञानलक्षणो दोषः ।

न ह्येकस्मिन्निति । एकेनैव तस्यार्थस्योक्तत्वाद्यस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेनेत्यर्थः ।

अपत्यान्तर इति । सामान्यापेक्षं वार्तिक एकवचनम् । भाष्यकारस्तु भेदं वीप्सां च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विवृणोति । दाशतयीति । दशावयवा यस्य सङ्घस्य स दशतयः सङ्घः । तत्र भवा दाशतयी । अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत् । न त्वत्र दशार्थो विवक्षितः । अतोऽनन्तरमेव क्वचित्पुस्तके—'अपत्य समुदायश्चे'दिति पठ्यते । अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्ग-ग्रन्थानन्तरं 'कतरस्मि'न्नित्यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते । तत्पुनरुक्तत्वादग्रन्थत्वादन्यैरुपेक्षितम् ।

अन्ये त्वेवं पठन्ति—"कतरस्मिन् पक्ष एष दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्, तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः । कथम् ? अपत्यं

उ०—यितरि त्विति । एकेनैवेति । 'एको गोत्रे' इत्यत्र 'गोत्र'पदेन गोत्रत्वविशिष्टस्यैकस्यैवोपस्थितेरिति भावः । ननु 'दाशतयी'त्युक्ते विंशत्यादिष्वपि किं तावत्येव प्रत्ययमाला, नेत्याह—अनेकेति । तेन 'गर्गशब्दादेवे'ति । अनेन न ज्ञायते 'क एक' इति, नियमानुपपत्तिश्चेत्युक्तदोषद्वयनिरासो दर्शितः । भाष्ये—उत्पादयितरि चेति । चेन सर्वेष्व-पत्ययुक्तेष्विति पक्षे तु नैव दोषः, अत्रापि पक्षे न दोष इत्यर्थः । ननु सूत्रे'गोत्र'पदोपादाना'दपत्यं समुदा-यश्चे'दित्यनुपपन्नत आह—अपत्यशब्देनेति । ननु मुख्ये सम्भवति गौणगोत्रस्य समुदायस्य ग्रहणं न

* अत इञ्; यञिञोश्च ४ । १ । ९५; १०१

१–'कतरस्मिन् पक्षेऽय मित्यारभ्य 'अपत्यं समुदायश्चे'दित्यस्मात्पूर्वतनं भाष्यं पुनरुक्तत्वात् कैश्चि-दुपेक्षितम् । तन्न युक्तम् । पक्षप्रविभागेन दोषपरिहारात् ।

उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियम एष दोषः ।
उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः । कथम् ?

अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽत्र समीक्षितः ।
तस्मिन्सुबह्वः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥

अपत्यमित्यनेन सर्वमुपग्वादिपितृकमपत्यं समीक्षितम् । तस्मिन् सुबह्वः

प्र०—समुदायश्चेत्'' इति । अय ग्रन्थ एव, पक्षप्रविभागेन दोषपरिहारात् ।

अस्यायमर्थः,—यदा सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्य पर्यायेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षाया प्रत्ययप्रसङ्ग । तत्र यदा गर्गशब्दात्प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति । यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन्स्थिते परस्योत्पादादनेक प्रत्यय. कृतः स्यात् । तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति नियमः क्रियते । तेन गर्गशब्दादेवोत्पत्तिरनुज्ञाता भवति । यदा तूत्पादयितैवापत्येन युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते तदोत्पादयितुरेवैक एव प्रत्यय. प्राप्नोतीति नियन्तव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरम्पराविवक्षाया प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोष आपतत्येव । अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते अपत्य समुदायश्चेदिति । अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिनापि प्रकरणवशाद्गोत्रापत्यमेवोच्यते । तेनायमर्थो—गोत्रशब्देन गोत्रसमुदायोऽभिधीयते, अवयवधर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात् ।

अन्ये त्वाहुः । अपत्य पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायोऽभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते । क्वचित्तु अवयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्त्तते । समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति न्यायात् । ततश्चैको गोत्र इत्यस्यायमर्थ. 'पौत्रप्रभृत्यपत्यपरम्पराविवक्षाया प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव कर्त्तव्यो नानेक' इति । तेन परमप्रकृतेरेव सम्बन्धिसम्बन्धाश्रयेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । तस्मिन्निति । समुदाय इत्यर्थः ।

उ०—युक्तमत आह—अन्ये त्विति । वार्त्तिकस्थापत्यशब्देन गोत्रसंज्ञासूत्रस्थमपत्यमिति गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्देनेति । उत्पादनक्रियाधीनं पतनाजनकत्वं ह्यपत्यत्वम् । तस्यैव—अपत्यसमुदायस्यैव । क्वचित्—'गोत्रेऽलुगची'त्यादौ ।

अत्राहुः—व्याख्याद्वयेऽपि गोत्रशब्देनापत्यगोत्रसमुदायो लक्ष्यत इति युक्तम् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये—'अपत्य'पदं प्रयुक्तम्, 'सर्वमुपग्वादिपितृकमपत्यं समीक्षित'मिति चोक्तम् । अत एव कैयटेऽपि वक्ष्यति—परमप्रकृतेरेवेति । किञ्चैवं सति गोत्रसमुदायेऽनेकप्रत्ययवारणेऽपि तृतीये वाच्ये प्रत्ययद्वयं न निवारितं स्यादिति बोध्यम् ।

ननु मूलप्रकृतेरप्राप्तविध्यर्थमेव स्यादत्र पक्षे न तु नियमार्थमिति चेन्न, विधित्वे एकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । 'गोत्रे' इत्युक्त्यैव 'प्रथमा'दित्यनुवृत्त्योपग्वादिभ्योऽणादिविधानेन त्वदिष्टसिद्धेः । एकग्रहणे

प्रत्ययाः प्राप्ताः । नियमोऽस्य भविष्यति 'एको गोत्र' इति ।

यदप्युच्यते 'स्त्रियां चानियम'इति, एवं वक्ष्यामि 'गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति, स्त्रियां ने'ति ॥ एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि 'गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति, [ततः] स्त्रियां लुक्' ।

एवमप्यौपगवी माणविका, अनुपसर्जनादिति ईकारो† न प्राप्नोति । मा भूदेवम् 'अण्योऽनुपसर्जन'मिति । 'अणन्तादनुपसर्जना'दित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना‡ ब्राह्मणी । अणन्त दितीकारः प्रसज्येत । नैष दोषः ।

प्र०—एवमपीति । अस्त्रियामिति योगविभागेऽपि कृते यदि नाम गोत्रादेव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति न तु युवसञ्ज्ञाया, ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्यय स्यादित्यर्थ. । ततश्च गार्ग्यस्यापत्य स्त्रीति गार्ग्यशब्दाद्यञ् न स्यात् । तदभावा'द्यञश्च' प्राचा ष्फतद्धित' इति ङीष्ष्फौ न स्याताम्—गर्गी गार्ग्यायणीति । स्त्रियां लुगिति । गार्ग्यशब्दात् फको लुकि कृते यञाश्रय रूपद्वय सिध्यति ।

एवमपीति । औपगवस्यापत्य स्त्रीत्यत इञ् । तस्य लुकि कृतेऽनुपसर्जनाधिकारादणश्चार्थद्वारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणत्वादणलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अणन्तादिति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भाव । काशकृत्स्निनेति । इञश्चेत्यण् । तदन्तादध्येत्र्यामण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् । 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अत्राणन्तस्याध्येत्र्या संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारस्य प्रसङ्गः ।

उ०—सामर्थ्यान्नियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारा परमप्रकृतेर्विधिरपि परम्परापत्यापत्यवत्सम्बन्धे प्रवर्त्तत इत्यनुमीयत इति न दोष इति दिक् ।

ननु योगविभागेन स्त्रियां युवत्वनिषेधाद्गोत्रप्रत्ययान्तगार्ग्यशब्देन युवत्याः स्त्रिया अभिधानं भविष्यतीत्यत आह—यदि नामेत्यादि । यद्यपीत्यर्थः । निषेधो न भवतीति । योगविभागसामर्थ्यादस्त्रियामित्येष इति भावः । न प्राप्नोतीति । युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञाया बाधादिति भावः । यञ् न स्यादिति । किन्तु इञेव स्यादित्यर्थः ।

उपसर्जनत्वे हेतुः—तदर्थस्येति । प्रत्ययार्थम्—इञर्थम् । नन्वणर्थद्वाराणन्तमप्युपसर्जनमत आह—प्रत्यय इति । इञर्थ एव प्राधान्येनोच्यत इति नोपसर्जनत्वमित्यर्थः । ननु स्त्रीप्रत्ययत्वसाम्याट्टाबपि न स्यादत आह—टाप्त्विति । ननु ङीपा बाधितष्टाप् कथं स्यादत आह—अपवादस्येति । तस्मादण एवेति । किञ्च तदन्तविशेषणत्वे तदन्तान्तस्यापि विशेषणापत्तावनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्यापत्तिः, 'स्त्रिया'मित्यस्याणिव-

१–क्वचिन्न । † टिड्ढाणञ्......करपः ४ । १ । १५ २–'तामधीते' पा० ।

‡ इञश्च; तदधीते तद्वेद; प्रोक्ताल्लुक् ४ । २ । ११२; ५९; ६४; लुक् तद्धितलुकि १ । २ । ४९

अध्येत्र्यामभिधेयायामण् ईकारेण भवितव्यम् । यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण्, लुप्तः सः । यश्च श्रूयत उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ।

इह तर्हि औपगवी माणविका भार्याऽस्य औपगवीभार्यः, जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो* न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । 'वृद्धिनिमित्तस्ये'त्येवं भविष्यति† । यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तः—ग्लुचुकायनी‡ माणविका भार्याऽस्य ग्लुचुकायनीभार्यः ।

तस्मात्स्त्रिया युवत्या युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या, तस्यां च पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि वर्तते ।

प्र०—पुनर्न भविष्यतीति । शास्त्रस्य सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः । टाप्तु पूर्वमनुत्पन्न इति उत्पद्यते । अपवादस्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्याऽनिवारणात् ।

नन्वेवमप्यापिशलिना प्रोक्तमापिशल, तदधीते आपिशला ब्राह्मणीति ङीष्प्राप्नोति । तस्मादण एवानुपसर्जनग्रहण विशेषणमित्यौपगवी माणविकेति न सिध्यति । एवं तर्हि वक्ष्यमाणाद्दोषादिष्टसिद्ध्यभावादेतद्भाष्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम् ।

जातिलक्षण इति । गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात् । यदा तु 'गोत्र च चरणैः सहे'त्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्र गृह्यते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणङीष्पुंवद्भावप्रतिषेधौ सिध्यत एव । ग्लुचुकायनीति । ग्लुचुकस्यापत्यमिति 'प्राचामवृद्धा'दिति फिन्प्रत्यय', तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावा'दिनो मनुष्यजाते'रिति ङीष्न प्राप्नोति । अथापि सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति ङीष् क्रियते तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति । लुक् चाधिको विधेय ।

तस्मादिति । अस्त्रियामिति योगविभागे सति यूनीति वर्त्तते । परिभाषा चेयम् । तेन युवसंज्ञायामस्त्रियामित्युपतिष्ठते । तदुपस्थानेन स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्यते इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्तते । यूनि

उ०—शेषत्वेनाऽप्यत्र परिहारः सुकर इति चेत्तदपि 'औपगवी'त्यत्र तुल्यम् ॥ वक्ष्यमाणाद्दोषात्—पुंवत्त्वप्रतिषेधाऽप्राप्तिरूपात् । सुष्ठु न निरूपितमिति । 'काशकृत्स्निने'त्यादिसिद्धान्त्युक्तिरापिशलेरप्युपलक्षणम् । तदाशयाऽनभिज्ञपूर्वपक्षिणो 'नैष दोष' इत्युक्तिः । सिद्धान्ती स्वाशयमप्रकाश्यैव दोषान्तरेण तं निरस्यतीति भावः ।

जातिरूपाभावादिति । जातित्वाऽभावादित्यर्थः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः । यदा त्विति । अत एव 'कुन्ती'त्यनन्तरापत्ये 'जातिलक्षणे ङी'षिथ'नुपसर्जनादि'ति सूत्रस्थ भाष्य सङ्गच्छते । यदा त्विति—तुनारुचिर्बोधिता—एतद्भाष्यविरोधरूपा । तस्मादेतद्भाष्यात्फाण्टाहृतभार्य इति भाष्याच्च जातिलक्षणे गोत्र शास्त्रीयमेव । अत एवाऽपत्यमिति नोक्तम्, 'कुन्ती'त्यादौ द्रौणायनिवद्गोत्रत्वारोपो

* जातेश्च ६ । ३ । ४१ † वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ६ । ३ । ३६

‡ प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ४ । १ । १६०

इहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः, परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

तस्मात्प्रतिषेधः ॥ १० ॥

तस्मात् प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ ११ ॥

अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या ।

यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते, कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति ?

गोत्राद्यूनीति च ॥ १२ ॥

गोत्राद्यूनीत्येतद्वक्तव्यम् ।

प्र०—**वर्तते इति** । युवसंज्ञाया अभावेऽपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपत्य ह्युपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तम् ।

इदानी पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्तन करोति **इहेति** । **सर्वेष्विति** । ननु नाय दोषः पूर्वमुक्तः । नैतदस्ति । न तु ज्ञायते क एको भवतीत्यभिधानादर्थत उक्त एवाय दोषः ॥ **तस्मादिति** । नापत्यादित्येव वक्तव्यम् । तेनापत्यप्रत्ययन्तादपत्ये प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः सपद्यते ।

संज्ञाकारिभ्य इति । कुलव्यपदेशहेतव आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते । **जातिर्नेति** ।

उ०—भाष्यप्रामाण्यात्, यूनि तु न गोत्रत्वाऽऽरोपस्तत्र तत्संज्ञानिषेधात्, 'ग्लुचुकायनी'त्यत्र ङीष् तु सिद्धान्ते जातित्वादितो मनुष्येत्येवेत्याहुः । **अणो लुकीति** । यून्युत्पन्नस्याऽस्त्रिया लुगित्यनेनेति भावः । **पुंवद्भावप्रतिषेध इति** । गोत्रस्य यूनश्चाऽपत्यत्वेनैव बोधात्समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वनिर्वाहो बोध्यः ।

नन्वस्त्रियामिति निषेधः प्रत्ययस्यैव स्यान्न तु युवत्वस्याऽप्राधान्यादत आह—**अस्त्रियामिति** । **परिभाषेति** । यत्र युवशब्दस्तत्राऽस्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । व्यवहितेनापि सम्बन्धाय परिभाषात्वमुक्तम् । ननु स्त्रियां युवत्वाऽभावाद्यूनीत्ययुक्तमत आह—**युवसंज्ञाया इति** ।

पक्षद्वयोक्तेति । सूत्रन्यासे तूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नैतयोः परिहारः, विधित्वसम्भवेन नियमाऽनुपपत्तेः, 'प्रथमा'दित्यनुवृत्त्यैव विधौ सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यान्नियम' इत्यपि न युक्तं, तस्य सूत्रे प्रथमोच्चारितादित्यर्थकत्वात् । किञ्च नियमत्वे परम्परासम्बन्धे प्रत्ययविध्यनुपपत्तिः । न च सोऽपि तेनैवाऽनुमीयते, एवंविधस्य वचनव्यापारस्याऽन्यत्र क्वाऽप्यदृष्टत्वादिति । अन्त्येऽपि नियमाऽसम्भवः, एकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययाऽप्राप्तेः । अपत्यसमुदायलक्षणायाञ्च न मानमिति शब्दमर्यादया सर्वेष्टाऽसिद्धिरिति भावः ।

अत्र दोषे उक्तत्वाऽभावमाशङ्कते—**नन्विति** । **अर्थत इति** । 'क एको भवति यो वा परमप्रकृतेर्यो वाऽनन्तरा'दित्यनेनाऽनियम उक्तस्तत्परिहाराय प्रत्ययान्तान्निषेधो वक्तव्य इत्युक्त एवाऽयमर्थः इति भावः ।

नापत्यादिति । अपत्यसम्बन्धी प्रत्यय आपत्यः, तदन्तादित्यर्थः । **कुलव्यपदेशहेतवः**-स्वघटितशब्देन स्वापत्यानां व्यवहारहेतवः । **आदिपुरुषाः**—गर्गादय इत्यर्थः ।

तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति ।

जातिर्न वर्तते, सङ्ख्या न वर्तते, सर्वनाम न वर्तते । जातिर्न वर्तते—काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति । सङ्ख्या न वर्तते—नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति । सर्वनाम न वर्तते—सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति ।

यत्तावदुच्यते 'जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्य'मिति, येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति । यदप्युच्यते 'सङ्ख्या न वर्तते नवानामपत्यम् दशानामपत्य'मिति, सङ्ख्येयमपेक्ष्य सङ्ख्या प्रवर्तते, तत्सापेक्षम्, 'सापेक्षं चासमर्थं भवती'त्यसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदप्युच्यते 'सर्वनाम न वर्तते सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्य'मिति, निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते, तत्सापेक्षम्, सापेक्षमसमर्थं भवतीत्यसमर्थत्वान्न भविष्यति ।

यत्तावदुच्यते 'येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यती'ति, नैतद्विवदामहे काको न काक इति । किं तर्हि ? येनैव हेतुनैतद्वाक्यं

प्र०—प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः । परार्थाभिधान हि वृत्तिः । सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्तते तत्र जात्यादिवृत्तिः सज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते ॥ येनैवेति । अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते । स च विशेषो जातिसम्बन्धावगमेनैवावगम्यत इत्यपत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षाया एवात्राऽभाव इत्यर्थ । सङ्ख्येयमिति । ब्राह्मणादिकमवश्याऽपेक्षणीय निराधारस्य गुणस्याभावा-

उ०—सत्तानिषेधभ्रम वारयति—प्रत्ययमिति । 'न वर्त्तत'इत्यनेन प्रत्ययाऽनुत्पत्तिः कथं लभ्येत्यत आह—परार्थेति । सज्ञाकारिग्रहणं कर्त्तव्यमित्यस्योपपादनाय 'जातिर्न वर्त्तते' इत्यादिग्रन्थ इति बोध्यम् ।

सज्ञाकारिग्रहणं प्रत्याचष्टे भाष्ये—यत्तावदिति । ननु जन्यजनकयोर्जातिसाम्येऽप्यपत्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययः स्यादत आह—अपत्यविशेषेति । निराधारस्येति । नवादीनां शब्दाना संख्येयपरत्वेऽपि संख्येयविशेषाऽपेक्षयाऽसामर्थ्यम् । भाष्ये—सङ्ख्येयमित्यस्य—सङ्ख्येयविशेषमित्यर्थ इति तत्त्वम् । पूर्वप्रकृतमिति । सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शकत्वादिति भावः । सर्वेषामित्यादेः—केषामिति नियताकाङ्क्षोदयान्निर्देश्यं विशेषमपेक्ष्य सर्वनाम्ना निर्देशः प्रवर्त्तत इति भाष्याक्षरार्थ. । निर्देश्यञ्च क्वचित्प्रसिद्धं क्वचिदनुभूतं क्वचित्प्रकृत-

१—कुवः क्ररन् (प०उणा० ३ । १३३) दश० उणा० ८ । ६३) कत्रते कैति वा कुररः—पक्षी । अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा महाभारते वनपर्वणि "प्रोद्घुष्टा क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम्" (६४ । ११३) ।

भवति काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति। यदप्युच्यते 'सङ्ख्येयमपेक्ष्य सङ्ख्या प्रवर्तते, तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवती'ति, भवति वै कस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति। यदप्युच्यते 'सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते, तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवती'ति, भवति वै कस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति।

एवं तर्ह्यनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेऽपि हि संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः। तद्यथा,—

कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः।
आहेयेन च दष्टस्य पाश्विः सुतसमो मतः॥

तादायनिः यादायनिः कैमायनिरिति*।

तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं वा कर्तव्यम् प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः?

उभयं न कर्तव्यम्। गोत्रग्रहणं न करिष्यते। 'एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवती'त्येव। यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोऽपत्ये प्रत्ययः [कृतः] स्यात्।

यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते, कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति? वक्तव्यमेवैतद्

प्र०—दित्यर्थः। निर्देश्यमिति। पूर्वप्रकृतमित्यर्थः॥ वृत्तिरपीति। यदा जात्युपव्यञ्जनानि नाभिव्यक्तानि तदा पितृसम्बन्ध एव विशेषावगमायोपादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थ। भवतीति। ततश्च सङ्ख्याशब्द एव विशिष्टसङ्ख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्वर्तत एवेत्यर्थः॥ आहेयेनेति। अहेरपत्यम्। इतश्चानिञ इति ढक्। पाश्विरिति। बाह्वादित्वादिञ्। तादायनिरिति। 'उदीचां

उ०—मित्यन्यत्। जात्यैव विशेषप्रतीतिमुक्ता निरस्यति—यदेति। अखण्डाद्यवस्थायामित्यर्थः। ततश्चेति। सङ्ख्यामात्रवृत्तित्वे सापेक्षत्वं, प्रकारान्तरेण सङ्ख्येयवृत्तित्वनिश्चये सङ्ख्येयविशेषपरत्वनिश्चये वा न तत्त्वमित्यर्थः।

भाष्ये—एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीति। प्रातिपदिकादेकोऽपत्ये प्रत्यय इत्यर्थः। प्रातिपदिकादपत्ये प्रत्ययश्चेदेक एव, अर्थादपत्यसमुदायविवक्षायामिति यावत्। तदेवाह—यदि चेदानीमिति। गोत्रग्रहणे

* अत इञ्; इतश्चानिञः; बाह्वादिभ्यश्च; उदीचां वृद्धादगोत्रात् ४। १। ९५; १२२; ९६, १५७

१—क्वाचित्कः पाठः।

'गोत्राद्यून्यस्त्रिया'मिति ।

अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते । एवमपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसम्बध्यते—'एको गोत्रे प्रत्ययो भवती'ति । किं तर्हि ? प्रकृतिरभिसम्बध्यते—'एका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयती'ति । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् ।

अथवाऽस्थानेऽयं यत्नः क्रियते, न हीदं लोकाद्भिद्यते । लोके हि सङ्ख्यां

प्र०—वृद्धा'दिति फिञ् ॥ **एका प्रकृतिरिति** । एकशब्दः सङ्ख्यावाचीति केचिदाहुः । प्रथमाऽतिक्रमे च कारणाभावात्परमप्रकृतिरेवैकशब्देन गृह्यते । शब्दापेक्षया चैक इति पुंल्लिङ्गेन निर्देशः । अन्ये तु साधारण एक इत्याहुः । परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीति तत एवोत्पत्तिर्भवति । 'सर्वेऽपत्येन युज्यन्त'इत्यय च पक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात्स्थितः ॥ **न हीदमिति** । लोके योऽर्थ एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाश्रीयते । लोके च प्रथमशब्दसमानार्थ एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमार्थ एवाश्रीयते । शास्त्रेऽपि प्रथमार्थ एकशब्दो दृश्यते—'एकेऽल्पप्राणा' इत्यत्र प्रथमेऽल्पप्राणा इति गम्यते ।

उ०—कृते तु अनुपपत्तिरुक्तैव । ननु गार्ग्यायणसिद्धये 'गोत्राद्यूनी'ति विध्यर्थमेव स्यात्, एवं च 'उपगोर्युवाऽपत्यमित्यर्थे 'औपगव'इत्यस्य दुर्वारत्वापत्तिरत आह–भाष्ये–**अथापि गोत्रग्रहणमिति** । एवं च गार्ग्यायणस्य सिद्धया 'गोत्राद्यूनी'ति नियमार्थमेव वाच्यं, तथा च नोक्तदोष इति भावः । तत्र 'पितुरेवाऽपत्य'मिति पक्षेऽस्य नियमत्वं तु 'एको गोत्रे' इति साहचर्याद्बोध्यम् । युवपदञ्च युवसमुदायपरम् । विध्यभ्यनुज्ञानञ्च प्राग्वदेव । 'सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते'इति पक्षे तु स्पष्टमेव नियमत्वम् । अयमेव पक्षः सूत्रभाष्यसमत इत्युक्तमेव । 'एको गोत्रे' इत्यत्र गोत्रपदेन युवापत्य न गृह्यते, एतदर्थमेव गोत्रग्रहणमिति बोध्यम् । नन्वे'का प्रकृति'रित्युक्ते द्वितीया तृतीया वैकाऽस्तु प्रथमा कथ लभ्यतेऽत आह–**प्रथमाऽतिक्रम इति** । इदञ्चिन्त्यम्–'णिजा त्रयाणा'मित्यत्र त्रयाणामित्युक्तेरस्य न्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणात् । तस्मादयमर्थः–गोत्रे प्रत्ययस्य सिद्धत्वादिद नियमार्थम् । गोत्रे बोधनीये प्रत्ययप्रकृतिरेकैव नानेका ।

तदाह भाष्ये—**यदि चेदानीमित्यादिना** । प्रकृतिपरत्वे पुंल्लिङ्गानुपपत्तेराह—**शब्दाऽपेक्षयेति** । **प्रमाणोपपन्नत्वादिति** । दशपुरुषानूकम् अपत्यम्पौत्रप्रभृति । जरत्कार्वोख्युपाख्यानञ्च तत्र प्रमाणम् । पक्षान्तरे त्वौपचारिकसम्बन्धाश्रयेण प्रत्ययोत्पत्तिर्वाच्या भवति, विधित्वसम्भवेन नियमाऽलाभश्चेति बोध्यम् ।

भाष्ये **अयं यत्नः**–'संज्ञाकारिग्रहण'मित्यादिः, 'कि तर्हि प्रकृति'रित्याद्यन्तः । भाष्ये–**सङ्ख्यां प्रवर्तमानामिति** । प्रवर्त्तमाना सङ्ख्याम्–आरम्भविषया सङ्ख्याम्–एकशब्देन प्रथमशब्देन च व्यवहरन्तीत्यर्थः । एको द्वावित्यादिवत्प्रथमद्वितीयेत्याद्यपि गणनादर्शनादेकशब्दो लक्षणाया प्रथमवाच्यपीति भावः । 'उपाचरन्ती'त्यन्तेन लक्षणाबीजसम्बन्धप्रदर्शनम् । एकशब्दार्थे प्रथमशब्ददर्शनादन्यत्रापि प्रथमार्थे एकत्वमारोप्यै-

प्रवर्तमानामुपाचरन्ति 'एक' इति वा 'प्रथम' इति वा । यावद्ब्रूयात्प्रथमो गोत्रे[2] प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्र इति ॥ ९३ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

अत इञ् ॥ ४ । १ । ९५ ॥

इञो वृद्धाऽवृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

इञो वृद्धाऽवृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ* भवतो विप्रतिषेधेन । इञोऽवकाशः—दाक्षिः प्लाक्षिः । फिञोऽवकाशः—तादायनिः यादायनिः । इहोभयं प्राप्नोति—तापसायनिः सांमितिकायनिः । फिनोऽवकाशः—त्वचायनिः स्रुचायनिः । इञ स एव । इहोभयं प्राप्नोति—ग्लुचुकायनिः म्लुचुकायनिः । फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन ।

इह कस्मान्न भवति—दाक्षिः प्लाक्षिः ? बहुलवचनात्† ।

प्र०—उपाचरन्तीति । व्यवहरन्तीत्यर्थः । अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्यादौ त्वनियतस्यैकस्यावगमात् सङ्ख्यावाच्येकशब्दो न प्रथमवाची ॥ ९३ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

अत इञ् । दाक्षिरिति । 'वा नामधेयस्ये'ति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदाऽयमिञोऽवकाशः । इञः स एवेति । 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुल'मिति प्राचां मतेन फिनो विधानात्, उदीचां मतेन तदभावादिञोऽवकाश इति भाव ॥ इह कस्मादिति । प्राचां मतेनाऽवृद्धात्फिन् प्राप्नोतीति

उ०—कपदप्रयोग इति तात्पर्यम् । तद्ध्वनयन्नाह—अस्यां पङ्क्ताविति । क्वचिदेव एकशब्दस्य विवक्षाप्रकरणादिवशाल्लक्षणया प्रथमपरत्वं न सर्वत्रेत्यर्थः । प्रकृतसूत्रे च लक्ष्यानुरोधात्प्रथमपरत्वमिति भावः । 'पितुरेवापत्य'मिति एकशब्दस्य सङ्ख्यावाचित्वपक्षे च गुरुभूताऽनेकक्लिष्टकल्पनाभिया 'सर्वेषामपत्य'मिति पक्षः, प्रथमवाची एकशब्द इति च न्याय्यमित्याशयः ॥ ९३ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

अत इञ् । ननु दक्षस्य प्लक्षस्य च नामधेयत्वाद्वृद्धत्वेन 'उदीचां वृद्धा दिति फिञ्प्राप्तेः कथमिञोऽवकाशोऽत आह—यदा वृद्धसंज्ञा नास्तीति । वैकल्पिकत्वादिति भावः । तदाऽयमिञ इति । उदीचां

१—'उपचरन्ति' पा० । २—'प्रथमोऽपत्ये प्रत्यय'मिति कीलहार्नपाठः ।

* उदीचां वृद्धादगोत्रात्; प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ४ । १ । १५७; १६०

† प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ४ । १ । १६०

तद्राजश्च ॥ २ ॥

तद्राजश्चेञो भवति विप्रतिषेधेन । तद्राजस्याऽवकाशः—ऐक्ष्वाकः‡ । इञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भः‡ । तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन ॥९५॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ४ । १ । ९६ ॥

बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । बाहोरपत्यं बाहविः । यो हि बाहुर्नाम बाहवस्तस्य भवति* । नडस्यापत्यं नाडायनः† । यो हि नडो नाम, नाडिस्तस्य भवति+ ।

प्र०—भाव ।

ऐक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकोरपत्यमिति 'जनपदशब्दात्क्षत्रियाद'ञित्यञ् । दाण्डिनायनादि-सूत्रेणोकारलोपो निपात्यते । पाञ्चाल इति । पाञ्चालविदेहविदर्भेभ्योऽञ् ॥ ९५ ॥

बाह्वादिभ्यश्च । बाह्वादिप्रभृतिष्विति । 'प्रभृति'ग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादिनडादीना ग्रहणम् । लौकिक इति । लोके विदित इत्यर्थः । गोत्रभाव इति । सञ्ज्ञाकारित्वे आदिपुरुषत्वे इत्यर्थः । एतच्च स्मृतिशास्त्रस्याऽर्थतोऽनादित्वादनाद्यर्थाभिधायित्वं बाह्वादिग्रहणस्य न्याय्यत्वा-ल्लभ्यते । यत्तु कार्यं विशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते किन्तु प्रकारान्तरेण,यथा 'अत इ'ञिति, तदिदानीन्तनार्थाभिधायिनोऽपि भवति 'दैवदत्ति'रिति ।

उ०—मतेनेति भावः । ननु च वृद्धत्वाऽभावेऽप्यवृद्धत्वात्फिन्प्राप्तेः कथमिञः स एवेत्युच्यतेऽत आह—प्राचामिति । भाष्ये—बहुलवचनादिति । 'प्राचामवृद्धा'दित्यत्र पठितादित्यर्थः ॥ ९५ ॥

बाह्वादिभ्यश्च । ननु बाह्वादीत्यनेनैव गणसङ्ग्रहे 'प्रभृति'ग्रहणं मुधेत्यत आह—प्रभृतीति । लोके इति । लोकविदितेष्वादिपुरुषत्ववत्सु येषा दर्शनमिति भाष्यार्थः । गोत्रभाव इति—प्रकृताभिप्रायम् । अर्थत इति । शब्दतस्तु सादीत्यर्थः । 'अनाद्यर्थाभिधायित्वं बाह्वादिग्रहणस्य न्याय्यत्वाल्लभ्यते'इति पाठः । नन्वेवं 'नाडि'रित्यादाविञपि न स्यादत आह—यत्त्विति यत्र शब्दार्थोपस्थितिस्तत्रैव प्रसिद्धार्थाना ग्रहणं न त्वन्यत्रापीति भावः । बाहुर्नाम ऋषिः । 'जानन्ति बाहव' इत्याश्वलायनसूत्रात् ।

‡ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ४ । १ । १६८ * प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३
† नडादिभ्यः फक् ४ । १ । ९९ + अत इञ् ४ । १ । ९५

सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ २ ॥

सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः* । यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति† ।

प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । 'सम्बन्धिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध' इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—'मातृपितृभ्यां स्वसा' [८ । ३ । ८४] मातृष्वसा पितृष्वसा । अन्यथा [हि[1]] मातृस्वसेति ॥ ९६ ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ४ । १ । ९७ ॥

सुधातृव्यासयोः ॥ १ ॥

'सुधातृव्यासयो'रिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः ।

अत्यल्पमिदमुच्यते । 'सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम्' ।

प्र०—संबन्धिशब्देति । अयमपि न्यायानुवादः । आदिमत्त्वात्संज्ञाया, श्वशुरस्य सम्बन्धोपाधिकस्य त्वनादित्वात्तद्ग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ मातृस्वसेति । मातृशब्दोऽत्र क्रियावाची न जननीवाचीति 'मातृपितृभ्या स्वसे'ति षत्वं न भवति । यद्यपि क्रियाशब्दार्थोऽपि नित्यस्तथापि प्रसिद्धतर. सम्बन्धिलक्षणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहण युक्तम् । उक्तं च हरिणा—

'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्य शब्देषु न तदुक्तिषु ॥' इति ॥ ९६ ॥

सुधातुरकङ् च । प्रकृत्यन्तराणीति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तत्वादिति भाव' । अव्यवि-

उ०—श्वशुरादीना गोत्रभावे दर्शनाऽभावात्पूर्वेणाऽसिद्धेर्वचनान्तरम् । सम्बन्धिशब्देति । अनेन न्यायव्युत्याऽनुवादेन पूर्ववार्त्तिके 'गोत्रभाव'इत्यस्योपलक्षणत्वं सूच्यते । क्रियावाचीति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थ । क्रियाशब्दार्थं इति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दस्यार्थ इत्यर्थः । अभिव्यक्तेत्यनेनाऽनाद्यर्थाभिधायित्वमुक्तम्, तेन आधुनिकसंज्ञानिरासः । तत्र तत्र 'असञ्ज्ञाया'मित्युक्तेरत्रैव भाष्ये उक्तत्वाच्च पदकार्यविषयोऽयम् । तत्रापि विशिष्टरूपोपादान एव । स्वतन्त्रा इत्यनेन गौणनिरासः । स हि सम्बन्धात्प्रवर्तते । लोकविश्रुता इत्यनेनाऽप्रयुक्तं निरस्तम् । तदुक्तिषु इति । तत्सदृशेष्वित्यर्थः ॥ ९६ ॥

सुधातु० । स्वार्थकेति । व्यासादिविषयमिदम् । अत एव 'वैयासकी संहिता' इत्यस्य सिद्धिः । अत

१—क्वाचित्कः पाठः ।
* राजश्वशुराद्यत् ४ । १ । १३७ ।
† अत इञ् ४ । १ । ९५

सौधातकिः । वैयासकिः शुकः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डलकिः । बैम्बकिः ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥ ९७ ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ ४ । १ । ९८ ॥

किमर्थश्चकारः ? स्वरार्थः । 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* । अथ ञकारः किमर्थः ? ञकारो वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्† ।

एकेन ककारेणोभयं सिद्धम्‡ ।

अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः ? 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' [५ । ३ । ११३] इति । 'फक्' इति ह्युच्यमाने 'नाडायनः' अत्रापि प्रसज्येत§ । अथापि 'फञ्'इत्युच्यते, एवमप्याश्वायनः अत्रापि प्रसज्येत¶ । तस्माच्चकार एव कर्तव्यः, अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं वृद्ध्यर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । स च ञकार एव कर्तव्यः, सूत्रभेदो मा भूदिति ।

अथ क्रियमणेऽपि वै चकारेऽन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? परत्वाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति× । चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति । ञित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । अस्त्यन्यञ्ञित्करणे प्रयोजनम् । किम् ?

प्र०—कन्यायेन च कन्रहिनैर्वाक्यमेव भवति। 'व्यासक'शब्दाच्च कन्नन्तादृषिवाचिनोऽपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्भवति न तु ऋष्यणिति भावः ॥ ९७ ॥

गोत्रे । अथापि फञ इति । सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवपरमेतत् । फञिति क्रियमाणे कौञ्जायना इति ञित्स्वरप्रसङ्गः । सूत्रभेद इति । च्फक्यपि सिध्यति, सूत्रभेदस्तु स्यादिति भावः । एवं तर्हीति । चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वाद्वृद्धौ च ञकारस्य परत्वा-

उ०—एव 'वैयासक्या संहिताया'मिति पुराणेषु पठ्यते । वैयासिक्या मिति त्वपपाठः । ननु व्यासादिभ्य. प्रत्ययेऽनिष्टरूपापत्तिरत आह—अव्यविकेति ॥ ९७ ॥

गोत्रे कुञ्जा । भाष्ये—फक इत्युच्यमान इति । च्फप्रत्यये कस्येत्संज्ञा दुर्लभेति भावः । फञिति क्रियमाण इति । 'अत्र सूत्रे' इत्यादिः । कानुबन्धेनापि वृद्धिः सिद्ध्यतीत्याह च्फक्यपि सिद्ध्यतीति । यशब्दस्य बहुत्वे प्रागभावादिति । बहुत्वे युवप्रत्ययोत्पत्तेः प्राग्यशब्दस्याभावादित्यर्थः । क्वचित्तु—प्रयोगा-

* चितः ६ । १ । १६३ । † तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७ ।

‡ कितः ६ । १ । १६५; किति च ७ । २ । ११८ । § नडादिभ्यः फक् ४ । १ । ९९ ।

¶ अश्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । ११० । × ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १९७ ।

वृद्ध्यर्थो ञकारः । चित्करणेऽपि तर्ह्यन्यत्प्रयोजनमस्ति । किम् ? विशेषणार्थश्चकारः । शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुं तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति । वृद्ध्यर्थोऽपि तर्ह्यन्यः शक्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुं तत्र ञकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ।

एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते+ । इदमस्ति 'चितः' [६ । १ । १६३] । चितोऽन्त उदात्तो भवतीति । ततः 'तद्धितस्य' । तद्धितस्य च चितोऽन्त उदात्तो भवतीति । किमर्थमिदम् ? परत्वाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । ततः 'कितः' । कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति ।

किं पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन यावता च्फञन्तात्ञ्यो विधीयते, तत्र ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । बहुषु* लोपे कृतेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्—कौञ्जायना इति ।

इह केचिद् द्व्येकयोः ष्यञं विदधति, बहुषु च फकम्, केचिच्च्फञन्तात्ञ्यम्, किमत्र न्याय्यम् ? ञ्यवचनमेव न्याय्यम् । द्व्येकयोर्हि ष्यञि सति बहुषु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ केन 'य'शब्दः श्रूयेत । द्व्येकयोरित्युच्यमानो न प्राप्नोति । इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः केन 'य'शब्दो न श्रूयेत । 'द्व्येकयो'रित्युच्यमानः प्राप्नोति ।

तदेतत्कथं कृत्वा ञ्यवचनं ज्यायो भवति ? यदि तन्नास्ति 'आपत्यो वा गोत्रम्, 'परमप्रकृतेश्चापत्यः,' 'आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः,'

प्र०—ञ्नित्स्वरप्राप्तावित्यर्थः । तत्र ञ्नितीति । सति शिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वादिति भावः । इहेति । पूर्वे वैयाकरणाः । केन यशब्द इति । यशब्दस्य बहुत्वे प्रयोगाभावात् । यदा तु ञ्यः क्रियते तदा 'गोत्रेऽलुगची'ति लुकि प्रतिषिद्धे यशब्दः श्रूयते । कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनीति अत इञो 'ण्यक्षत्रियार्षे'ति लुकि तद्राजान्तस्य बहुषु वर्त्तनाञ्ञ्यस्य लुक्सिध्यति । आपत्यो वेति ।

उ०—भावादिति पाठः । लुकि प्रतिषिद्धे इति । युवप्रत्ययस्य तु 'ण्यक्षत्रिये'ति लुगिति बोध्यम् । न च लुका विषयापहारे कथमत्रालुक्, प्रत्ययलक्षणेन सत्त्वात् । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, अस्य प्रत्ययोद्देश्यकत्वेऽप्यङ्गोद्देश्यकत्वाभावादित्याहुः । फगन्तादयुवप्रत्ययस्य लुक् तु पैलादित्वाद्दषित्वाद्वा । 'आर्षे'त्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न प्रवर्त्तते, अत एव 'आत्रेय'शब्दाद्युनि इञो लुगुक्तोऽनेन भाष्य इत्याहुः । तद्राजान्तस्य

+ चितः; तद्धितस्य, कितः ६ । १ । १६३—१६५ । 'चितस्तद्धितस्ये'त्येकं सूत्रमिति योगविभागेन ध्वन्यते । * ञ्यादयस्तद्राजाः ५ । ३ । ११९; तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २ । ४ । ६२ ।

'स चास्त्रियाम्', 'एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च' 'बहुवचनलोपिषु च सिद्ध'मिति† । सति हि तस्मिन् द्व्येकयोरपि फ्यञि सति, बहुषु च फकि न दोषो भवति । तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवका इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायना इति ॥ ९८ ॥

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । १०४ ॥

अनृष्यानन्तर्ये इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति कौशिको विश्वामित्र इति । किं कारणम् ? विश्वामित्रस्तपस्तेपे 'नानृषिः स्या'मिति । तत्रभवानृषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेपे 'नानृषेः पुत्रः स्या'मिति । तत्रभवान् गाधिरपि ऋषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेपे 'नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्रभवान्कुशिकोऽपि ऋषिः सम्पन्नः । तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति, तत्रानृष्यानन्तर्ये इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

प्र०—'गोत्रेऽलुगचो'त्यत्रैतद्व्याख्यातम् । कुञ्जशब्दादेव यूनि फ्यञि फकि च कृते स्वार्थिकस्य चेञो लुकि कृते सर्वेष्टसिद्धि ॥ ९८ ॥

अनृष्या । अनृष्यानन्तर्ये इत्यस्यार्थद्वय सम्भवति,—ऋषीणामानन्तर्ये—अव्यवधाने न भवति । यद्वानन्तरमेवानन्तर्य, तेन ऋषिभ्योऽनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति । उभयत्राप्यसमर्थसमास', भवतिना नञः सम्बन्धात् । तत्राऽऽद्यपक्षाश्रयेण पूर्वः पक्षो द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरम् । संज्ञागोत्राधिकारादिति । संज्ञया यद्गोत्र पौत्रप्रभृति, तदेवाधिकृत न त्वपत्यमात्र-

उ०—बहुष्विति । तत अजादिप्राग्दीव्यतीयविवक्षाभावान्नागालुकः प्राप्तिरिति भावः । यूनि फ्यञि फकि चेति । युवद्व्येकयोः फ्यञ्, तद्बहुत्वे फगिति भावः ॥ ९८ ॥

अनृष्या । तेन ऋषिभ्योऽनन्तरेति । भाष्ये–'कथं तर्हि, ऋषावनन्तरे ने'त्यत्र 'ऋषौ' इत्यवधेरेवाधिकरणत्वविवक्षाया सप्तमीति भावः । अत्र 'विश्वामित्रस्तपस्तेपे' इति गथयान्यत्र ऋष्यानन्तर्याभावं सूचयति, अनृषिपुत्राणामपि ऋषित्वात्, ऋषिपुत्राणामप्यनृषित्वाच्चेति बोध्यम् । ननु गोत्रग्रहणमेव प्रकृत, न सज्ञागोत्र नाम किञ्चिदत आह—सञ्ज्ञयेति । संज्ञया प्रतिपाद्यं यद्गोत्र पौत्रप्रभृतीत्यर्थः । गोत्रसंज्ञया प्रत्याय्यं यत्पौत्रप्रभृति तस्यैवाधिकारोऽत्रेति फलितम् । अन्यथेति । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्येति भावः । गोत्र एवेति । अनन्तरे निषेधादिति भावः । विशेषविषयस्येति । 'ऋषिभ्योऽनन्तरे न भवती'ति प्रतिषेधेन 'अनृषिभ्योऽनन्तरे भवती'ति शेषोऽनुमीयते, स च 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायाद्गोत्रेऽञो बाधक

† ४ । १ । १६३ वा० ४—६ ।

नैष दोषः । नैवं विज्ञायत 'ऋष्यानन्तर्ये न भवती'ति । कथं तर्हि ? ऋषावनन्तरे नेति । यद्येवम्—

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ १ ॥

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागोत्र इति वर्तते‡, तत्र[1] कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् । नैव प्राप्नोति, नार्थः प्रतिषेधेन ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्ये इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'विदादिषु येऽनृषयः पठ्यन्ते तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? नानान्द्रः पौत्रः दौहित्र इत्येतत्सिद्धं भवति ॥ १०४ ॥

वतण्डाच्च ॥ ४ । १ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते, न 'गर्गादिभ्यो यञ्' [४ । १ । १०५] इत्येव सिद्धम् ? 'लुक् स्त्रियाम्' [१०९] इति वक्ष्यामीति । यदि पुनस्तत्रैवोच्येत* । नैवं शक्यम् ?

प्र०—मित्यर्थः । तेषामनन्तर इति । अन्यथा आनन्तर्यप्रतिषेधोऽनर्थक. स्यात् । तत्रर्षिभ्यो गोत्र एवाञ्प्रत्यय । अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्य एवेत्येष विषयविभागः । नन्वस्माज्ज्ञापकादनृषिभ्योऽपत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति । नैष दोषः । विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रयणात् ॥ १०४ ॥

वतण्डाच्च । लुक्स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । तत्र च वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थ । यदीति । गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तर 'लुक्स्त्रिया'मिति पठितव्यमिति भाव । आङ्गिरस-

---

उ०—इति भावः । भाष्ये—**तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिरि**त्यपिशब्द एवकारार्थ', अपिरहित एव पाठ इति वाशयः । अत्र मानञ्चिन्त्यम् । किञ्च 'ऋषिभ्योऽनन्तरे ने'ति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानं विफलम्, अनृषिभ्योऽनन्तर इत्येव युक्तत्वात् । न च 'गोत्र' इत्यधिकारादनन्तरेऽप्राप्त्या निषेधो व्यर्थः, तत्सामर्थ्येनात्र सूत्रे 'गोत्रे' इत्यस्यासम्बन्धात् । युवापत्ये तु न; 'गोत्राद्यूनी'ति नियमात् । तस्मादनृषिभ्योऽनन्तरे गोत्रे च प्रत्यय इत्येव भाष्याल्लभ्यत इति दिक् ॥ १०४ ॥

वतण्डाच्च । भाष्ये—**न गर्गादिभ्यो यञित्येव सिद्धमिति** । न च शिवादिष्वप्यस्य पाठादाङ्गिरसेऽण्बाधनार्थमिदमिति वाच्यम्, गणद्वयपाठसामर्थ्येनाभिधानस्वाभाव्यादाङ्गिरसे यञ्, अन्यत्र अणिति व्यवस्थासम्भवादित्यभिमानः । तत्रशब्दार्थमाह—**गण एवेति** । नन्वेवमन्येभ्योऽपि गर्गादिभ्यो यञः स्त्रिया लुक्स्यादत आह—**वतण्डशब्दानन्तरमिति** । तथा च तत्र वतण्डग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः ।

---

‡ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ४ । १ । ९८ १—क्वचिन्न ।

* गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ गर्गादिगणे 'वतण्ड'शब्दः पठ्यते तदनन्तर गण एव 'लुक् स्त्रिया'मित्यपि पठितव्यमित्यर्थः ।

आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥ १०८ ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ४ । १ । ११२ ॥

किमर्थं शिवादिभ्योऽणविधीयते, न 'यथाविहित'मित्येवोच्येत ? 'शिवादिभ्यो यथाविहित'मितीयत्युच्यमान इञ् प्रसज्येत† । इञतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्राऽऽरम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ ? अणेव‡ ।

उत्तरार्थं तर्हि, 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः' [४ । १ । ११३] इति । अत्र 'यथाविहित'मितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत+ । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति

प्र०—ग्रहणमिति । तथा च सर्वत्र लुक् स्यात् । योगविभागस्तर्हि किमर्थो न 'वतण्डाल्लुक्स्त्रिया'-मित्येकयोग एवोच्येत ? आङ्गिरसे शिवाद्यण्बाधनार्थो योगविभाग' । वतण्डो नाम ऋषि , तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञा समावेशार्थ. । अनेन तु योगेनाऽऽङ्गिरसेऽण्प्रसङ्गे यञ्विधानादण्बाध्यते । अन्यत्र तु गोत्रे यञणौ द्वावपि भवत' । ऋषित्वादेव च वातण्डीत्यत्र ष्यङ् न भवति ॥ १०८ ॥

शिवा । गोत्र इति निवृत्तम्, अपत्यमित्येवानुवर्तते । ढगत इति । ननु मातृशब्दस्याऽ-

---

उ०—सर्वत्र—आङ्गिरसे, तद्भिन्ने च । एवञ्चाऽऽङ्गिरसे वतण्डी, अन्यत्र वातण्डयायनीति भावः । अणबाधनार्थ इति । गणद्वयपाठसामर्थ्येन ष्टिवष्टा व्यवस्था न लभ्यत इति भावः । परे तु विध्यर्थ इत्येवोचितम्, 'न गर्गादिभ्य' इति प्रश्नस्य गर्गादिष्वेव पठनीयः, किमनेन पृथक्सूत्रेण, कप्यादिष्विव विशेषाऽनुक्तेः । कपिबोधाभ्यां योगविभागेन 'आङ्गिरस'इत्यस्यासम्बन्ध इत्याशयः । उत्तरयति—लुगिति । 'यदि पुनस्तत्रैवोच्यते'त्येतस्य कैयटोक्त एवार्थ. । नैवमित्यादि । तद्विच्छेदे हि सर्वत्र यञ्स्यादित्यर्थः । तस्मादाङ्गिरस एव गोत्रेऽस्माद्यञिति भावः । गर्गादिपाठस्तु नास्त्येव । अत एव भगवता योगविभागफल न विचारितम् । एव च योगविभागेन कपिबोधयोरिव वतण्डस्यापि गर्गादिगणे पाठाभाव एवानुमीयते । एव चानाङ्गिरसे 'वातण्डयायनी'त्यसाध्वेवेति भाष्यार्थमाहुः ॥ १०८ ॥

शिवादिभ्यो । भाष्ये—न यथाविहितमिति । फञस्तु व्याख्यानादेव नानुवृत्तिरिति भावः । स वै नास्तीति । न चैभ्यः 'प्राचामवृद्धा दित्यस्य प्राप्तत्वेन कथं तदभावः, बहुलग्रहणात्तस्यैतादृशे विषयेऽप्रवृत्तिरित्याशयात् । कश्चासावणेवेति । नन्विदमसङ्गत, 'शिवादिभ्यो गोत्र' एवेञ् नान्यत्रेति नियमेन

---

† अत इञ् ४ । १ । ९५ ‡ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३

+ स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२०

यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति। कः पुनरसौ ? अणेव ।

उत्तरार्थमेव तर्हि, 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' [४ । १ । ११४] इति। अत्र 'यथाविहित'मितीयत्युच्यमान इञ् प्रसज्येत । इञतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ ? अणेव ।

उत्तरार्थमेव तर्हि, 'मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः' 'कन्यायाः कनीन च' [४ । १ । ११५; ११६] इति । अत्र 'यथाविहित'मितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत । ढगतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? मातुरुकारं वक्ष्यामि, कन्यायाः कनीनभावमिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' [१२०] मातुरुकारः, कन्यायाश्च कनीनभावं इति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते । तत्र 'यथाविहित'मितीयत्युच्यमान इञ् प्रसज्येत । तं परत्वात्सेनान्तलक्षणो बाधेत× । तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ् प्रसज्येत । पुनरण्ग्रहणादणेव भवति ॥ ११२ ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ४ । १ । ११४ ॥

प्र०—स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्कथं ढग्विहितः । एव तर्हि परिहारान्तराभिधानान्न विचारितमेतद्भाष्यकारेण। तं परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्व लक्ष्यते । तेनापवादत्वादित्यर्थः ॥ ११२ ॥

ऋष्यन्धक। ऋषिस्त्यण इति। 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य' इति मानुषीलक्षणोऽण् स्त्र्यणश-

उ०—चारितार्थ्यात्कथमण्ग्रहणं विनाण्विधिरत आह—गोत्र इति निवृत्तमिति । अन्ये तु विध्यर्थत्वस्य युक्तत्वाद्विधित्वायाण एव विधिस्तेनेति भाष्याशयः । अत एव यूनि लुक्सूत्रादिस्थभाष्येणाविरोध इत्याहुः । परिहारान्तरेति । 'स्त्रीभ्य' इत्यर्थग्रहणं मत्वा पूर्वपक्षिणोभयसाधारण्येन ढगित्युक्ते उभयसाधारण्येन परिहारान्तरमेवोक्त न तु वस्तुतत्त्व निरूपितम् । तच्च 'स्त्रीभ्य' इति सूत्रे निरूपयिष्यत इति भावः¹। ननु ण्यस्यानवकाशत्वात्परत्वादित्युक्तमत आह—परत्वग्रहणेनेति । न च प्राग्दीव्यतीयाधिकारेणैवाण्ग्रहणे सिद्धेऽणिति व्यर्थमेव, अर्थस्यावधित्वाश्रयणेनार्थबोधकवाक्य एव तदुपस्थिते ॥ ११२ ॥

ऋष्यन्धकवृष्णि। ननु स्त्र्यणप्रसिद्धोऽत आह—अवृद्धाभ्य इति । अनृषित्वादिति । मन्त्रद्र-

१—'भाव' इति क्वचिन्न ।

× सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४ । १ । १५२

ऋषिस्त्र्यणो ढग्ढ्कौ विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

ऋष्यणः स्त्र्यणश्च ढग्ढ्कौ भवतो विप्रतिषेधेन* । ऋष्यणोऽवकाशः वासिष्ठः वैश्वामित्रः । ढकोऽवकाशः—दुलि—दौलेयः । बलि—बालेयः । इहोभयं प्राप्नोति—अत्रि—आत्रेयः ॥ स्त्र्यणोऽवकाशः—मकन्दिका—माकन्दिकः । ढ्कोऽवकाशः—काणिकेरः । इहोभयं प्राप्नोति—पौणिकेरः मौद्गलिकेरः । ढग्ढ्कौ भवतो विप्रतिषेधेन ।

द्व्यचो ढको ढ्ग्ढञौ ॥ २ ॥

द्व्यचो ढग्भवतीत्येतस्माड्ढ्ग्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन† । 'द्व्यचो ढग्भवती'-त्यस्यावकाशः—दात्तेयः गौप्तेयः । ढ्कः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—नटी नाटेरः । दासी—दासेरः ॥ ढञोऽवकाशः—कामण्डलेयः[1] माद्रबाहेयः । ढकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—जम्बू—जाम्बेयः । ढ्ग्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन ।

न वर्ष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधो योऽयमृष्यणो ढकश्च । किं कारणम् ? ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्राणुत्सर्गेणैव‡, तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमिञं+ बाधत एवं ढकमपि बाधेत ।

प्र०—ऽद्वेनोक्तः । अत्र च यथासङ्ख्यं सम्बन्ध. । दौलेय इति । दुलेरनृषित्वाड्ढकोऽयमवकाशः । काणिकेर इति । काणेव—काणिका । पौणिकेर इति । पुणिका तन्नामिका क्षुद्रा च । जाम्बेय इति । चतुष्पाल्लक्षणो ढञ् । 'ढे लोपोऽकद्र्वा' इत्यूकारलोप' । जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्ताड्ढक्प्राप्तिश्चिन्त्या । न वेति । प्राप्तिमात्र बाध्य मन्यते । मध्येऽपवादा इति । पूर्वस्य निर्ज्ञातस्वरूपत्वाद्बाध्यत्वं न

उ०—ष्ट्त्वाभावादिति भावः । काणैवेति । वृद्धत्वात्तन्नामकत्वाभावाच्च ढ्कोऽयमवकाश इति भावः । जम्बूशब्दस्येति । अस्य दीर्घोकारान्तत्वादूङभावः । द्व्यच इत्यत्रापि स्त्रीभ्य इति वर्तते । तच्च स्वर्यते । तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणम् । तत्र 'अप्राणिजातेश्चे'ति वार्त्तिके 'उत' इत्यस्यासम्बन्धेऽपि प्राणिजातित्वात्तदभाव इति भावः । अन्ये तु 'तस्या जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्त्तते' इति प्रयोगाज्जम्बुर्ह्रस्वान्तोऽपि । स च वृक्षशृगालोभयवचनः । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्तस्मादूङि दीर्घान्तोऽप्युभयवचनः । यद्वा 'स्त्रीभ्य'

* ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च; अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः; इतश्चानिञः; क्षुद्राभ्यो वा ४ । १ । ११४, ११३; १२२; १३१   † द्व्यचः; क्षुद्राभ्यो वा; चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ४ । १ । १२१; १३१, १३५   १—'हैरण्यवाहेयः' इत्यधिकं क्वचित्   ‡ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३

\+ अत इञ् ४ । १ । ९५

तस्मादृषिभ्योऽणिवधानेऽन्यादिप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तस्मादृषिभ्योऽणिवधानेऽन्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त' इत्येवमयमृष्यण्-इञं तदपवादं बाधिष्यते, ढकं न बाधिष्यते ।

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं ढको ढूग्ढञोश्च । किं कारणम् ?

ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

सिद्धोऽत्र ढक् 'स्त्रीभ्यो ढक्' [४ । १ । १२०] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादं तन्नामिकाणं बाधते, एवं ढूग्ढञावपि बाधेत ।

तस्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यचः ॥ ६ ॥

तस्मात्तन्नामिकाणि 'अद्व्यच' इति वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त' इत्येवमयं ढक् तन्नामिकाणं तदपवादं बाधिष्यते, ढूग्ढञौ न बाधिष्यते ।

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः सेनान्तात्ण्यः ॥ ७ ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः सेनान्तात्ण्यो भवति विप्रतिषेधेन* । ऋष्यणोऽवकाशः—वासिष्ठः वैश्वामित्रः । ण्यस्यावकाशः—पारिषेण्यः वारिषेण्यः । जातसेनो नामर्षिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन—जातसेन्यः ।

प्र०—तूत्तरस्या निर्ज्ञातस्वरूपस्येति भाव. । अथात्राहु —कथं पुनर्नित्याना शब्दानामनित्यान्धकादिवंशाश्रयेणान्वाख्यानं युज्यते । अत्र समाधि.—'त्रिपुरुषानूक नाम कुर्या'दिति न्यायेनान्धकादिवशा अपि नित्या एव । अथवानित्योपायाश्रयेणापि नित्यान्वाख्यानं दृश्यते । यथा 'गकाश्रयणेन

उ०—इत्यत्रार्थग्रहणमेव, इडविडादयः 'शिवादिषु पाठ्या , शिवादिराकृतिगण' इति गणरत्ने स्पष्टमभिधानाद्वा तेभ्यो ढगभाव इति भाष्याशय इत्याहुः ।

ननु ऋष्यणमध्येऽपवादन्यायेन इञ एव बाधको न तु ढकोऽत आह—प्राप्नोति । भाष्ये—तन्नामिकाण्यद्व्यच इति । एवं च द्व्यचोऽपि 'स्त्रीभ्यो ढग्' इत्येव ढगिति 'द्व्यच' इति सूत्रं पृथक् न कर्त्तव्य-

* ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च, सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४ । १ । ११४; १५२

१—इदानीं स्वतन्त्रभारत इदमेव स्वीकृतमस्ति । तस्य चाद्य १ चैत्रः १८८६ तिथिर्वर्तते ।

अन्धकाणोऽवकाशः—श्वाफल्कः श्वैत्रकः । एयस्य स एव । उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । एयो भवति विप्रतिषेधेन—औग्रसेन्यः ।

वृष्ण्यणोऽवकाशः—वासुदेवः बालदेवः । एयस्य स एव । विष्वक्सेनो नाम वृष्णिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । एयो भवति विप्रतिषेधेन—वैष्वक्सेन्यः ।

कुर्वणोऽवकाशः—नाकुलः साहदेवः । एयस्य स एव । भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । एयो भवति विप्रतिषेधेन—भैमसेन्यः ।

सेनान्ताण्ण्यो भवति विप्रतिषेधेन जातोग्रविष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥११४॥

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ ४ । १ । ११५ ॥

किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते, न 'सङ्ख्यासंभद्रपूर्वस्ये'त्येवोच्येत ? स्त्रीलिङ्गो यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् । इह मा भूत्—संमिमीते संमाता, संमातुरपत्यं सांमात्र इति ॥ ११५ ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ४ । १ । ११६ ॥

इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः ? अपत्यमिति† वर्तते । यदि च [1]कन्या नापत्यम्, अथापत्यं न कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् ।

प्र०—कालस्य ॥ ११४ ॥

मातुरुत् । अणि सिद्धे तत्सन्नियोगेनोत्त्वार्थं वचनम् । स्त्रीलिङ्ग इति । अर्थधर्मं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रिया शब्दनिवृत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश कृतः । न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । एतच्च 'बाह्वादिभ्यश्चे'त्यत्रोक्तम् ॥ ११५ ॥

कन्यायाः । यदीति । अक्षतयोनि कन्या, सा कथमपत्येन सम्बध्येतेति भावः । अभिसम्बन्धपूर्वक इति । शास्त्रोक्तो विवाहोऽभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसयोगे कन्याशब्दो

उ०—मित्यर्थः । यथा शकेति । प्रसिद्धमेतज्ज्योतिर्विदाम् । जातादिभ्यः परो यः सेनाशब्दस्तदन्ताण्ण्यो विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यमिति भाष्येऽन्वयः ॥ ११४ ॥

मातुरुत्संख्या । अणि सिद्ध इति । 'तस्यापत्यम्' इत्यनेन । भाष्ये—स्त्रीलिङ्गो य इति । नित्यं स्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः । सम्बन्धिशब्दस्येति । श्वशुरादिवदित्यर्थः ॥ ११५ ॥

कन्यायाः । ननु प्रथम वयः कन्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, दैवात्प्रथमे वयस्यप्यपत्यसम्बन्धसम्भवात्को

† तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२ ।

१—"कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा, कमनेनानानीयत इति वा, कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः" इति यास्कः (निरु० नै० ४ । । २ । १६) तथा च महाभारते वनपर्वणि— "यस्मात् कामयते सर्वान् कमेर्धातोश्च भाविनि ! । तस्मात् कन्येह सुश्रोणि ! स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ! ॥"

नैतद्विप्रतिषिद्धम् । कथम् ? कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं प्रागभिसम्बन्धात्पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनाया यदपत्यं स कानीन[1] इति ॥ ११६ ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४ । १ । १२० ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्त्रीशब्दग्रहणं वा, स्त्र्यर्थग्रहणं वा ? किं चातः ? यदि [स्त्री[2]] शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा इडविड्–

प्र०—निवर्तते । या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति । **कन्योक्ताया इति** । कन्यैवासावुक्ता । तदेव व्याचष्टे—**कन्याभिमताया इति** । कन्यैव साभिमता स्मृतिकाराणामित्यर्थः । **सुदर्शनाया इति** । प्रकटदर्शनाया अगुप्तत्वादित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—मुनिदेवतामाहात्म्याद्या प्रयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्रापि पुनः कन्यैवाभूत् । तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम् ॥ ११६ ॥

स्त्रीभ्यो । बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्रयसम्भावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थाप्यते—**इदं सर्वेष्विति** । तत्र क्वचित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते, इह तु स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् 'स्वरितेनाधिकार' इत्यस्य स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीत्यस्याप्यर्थस्याश्रयणाट्टाबादिप्रत्ययग्रहणम् । 'स्त्रियां क्तिन्नि'त्येतत्प्रकरणविहितास्तु प्रत्यया व्यवधानान्न गृह्यन्ते । **स्त्रीशब्दग्रहणमिति** । स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । **स्त्र्यर्थग्रहणमिति** । अर्थे कार्यासम्भवे तदभिधायिशब्द-

उ०—विरोधोऽत आह—**अक्षतेति** । नन्वभिसम्बन्धपूर्वके सम्प्रयोग इति पुनरुक्तमत आह **शास्त्रोक्त इति** । **पुरुषं युनक्तीति** । पुरुषमात्मनि योजयति, सम्बध्नाति, पुरुषेणात्मानं योजयतीति यावत् । कन्याभिमतत्वे हेतुः—**सुदर्शनाया इति** । अगुप्तत्वाद्धेतोः प्रकटदर्शनाया इत्यन्वयः । मन्त्राहूतेन दिनकरेणोत्पादितः कर्णाख्यः पुत्रो यस्या इति बहुव्रीहिः । सुदर्शनाया इति भाष्येणादमेव बोध्यत इत्यन्ये ॥ ११६ ॥

स्त्रीभ्यो । ननु स्वरूपग्रहणपक्षः कुतो न शङ्कितोऽत आह—**बहुवचनेति** । ननु सर्वेष्वेकजातीयसिद्धान्ताभावादाह—**तत्र क्वचिदिति** । यथा 'यू स्त्र्याख्यौ'वित्यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दग्रहणं, 'स्त्रिया'मित्यादौ त्वार्थाभिधानमिति भावः । प्रकृतसूत्रस्थसिद्धान्तपक्षे बीजमाह—**इह त्विति** । नन्वेवं क्तिनादीनामपि ग्रहणं स्यादत आह—**स्त्रियां क्तिनिति** । **व्यवधानात्**—अतिदूरत्वादित्यर्थः । ननु बहुवचनात्स्वरूपग्रहणनिरासेन स्त्रीशब्दग्रहणमित्यनुपपन्नमत आह **स्त्रीलिङ्गानामिति** । ननु शब्दस्यार्थस्य वा ग्रहणे एकजातीयदोषकथनमयुक्तमत आह—**अर्थे इति** । एवञ्चात्र सूत्रे स्त्रीशब्दग्रहणं स्त्र्यर्थग्रहणमिति पक्षयोरविशेषेऽपि

१—'पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना' इति मनुः (९ । १७२) । 'कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मत'इति याज्ञवल्क्यः (व्यव० ८ । १२९)

२—क्वचिन्न ।

ऐडबिडः, पृथ्-पार्थः, उशिज्-औशिजः, दरद्-दारदः अत्रापि प्राप्नोति । अथ प्रत्ययग्रहणं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति न सिध्यति ।

अस्तु प्रत्ययग्रहणम् । कथं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति ? शुभ्रादिषु* पाठः करिष्यते ।

वडवाया वृषे वाच्ये

वडवाया वृषे वाच्ये ढग्वक्तव्यः । वडवाया वृषो वाडवेयः ।

अण् क्रुञ्चाकोकिलात् स्मृतः ।

क्रौञ्चः कौकिलः ।

आरक्पुंसि ततोऽन्यत्र

ततोऽन्यत्र पुंसि आरग्वक्तव्यः । मूषिकाया पुमान् मौषिकारः । मृग्याः पुमान् मार्गारः ।

गोधाया द्रग्विधौ स्मृतः ॥

प्र०—ग्रहणमेव सम्बध्यते । इडविडादयः शब्दा स्त्रीवृत्तयो न तु स्त्रीप्रत्ययान्ना इति तेभ्योऽणेव भवति ।

वडवाया । इति । वृषो—बीजाश्वः । तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणोऽर्थो ढको बाध्यते । तेनापत्ये वाडव इति भवति । **क्रौञ्च इति** । अपत्य एवाय ढगपवाद ॥ १२० ॥

उ०—सम्भवमात्रेणोपन्यस्तौ । 'स्त्रियाः पुंव'दित्यादौ त्वनयोर्विशेषो बोध्यः । केचित्तु स्त्रीलिङ्गार्थबोधकशब्द-ग्रहणमेवात्र, इडबिडादीना शिवादिषु पाठः, अनभिधानाद्वा तेभ्यो ढगभावः, 'एको गोत्र'सूत्रोक्तरीतेः । यथा केभ्यश्चिदपत्यप्रत्ययसामान्याभावः, तथापि केषाञ्चिच्छुभ्रादिपाठ आवश्यकः, स्त्रीशब्दे स्वरितत्वप्रतिज्ञान-ञ्चाधिकमितीदं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः । अत्र प्रातिपदिकादिति न सम्बध्यते, विरोधादिति बोध्यम् । सम्बन्धेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया न दोष इत्यन्ये ।

वाडव इतीति । 'न च चतुष्पाद्वाचित्वाड्ढञः प्राप्तिः स्वरे च विशेष इति वाच्यं, देवताविशेषस्य सूर्यस्त्रीरूपस्य गृहीताश्वारूपस्य वाचकवडवाशब्दस्यैवात्र ग्रहणात् । बीजाश्वशब्देनापि गृहीताश्वाकार-स्तत्पुमान् सूर्य एव । एवञ्च तस्य चतुष्पाज्जातिवाचित्वाभावान्न दोषः । अत एव 'वाडवो वडवानल' इत्यमरः । न चार्थस्यानुवाद्यत्वेन विशेषविहितेनार्थेनापत्यार्थो न बाध्यत इति वाच्यम्, अर्थस्यापि विधेयतायाः कार्यशब्दवादे सत्त्वेनादोषा'दिति केचित्, तन्न; 'चतुष्पादो गर्भिण्या' इत्यत्र 'जातिरिति वक्तव्यम्' इति वदता वार्त्तिककृतात्र चतुष्पाद्वाचिमात्रग्रहणस्य बोधनात् । ब्राह्मणीवाचिवडवाशब्दात्तु ढकोऽपवादे 'अवृद्धाभ्य' इत्यणि ब्राह्मणवाची वाडवः साधुः । अश्वावाचिनस्तु ढञि वाडवेय इत्येव । वाडव इत्यस्यापीष्टत्वे 'दाशरथाये'तिवत् साधुरिति बोध्यम् । वार्त्तिके—क्रुञ्चाकोकिलादिति—समाहारद्वन्द्व-निर्देशः । एवञ्च शिवादिगणे 'क्रुञ्चा' 'कोकिला'पाठोऽनार्ष इति बोध्यम् । **ततोऽन्यत्रेति** । गोधातोऽन्यत्रे-त्यर्थः । गोधाया द्रग्विधावपि पुंसीत्यर्थः स्मृतः । बाधस्तु न युक्तः, नित्यशब्दवादेऽर्थस्याविधेयत्वात्,

*शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३

गोधायाः पुमान् गौधेरः† ॥ १२० ॥

चटकाया ऐरक् ॥ ४ । १ । १२८ ॥

चटकायाः पुँल्लिङ्गनिर्देशः ॥ १ ॥

चटकायाः पुँल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । इहापि यथा स्यात्—चटकस्यापत्यं चाटकैरः ॥ यदि पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते चटकाया अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येवं भविष्यति ।

स्त्रियामपत्ये लुक् ॥ २ ॥

स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका ॥ १२८ ॥

आरगुदीचाम् ॥ ४ । १ । १३० ॥

आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? रका सिद्धत्वात् । 'गोधाऽऽकारान्ता', रक् च प्रत्ययः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? मौण्डारः जाडारः पाण्डार इत्येतत्सिद्धं भवतीति ॥ १३० ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ ४ । १ । १३१ ॥

'क्षुद्राभ्य' इत्युच्यते, का क्षुद्रा नाम ? अनियतपुंस्का, अङ्गहीना वा ॥ १३१ ॥

प्र०—चटकायाः । पुँल्लिङ्गेनेति । अन्यथा पुँल्लिङ्गादित्र् प्रसज्येत ॥ १२८ ॥

क्षुद्राभ्यो । अङ्गहीना वेति । वाशब्दश्चार्थे ॥ १३१ ॥

उ०—अत एव 'मूषिकाया अपत्यं पुमा'निति विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये । वाडवेयेऽपि वडवाया अपत्यं वृष इत्येव विग्रह इत्युचितम् । एवं गोधाया अपत्यं पुमान् गौधेरः । अत एव 'त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे' इति कोष[1]: ॥ १२० ॥

चटकाया । स्त्रियामपत्य इति । स्त्रीरूपेऽपत्य इत्यर्थः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटकेत्यत्र लुक्तद्धितेत्यनेन टापो लुक्यर्थभेदेन लक्ष्यभेदात्पुनष्टाप् । अजादिषु चटकशब्दपाठाच्च न जातिलक्षणो ङीष् ॥१२८॥

आरगु । गोधाकारान्तेति । गोधाशब्द आकारान्त इत्यर्थः । अर्थधर्मस्य स्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपः । अन्येभ्योऽपीति । न चाख्यानण्यन्तात्क्विपि गोधाशब्दस्यैवानाकारान्तत्वसम्भवेनान्यतः प्रवृत्तौ न मानम्, भाष्यप्रामाण्येनाख्यानण्यन्तात्क्विपोऽनुत्पत्तेः, 'अभिव्यक्ते'ति न्यायेन तस्यात्राग्रहणाच्चेति दिक् ॥१३०॥

---

† गोधाया ढ्रक् ४ । १ । १२९ १—अमरकोष इत्यर्थः ।

ढकि लोपः ॥ ४ । १ । १३३ ॥

केन विहिते पितृष्वसुर्ढकि लोप इत्युच्यते ? एतदेव ज्ञापयति भवति पितृष्वसुर्ढगिति, यदयं ढकि लोपं शास्ति ॥ १३३ ॥

मातृष्वसुश्च ॥ ४ । १ । १३४ ॥

'ढकि लोपः' [१३३] इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति मातृष्वस्रीय इति । नैष दोषः । एवं वक्ष्यामि—'पितृष्वसुश्छण्' [१३२] ढकि लोपः । ततो मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति । किं पुनस्तत् ? छण् ढकि लोपश्च ॥ १३४ ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ ४ । १ । १३७ ॥

राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ १ ॥

राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् । राजन्यो नाम जातिः । क्व मा भूत् ? राजन इति* ॥ १३७ ॥

प्र०—मातृष्वसुः । तत्रेदमिति । अनन्तरस्य विधिं मन्यते । एवं वक्ष्यामिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । चकारेण पितृष्वसुरित्यनुकृष्यते इति कार्यद्वयलाभः ॥ १३४ ॥

राजश्वशुरा । राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः । जातिग्रहणमिति । यदा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा, तेन क्षत्रियजातौ प्रतिपिपादयिषितायां राजन्यशब्दप्रयोगो वैश्ये शूद्रे वा राजापत्ये 'राजन'शब्दप्रयोगः ॥ १३७ ॥

उ०—ढकि लोपः । भाष्ये—एतदेवेति । शुभ्रादिषु तत्पाठः कल्पनीय इति भावः । 'ऋष्यन्धके'ति सूत्रोक्तमतान्तररीत्या 'स्त्रीभ्य' इति वा । अनेन ज्ञापकेन 'स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहण'मित्येव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् ॥ १३३ ॥

मातृष्वसुश्च । नन्वेवमेव पाठाद्वक्ष्यामीत्यसङ्गतमत आह—एवं व्याख्यास्यामीति । वस्तुतः 'च'-रहितः सूत्र पाठ इति वक्ष्यामीति । यथाश्रुतमेवेत्यन्ये ॥ १३४ ॥

राजश्वशुरा । ननु राजशब्द ऐश्वर्यविशेषयोगनिमित्तक इति कथ ततः प्रत्ययेन जातिप्रतीतिरत आह—राजशब्द इति । भाष्ये—राज्ञोऽपत्य इति । अपत्य इति । प्रकृते इत्यर्थः । जातिश्चेद्वाच्या तदापत्ये यत्, अत एव राजन्यमनुष्यग्रहणस्यापत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणज्ञापकता प्रागुक्ता सङ्गच्छते ॥ १३७ ॥

* प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३

व्यन्सपत्ने ॥ ४ । १ । १४५ ॥

व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् ॥ १ ॥

व्यन्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? ।'प्रत्ययार्थाभावात्' । किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति ? अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति† वर्तते, अनपत्ये चापि सपत्ने 'भ्रातृव्य'शब्दो वर्तते—'पाप्मना भ्रातृव्येणे'ति ।

अस्तु तावद्यदपत्यं सपत्नश्च तत्र भ्रातृव्य इति । कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति ? उपमानात्सिद्धम् । भ्रातृव्य इव भ्रातृव्यः ॥ १४५ ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ ४ । १ । १४७ ॥

किमर्थो णकारः ? वृद्ध्यर्थः । 'ञ्णिती'ति वृद्धिर्यथा स्यात्* । गार्गो जाल्मः ।

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य' । वृद्धमेवैतत् प्रातिपदिकम् ॥ लुगर्थस्तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्—वातण्डो‡ जाल्मः ।

लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

प्र०—व्यन् सपत्ने । प्रत्ययार्थाभावादिति । भ्रातृव्यशब्दः सर्वस्मिन्सपत्न इष्यते । न हि सर्वः सपत्नो भ्रातुरपत्यमित्यपत्यलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः । अस्तु तावदिति । विरोधाभावात्सपत्नेनापत्यार्थो न बाध्यते । न च समुदायार्थः सपत्न, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्यागप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तत्त्यागो युक्त इति भावः ॥ १४५ ॥

गोत्र । बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनाद्विचारः—गोत्रस्त्रिया इति । वातण्ड इति ।

उ०—व्यन्सपत्ने । ननु शत्रुरूपप्रत्ययार्थप्रतीतेस्तदभावादित्ययुक्तमत आह—भ्रातृव्येति । भाष्ये—अस्तु तावद्यदपत्यमिति । अनुवर्त्ततामपत्यमितीत्यर्थः । ननु विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य बाध उचितोऽत आह—विरोधाभावादिति । वस्तुतो बाधप्रसङ्ग एवात्र नेत्युक्तम् । न च समुदायार्थ इति । शुद्धरूढ एव, अपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति शङ्काशयः ॥ १४५ ॥

गोत्रस्त्रियाः । फिनन्तस्यावृद्धस्यापि सत्वादाह—बहूनामिति । भाष्ये गोत्रेऽलुगिति । यद्यपि भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽलुगिति तत्सूत्रभाष्योक्तेरत्रालुकोऽप्राप्तिस्तथापि पुंवद्भावेन सिद्धेः फलाभावादेव

† तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२ * तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७

‡ वतण्डाच्च, लुक् स्त्रियाम्; शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४ । १ । १०८; १०९; ७३

लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'लुक्प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यतेऽत्र[1] लुग्-'गोत्रेऽलुगचि' [४ । १ । ८९] इति ।

व्यवहितत्वादप्रतिषेधः । ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

व्यवहितत्वाप्रतिषेध इति चेन्न पुंवद्भावात् ॥ ३ ॥

व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत् तन्न । किं कारणम् ? 'पुंवद्भावात्' । पुंवद्भावोऽत्र भवति भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो भवतीति‡ ।

फिनर्थं तु ॥ ४ ॥

फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत् फिनन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्—ग्लौचुकायनो§ जाल्मः ।

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥ ५ ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्तव्यः । गार्गी भार्यास्य गार्गीभार्यः । 'वृद्धि-

प्र०—वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । 'वतण्डाच्चे'ति यञ् । तस्य 'लुक् स्त्रिया'मिति लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । वतण्ड्या अपत्यमिति ण । व्यवहितत्वादिति । 'अची'ति परसप्तमी मन्यते । विषयसप्तम्यां तु न दोषः । अथवा यतो गोत्रप्रत्ययादव्यवहितोऽजादिरुत्पद्यते तस्यालुगिति विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाय व्यवधानम् । पुंवद्भावादिति । पुंवद्भावेन रूपातिदेशाद्वातण्ड्यशब्दात्स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्यय इति भाव ॥ ग्लौचुकायन इति । ग्लुचुकस्यापत्य स्त्री, 'प्राचा'मिति फिन्प्रत्ययः । 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीष् । पुंवद्भावे कृते णः ।

नास्ति गार्गेति । गार्ग्या अपत्य स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्यय, 'अस्त्रिया'मिति युवसञ्ज्ञानिषेधाद्गोत्रसञ्ज्ञावस्थानादेको गोत्र इति नियमाद्गोत्रप्रत्ययान्तादपरगोत्रप्रत्ययानुत्पादात् ।

उ०—तदप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणतया नात्र सुष्ठु आदरः कृतः । 'व्यवहितत्वा'दिति वा भूम्न्यप्राप्तत्वस्याप्युपलक्षणम् । तद्ध्वनयन्नाह वातण्ड्यशब्दादिति । पुंवद्भावेन ङीन इव लुकोऽपि निवृत्तिरित्यलुको नोपयोग इति भाष्यार्थ इति भावः । स्त्रीवृत्तेरिति । भूतपूर्वस्त्रीवृत्तेरित्यर्थः । पुंवद्भावेनार्थस्यानिवृत्तेः । अत एव 'वातण्ड्ययुवति'रित्यादौ यञो लुक् न । भाष्ये—पुंवद्भावोऽत्र भवतीति । पुंवद्भावेनैव लुकः प्रतिषेधसिद्धिरिति भावः ।

१—'तत्र' पा० ।   ‡ भस्याढे तद्धिते ६ । ३ । ३५ वा० ११

§ प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्, इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । १६०, ६५ ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनः ।

निमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्* ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' [४ । १ । ९४] इति वचनादप्रयोजनमेतद्भवति । नास्ति गार्गा ।

अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भवति । न [च[1]] स्त्री वंश्या । अस्ति गार्गा स्त्री ।

अपर आह—द्वावेव वंशौ मातृवंशः पितृवंशश्च । यावता मातृवंशोऽप्यस्ति नास्ति गार्गा ॥ १४७ ॥

प्र०—अवंश्यत्वाद्वेति । गार्ग्या अपत्यं या स्त्री तस्या न युवसंज्ञा, नापि गोत्रसंज्ञा, न हि सा गर्गस्यापत्यम् । पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते, तदभावादेको गोत्र इति नियमाभावाण्णस्य भावादस्ति गार्गेत्यर्थः । न च स्त्री वंश्येति । पितृपितामहादिर्वंशो, न मातृमातामहादिरित्यर्थः । तस्मात्पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः । न च 'जातेश्चे'ति प्रतिषेधः सिध्यति, गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात् । यदा च 'गोत्रं च चरणैः सहे'त्यत्रापत्यमात्र गोत्रं गृह्यते तदा जातित्वमस्त्येव । फिनर्थस्तु कर्तव्य एव णकारो वृद्ध्यै ।

मातृवंश इति । गार्ग्या अपत्य या स्त्री सा मातृवंशेन गर्गकुला भवत्येवेति गर्गापेक्षया तस्या गोत्रत्वादेको गोत्र इति नियमात्प्रत्ययान्तराभावान्नास्ति गार्गा । पौत्रप्रभृतिग्रहण तु व्यवहितापत्योपलक्षणम् । तस्मात्फिनर्थो णकारः ॥ १४७ ॥

उ०—न्याय्यत्वादाह—पुंवद्भावे कृत इति । ननु 'नास्ति गार्गे'त्यस्य 'गार्ग्या अपत्यं स्त्री नास्ती'ति मानाभावादत आह—गार्ग्या इति । गार्गाशब्दो नास्तीति भाष्यार्थ इति भावः ।

भाष्ये—अवंश्यत्वादिति । गोत्रभूतस्यपत्यस्त्रिया मूलपुरुषापतनहेतुत्वाभावेन तद्वश्यत्वाभावात् तदनपत्यत्वेन न गोत्रत्व, नापि युवत्वमित्यर्थः । तदाह—गार्ग्या अपत्यमिति । यत्तु 'सामान्यत एव न स्त्री वश्येत्यर्थ' इति तन्न, 'गोत्रस्त्रिया' 'यञश्चे'त्यादीनामसङ्गत्यापत्तेः । यदपि गोत्रस्य अपत्यभूतस्त्रिया न वंश्यत्वमिति, तदपि न, 'स्त्रिया न युवसञ्ज्ञे'ति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । मम तु गोत्रभूतपुरुषापत्यभूतस्त्रियास्तत्त्वनिषेधेन चारितार्थ्यं स्पष्टमेव । णस्य भावादिति । 'एको गोत्रे' इति नियमेन गोत्रस्त्रिया गोत्रे विधानासम्भवाद्गोत्र इत्यस्यासम्बन्धेनापत्यसामान्ये एतद्विधानादिति भावः । यदा चेति । वस्तुत इदमयुक्तं 'गार्गे'त्यत्र भाष्ये ङीषोऽकरणादित्याहुः ॥ भाष्ये—द्वावेवेति । द्वावपीत्यर्थः । ननु 'पौत्रप्रभृती'त्यत्र पुस्त्वस्य विवक्षितत्वान्न गोत्रत्वमत आह—पौत्रप्रभृतीति । १४७ ॥

* वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ६ । ३ । ३९ ।

१—क्वचिन्न ।

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ ४ । १ । १४८ ॥

'गोत्रस्त्रियाः' 'वृद्धाट्ठक्' 'फेश्छ च' 'फाण्टाहृति' [१४७–१५०] इमे चत्वारो योगाः । तत्र त्रयः कुत्सने, त्रयः सौवीरगोत्रे । आद्यो योगः कुत्सन एव, [२]अन्त्य सौवीरगोत्र एव ॥ १४८ ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ ४ । १ । १५० ॥

किमर्थो णकारः ? वृद्ध्यर्थः । 'ञ्णिती'ति वृद्धिर्यथा स्यात्†—फाण्टाहृतः ।

फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य' । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ।

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ २ ॥

पुंवद्भावस्य प्रतिषेधार्थो णकारः कर्तव्यः । फाण्टाहृता भार्यास्य फाण्टाहृताभार्यः । 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यादिति‡ ।

प्र०—वृद्धाट्ठक्सौ । गोत्रस्त्रिया इति । विषयविभागकथनार्थोऽत्रोपक्षेपः । कुत्सनग्रहणस्य सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वय एवानुवर्तनाद्यथोक्तविषयविभागलाभः ॥ १४८ ॥

फाण्टाहृति । फाण्टाहृतेरिति । यथासंख्यं सम्बन्धस्येष्टत्वान्न मिमतशब्दार्थं णित्वम् । पूर्वनिपातव्यवस्था तु शास्त्रे नावश्यं सर्वत्राश्रीयते इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्याभावं

उ०—वृद्धाट्ठक्सौ । भाष्ये—अन्त्यः सौविरगोत्र एवेति । इदञ्च फाण्टाहृत्यभिप्रायकं न तु मिमताभिप्रायम्, असम्भवात् । कथमय विषयविभागो लभ्यतेऽत आह—कुत्सनग्रहणस्येति ॥ १४८ ॥

फाण्टाहृति । ननु अल्पाच्तरत्वान्मिमतस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तदकरणं यथासंख्यप्रवृत्त्यभावबोधनद्वारा मिमतार्थमिति वृद्ध्यर्थोऽत्र णकारोऽत आह—यथासंख्येति । भाष्ये–फाण्टाहृताभार्येति । नन्वत्र जातित्वान्ङीषुक्तितः, किञ्च स्त्रिया युवसंज्ञानिषेधेन 'एको गोत्रे इति नियमेन णोऽपि दुर्लभ इति चेन्न; अन्त्यदोषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेनादोषत्वात् । आद्योऽपि न, शास्त्रीयगोत्रस्यैव जातिलक्षणे ग्रहणात् ।

१—'तेषा' 'एषा' पा० । २—'पर' पा० । † तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७

‡ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ६ । ३ । ३९

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? 'गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम्', 'अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजन'मिति+ । १५० ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ ४ । १ । १५१ ॥

वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥ १ ॥

वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः । किमविशेषेण ? नेत्याह । 'स्वरवर्जम्' । स्वरं वर्जयित्वा । किं प्रयोजनम् ? वामरथ्यस्य च्छात्रा वामरथाः । 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' [४ । २ । १११] इत्यण् यथा स्यात्* ।

यदि 'कण्वादिव'दित्युच्यते, प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः ? वामरथाः, बहुषु लोपो† न प्राप्नोति । वामरथानां सङ्घः, 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्-यञिञामण्' [४ । ३ । १२७] इत्यण्न प्राप्नोति ।

यदि पुनर्यञ्वदित्युच्येत[२] । एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः ? वामरथ्यस्य च्छात्रा वामरथाः, 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यण्न प्राप्नोति ।

प्र०—सूचयितुमलम् । शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १५० ॥

कुर्वादिभ्यो । **वामरथस्येति** । प्रकरणाण्ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः, केवलानां तेषां कार्यस्य कस्यचिदविधानात् । **वामारथा इति** । छे प्राप्तेऽण्विधिः । 'आपत्यस्ये'ति यलोपः । **यदीति** । 'कण्वादिव'दिति वचनात्कण्वादीना-माहत्य यत्कार्यं विहितं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति न तु यञन्तमात्रनिब-

---

उ०—एतेन 'जातेश्चे'ति पुंवत्त्वनिषेधसिद्धे रिदमप्रयोजनमित्यपास्तम् । **अवंश्यत्वाद्वेति** । इदमपि पूर्वोक्तापर **आहेत्यादिरीत्या** प्रत्याख्येयमिति तात्पर्यम् ॥ १५० ॥

कुर्वादिभ्यो । ननु 'वामरथस्य कण्वादिव'दित्युक्त्वा वामरथ्यस्य च्छात्रा इत्युदाहरणमयुक्तमत आह—**प्रकरणादिति** । ननु 'काण्व्यादिव'दिति वक्तव्ये 'कण्वादिव'दित्ययुक्तमत आह—**कण्वादीनामिति** । ननु कण्वादिशब्दस्य तत्प्रकृतिकयञन्तलाक्षणिकत्वात्कुतः प्रत्ययाश्रया प्राप्तिरत आह—**कण्वादिवदिति** ।

+ ४ । १ । १४७ वा० ६; ७ १—क्वचिन्न । * आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५१ ।
† यञञोश्च २ । ४ । ६४ । २—'उच्यते' पा० ।

अस्तु तर्हि 'कण्वादिव'दित्येव । कथं वामरथाः, वामरथानां सङ्घ इति च ? यदयं 'स्वरवर्ज'मित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भवती'ति ॥१५१॥

उदीचामिञ् ॥ ४ । १ । १५३ ॥

उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽण्वचनम् ॥ १ ॥

उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽण्वक्तव्यः । ताक्ष्णः‡ ।

यदि पुनरयं तक्षन्शब्दः शिवादिषु+ पठ्येत ?

शिवादिरिति चेण्ण्यविधिः ॥ २ ॥

शिवादिरिति चेण्ण्यो विधेयः । ताक्ष्ण्य इति ।

सिद्धं तूदीचां वा ण्यवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'उदीचां वा ण्यवचनात्' । उदीचां वा ण्यो भवतीति

प्र०—न्धनस्येति भावः। एवमपीति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। यदयमिति। लिङ्गादाहत्यानाहत्य च कण्वादीना यञन्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते ।। १५१ ।।

उदीचाम्। उदीचामिति। इञ्बाधनायाऽणिवध्यर्थं वचनम्। ताक्ष्ण इति। 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणी'त्यल्लोपः । यदीति। विशेषविहितेनाणा बाधितत्वादिञ्न भविष्यतीति भावः। ण्यविधिरिति। यद्यणा कार्यमात्र बाध्यते तदा द्वयोरपि ण्येञोर्बाध स्यात्। अथ विशेषचिन्ता तदा 'पुरस्तादपवादा' इति न्यायाण्ण्यस्यैव बाधा प्राप्नोति नेञः। सिद्धंत्विति। विकल्पितण्यमुक्ते पक्षे तक्षन्शब्दात् प्राग्दीव्यतोऽणित्यण्भवति। ननु जातसेनोग्रसेनविष्वक्सेनभीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते पक्षेऽण्ऋष्यादिलक्षण· प्राप्नोति। यथान्यासे तु तेभ्यो ण्येञौ भवतः, एव तर्हि बाह्वादे-

उ०—ननु 'यञ्व'दित्यस्य यञन्तवदित्यर्थात्कथं प्रकृत्याश्रया प्राप्तिरत आह—सामान्येति। स्वरस्याऽऽहत्य विधानाभावादाह—लिङ्गादिति ॥ १५१ ॥

उदीचामिञ्। इञ्बाधनायेति। 'उदीचा मते' इत्यादिः। 'अ'निति प्रकृतिभावप्राप्तेराह—षपूर्वेति। इदं च प्रकृतिभावापवादकमिति भावः। ननु शिवादिपाठः प्राचा मते चरितार्थोऽत आह—विशेषेति। तत्रापि ण्यप्राप्तेर्बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः। भाष्ये—उदीचां वा ण्येति। पूर्वसूत्रे उदीचां-

१–'च' क्वचिन्न।   ‡ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ६ । ४ । १३५

+ शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ।

वक्तव्यम् । ण्येन मुक्ते यो यत प्राप्नोति स ततो भविष्यति‡ ॥ १५३ ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ ४ । १ । १५५ ॥

किमिदं कौसल्यकार्मार्य्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते ? एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'कौसल्यकार्मार्याभ्यां चे'ति ।

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् च ॥ १ ॥

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चेति वक्तव्यम् । दगु—दागव्यायनिः । कोसल—कौसल्यायनिः । कर्मार—कार्मार्यायणिः । छाग—छाग्यायनिः । वृष—वार्ष्यायणिः ।

यदि युट् क्रियते युटि कृतेऽनादित्वादादेशो* न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम्—युट् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादादेशः । नित्यो युट्, कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । युडप्यनित्यः । अन्यस्य कृत आदेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते, 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' । अन्तरङ्गस्तर्हि युट् । कान्तरङ्गता ? उत्पत्तिसन्नियोगेन युडुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्यादेश उच्यते । आदेशोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् ? वक्ष्यत्येतत् 'आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थ'मिति† । अनवकाशस्तर्हि युट् ।

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

प्र०—राकृतिगणत्वादेतेभ्यो ण्येन मुक्ते इञ्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १५३ ॥

कौसल्य । किमिदमिति । कोसलस्यापत्य 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्य'ङिति ञ्यङ् । कर्मारस्यापत्यं कारिलक्षणो ण्य इत्येव यौ कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहण नेष्यत इति प्रश्नः । उत्तरं तु—प्रत्ययसनियोगेनैवंभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थ एव निर्देशः । अङ्गस्यादेश इति ।

उ०—ग्रहणमपकृष्य विकल्पार्थतया व्याख्येयम् । इदं च सूत्र न कार्यमिति भावः । स्वमतप्रच्युतिमङ्गीकृत्येदम् ॥ १५३ ॥

कौसल्यकार्मा । ननु ञ्यण्यान्तयोः प्रकृतित्वायैवं निर्देशोऽत आह—कोसलस्येति । उत्तरं त्विति । कौसल्यायन्यादिप्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिभागस्येदमनुकरणमित्यर्थः ।

‡ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३ । * आयनेयीनीयियः फढखच्छघा प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ । † ७ । १ । २ वा० १ (पृ० ११)

यदि पूर्वान्तः क्रियते दागव्यायनः ओर्गुणो‡ न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं 'युटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नो'तीति । नैष दोषः ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य युड्वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'आदिष्टस्य युड्वचनात्' । 'युट् चादिष्टस्ये'ति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते—'युट् च' । किं 'च' ? यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? आदेश इति ॥ १५५ ॥

वाकिनादीनां कुक च ॥ ४ । १ । १५८ ॥

यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियेत³ ?

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति प्रत्ययादेरादेशो* नोपपद्यते । कि कारणम् ? 'अनादित्वात्' । कुटि कृतेऽनादिदात्वादेशो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वांतः क्रियते नलोपो वक्तव्यः—चार्मिकायणिः वार्मिकायणिः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' [८ । २ । ७] इति नलोपो न प्राप्नोति । परादौ [तु] पुनः सति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः सिध्यति ।

अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं'कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोती'ति ।

प्र०—अङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्येत्यर्थः । चेनेति । तेन युगपदागमादेशौ भवतः ॥ १५५ ॥

वाकि । क्रियत इति । गणसूत्रमेवैवं पठ्यते इत्यर्थः । यद्यपि 'वाकिनादीनां कुट् चे'ति सूत्रपाठे लाघव भवति 'नलोपश्चे'ति गणसूत्रैकदेशस्याकरणात्तथापि गणपाठस्य पश्चात्सूत्रप्रण-

उ०—ननु प्रत्ययावयवस्यैते आदेशा इति 'अङ्गस्यादेशा' इत्ययुक्तमत आह—अङ्गनिमित्तेति । भाष्ये—ओर्गुणो न प्राप्नोतीति । कौसल्यादावतो लोपानापत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ १५५ ॥

वाकिनादीनां । नन्वष्टाध्याय्यामस्यादर्शनात् 'क्रियते न्यास एवे'त्ययुक्तमत आह—गणेति ।

१—'करिष्यते' पा० । ‡ ओर्गुणः ६ । ४ । १४६ । २—इदं भाष्यमित्यन्ये ।
३—'क्रियते' पा ० । * आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २
४—क्वचिन्न ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'कुट् चादिष्टस्ये'ति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते—'कुट् च' । किं 'च' ? यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? आदेशः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'पूर्वान्ते नलोपवचन'मिति । नैष दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव 'चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चे'ति† ।

कारिभ्य इञोऽगोत्रात्फिञ्विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

कारिभ्य इञ्भवतीत्येतस्मादगोत्रात्फिञ् भवति विप्रतिषेधेन‡ । 'कारिभ्य इञ् भवती'त्यस्यावकाशः—आयस्कारिः लौहकारिः । फिञोऽवकाशः—तार्सायनिः सांमितिकायनिः । इहोभयं प्राप्नोति—नापितायनिः । फिञ् भवति विप्रतिषेधेन ॥ १५८ ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ ४ । १ । १६१ ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः× स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

यदि षुक्पूर्वान्तः क्रियते मानुषाः बहुषु लोपः प्राप्नोति+ । मानुषाणां

प्र०—यनादृगणपाठदर्शनात्कुक्चेत्युक्तमिति भावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चर्मिणीवर्मिणीभ्यां प्रत्ययविधानाद्भस्याढ इति पुंवद्भावः सिध्यति। कुटि तु भत्वाभावात्पुंवद्भावो न स्यात् ॥१५८॥

मनोरजाताव। अपत्य इति। णत्वविधानार्थमिदम्, अणः सिद्धत्वात्। न च 'न दण्डमाणवान्तेवासि'ष्विति निपातनाण्णत्वस्य सिद्धत्वाद्वचनमनारम्भणीयम्, निपातनादर्थविशेषस्यानिश्चयात् । अनधीतविद्यत्वान्मूढत्व, विहिताकरणान्निषिद्धाचरणाच्च कुत्सितत्वम् । **मानुषा इति** ।

उ०—स्वयं फलान्तरमाह—लिङ्गविशिष्टेति । स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यामाभ्या प्रत्ययेनार्थाभिधाने इदं मानं चिन्त्यमिति कश्चित् ॥ १५८ ॥

मनोर्जाताव । अनिश्चयादिति । निपातनसिद्धार्थं एव स्फुटत्वाय कथित इति तत्त्वम् । प्रकृतिप्रत्य-

† ४ । १ । १५८ गणसूत्रम् ‡ उदीचामिञ् ; उदीचा वृद्धादगोत्रात् ४ । १ । १५३; १५७
× प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३ + यञञोश्च २ । ४ । ६४

सङ्घः 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' [४ । ३ । १२७] इत्यण्प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि परादिः । यदि परादिः क्रियते[1] मानुषी अअन्तादितीकारो* न प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव । कथं 'मानुषाः' 'मानुषाणां सङ्घ' इति ? उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैतल्लौकिकं गोत्रम् । (कि तर्हि ? जातिः ।)[2]

इह तर्हि मानुष्यकमिति† 'हलस्तद्धितस्ये'ति [3]यलोपः प्राप्नोति‡ । परादावप्येष दोषः । यद्धि तद्धलस्तद्धितस्येति हल्ग्रहणं न तदङ्गविशेषणं शक्यं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—'वृकाट्टेण्यण्' [५ । ३ । ११५] वार्केण्यीति । तस्मादुभाभ्यामेव वक्तव्यम् 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान' इति§ ॥ १६१ ॥

प्र०—अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो विधीयते । जातिग्रहणं तु प्रकृतिप्रत्ययविशेषणं, न तु जातिः प्रत्ययार्थ इति 'यञञोश्चे'ति लुक्प्रसङ्गः । परादौ तु षञ्भवति न त्वञिति लुगभावः । ननु तद्धक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परादावप्यञ्कृतप्रसङ्गः; एवं तर्हि अकारप्रश्लेषादकारमात्रस्याञोऽत्र ग्रहणात्परादावञ्कार्याभावः । ईकार इति । 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङी'नित्यनेनेति भावः । न चैतदिति । अपत्ये व्युत्पादितस्यापि मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्येव जातिवाचित्वादपत्यवाचित्वाभावादित्यर्थः ॥ इह तर्हीति । हलन्तादङ्गात्परस्य तद्धितयकारस्य लोप इति मन्यते । 'हलस्तद्धितस्ये'ति वर्तमाने 'आपत्यस्यच तद्धितेऽनाती'ति लोपोऽत्र प्राप्नोति । 'हलस्तद्धितस्ये'त्यत्र तु आतीति वर्तते । वार्केण्यीति । वृकशब्दादायुधजीविसङ्घविशेषवचनात्स्वार्थे टेण्यण्प्रत्ययः ॥ १६१ ॥

उ०—यविशेषणमिति । समुदायार्थविशेषणमित्यर्थः । समुदायगम्येति यावत् । एवं 'राजन्य'इत्यत्रापि बोध्यम् । अकारप्रश्लेषादिति । शकन्ध्वादित्वात् यत्रञोश्च सङ्घाङ्केत्यत्रेति भावः । शार्ङ्गरवादीति । 'अत' इत्यधिकारादकाररूपस्यैवाञस्तत्र ग्रहणमिति भावः । अपत्यवाचित्वाभावादिति । शास्त्रेण विधानेऽपि लोकेऽपत्यबोधकत्वाभावादिति भावः । अपत्यत्वेन बोधक प्रवराध्यायप्रसिद्धं हि गोत्रम् । तत्प्रसिद्धत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ १६१ ॥

१—'क्रियते' इति क्वचिन्न । * शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४ । १ । ७३
२—'कि तर्हि ? जातिः' इति पाठः कीलहार्नसंस्करणे नास्ति ।
† गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ४ । २ । ३९ ३—'लोपः' पा० ।
‡ हलस्तद्धितस्य; आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५०; १५१
§ ६ । ४ । १६३ वा० ३

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ ४ । १ । १६२ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । गर्गोऽपि हि कंचित्प्रति पौत्रः, कुशिकोऽपि; तत्र मा भूदिति ।

प्र०—अपत्यं । पौत्रप्रभृतेरिति । नन्वपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं न्याय्या न तु संज्ञा । नैष दोषः । लिङ्गवती परिभाषा भवति विध्यन्तरशेषभूता वा । न चेयं तथा । यथा च वृद्ध्यादय। सर्वार्थप्रत्यायनयोग्या अपि सञ्ज्ञिविशेषे शक्त्यवच्छेदकरणात्संज्ञा उच्यन्ते तथेयमपि । उक्तं च हरिणा—

'व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित् ।
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥

वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिञ्छक्त्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमो हि सम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥' इति ।

गर्गोऽपीति । वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यं भावी । सत्या च गोत्रसञ्ज्ञायां गोत्रा-

उ०—अपत्यं । अपत्यमात्रस्येति । ननु प्रवराध्यायप्रसिद्धापत्यस्यैव लोके गोत्रत्वेन तदतिरिक्तपौत्रप्रभृतेरपि सञ्ज्ञार्थमिदं चरितार्थमिति चेच्चिन्त्यमेवेदम् । नियमादिति । अनियमे नियमकारिणी परिभाषेति भावः । लिङ्गवतीति । यथा 'इको गुणवृद्धी' इति विध्यन्तरेति । यथा 'विप्रतिषेधे पर'मिति । विध्यन्तरशेषभूतत्वञ्च विध्यन्तरनियामकत्वरूपं विवक्षितम्, अतः संज्ञाना कार्यार्थत्वेऽपि न क्षतिः । युक्त्यन्तरमप्याह—यथा चेति । उपस्थाप्यस्योपस्थापकेन वृत्त्या बोधनादिति भावः । करणादिति । स्थापनादित्यर्थः । व्यवहारायेति । क्वचित्सञ्ज्ञिनि सञ्ज्ञाना नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः । ननु विधिरेव किं न स्यादत आह—नित्य एव त्विति । डित्थादिषु डित्थादिपदाना नित्य एव सम्बन्धो यथा गवादिपदाना गवाद्यर्थे इत्यर्थः । अस्मिन् शास्त्रे—व्याकरणे-वृद्ध्यादीना शब्दाना शक्तिसङ्कोचलक्षणो नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः । तत्र हेतुः—अकृत्रिम इति । कृत्रिमत्वम्—आधुनिकत्वमिति भावः । यथा गुणद्रव्ययोर्गुणे विशेषणत्वं द्रव्ये विशेष्यत्वमकृत्रिममनादिसिद्धमेव, न त्वाधुनिकं, तद्वत्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धोऽकृत्रिम एवेत्यर्थः ।

परे तु—कारिकाया नियमः—शक्तिबोधनम्, शक्तिस्तु नित्येत्याह—नित्य एवेति । एवञ्च गोत्रशब्दस्याप्यनेकेष्वर्थेषु शक्तिरस्त्येव, तद्बोधनफलकं शास्त्रम्, अज्ञातशक्तिबोधकत्वात् । कैयटोक्तनियमत्वाऽनुपपत्तेः वृद्ध्यादिष्वप्यवमेवेत्याह—वृद्ध्यादीनाञ्चेतीत्यर्थमाहुः । अत्र यद्वक्तव्यं तद् द्विसूत्रे शब्देन्दुशेखरे, शक्तिवादे मञ्जूषाया च विस्तरेण निरूपितम् ।

भाष्ये—पौत्रप्रभृतेरिति । तद्रूपापत्यस्येत्यर्थः । यस्य.पत्येति । यत्सम्बन्ध्यपत्यविवक्षा तत्सम्बन्धिपौत्रप्रभृतीत्यर्थः । गर्गस्य गोत्रत्वे दोषमाह—सत्याञ्चेति । न हि गर्गशब्दस्येति । वस्तुस्थित्या सदप्यप-

१—'यस्यापत्यं विवक्ष्यते तस्य पौत्रप्रभृति गोत्रसञ्ज्ञ' पा० ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' [४ । १ । ८२] इति वर्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृतीति विज्ञायते ।

जीवद्वंश्यं च कुत्सितम् ॥ २ ॥

जीवद्वंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । 'गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म', 'वात्स्यस्त्वमसि जाल्म' [इति] ।

का पुनरिह कुत्सा ? पितृतो लोके व्यपदेशवताऽस्वतन्त्रेण भवितव्यम् । य इदानीं पितृमान्स्वतन्त्रो भवति स उच्यते 'गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म' 'वात्स्यस्त्वमसि जाल्म', न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति ॥ १६२ ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ ४ । १ । १६३ ॥

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥ १ ॥

प्र०—यूनीति वचनाद्यूनि प्रत्ययप्रसङ्ग । गार्ग्यादेव च यूनीष्यते । **समर्थानामिति** । यद्यप्यपत्यशब्दस्य सबन्धिशब्दत्वेन चोद्यमेतत्परिह्रियते, न हि गर्गशब्दस्यापत्यत्व सदपि वस्तुस्थित्यार्थ इति, तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्भाष्यकारेणैतन्नोक्तम् ।

जीवद्वंश्यमिति । 'यूनश्च कुत्सया'मितिसूत्रमनार्षमिति वचनम् ।

न त्वं पितृत इति । पितृतो व्यापदेशे हि गार्ग्यायण इति भाव्यम् ॥ १६२ ॥

जीवति । अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्य—पित्रादिः । तस्मिन् जीवति यस्य

उ०—त्यत्वं न गर्गशब्दस्यार्थ इत्यन्वयः । सूत्रे–अपत्यशब्देनापत्यत्वेन बोधविषय उच्यत इत्याशयः । परे तु—सम्बधिशब्दत्वेऽपि 'यस्यापत्यं तं प्रति गोत्र'मित्यर्थलाभेऽपि गर्गस्य गोत्रसंज्ञा दुष्परिहरा । 'अपत्यत्वप्रकारकबोधविषय'मित्यर्थेन वारणे तु 'सम्बन्धिशब्दत्वेन'ति निष्फलम् । किं च यदापत्यशब्दः प्रकरणादिना पौत्रादिपरस्तदा ततो यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः, तस्माद्भाष्योक्तमेव युक्तम् । 'समर्थाना प्रथमा'-दित्यनुवृत्त्यर्थमेवात्र पठितम्, न तु प्रथमे । तेन ह्यपत्यप्रत्ययान्तवाच्यस्य गोत्रसंज्ञेति फलति । कि च 'यस्यापत्य विवक्षितं–यस्यापत्यमित्यर्थं प्रत्ययो विवाक्षतः—यतः प्रत्ययो विवक्षित इति यावत्, 'तस्य पौत्रप्रभृति गोत्र'मित्यर्थः । न ह्येतावानर्थ. सम्बन्धिशब्देनापि वाच्यवृत्त्या लभ्यत इत्याहुः ।

पितृत इति वृत्तौ त्वीदृशे विषये 'वा गोत्रसंज्ञे' इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यमिति भावः केचित्त्वनेन 'युवैवे'ति नियमादप्राप्त विधीयत, तन पर्या[1]ण सापि, अयमेव वृत्त्याशय इत्याहु । परन्त्विद 'न त्व पितृत' इति भाष्यविरुद्धम् पितृतो लाके व्यपदेशवतेत्यस्य पितृमतत्यर्थ., पितृम[illegible]ति शेषो वा ॥ १६२ ॥

जीवति तु । अभिजन उत्पादकः, तत्प्रबन्धः—तत्परम्परा । तत्र भव इति दिगादित्वाद्यत् ।

१–कश्चिन्न ।

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'पौत्रप्रभृती'ति* वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे पौत्रभृतीति वर्तत इति । किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनम् ?

तच्च दैवदत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिरिति । अनन्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा मा भूदिति ।

देवदत्तस्य तर्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति, एतदपि पौत्रप्रभृति भवति ॥ न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसम्बध्यते 'पौत्रप्रभृति यदपत्य'मिति । किं तर्हि ? वंश्योऽभिसम्बध्यते 'पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्य'मिति ।

एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति 'भ्रातरि च ज्यायसि' [४ । १ । १६४] इति ।

एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसम्बध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम् । नैवं

प्र०—सञ्ज्ञेष्यते न स निर्दिष्ट इत्यपत्यमात्रस्य युवसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाह-**पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति**। 'इदं सञ्ज्ञाविधान'मिति शेषः । पौत्रप्रभृतीति व्यधिकरण विशेषणमपत्यस्यापेक्ष्य युवसंज्ञा विधीयते—पौत्रप्रभृतेर्यदपत्य तद्युवसञ्ज्ञमित्यर्थः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरस्य च युवसंज्ञाया 'ण्यक्षत्रियार्षे'ति लुक्प्रसङ्गः । इतरः—पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्येन सम्बन्ध मत्वाह—**देवदत्तस्येति** । आचार्यदेशीय आह—**न पौत्रप्रभृतीति** । चोदक आह—**एवमपीति** । 'भ्रातरी'त्यनेन वंश्यस्य निर्वर्त्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तराप-

उ०—तेन पितृव्यमातुलादीना न वंश्यत्वम् । पौत्रप्रभृत्यपेक्षपदस्य बहुव्रीहित्वेनान्यपदार्थमाह—**इदं संज्ञे ति** । नन्वेवं पौत्रस्यापि युवसंज्ञा स्यादत आह—**व्यधिकरणमिति** ।

अनन्तरस्य युवत्वे दोषमाह—**अनन्तरस्य चेति** । 'गोत्राद्यूनी'ति नियमाद्देवदत्तशब्दात्प्रत्ययो न स्यादित्यपि बोध्यम् । भाष्ये—देवत्तस्य **पौत्रस्येति** पाठे—व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । **पौत्रप्रभृतिवंश्ये इति** । एवञ्चापत्यमपि यस्य पौत्रभृतिर्वंश्यस्तच्चतुर्थाद्येवेति भावः । ननु तस्य पौत्रप्रभृतिवंश्यकत्वाभावात्कथं सञ्ज्ञाऽऽपादनमत आह—**भ्रातरीत्यनेनेति** । 'भ्रातरि च ज्यायसी'ति सूत्र इति भावः । **वंश्यस्य**—वंश्यपदस्य । **अन्यथेति** । तृतीयपरगार्ग्यपत्यादिशब्दाद्यूनि प्रत्ययवारणाय कृतया 'प्रथमा'दित्यनुवृत्त्यैव समर्थानाम्प्रथमस्य यत्पौत्रप्रभृत्यनेनैव गर्गादिवारणेनास्य फलाभाव इति भावः । न चापत्यग्रहणानुवृत्त्यैवास्यार्थस्य सिद्धौ पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यं; तस्य समर्थविभक्तिसम्बद्धत्वेनेहाऽसम्बन्धात् । न चात्र करणं 'ते तद्राजा' इत्यत्राञादीनामेव परामर्शार्थं, 'तद्राजा'इति महासंज्ञया तेषामेव सम्बन्धात् ।

* अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४ । १ । १६२

विज्ञायते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । कथं तर्हि ? पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति ।

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ ३ ॥

वृद्धस्य च पूजायां युवसञ्ज्ञा वक्तव्या । तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः । तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः ॥ का पुनरिह पूजा ? युवत्व लोक ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्रभवन्तो युवत्वेनोपचर्यमाणाः प्रीता[1] भवन्ति ।

आपत्यो[2] वा गोत्रम् ॥ ४ ॥

अथवाऽऽपत्यो गोत्रसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।

परमप्रकृतेश्चापत्यः ॥ ५ ॥

परमप्रकृतेश्चाऽऽपत्यो भवतीति वक्तव्यम् ।

आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ ६ ॥

आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययो वक्तव्यः, युवसंज्ञश्च भवतीति वक्तव्यम् ।

स चास्त्रियाम् ॥ ७ ॥

स चास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम्† ।

एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ ८ ॥

एवं च कृत्वैको गोत्रग्रहणमनर्थकं भवति‡ ।

बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् ॥ ९ ॥

प्र०—त्यस्यापि कनीयसो युवसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थ । कथं तर्हीति । एतच्चेहार्थादपत्यग्रहणाल्लभ्यते । अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारादनर्थकमेवापत्यग्रहण स्यात् ।

वृद्धस्येति । सूत्रेषु तु 'वद्धस्य च पूजाया'मिति कैश्चिद्वार्त्तिकदर्शनात् प्रक्षिप्तम् । **गार्ग्यायणा इति** । युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययः । **युवत्वमिति** । ननु युवशब्दोऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते ? प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्व सभवतीति तदध्यारोप पूजेत्यदोषः । **आपत्यो वेति** । 'गोत्रेऽलुगची'त्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६३ ॥

उ०—**युवसंज्ञेति** । अत्रापि वृत्त्युक्तो विकल्पश्चिन्त्यः । **तदध्यारोप इति** । तदध्यारोपमूलतत्सहचरितवयसोऽध्यारोप ईप्सितत्वेन पूजेत्यर्थं ॥ १६३ ॥

१—'पूजिता' पा० ।

२—"आपत्यो वा गोत्र'मिति वार्तिकपाठो 'जीवती'ति सूत्रे भाष्ये क्वचित्पुस्तके दृश्यते स युक्ततरः, अपत्यानां स्त्रीपुंसयोरेव वृत्तेः" इति नागेशः [उद्द्योते ४ । १ । ८९] ।

† गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् ४ । १ । ९४ ‡ एको गोत्रे ४ । १ । ९३

बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति। तत्र बिदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य बिदशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति—बैदः बैदौ। बैदस्यापत्यानि बहवो माणवका इति विगृह्य बिदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति—बिदा इति ॥ १६३ ॥

वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

अन्यग्रहणं किमर्थम्? भ्रातरीति* वर्तते, सपिण्डमात्रे यथा स्यात्।

अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थम्? उभयतो विशिष्टे यथा स्यात् स्थानतो वयस्तश्च।

अथ जीवतीति† वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम्? जीवतो जीवति यथा

प्र०—वान्यस्मिन्। **सपिण्डमात्र इति।** अन्यथा पूर्वेण नित्यायां युवसञ्ज्ञायां प्राप्तायामिय विभाषा स्यात्। **उभयत इति।** 'ज्यायसी'त्यनुवृत्त्या वयःप्रकर्षे लब्धे स्थविरतर इति वचनसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकर्ष आश्रीयते। **जीवत इति।** जीवतीत्याख्यातपद सञ्ज्ञिवि-

---

उ०—वान्यस्मिन्सपिण्डे। भाष्ये—**अन्यग्रहणं किमर्थमिति।** अन्यस्मिन्सपिण्डे इति किमर्थमिति प्रश्नः। **वर्त्तते** इति भाष्यस्य—सन्निहितं वर्त्तते इत्यर्थः। तथा च तदनुवृत्तिः स्यादिति भावः। स्थविरतरग्रहणं विद्यादिकृतोत्कर्षलाभार्थं स्यादित्याशयः। अत्र भ्रातुरन्यस्मिन्निति पर्युदासान्मातृसापिण्ड्यं न गृह्यत इति वृत्तिस्वरसः। अविशेषात्तदपि गृह्यत इत्यन्ये। **पूर्वेणेति।** 'भ्रातरी'त्यनेनेत्यर्थः। पूर्वसूत्रं स्वस्थविरतरार्थं, मृतस्य सञ्ज्ञार्थं च स्यादिति भावः।

केचित्तु—**अन्यग्रहणं किमर्थमिति।** सपिण्डग्रहणसामर्थ्याद्भ्रातरीत्यस्य निवृत्तिर्भविष्यति, न च तन्निवृत्तावपि भ्रातृरूपसपिण्डे जीवति जीवतः परत्वाद्विकल्प एव स्यात्, पूर्वसूत्रं तु मृतस्य सञ्ज्ञार्थमिति तद्व्यावृत्तयेऽन्यग्रहणमिति वाच्यं, 'स्थानवयोभ्यामुत्कृष्ट' इत्यर्थकस्थविरतरपदेनैव वारणात्। न हि भ्राता स्थानत उत्कृष्टः, किन्तु वयसैवेति—प्रश्नाशयः। उत्तरस्य तु—केवलस्थविरतरसपिण्डमात्रे यथा स्यात् न तु भ्रातृसहितान्यसपिण्डेऽपि जीवतीत्यर्थ इत्याशयः। तेन तत्र पूर्वेण नित्यमेव। **भ्रातरीति वर्त्तत** इत्यस्य—'भ्रातरि च ज्यायसी'ति सूत्रं वर्त्तत इत्यर्थः। 'तद्विषये मा भू'दिति शेषः। **सपिण्डमात्रे**—इत्यस्य तद्रहितसपिण्डमात्रे इत्यर्थ इत्याहुः।

यत्तु वृत्तौ पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वा वयसाधिके जीवति गार्ग्यायणो गार्ग्यो वेत्युक्तं तच्चिन्त्यम्। भ्रातरि केवलेऽन्यसहिते वा जीवति जीवतोऽपि नित्यसञ्ज्ञाया एव स्वीकारात्। तत्र भ्रातृपदेन पितामहभ्रातेत्यर्थ इत्यन्ये। सामर्थ्यमुपपादयति-ज्यायसीत्यनुवृत्त्येति। **स्थानम्**—पितृव्यत्वादि। पितृव्यादयो हि कनिष्ठा अपि स्थानतो ज्येष्ठाः। नन्वेवमपि स्थविरग्रहणसामर्थ्यादेवोभयतो विशिष्टलाभे तरनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्न, 'ज्यायसी'तिवत्तरबित्याशयात्। ननु सप्तम्यन्तजीवतिपदेन सञ्ज्ञिनो विशेषणा-

---

* भ्रातरि च ज्यायसि ४ । १ । १६४ । † जीवति तु वंश्ये युवा ४ । १ । १६३ ।

स्यात्, मृते मा भूत् । मृते हि 'गार्ग्यो मृत' इत्येव भवितव्यम् ।

अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवति, उताहो न ? किं च प्राप्नोति ? बाढं प्राप्नोति, न ह्ययमेकसञ्ज्ञाधिकारः । किं चातः ?

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ।

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषः ? तत्कृतं प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नुवन्ति—यास्कायनयः लाह्यायनयः* । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' [२ । ४ । ६३] इति लुक्प्राप्नोति ।

यस्कादिषु न दोषोऽस्ति 'न यूनी'त्यनुवर्तनात् ॥

यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् ? 'न यूनी'त्यनुवर्तनात्' । 'न यूनी'ति तत्रानुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? 'न तौल्वलिभ्यः' [२ । ४ । ६१] इति ।

दोषोऽत्रिबिदपञ्चाला 'न यूनी'त्यनुवर्तनात् ।

यदि 'न यूनी'त्यनुवर्तते अत्रयः बिदाः पञ्चाला माणवका इति† न सिध्यति ।

नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । 'न तौल्वलिभ्यः', 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवा-

प्र०—शेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः । **मृते हीति** ॥ संज्ञिनि सपिण्डे चेति भाव· । **अथेति** । एकसज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशस्य दर्शनादर्शनाभ्यां प्रश्नः ।

यास्कायनय इति । यस्कस्यापत्यं गोत्रमिति–शिवाद्यण् । तदन्ताद्यूनि 'अणो द्व्यच' इति फिञ् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृद्धौ यस्येति लोपे च यास्केतिशब्दो यस्कशब्द एवेति लुक् प्राप्नोति ॥ **न यूनीति** । तत्र वाक्यभेदेन सम्बन्धो'यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति, यूनि तु न भवती'ति ॥ **अत्रय इति** । अत्रेर्गोत्रे 'इतश्चानिञ' इति ढक् । बिदाद्यञ् । पञ्चालाज्जनपदशब्दादित्यञ् । ततो बहुषु युवस्वत इञ् । तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षे'ति लुकि कृते ढगञो-र्लुगिष्यते स 'न यूनी'त्यनुवर्तनान्न प्राप्नोति । **सम्बन्धमिति** । तेन 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्रैव 'न यूनी'ति सम्बध्यते नान्यत्रेत्यर्थः ।

उ०—सम्भवात्कथं मृतस्य संज्ञानिवृत्तिरत आह–**आख्यातेति** । **संज्ञिनीति** । संज्ञिनि मृतेऽवंश्ये पितृव्यमातुलादौ जीवतीत्यर्थः । वंश्ये जीवति मृतस्यापि नित्ययुवसंज्ञाया इष्टत्वादिति बोध्यम् । **सपिण्डे चेति** । 'मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येवे'ति भाष्ये पाठ इति भावः । **समावेशस्येति** । कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञाना सामावेशदर्शनं, सार्वधातुकार्धधातुकयोश्च समावेशादर्शनमित्यर्थः । भाष्ये—**किं च प्राप्नोतीत्यस्य** समावेशः किं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ननु यास्कादयम्परो न तु यस्कादत आह—**एकदेशेति** ।

* शिवादिभ्योऽण्; अणो द्व्यचः ४ । १ । ११२; १५६ ।

† इतश्चानिञः; अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्; जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्; अत इञ् ४ । १ । १२२; १०४; १६८; ९५; ण्यक्षत्रियार्ष०; यञञोश्च; अत्रिभृगुकुत्स० २ । ४ । ५८; ६४; ६५

स्त्रियां' लुग्भवति तौल्वलिभ्यो यूनि न। 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' लुग्भवति यूनि न। तौल्वलिभ्य इति निवृत्तम्। 'यञञोश्च' 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च' लुग्भवति। 'यूनि ने'त्यपि निवृत्तम्।

इह तर्हि काण्व्यायनस्य च्छात्राः काण्व्यायनीयाः‡ 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' [४। २। १११] इत्यण्प्राप्नोति।

कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यूञ्यस्ति ततः परम्॥

कण्वादिषु दोषो नास्ति। किं कारणम्? 'न यूञ्यस्ति ततः परम्'। कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते, यश्चात्र कण्वादिभ्यो विहितो न तदन्तं प्रातिपदिकम्, यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यः [परः[२]]।

इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरिति 'एको गोत्रे' [४। १। ९३] इत्येतस्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति*।

एको गोत्रे प्रतिपदं

प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' [९४] इति। तदन्तात्तर्ह्यनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति†।

प्र०—इह तर्हीति। व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वृत्तिदर्शनात्कण्वशब्दात्परः फग्भवतीति गोत्रसञ्ज्ञायामण्प्रसङ्गः।

विहितशेषणाश्रयेण परिहारमाह—कण्वादिष्विति। कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदकाच्छेषेऽर्थेऽण्प्रत्यय इति सूत्रार्थाश्रयणात्तद्दोषाभाव.।

प्रतिपदमिति। 'एको गोत्रे' इति नियमादप्राप्तो यून्यपरः प्रत्ययो विधीयत इत्यर्थः। तदन्तात्तर्हीति। यदि 'एको गोत्रे' इति नियमो बाध्यते तदौपगवेर्यूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो

उ०—न प्राप्नोतीति। 'शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायी'ति न्यायेन ढगाद्यन्ताना यूनि वृत्तेरिति भावः। 'अत्रिभृग्वि'ति 'यञञोश्चे'ति च ढगञोर्लुक्। ननु कण्वादिभ्य परो यो गोत्रप्रत्यय इति तदर्थः, अय च न कण्वादिभ्यः परः, किन्तु काण्व्यादत आह—व्यवहितेऽपीति। प्रत्ययाना परेषामेव विधानाञ्झटिति परशब्दस्यैवाक्षेप इति भावः।

विहितेति। 'तस्मा'दिति परिभाषयाव्यवहितपरत्वलाभेन दोषवारणसम्भवेऽपि लाघवादिदमेवाहृतम्। विहितविशेषणस्यापि तत्रैव तात्पर्यमिति परे। 'न यून्यस्ति ततः पर'मिति भाष्यपाठे यद्युवरूपं गोत्रेऽस्ति फग्रूपं न तत्कण्वादिभ्यो विहितं परमित्यर्थः। विहिताद्धि ततः—कण्वादिभ्यो विहितात्—विहितप्रत्ययान्तात् परं—परदेशेऽणिवधानमित्यर्थः। भाष्ये—न तदन्तं प्रातिपदिकतिमिति। 'शैषिकप्रकृतिभूत'मिति शेषः। भाष्ये—तदन्तादिति। अणन्तादित्यर्थः।

‡ गर्गादिभ्यो यञ्; यञिञोश्च ४। १। १०५; १०१; वृद्धाच्छः ४। २। ११४।

१—'विहिताद्धि ततः पर'मिति पाठो नागेशाभिमतः। २—क्वचिन्न।

* प्राग्दीव्यतोऽण्; अत इञ् ४। १। ८३; ९५। † यञिञोश्च ४। १। १०१।

गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत् ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तत्स्मरेत् । किम् ? एक इत्येव ।

गोत्रे तर्ह्यलुगुक्तः‡ स यून्यपि प्राप्नोति । अस्तु । पुनर्यूनि लुग्भविष्यति+ । नैवं शक्यम् । फक्फिञोर्दोषः स्यात्—शालङ्केर्यूनश्छात्राः शालङ्काः× । पैलस्य पैलीयाः* । 'फक्फिञोरन्यतरस्याम्' [४ । १ । ९१] इत्यन्यतरस्यां श्रवणं

प्र०—गोत्रत्वे सति 'यञिञोश्चे'ति फक्प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

गोत्रादिति । 'गोत्राद्यूनी'त्यत्रैकग्रहणमनुवर्तते, तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । यद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य 'यूनि लु'गिति लुकि कृते इष्टं सिध्यति, तथापि परिहारान्तरसम्भवादेतन्नाश्रितम् ।

स यून्यपीति । अत्रीणां यूनां छात्रा इत्यादावित्यर्थः । **पुनरिति** । परत्वादलुकं बाधित्वा लुग्भविष्यतीत्यर्थः । **शालङ्केरिति** । शलङ्कोरपत्यं गोत्रमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनाद्वेञ्प्रत्ययः शलङ्कादेशश्च । ततः शालङ्केरपत्यं युवेति 'यञिञोश्चे'ति फक् । तस्य 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुक् । ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षाया यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्या पैलादिषु लुको 'गोत्रेऽलुगची'त्यलुग्बाधकः स्यात्, तस्यापि 'यूनि लु'गिति परत्वाल्लुग्बाधकः, तस्यापि 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मिति विकल्प इति—पक्षे तु फकः श्रवणप्रसङ्गः । यदा तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा 'गोत्रेऽलुगची'त्यस्याप्रवृत्तौ 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुग्भवत्येव । ततः 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इञश्चे'त्यणि सति शालङ्का इति भवति । 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मित्यय च विकल्पोऽनन्तरस्य 'यूनि लु'गित्यस्यैव बाधको न तु पैलादिलुको व्यव-

---

उ०—**यद्यपीति** । प्राग्दीव्यतीयाजादिप्रत्यये विषयभूते लुग्विधानादिञ एव प्राप्त्येष्टसिद्धिरिति भावः । अत्रेदञ्चिन्त्य—लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वात्फक्प्राप्नोत्येवेति भाष्योक्त एव समाधिरिति । **अत्रीणामिति** । अत्रिशब्दाद् 'द्व्यच' इति ढकि तदन्ताद्युवबहुत्वेऽत इञि तस्य 'ण्यक्षत्रिये'ति एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ 'बहुषु लोपो यूनी'ति 'अत्रिभृग्वि'ति सूत्रेण ढको लुकि 'अत्रीणा'मिति भवति । अत्र प्राग्दीव्यतीयाजादिविवक्षायामलुग्विधिः प्रसज्येत, एवञ्च ढगन्तस्य बहुत्वेऽवर्तनाड्ढको लुगभावे 'इञश्चे'त्यणि 'आत्रेयाः'

---

‡ गोत्रेऽलुगचि ४ । १ । ८९ ।   + यूनि लुक् ४ । १ । ९० ।

× बाह्वादिभ्यश्च; यञिञोश्च ४।१। ९६, १०१; पैलादिभ्यश्च २।४। ५९; इञश्च ४।२।११२

* पीलाया वा; अणो द्व्यचः ४ । १ । ११८; १५६, पैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५९, वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४

प्रसज्येत। तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः।

न वक्तव्यः। तुर्नियामकः। तुः क्रियते§ स नियामको भविष्यति—'जीवति तु वंश्येऽपत्यं युवसंज्ञमेव भवती'ति।

यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति, य इष्यन्ते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यन्ति—गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किञ्चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः‡। गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति।

एवं तर्हि—

राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम्॥

यदयं वुञ्विधौ+ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं× करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'लौकिकं परं गोत्रग्रहण'मिति। युवा च लोके 'गोत्र'मित्युपचर्यते। किंगोत्रोऽसि माणवक? गार्ग्यायणः। किंगोत्रोऽसि माणवक? वात्स्यायनः।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति*। सामूहिकेषु ज्ञापकम्। यदि सामूहिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः, गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति। वुञ्विधौ ज्ञापकम्। वुञ्विधावेतज्ज्ञापकम्। यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनश्छात्राः शालङ्काः इञो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति।

अस्तु तर्ह्यविशेषेण। कथमौपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः? 'इञो गोत्रे'

प्र०—हितस्यान्तरङ्गस्य च। पैलीया इति। पीलाया अपत्य गोत्र 'पीलाया वे'त्यण्। ततो यून्य'णो द्व्यच' इति फिञ्। तस्य 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुक्। ततो वृद्धाच्छः। तुर्नियामक इति।

उ०—इति स्यात्। इञो लुकि तु ढकोऽपि लुकि प्रत्ययलक्षणेनेञन्तत्वादणि 'आत्रा' इति रूपमिति भावः। परत्वादिति। 'अस्तु' इति भाष्यस्य 'प्राप्नोतु' इत्यर्थं इति भावः। नन्वन्तरङ्गत्वात् 'फक्फिञो'रिति लुकः पैलादलुगपवादत्वाभावेऽपि परत्वेन बाधकत्व स्यादत आह—अन्तरङ्गस्य चेति। प्राग्दीव्यतीयाजादि-प्रत्ययनिरपक्षत्वात्पैलादिलुकोऽन्तरङ्गत्वम्। 'गोत्रेऽलुगची'इत्यत्र भूम्नि प्राप्तस्य लुकाऽलुगिति कथनमेतन्मूलकमत्रेति न तद्विरोधः। 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यत्र हि 'शास्त्रीयगोत्रग्रहण'मित्युक्तम्। शेषभाष्य तु 'यूनि

§ जीवति तु वश्य युवा ४। १। १६३

‡ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र०, ४। २। ३९; गोत्रचरणाद् वुञ्; गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ४। ३। १२६; ९९; + गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र० ४। २। ३९। × राजश्वशुराद्यत्; मानोर्जातावञ्यतौ षुक् च ४। १। १३७; १६१ * इञश्च ४। २। ११२।

इत्यप्राप्नोति । नैष दोषः । गोत्रेणात्रेर्नं विशेषयिष्यामः—गोत्रे य इञ्विहित इति ॥ १६५ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ ४ । १ । १६८ ॥

क्षत्रियादेकराजात्सङ्घप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? सङ्घप्रतिषेधार्थम् । सङ्घान्मा भूत्—पञ्चालानामपत्यम्, विदेहानामपत्यमिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुकं* पञ्चाला इत्येतद्भवति । यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्, तस्मिंश्चालुग्भविष्यति† ।

प्र०—अनेकार्थत्वान्निपातानामत्र वारणार्थत्वात्तुशब्दस्य ॥ १६५ ॥

जनपद । एकराजादिति । एकश्चासौ राजा चेति क्षत्रिय एकराज । तेनैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो न तु बहुत्वसङ्ख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः । यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम् ।

न ह्यन्तरेणेति । पञ्चालापत्येषु यौगिकः पञ्चालशब्दस्तद्राजस्याञो बहुषु लुप्तत्वात् । तस्य लुगिति । 'यस्क्षत्रियार्षञित' इत्यनेन । तस्मिंश्चेति । 'गोत्रेऽलुगची'त्यनेन । यद्येव पाञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति किं वार्त्तिकारम्भेण ? तत्र वार्त्तिककारस्याभिप्रायमाहु·—असति वार्त्तिकारम्भे बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यान्नैकवचनान्तात् । जनपदे हि बहुवचनान्तः

उ०—लु'गित्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ॥ १६५ ॥

जनपदशब्दात् । ननु पञ्चालशब्दादपि बहुषु यञञोश्चे'ति 'तद्राजस्ये'ति वा लुकि पञ्चाला इति भवति, ततोऽपत्यविवक्षायाम् 'एको गोत्रे' इति नियमान्न गोत्रे प्रत्ययप्राप्तिः, यूनि तु अजादिप्राग्दीव्यतीयविषये गोत्रप्रत्ययस्यालुकि पाञ्चालशब्दे सम्पन्ने जनपदसमानशब्दत्वाभावान्नेत्र प्राप्तिरत आह—यथैवेति । न बहुषु पञ्चालशब्दो यौगिकः, किन्त्वेकस्मिन्निव रूढ एवेति भावः । उत्तरस्य तु—एकस्मिन्नेव रूढिः, बहुषु मानाभावादिति भावः ।

यस्क्षत्रियेति । अजादिप्राग्दीव्यतीयविषये 'गोत्रेऽलु'गित्यलुकि पाञ्चालशब्दस्याजातस्ये ञो 'यस्क्षत्रिये'ति लुगिति भावः । यद्येवमिति । बहुवचनान्तप्रकृतिके पञ्चालस्य दुर्वारत्वाद्वार्त्तिकस्योक्तिसम्भवो

* ते तद्राजाः ४ । १ । १७४, तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २ । ४ । ६२

† यस्क्षत्रियार्षञितो लुगणिञोः २ । ४ । ५८; गोत्रेऽलुगचि ४ । १ । ८९

इदं तर्हि क्षौद्रकाणामपत्यम् मालवानामपत्यमिति । अत्रापि क्षौद्रक्यः मालव्य इति‡ नैतत्तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा । किं तर्हि ? तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिंश्चित्, यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्, तस्मिंश्चालुग्भविष्यति ।

अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं वैदेहिः+ ।

क्षत्रियग्रहणानर्थक्यं चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? एकं तावदुक्त 'बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध' इति* । अपरमुक्तम् 'अनभिधाना'दिति† ।

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ ३ ॥

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ।

पूरोरण्वक्तव्यः । पौरवः ॥ पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः । पाण्ड्यः ॥ १६८ ॥

प्र०—पञ्चालशब्दो वर्तत इति तस्यैव जनपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्व च । भाष्यकारस्तु मन्यते-प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्व ग्राह्यं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तात्प्रत्ययः केन निवार्येत इति ।

इदं तर्हीति । क्षौद्रकस्य राज्ञो भृत्या अपि क्षत्रियाः क्षौद्रका उच्यन्ते । ततश्चापत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावाद्गोत्रयुवाश्रयकार्याभावादनिष्यमाणोऽपि तद्राजो ञ्यङ् प्राप्नोतीत्यर्थ । नैतदिति । मुख्यया वृत्त्या दासेषु वृत्त्यभावादुपचरितार्थात्प्रत्ययादर्शनात्तदेवोत्तरमित्यर्थ.॥ पूरोरिति । सिद्धे प्राग्दीव्यतीयेऽपि तद्राजसंज्ञार्थमिदं वचनम् । पुरुषशब्दो न जनपदवाची, अन्यथा द्व्यञ्मगधे'त्यणः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात् ॥ पाण्डोरिति । बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शन लौकिके गोत्रभाव इति वचनाद्युधिष्ठिरादिपितुः पाण्डोरग्रहणात् तद्वाचिन पाण्डव इत्येव भवति ॥१६८॥

उ०—नास्तीत्यर्थः । केन वार्येत इति । एतच्च 'पञ्चालानामपत्यं पाञ्चाल' इति मा भूदित्येवमर्थं वार्त्तिकमिति वाच्यं तच्च दुर्निवारमिष्टञ्चेति व्यावर्त्तयितुमशक्यमित्याशयेन प्रत्याख्यातं वार्त्तिकमिति भावः । नन्विदमपि पूर्वोदाहृतेन सममत आह—क्षौद्रकस्येति ॥ भाष्ये-तस्मिंश्चालुगिति । अत्र 'तद्राजस्य बहुषु' इति लुकः प्राप्तिः ।

युधिष्ठिरादिपितुरिति । सञ्ज्ञाशब्दत्वेन जनपदस्वामित्वेन तत्समानशब्दक्षत्रियजातिविशेषवाचिपाण्डुशब्दापेक्षयास्य पाण्डुत्वगुणयोगनिमित्तकत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ १६८ ॥

‡ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ४ । १ । १७१

+ अत इञ् ४ । १ । ९५ * ४ । १ । ९६ वा० १ † ३ । २ । १ वा० ५

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ ४ । १ । १७० ॥

अणो ञ्यङ्ण्येञो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

अणो ञ्यङ् ण्य इञित्येते‡ भवन्ति विप्रतिषेधेन । अणोऽवकाशः—आङ्गः वाङ्गः । ञ्यङोऽवकाशः—आम्बष्ठ्यः सौवीर्यः । इहोभयं प्राप्नोति—दार्व्यः ॥ ण्यस्यावकाशः—निचक्र—नैचक्र्यः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—नीप—नैप्यः ॥ इञोऽवकाशः—आजमीढिः आजक्रन्दिः । अण स एव । इहोभयं प्राप्नोति—बुध—बौधिः ॥ ञ्यङ्ण्येञो भवन्ति विप्रतिषेधेन ।

ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ २ ॥

ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्रतिषेधेन+ । ञ्यङोऽवकाशः—आवन्त्यः कौन्त्यः । ण्यस्य स एव । नैशो[१] नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन—नैश्यः ॥ १७० ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ ४ । १ । १७५ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम्[२] ॥ १ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'चोलाद्यर्थम्' । चोलः[३] शकः केरलः यवनः ॥ १७५ ॥

अतश्च ॥ ४ । १ । १७७ ॥

इह कस्मान्न भवति—आम्बष्ठ्या सौवीर्या ? 'अत' इत्युच्यते, न चैषोऽकारः× । तदन्तविधिना* प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति—

प्र०—द्व्यञ्म । दार्व्य इति । दार्व्यस्यापत्यमिति ञ्यङ् । बौधिरिति । साल्वावयवलक्षण इञ् ॥ १७० ॥

उ०—द्व्यञ्म । साल्वावयवेति । वृत्त्यनुक्ता अपि बुधाजमीढाजक्रन्दा भाष्यप्रामाण्यात्साल्वावयवा बोध्याः ॥ १७० ॥

अतश्च । स्त्रिया तद्राजस्याकारप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । तत्रादन्तस्येत्यर्थं मत्वा पृच्छति—इह

‡ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्; कुरुनादिभ्यो ण्यः; साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ४।१।१७१-१७३

+ वृद्धेत्कोसल०; कुरुनादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १७१; १७२　　१—'नैष' 'निषध' इति पाठभेदौ ।

२—'चोडाद्यर्थम्' पा० ।　　३—'चोडः कडेरः केरल' इति कीलहार्नपाठः । काशिका-कौमुदी-न्यास-पदमञ्जर्यादिषु तूपरिनिर्दिष्ट एव पाठ उपलभ्यते ।

× वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ४ । १ । १७१　　* येन विधिस्तदन्तस्य १ । १ । ७२

अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् ॥ १ ॥

अत इति तदन्तस्याग्रहणम् । किं कारणम् ? 'अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्' । यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति† तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नात्र तदन्तविधिर्भवती'ति ।

पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पर्शूः रक्षाः असुरी ‡ ।

यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादिलुकः ॥ २ ॥

यदयं 'न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य' [४ । । १ । १७८] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति पर्श्वादिभ्यो लु'गिति+ ॥ १७६ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०—अतश्च । पर्शूरिति । पर्शोरपत्यं स्त्री । द्व्यञ्मगधेत्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । 'पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञा'विति स्वार्थेऽण् । तस्य भिन्नप्रकरणत्वाल्लुगप्राप्तो वचनेन विधीयते । तत 'ऊङुत' इत्यूङ् । रक्षा इति । रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्य स्त्रीति पूर्ववदण्द्वयस्य लुकि कृते स्त्रिया अभिधायकात्सुलोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति । 'रक्ष' इत्ययुक्तः पाठः । असुरीति । असुरशब्दात्स्त्रियामपत्येऽञो लुक् । ततोऽण् । तस्यापि लुक् । जातिलक्षणो ङीष् ।

यौधेयादिप्रतिषेध इति । यदि पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेति लुङ् न स्यात्तदा यौधेयादिभ्यो विहितस्याञो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । युधाया अपत्य स्त्री । द्व्यच इति ढक् । ततः स्वार्थेऽञ् । तस्य लुकि प्रतिषिद्धेऽञन्तलक्षणे ङीनि कृते यौधेयीति भवति । यदि त्वञ लुक्स्यात्तदा ढग्लक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् ॥ १७७ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्चाय समाप्त ।

उ०—कस्मादिति ॥ अवन्तीति । तेन हि ञ्यङ्ण्ययोर्लुक ।

रक्षस इति । अस्माद् 'द्व्यञ्मगधे'त्यणो 'अतश्चे'ति लुकि ततः पर्श्वाद्यणः 'पर्श्वादिभ्य' इति लुक् ॥१७७॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्चायं समाप्तः ।

---

† स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ४ । १ । १७६

‡ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ; (जनपदशब्दात्०); अतश्च ४ । १ । १७०; (१६८); १७७; पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ५ । ३ । ११७; यौधेयादि० ४ । १ । १७७ वा० २; (ऊङुतः, जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६६; ६३)

+ द्व्यचः ४ । १ । १२१; पर्श्वादि० ५ । ३ । ११७; शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४ । १ ।७३

तेन रक्तं रागात् ॥ ४ । २ । १ ॥

'रागा'दिति किमर्थम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् ॥ १ ॥

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ १ ॥

लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ ४ । २ । २ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शाकलिकम् कार्दमिकम् ।

नील्या अन् ॥ २ ॥

नील्या अन् वक्तव्यः । नील्या रक्तं नीलम् ।

पीतात्कन् ॥ ३ ॥

पीतात्कन् वक्तव्यः । पीतेन रक्तं वस्त्रं पीतकम् ।

'पीतक'शब्दो वा प्रकृत्यन्तरम्, तस्माल्लुग्वक्तव्यः ।

प्र०—तेन रक्तं । रक्तादीनामिति । रक्तादीना शब्द ना योऽर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति नान्यथा, प्रयुक्त ना शब्द ना साध्वसाधुत्वविवेकाय शास्त्रारम्भात्, 'देवदत्तेन रक्तं वस्त्र'मिति वाक्याद्योऽर्थोऽवगम्यते नासौ 'दैवदत्त वस्त्र'मित्यतोऽवगम्यते । स्वस्वामिसम्बन्धस्यैवात सम्प्रत्ययात् । अत एवानभिधानात् 'कोपेन रक्त मुखम्' 'रूपेण कान्ताया रक्त' इत्यादौ वर्णाभिष्वङ्गयोर्न भविष्यति प्रत्यय ॥ १ ॥

लाक्षा । ठक्प्रकरण इति । शाकलकर्दमयोः सूत्रे पाठोऽनार्षः । **नील्या इति** । ओषधिविशेषो नीली । अण्बाधनार्थं वचनम् । नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा नील्या रक्ते वस्त्रे सिध्यति ॥ पीतादिति । रागविशेषवाची पीतशब्द. । **प्रकृत्यन्तरमिति** । स्वार्थिक-

---

उ०—तेन रक्तं । ननु रक्तादीनामर्थानामभिधाने इत्यर्थे समासोऽनुपपन्नः, सविशेषणत्वेनासामर्थ्यादत आह—**रक्तदीना शब्दानामिति** । शब्दपरत्वे च 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मितिवत्समास इति भावः । 'रागा'दित्युक्तेऽप्यनभिधानमावश्यकमित्याह—**अत एवेति** । **अभिष्वङ्ग**.—प्रीतिः ॥ १ ॥

लाक्षा । प्राण्यादिरूपनील्या रागकरणत्वासम्भवादाह—**ओषधीति** । **अणबाधनेति** । न तु नीलमिति रूपसिद्धय इत्यर्थ. । तदुपपादयति—**नीलशब्दस्त्विति** । **स्वार्थिकेति**। पूर्वमते स्वस्मादन-

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् ॥ ४ ॥

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः । हारिद्रम् माहारजनम् ।

'रागा'दित्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति 'हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ, 'काषायौ गर्दभस्य कर्णा'विति । उपमानात्सिद्धम् । हारिद्राविव हारिद्रौ, काषायाविव काषायौ ॥ २ ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ४ । २ । ३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । योगो हि नाम[1] भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तः, पुष्ययुक्तश्चन्द्रमाः अस्मिन् काले—पौषमहः, पौषी रात्रिः ।

प्र०—कन्प्रत्ययान्तमित्यर्थः ॥ उपमानादिति । रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः ॥ २ ॥

नक्षत्रेण । योगो हीति । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः । स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि नित्यत्वात् । न च चन्द्रमसैव योगे पुष्यादीना नक्षत्रता; सर्वदा तेषा लोके नक्षत्रव्यवहारदर्शनात् । अथापि सम्बन्धमात्र योगः, स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषवदविरुद्धः । तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोग, एव सत्यसत्या कालविशेषावगतौ न स्यात् ।

तद्युक्तादिति । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिन कालेऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविभुत्वादस्ति कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्यापी चेति योगाभाव ।

उ०—भिधानान्न प्रत्यय इति बोध्यम् । अत्र मते पीतशब्दादनभिधानं बोध्यम् ॥ २ ॥

नक्षत्रेण । ननु प्रधानपुरुषयोरिव नित्यः कालर्क्षयोर्योगः स्यादत आह—अप्राप्तीति । तदुक्तं भाष्ये—'ययोः सन्निकर्षविप्रकर्षौ' इति । न चेति । चन्द्रमोयोगे एव तेषा नक्षत्रत्वं न तु तदभावे इत्यर्थः । एवं सतीति । सर्वस्य कालस्य पुष्यसम्बद्धतया कालविशेषावगतावसत्या तदवगमार्थं प्रयोगो न स्यादिति भावः । यद्यपि क्षणरूपः कालोऽनित्यस्तथा तद्धारारूपः कालपदव्यवहार्यः, स व्यवहारनित्य इति बोध्यम् ।

ननु नक्षत्रयुक्तचन्द्रलक्षणादर्थान्न प्रत्ययो विधातुं शक्यः, नापि तद्वाचिनः काले वृत्तिरत आह—नक्षत्रयुक्तेति । तद्युक्तादित्यस्य—तद्युक्तचन्द्रवाचिनः पुष्ययुक्तादिशब्दादित्यर्थः । पुष्ययुक्तादिशब्दस्य चन्द्रवाचकत्वे हेतुकथनं—नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगादिति । काले—तद्युक्तकाले । नन्वेवमपि तयोः सार्वदिकत्वात्कथ प्रागुक्तो योगोऽत आह—चन्द्रेति ।

१—'नाम स भवति' पा० ।

तत्रोत्तरपदलोपः ॥ २ ॥

तत्रैवं सत्युत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते ।

लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ ३ ॥

लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यल्लिङ्गं वचन च तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति* ।

कालयोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

[कालयोगात्सिद्धमेतत्[1] ।] अस्तु 'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्येव ।

ननु चोक्त'मयुक्तोऽयं निर्देशः, योगो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे' इति । नैष दोषः । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि 'पुष्य'शब्दो वर्तते, तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते ।

तथा च सम्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वा लोके सम्प्रत्ययो भवति । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति 'पुष्येणाद्य' 'मघाभिरद्ये'ति ॥ ३ ॥

प्र०—लिङ्गेति । मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः ।

कालयोगादिति । कालस्यैव पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसा योग आश्रीयत इत्यर्थः । पुष्यसमीपगत इति । मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणादिति भावः । मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्त्तन्ते । यथा मञ्चादयो 'मञ्चास्त्रियः पश्ये'ति । तेन युक्तवद्भावेऽपि दोषाभाव ॥ ३ ॥

उ०—'अद्य पुष्य' इत्यादौ युक्तवद्भावेऽपि न दोषोऽत आह—मघायुक्तेति । 'मघा'शब्दो नित्यबहुवचनान्तो नित्यस्त्रीलिङ्गश्च ।

कालस्यैवेति । चन्द्रगौणनक्षत्रवाचकेनैव कालयोगात्सिद्धमिति वार्त्तिकार्थं इति भावः । कैयटे—पुष्यादिसमीपस्थेनेत्यस्य-'पुष्यादिपदबोध्येनेत्यादिः । नन्वेवमपि युक्तवद्भावविषये दोषोऽत आह—मघादय इति । लक्षणास्थले स्वलिङ्गत्यागाभावादिति भावः । 'पुष्येणाद्ये'त्यादिभाष्यस्य 'भाव्य'मिति शेषः ॥३॥

* लुबविशेषे ४ । २ । ४; लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने १ । २ । ५१

१—'क्वाचित्क. पाठः ।

लुबविशेषे ॥ ४ । २ । ४ ॥

इह कस्मान्न भवति—पौषी रात्रिः, पौषमहः ? 'अविशेष' इत्युच्यते, विशेषश्चात्र गम्यते । 'रात्रि'रित्युक्तेऽह्नेति गम्यते, 'अह'रित्युक्ते रात्रिनेति गम्यते ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—'अद्य पुष्य' इति । अत्रापि हि विशेषो गम्यते—'अद्ये'त्युक्ते न ह्यो न श्व इति [गम्यते] ।

यद्यप्यत्र विशेषो गम्यतेऽविशेषोऽपि गम्यते । 'अद्ये'त्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ वा दिवा वेति । यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुब्भविष्यति ।

इहापि तर्हि यद्यपि विशेषो गम्यतेऽविशेषोऽपि तु गम्यते । 'रात्रि'रित्युक्ते न ज्ञायते कदेति । [दिवे'त्युक्ते न ज्ञायते कदेति ।] यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुप्प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' [३] इत्यनुवर्तते । नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे । कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते ? अहोरात्रः ॥ ४ ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ४ । २ । ५ ॥

इह कस्मान्न युक्तवद्भावो* भवति—श्रवणा रात्रिः । निपातनादेतत्सिद्धम् ।

प्र०—लुबविशेषे । अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिवचने—इहेति । पौषमहरित्यहर्विशेषानवगमादस्त्यविशेष इति लुप्प्रसङ्गः । अहोरात्र इति । तेनाहोरात्रस्य यदावान्तररात्र्याद्यवयवविशेषाविवक्षा तदा लुप् । विशेषविवक्षायां तु श्रवणम् । पौषोऽहोरात्र इत्यत्रापि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाल्लुबभाव. ॥ ४ ॥

उ०—लुबविशेषे । दर्शनाय—ज्ञापनाय । इदं प्रश्नसम्बन्धे प्रतिवचनसम्बन्धे ज्ञापनायेत्यर्थः । अहोरूपविशेषावगतेः कथमत्र लुबत आह—अहर्विशेषेति । षष्ठीसमासः । 'अविशेष इत्युच्यते' इति भाष्यं प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य । 'यद्यप्यत्रे'त्यादि तु पर्युदासं समाश्रित्येति बोध्यम् । अद्य पुष्य इति । यद्यपि 'अद्य वस्त्रं देय'मित्यादौ अद्येत्यधिकरणशक्तिप्रधानं, तथाप्यत्र भाष्यप्रामाण्याच्छक्तिमत्प्रधानं बोध्यम् । 'राहोः शिर' इतिवत्कल्पितभेदनिबन्धन आधाराधेयभावः । अत एव 'अद्यतनमहोरात्र'मित्यादेरुपपत्तिरित्यन्ये । श्रवणमिति । पौषी रात्रिरित्यादौ प्रत्ययस्य । विशेषस्य शब्देनेति । समुदायप्रतीतावप्यवयवद्वयरूपविशेषस्येत्यर्थः । अविशेष इति । प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥ ४ ॥

संज्ञायां श्रवणा । भाष्ये—निपातनादिति । निर्देशेन श्रवणशब्दात्प्रत्ययलुपि युक्तवद्भावाभावो

१—क्वचिन्न । २—कीलहार्नभाष्येऽय पाठो नास्ति ।

* लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने १ । २ । ५१ ।

किं निपातनम् ? 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' [४ । २ । २३] इति ॥ ५ ॥

दृष्टं साम ॥ ४ । २ । ७ ॥

दृष्टं साम कलेर्ढक्[1] ॥ १ ॥

'दृष्टं सामे'त्यत्र लेकर्ढग्वक्तव्यः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते ।

अपर आह—सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । अग्निना दृष्टं सामाग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् । अग्नेरागतमाग्नेयम् । अग्नेः स्वमाग्नेयम् । अग्निर्देवतास्याग्नेयः । कलिना दृष्टं साम कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् । कलौ भवं कालेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । कलिर्देवतास्य कालेयश्चरुः ।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण्डिद्द्विर्वा विधीयते[2] ।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा वक्तव्यः† । उशनसा दृष्टं साम औशनसम् औशनम् । शतभिषजि जातः‡ शातभिषजः शातभिषः ।

तीयादीकक्

प्र०—दृष्टं साम । कलिना दृष्टमिति । यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या कलिनाऽज्ञायि तत्तेन दृष्टमित्युच्यते । सर्वत्रेति । सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः । जाते चेति । जातार्थे यो द्विरण्विधीयते—पूर्वं विहितो बाधकेन निवर्त्तित पुनर्विधीयत इत्यर्थः, स वा डिद्भवति । शतभिषजीति । शतभिषजा युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुक् । ततो जातेऽर्थे प्राग्दीव्यतोऽणित्यण्विहितः 'कालाट्ठ'ञिति ठञा बाधितः पुनः सन्धिवेलादिसूत्रेण विधीयते ।

उ०—शाप्यत इति भावः । यद्यपि तत्रैव फाल्गुनीत्यादिनिर्देशात्पूर्णिमाया न लुप्प्राप्तस्तथापि श्रवणेति निर्देशेन पूर्णिमालुम्निषेधेऽनित्यत्वस्य बोधनान्न दोषः ॥ ५ ॥

दृष्टं साम । ननु ऋग्विषयसाम्नो नित्यत्वात्कलिना दृष्टमित्यनुपपन्नमत आह—यस्य साम्न इति । ज्ञापित इत्यस्य—'प्रथमत' इत्यादि । अज्ञायीति क्वचित्पाठः ॥ द्विरणित्यनेन योग्यतया जाते चे'त्येवान्वेतीत्याशयेनाह—जातेऽर्थे इति । 'दृष्टे सामनी'त्येतत्त्वस्यैव सम्बध्यत भति इावः । विद्याशब्दादीक-

१—कलेर्ढक् ४ । २ । ८ इति वार्तिकदर्शनात् काशिकादिषु सूत्रत्वेन व्याख्यातम् । अपाणिनीयं तत् ।

२—"संग्रहश्लोके—जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयत इति पाठ" इति पदमञ्जरी ।

† टेः ६ । ४ । १४३ ।   ‡ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३; तत्र जातः; कालाट्ठञ्; सन्धिवेला० ४ । ३ । २५; ११; १६

तीयादीकग्वक्तव्यः । द्वैतीयीकः तार्तीयीकः ।

न विद्यायाः

विद्याया न भवतीति वक्तव्यम् । द्वितीया विद्या, तृतीया विद्येत्येव ।

गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

औपगवकम् [कापटवकम्]+ ।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते ।
तीयादीकग् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥ ७ ॥

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ ४ । २ । ९ ॥

किमर्थो डकारः ? डितीति* लोपो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यस्येति† लोपेनाप्येतत्सिद्धम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यड्ड्यतौ डितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत एते परिभाषे अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य [ग्रहणम्], तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'अवामदेव्य'मित्येतत्सिद्धं भवति‡ ।

सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।
ग्रहणं मातदर्थे× भूद् वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥ ९ ॥

प्र०—तीयादीकगिति । अर्थानिर्देशात्स्वार्थ एवेति ज्ञेयम् । न विद्याया इति । विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः । गोत्रादिति । यथाङ्के गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः, एव दृष्टे सामनीत्यर्थः । औपगवकमिति । 'गोत्रचरणाद्वुञ्'िति वुञ् ॥ ७ ॥

वामदेवा । अवामदेव्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । अन्यथा 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यनेनान्तोदात्तत्व स्यात् । ग्रहणमिति । अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते । नञ्स्वर इति । नञाश्रयेऽन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उ०—कोऽप्रासेराह—विद्यावाचिन इति । वुञिति । अङ्के यो दृष्टस्तस्य सर्वस्यैवातिदेशो न त्वङ्के आहत्यैव विहितस्येति भावः ॥ ७ ॥

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ । अत्रत्यं भाष्यं 'टिड्ढे'ति सूत्रे व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

१—काचित्कः पाठः । + सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्; गोत्रचरणाद् वुञ् ४।३।१२७,१२६

* टेः ६ । ४ । १४३ । † यस्येति च ६ । ४ । १४८ ।

‡ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ६ । २ । २ ।

× ययतोश्चातदर्थे ६ । २ । १५६

परिवृतो रथः ॥ ४ । २ । १० ॥

परिवृतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेत्स भवती'ति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—'पुत्रैः परिवृतो रथः', 'छात्रैः परिवृतो रथ' इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतो रथः, छात्रैः परिवृतो रथ इति ? अनभिधानात् ॥ १० ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ४ । २ । ११ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनौ पाण्डुकम्बलिन इति ? इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्+ । पाण्डुकम्बलोऽस्यास्तीति पाण्डुकम्बली ॥ ११ ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ ४ । २ । १३ ॥

कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे ॥ १ ॥

कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति वक्तव्यम् । अपूर्वपतिं

प्र०—परि । तदेकान्तग्रहणमिति । रथस्य चर्मवस्त्रादयोऽवयवा इति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थ । अनभिधानादिति । पौत्रो रथ इत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थ ॥ १० ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः । इनिनैतदिति । अण्त्वनभिधानान्न भवतीति तद्बाधनार्थमपीद न वाच्यमिति भावः ॥ ११ ॥

कौमारापू । उभयत इति । उभयस्मिन्नुभयतः । यदि कौमारीति स्त्रियां प्रयोगोऽथ

उ०—परिवृतो रथः । अवयवा इति । अवयवा इवेत्यर्थः । संयुक्तचक्रादिवदत्राप्यवयवत्वबुद्धिरिति भावः ॥ १० ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः । नन्वसति सूत्रे पाण्डुकम्बलेन परिवृत इत्यर्थे पूर्वेणाण्स्यादत आह—अणित्वति ॥ ११ ॥

कौमारा । उभयत इत्यस्य—स्त्रियाः पुंसश्चेति नार्थः, 'स्त्रिया' इति वाक्यशेषात्, उदाहरणवि-

---

+ अत इनिठनौ ५ । २ । ११५ ।

कुमारीमुपपन्नः[1] कौमारो भर्ता । कुमार्यपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते ।
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

अथवा कुमार्यां भवः कौमारः* ॥ यद्येवं कौमारी भार्येति न सिध्यति ।

पुंयोगात्स्त्र्यभिधानम् ॥ २ ॥

पुंयोगात्स्त्र्यभिधानं भविष्यति† । कौमारस्य भार्या कौमारीति ॥ १३ ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति ॥ ४ । २ । २१ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् ।

असंज्ञायां हि[2] गरीयानुपसंयोगः [मासार्धमासयोः[3]] ॥ २ ॥

प्र०—कौमारः पतिरिति पुंस्युभयत्रापि स्त्रियाः पाणिग्रहणस्यापूर्वत्वे प्रयोग कार्य इत्यर्थः । एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्तिककृता प्रकाशितम् । अपूर्वपतिमिति । अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्यास्ता प्राप्त इत्यर्थः । द्वितीयासमर्थात्कुमारीशब्दादुपयन्तर्यण्प्रत्यय । स्त्रियान्तु स्वार्थे प्रत्ययः ।
कुमार्यां भव इति । रोगादिषु तु यद्यभिधानं नास्ति तदानभिधानात्प्रत्ययाभावः । **कौमारस्य भार्येति** । प्रत्यासत्त्या यैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धन सैवाभिधीयते नान्या ॥ १३ ॥
सास्मिन् । सञ्ज्ञाग्रहण सूत्रेऽनार्षमिति वार्त्तिवमारब्धम् । **उपसंयोग इति** । उपसंयुज्यत

उ०—रोधाच्चात आह—**उभयस्मिन्निति** । तद्विवृणोति-**यदीत्यादि** । **पाणिग्रहणस्येति** । निपातनबललब्धमेतत् । तद्ध्वनयन् वक्ष्यति—**एतच्चेति** । सौत्रापूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह—**अपूर्वत्वे इति** । **उपयन्तरि**—विवोढरि । **स्वार्थे**—उपयमनविशिष्टे स्वार्थ इत्यर्थः । 'कुमाया भवतीति वे'ति वार्त्तिकव्याख्यानं-**कुमार्याम्भव इति** । तस्याम्प्राप्त इत्यर्थः । तस्या सम्बद्ध इति यावत् । **यद्यभिधानमिति** । इदञ्च सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकमन्यथा तवापि स दुर्वारः । नन्वेवमन्यस्या अप्यभिधानं स्यादत आह—**प्रत्यासत्त्येति** । इदं च सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकमन्यथा भवार्थमादायातिप्रसङ्गो दुर्वार इति बोध्यम् ॥ १३ ॥
सास्मिन्पौर्णमासीति । भाष्ये—**पञ्चरात्रे दशरात्रे** इति पाठः । **मासार्धमासयोरिति** च

१—'कुमारीं पतिरुपपन्नः' पा० ।
* तत्र भवः ४ । ३ । ५३   † पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८
२—क्वचिन्न । ३—क्वाचित्कोऽयं पाठः । नागेशस्त्वाह—'मासार्धमासयोरिति च वार्तिकपाठः' इति ।

अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्तव्यः स्यात् । 'मासार्धमासयो'रिति वक्तव्यं स्यात् । इह मा भूत्—पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पञ्चदशरात्रे[1] दशरात्र इति । संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् । भृतकमासे मा भूदिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इतिकरणः क्रियते, ततश्चेद्विवक्षा ॥ २१ ॥

कस्येत् ॥ ४ । २ । २५ ॥

यस्येति लोपः* कस्मान्न भवति ? इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।

अथ यत्कायं हविः कथं तस्य सम्प्रैषः कर्तव्यः ? यदि तावत्किमः कादेशः,

प्र०—इत्युपसंयोग उपाधिरुच्यते । अनेक उपाधिर्निर्देष्टव्यः स्यादित्यर्थः । संवत्सरपर्वणीति । संवत्सरस्य द्वादश पर्वाणि मासान्तास्तत्र पर्वविशिष्टे मासे यथा स्यात्, भृतकमासे—पौष्या पौर्णमास्या तद्वति मासादिव्यपदेशभाजि पौषशब्दो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥ २१ ॥

कस्येत् । इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदा कशब्दस्येकारस्तदाय परिहारः । यदा तु किमो मकारस्येकारस्तदा लोपेऽपि कायमिति सिध्यति । यद्यपि कशब्दस्येत्त्वे कृते परत्वाद्वृद्ध्या लोपो बाध्यते—यथा श्रीर्देवता अस्य श्रायमिति, तथापि परिहारान्तरसद्भावादेतद्भाष्यकृता नोक्तम् । अथेति । कल्पकारविप्रतिपत्त्या सशयः । अध्वर्युणा होतुः सम्प्रैष क्रियते । यदि तावदिति । किमो विभक्तौ कादेश कृत्वा कस्येति यदि निर्देश· कृत इत्यर्थः । किंशब्दश्च

उ०—वार्त्तिकपाठः । संवत्सरस्येति । पूर्णिमान्तमानेन द्वादशमासात्मकस्य द्वादश पर्वाणि मासान्ता इत्यर्थः । पर्वविशिष्टे—पर्वपरिच्छिन्न इत्यर्थः । माघाद्यव्यपदेशभाजीति पाठः । पौषमाघादिव्यवहाररहिते इत्यर्थः । क्वचित्तु मासादिव्यपदेशभाजीति पाठः । आदिनार्धमासः । भाष्ये—ततश्चेद्विवक्षेति । ततः—प्रत्ययान्तादीदृशार्थविवक्षा चेत्तदा प्रत्यय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

कस्येत् । तदा लोपेऽपीति । 'वार्णादाङ्ग'मितिन्यायेन दीर्घात्पूर्वं लोप इति भावः । पुनर्यस्येति लोपस्तु न, पूर्वलोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा । वृद्ध्या लोप इति । वृद्ध्युत्तरं तु तस्य प्राप्तिरेव नेति भावः । वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वाश्रयेण भाष्यम्, अत एव किमः कायमिति सिध्यतीत्यन्ये । कल्पकारेति । श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशय इत्यन्ये ।

ननु विभक्तौ विहितस्य कादेशस्य तद्धिते कथम्प्राप्तिरत आह—किमो विभक्ताविति । ननु किंशब्देन कथं प्रजापतिरुच्यतेऽत आह—किंशब्दश्चेति । यदा कशब्दस्यैवेति । अत्र 'न किम' इत्युक्त्या

१—'पञ्चरात्रे दशरात्रे' इति नागेशसम्मतः पाठः

२—'वेति' पा० ।

* यस्येति च ६ । ४ । १४८.

'कस्मा अनुब्रूही'ति भवितव्यम् । अथ न किमः, 'कायानुब्रूहि'ति भवितव्यम् ।

यद्यपि किमोऽथापि न किमः, उभयथा कस्मा अनुब्रूहि'ति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते† सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्च[1] कः ।

अपर आह—'यद्येव किमोऽथापि न किमः, उभयथा 'कायानुब्रूही'ति भवितव्यम् । संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते‡ संज्ञा चैषा तत्रभवतः ॥२५॥

अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ ४ । २ । २७ ॥

अथ यदपोनप्त्रियमपांनप्त्रियं हविः कथं तस्य सम्प्रैषः कर्तव्यः ? अपोनपातेऽनुब्रूहि, अपांनपाते अनुब्रूहि ॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभावः कस्मान्न भवति ? प्रत्ययसंनियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते, तेनासति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥ २७ ॥

प्र०—प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजापतौ वर्तते । **अथ नेति** । यदा कशब्दस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः ।

सर्वस्येति । सर्वार्थवाचिन इत्यर्थ । **सर्वश्चेति** कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । **प्रजापतिश्च क इति** । सर्वादिषु कशब्दस्यापाठेऽपि अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः येषां तु सकल कृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषा 'न बहुव्रीहा'वित्यत्र नेति योगविभागात्तदभावः । यागसंप्रदान देवता । मन्त्रस्तुत्यश्चार्थः । **संज्ञा चैषेति** । यद्येव कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति । एव तर्हि कस्येत्यत एव निपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः ॥ २५ ॥

अपो । अथेति वेदे क्वचिदपोनप्त्रे स्वाहेति ऋकारान्त' प्रयोगो दृश्यते, क्वचिदपोनपादपांनपादिति तकारान्तप्रयोग इति **प्रश्नः । प्रत्ययसंनियोगेनेति** । वेदे तु च्छान्दसत्वात्क्वचिदृकारान्तप्रयोग ॥ २७ ॥

उ०—पूर्वपक्षिणा किमोऽपि निर्देशे दोषाभावस्य सूचितत्वेन सिद्धान्तिना नोक्तमेतत् । एतदुत्तरभाष्य द्वयोरेकदेशिनोः प्रौढोक्तिपरम् । अत एव सनादिसूत्रस्थभाष्यविरोधो न, 'विश्वेषा देवाना'मिति प्रयोगविरोधश्च नेति बोध्यम् ।

ननु सर्वशब्दस्य संज्ञायामपि कथ 'क'शब्दस्येत्यत आह—**सर्वार्थेति** भाष्ये—**सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्च क इति** । अत एव 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं'इति **गीता**स्वामुक्तम । ननु ब्रह्मणः पूजायामविनियोगात्कथं देवतात्वमत आह—**यागसम्प्रेति । कादेशाभावादिति** । 'किम क' इत्यत्र 'त्यदादीना'मित्युनुवृत्तेरिति भावः । **एवं तर्हीति** । एवञ्च 'अपर आहे'त्यस्य प्रौढित्वं सूचितम् ॥ २५ ॥

† सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ १—'प्रजापतिर्वैकः' तै० सं० १ । ७ । ६ । ६
‡ संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः १ । १ । २७ वा० २ । पृ० २७८

छ च ॥ ४ । २ २८ ॥

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् तार्णबिन्दवीयम् ।

शतरुद्राद् घ च ॥ २ ॥

शतरुद्राद् घ प्रत्ययो वक्तव्यः, छश्च वक्तव्यः । शतरुद्रियम् शतरुद्रीयम् ॥२८॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ४ २ । ३४ ॥

कथमिदं विज्ञायते—भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति, आहोस्वित्कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते* भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति । कश्चात्र विशेषः ?

कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

यदि विज्ञायते 'भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ' इति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ।

यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ' इति प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवन्ति ।

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? उभयनिर्देशात् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः—'कालेभ्यो भववत्कालेभ्य' इति ।

कालेभ्यो । कथमिति । कालेभ्य इति सकृच्छ्रवणाद्भवेन वाभिसंबन्ध स्यात् सास्य देवतेत्यनेन वेति प्रश्नः । प्रत्ययमात्रमिति । 'दिगादिभ्यो य'दिति यत्प्रत्ययो भवे विहित स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रातिपदिकमात्रादिति । 'कालाट्ठ'ञिति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति । सिद्धं त्विति । वतिरतिदेशमात्रे चरितार्थ इति न सर्वसादृश्य लभ्यत इति वार्त्तिककारो मन्यते ।

छ च । शतरुद्रिये शतशब्दोऽनन्तवाची ॥ २८ ॥

कालेभ्यो । सकृदिति । आवृत्त्योभयान्वयेऽपि ऋत्वादिभ्यो विहितो ण् मुहूर्तादिभ्योऽपि स्यादित्यपि

---

* कालाट्ठञ् ४ । ३ । ११ १—'भवे चेत्' पा० ।

स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । 'भवव'दिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन 'सास्य देवते'त्यस्मिन्नर्थे भवन्ति ततोऽमी भववत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः, प्रत्ययमात्रं वा स्यात्, नामी भववत्कृताः स्युः ॥३४॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ४ । २ । ३५ ॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञो वर्ततेऽस्मिन्काले नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः ।

पूर्णमासादण् ॥ २ ॥

पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णमासो वर्ततेऽस्मिन्काले पौर्णमासी तिथिः ॥ ३५ ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते ?

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ ॥ १ ॥

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः ।

मातामहपितामहेति किं निपात्यते ?

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ २ ॥

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्प्रत्ययो निपात्यते । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ।

प्र०—वतिनिर्देशोऽयमिति । कालेभ्यो भवे इत्येव भवार्थे विहिताः प्रत्ययाः सिध्यन्तीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः कृतः ॥ ३४ ॥

उ०—बोध्यम् । इत्येवेति । भवे इति सप्तम्यन्तम् । भवे ये प्रत्यया विहितास्ते कालवाचकेभ्य इत्यर्थः ॥३४॥

पितृव्यमातुल । भाष्ये—व्यनिति नित्, निरनुबन्धकस्तिद्वेति बहुदर्शिभिर्विचार्यम् ॥ षिच्चेति ।

१—'वतिना निर्देशोऽय'मिति पा० ।

मातरि षिच्च ॥ ३ ॥

[मातृपितृभ्यां मातरि डामहच्] षिच्च वक्तव्यः† । [मातुर्माता] मातामही, [पितुर्माता] पितामही ।

महो वा छन्दस्यानङोऽवग्रहदर्शनात् ॥ ४ ॥

महो वा पुनरेष भविष्यति च्छन्दस्यानङोऽवग्रहदर्शनात् । छन्दस्यानङो‡-ऽवग्रहो दृश्यते । पितामह* इति ।

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ ५ ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्तव्याः । अविसोढम् अविदूसम् अविमरीसम् ।

तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ ६ ॥

तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ । तिलपिञ्जः तिलपेजः ।

पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ॥ ७ ॥

पिञ्जश्छन्दसि डिच्च†† वक्तव्यः । तिल्पिञ्जं दण्डानतम्+ । ॥ ३६ ॥

प्र०—पितृव्यमातुल । महो वेति । पितृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते महच्च प्रत्ययः । तेन पदसञ्ज्ञाया सत्या पितेत्यवग्रहो भवति, डामहचि न स्यात् । अविसोढमिति । षत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति, अन्यथा षोढप्रत्यय प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात् । एव दूसमरीसयोरपि षत्वाभावः सकारस्य । तिलपिञ्ज इति । तिलो धान्यविशेषः । फलरहित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उ०—गौरादिगणे मातामहीशब्दपाठोऽनार्ष इति भावः । डामहचि त्विति । तत्र भत्वादिति भावः । एवं दूसेति । न च णयन्तात्क्विपि 'अविदू'रित्यादौ सकारस्य चारितार्थ्यम्; तेषामभिधाने दृढतरमानाभावादिति भावः । फलरहित इति । फलकाले फलरहित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

१—अयं पाठः क्वचिन्नास्ति ।   † षिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१

‡ ङिच्च १ । १ । ५३; नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७

* अथर्ववेदे ५ । ५ । १   †† टेः ६ । ४ । १४३

+ 'तिल्पिञ्जं दण्डनं नडम्' इत्यथर्ववेदे पाठः ।

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते न 'तस्य समूहः' [३७] इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । अनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्राप्नस्तद्बाधनार्थम्× ।

अत उत्तरं पठति—

भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ ॥१॥

भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ' । पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति 'भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवती'ति+ । सिद्धश्च[२] प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥ ३८ ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥४।२।३९॥

वृद्धाच्चेति[३] वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् ।

अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

अञो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अञोऽवकाशः—कपोत—कापोतम्× । वुञोऽवकाशः—ग्लुचुकायनि—ग्लौचुकायनकम्[४] । इहोभयं प्राप्नोति—औपगवकम् कापटवकम् । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

प्र०—भिक्षा । पुंवद्भावोऽत्रेति । पुंवद्भावे सत्याद्युदात्तत्वादणसिद्ध इत्यर्थः । सिद्धश्चेति । पूर्वं पुंवद्भावः पश्चात्प्रत्यय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

गोत्रो । कापोतमिति । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु'रिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः

उ०—भिक्षादिभ्योऽण् । पुंवद्भावे सतीति । कनिन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । ननु प्रत्यये सति तन्निमित्तं भत्वमिति कथमप्रत्ययोऽत आह—भाष्ये—सिद्धश्चेति ॥ ३८ ॥

१—'प्राप्नोति' पा० । × अनुदात्तादेरञ् ४ । २ । ४४

+ भस्याढे तद्धिते ६ । ३ । ३५ वा० १

२—वार्तिकमेतदिति केचित् । तन्निर्मूलम्, 'भाष्ये–सिद्धश्चे'त्युद्द्योते दर्शनात् ।

३—'वृद्धाच्चे'ति वार्तिकमिह केचिदधीयते । ४—'ग्लौचुकायनकम्' इत्यधिकं कीलहार्नभाष्ये ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । वक्ष्यत्येतत् 'पूर्वोऽपि वुञ्परमञं बाधत' इति† ।

अथवेष्टवाची परशब्दः—'विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवती'ति ।

ठक् तु विप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

ठक्तु भवति विप्रतिषेधेन । ठकोऽवकाशः—सक्तु–साक्तुकम्‡ । अञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आपूपिकम् शाष्कुलिकम् मौदकिकम् । ठग्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ३९ ॥

केदाराद् यञ् च ॥ ४ । २ । ४० ॥

[1]"गणिकायाश्चे'ति वक्तव्यम् । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥ ४० ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४ । २ । ४२ ॥

किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते न यञ् प्रकृतः+ सोऽनुवर्तिष्यते । न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यञो वा, तदेव रूपं स एव स्वरः¶ ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानं चोदयिष्यति × तन्न वक्तव्यं भवति ।

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडहः ॥ ४२ ॥

प्र०—कपोतशब्दः । सक्तुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । शष्कुलीशब्दो ङीषन्तोऽन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः ॥ ३९ ॥

उ०—गोत्रोक्षो । आद्युदात्त इति । अत एव 'अचित्ते'ति ठकोऽयमवकाश इति भावः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मणमाणव । भाष्ये—तदेव रूपमिति । नपुंसकत्वा'द्यञश्चे'त्यत्रापत्यग्रहणाच्च न स्त्रिया विशेषः, वृद्धत्वाच्च न वृद्धिकृतो विशेषः । योगविभागसामर्थ्याच्च ठञो न सम्बन्ध, चानुकृष्टत्वाच्च न वुञ इति भावः ॥ ४२ ॥

---

† ४ । २ । ४५ सूत्रभाष्ये । ‡ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ४ । २ । ४७

१—'गणिकायाश्चे'ति वार्तिकमिह केचिदधीयते । + केदाराद् यञ् च ४ । २ । ४०

¶ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १९७ × ४ । २ । ४२ वा० १ पृ० ६४३

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४ । २ । ४३ ॥

[गजसहायाभ्यां च[1] ॥]

'गजसहायाभ्यां चे'ति वक्तव्यम् । गजता सहायता ।

अह्नः खः ॥ १ ॥

अह्नः खो वक्तव्यः । अह्नां समूहोऽहीनः ।

क्रतौ ॥ २ ॥

क्रताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—

'आह्नाय* धूतपाप्मानो भास्करा जातमृत्यवः ।

पर्श्वाः सण् ॥ ३ ॥

पर्श्वाः सण् वक्तव्यः । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ।

यदि सण्क्रियत इत्संज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि णस् वक्तव्यः† ॥ ४३ ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

खण्डिका[2] शुक उलूक । किमर्थं खण्डिकादिषूलूकशब्दः पठ्यते नानुदात्तादेरित्येव‡ सिद्धम् ? न सिध्यति । चाषोलूकयोश्छन्दस्याद्युदात्तप्रयोगो दृश्यते— 'चाषेण किकिदीविना'§ 'यदुलूको वदति¶ । नैतयोश्छन्दसि सामूहिको दृश्यते, यत्र च स दृश्यते, तत्रैतावनुदात्तादी ।

प्र०—ग्राम । आह्नायेति । खण्डिकादिषु दर्शनादह्शब्दादञ्, तदन्ताच्चतुर्थी ॥ ४३ ॥

खण्डिका । तत्रैताविति । चाषशब्दः चषेर्ण्यन्तादच्यन्तोदात्त । उलूकशब्दो 'लघावन्ते द्वयोश्चे'ति मध्योदात्तः । औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्त. । बहुवचान्तानामिति । द्वयोस्तु समूह-

---

उ०—ग्रामजनबन्धु । क्रताविति । क्रतुवृत्तेरहञ्शब्दादित्यर्थः । एव च सुत्यासमूहे रूढोऽहीनशब्द इति भावः ॥ ४३ ॥

खण्डिकादिभ्यश्च । प्रत्ययलक्षणेनेति । इदमुपलक्षणं गोत्रार्थकादित्यर्थे लुक्यपि गोत्रार्थकत्वमक्षतमेवेत्यपि बोध्यम् । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । अद्यापि पूर्वविप्रतिषेधाज्ञानात्परिहारान्त-

---

१—अयं पाठः क्वाचित्कः । 'वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थ'सहाय'शब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः' इत्यत्र तत्त्वबोधिनीकारः । * खण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५ इति समूहेऽञ् ।

† सिति १ । ४ । १६ (ओर्गुणः ६ । ४ । १४६) २—'खण्डिकशुकोलूक' पा० ।

‡ अनुदात्तादेरञ् ४ । २ । ४४ § यजु० १२ । ८७; ऋ० १० । ९७ । १३, तै० स० ४ । २ । ६ । ४ ¶ अथर्व० ६ । २९ । १

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमौलूक्यो गोत्रं× तत्र गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम्+ । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुवचनान्तानां [हि[1]] सामूहिकः, बहुषु च लुक्, तत्र लुकि कृतेऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । गोत्रेऽलुगचि' [४ । १ । ८९] इत्यलुक् प्राप्नोति ।

अप्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

'अनुदात्तादे'रित्येवाप्सिद्धः, किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः* खण्डिकादिषु पठ्यते ? गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम् ।

गोत्राद्वुञ्न च तद्गोत्रं

गोत्राद्वुञ्भवतीत्युच्यते, न च क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रम् । न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा,—जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते । काशिकोसलीया इति वुञ् न भवति† ॥ तदन्तविधिना‡ प्राप्नोति ।

तदन्तान्न स सर्वतः ॥ १ ॥

परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः, न चेदं तत्र परिगण्यते ।

प्र०—व्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भाव । बहुषु चेति । 'यञञोश्चे'त्यनेन । लुकि कृत इति । ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणो वुञ्पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव । एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानात्तन्नोक्तम् । सामर्थ्याचौलूक्यशब्दार्थ उलूकशब्दस्य यञ्लुगन्तस्य पाठः । कृतयञ्लुक उलूकशब्दस्यानुकरणो गणे निर्दिष्टः । अप्सिद्धिरिति । क्षुद्रकस्यापत्यानीति 'जनपदशब्दा'दिति विहितस्य तद्राजस्य लुक् । मालवात्तु वृद्धलक्षणस्य ञ्यङः । ततो द्वन्द्वः । ततः समासान्तोदात्तत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः । अत्र च 'गोत्रेऽलुगची'ति ञ्यङो लुक्प्रतिषेधा'दापत्यस्ये'ति

उ०—रमुक्तमिति भावः । भाष्ये—अलुगिति । अत्र औलूक्यशब्दादपि 'आपत्यस्ये'ति यलोपः । नन्वत्रोलूकग्रहणं तत्कथमौलूक्यशब्दादस्य प्राप्तिरत आह—सामर्थ्यादिति । औलूक्यशब्दार्थं इति । प्रयोजनवाच्यर्थान्तम्प्रथमान्तम् । उक्तमेव विवृणोति—कृतेति । अनुकरण इति । अनुकरणभूतः शब्द इत्यर्थः ।

ञ्यङो लुक्प्रतिषेधादिति । क्षुद्रकाद्विहितात्रस्तु नालुक्, अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते तदव्यवहितस्यैवालुग्विधानादिति भावः । समुच्चयाद्यर्थस्यासम्भवादाह—ह्यर्थ इति । यद्यपि क्षुद्रकमालवो न लौकिकं गोत्रं, तथापि तत्त्वारोपो बोध्यः । तदन्तादिति । गोत्रान्तादित्यर्थः । उगिद्वर्णग्रहण एवेति ।

× गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५　　+ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र ··· वुञ् ४ । २ । ३९
१—क्वचिन्न ।　　§ यञञोश्च २ । ४ । ६४　　* समासस्य ६ । १ । २२३
† जनपदतदवध्योश्च; अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ४ । २ । १२४; १२५
‡ येन विधिस्तदन्तस्य १ । १ । ७२

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'भवतीह तदन्तविधि'रिति ।

तथा चापिशलेर्विधिः ।

एवं च कृत्वापिशलेराचार्यस्य विधिरुपपन्नो भवति—धेनुरनञि कमुत्पादयति । धेनूनां समूहो धैनुकम् × । अनञीति किमर्थम् ? अधेनूनां समूह आधेनवम् ।

सेनायां नियमार्थं वा

अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः । क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनायामेव । क्व मा भूत् ? क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ।

यथा बाध्येत वाञ् वुञा ॥ २ ॥

अथवा ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोऽपि वुञ् परमञं बाधत इति ।

ननु चोक्तं 'गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्र'मिति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ननु चोक्तं 'तदन्तान्न स सर्वत' इति । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति ।

प्र०—यलोपः । **न चेति** । चशब्दो ह्यर्थे । न हीत्यर्थः । **वुञ्न भवतीति** । 'अवृद्धादपी'त्यनेन । **तदन्तादिति** । 'तदन्ताद्वुञ् प्राप्नोती'ति यदुच्यते तन्न, यस्मात्स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति,—उगिद्वर्णग्रहण एव प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरिष्टत्वात् । **भवतीहेति** । समूहप्रकरण इत्यर्थः । **एवं चेति** । तदन्तविध्यभावे ह्यनञिति प्रतिषेधोऽनर्थक स्यादित्यर्थ. । **आधेनवमिति** । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वादण् । अन्ये त्वाहु.—उत्सादित्वादञ् । तत्र हि 'बष्कयाऽसे' इति समासनिषेधात्तदन्तविधिरस्ति । 'जङ्गलधे'न्वित्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः । **नियमार्थं वेति** । 'वा'-शब्दः समुच्चये । एवमथवेत्ययमपि । यदा सेनारूपः समूहस्तदाञ्प्रत्ययोऽन्यदा तु वुञेवेत्यर्थः ।

उ०—इदं तत्सूत्रस्थरोणीत्यादिवार्त्तिकानामुपलक्षणम् । **बष्कयाऽसे इति** । बष्कयशब्दोऽसमासेऽञमुत्पादयतीत्यर्थः । न चानञिति निषेधो न कार्यः, तदन्तविधिश्च मास्त्विति वाच्यं; गौधेनुकमित्याद्यसिद्धेः ।

ननु नियमार्थत्वे तदन्तविधेरज्ञापितत्वात् 'क्षौद्रकमालवकमन्य'दिति वुञ् कथमत आह—**वाशब्द इति** । योगविभागेनोभयं सिध्यतीत्यर्थः । **चोद्यपरिहारायेति**—षष्ठीसमासः । अन्यतरज्ञापनेनैव चारिता-

१—"धेनोरनञः" इत्यापिशलिसूत्रम् । 'स पुनर्धेनोरनञ इति । एतद्धि तत्सूत्रम्" इति न्यासकारः (४ । २ । ४५ पृ० ६४३ पं०४)   × अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ४ । २ । ४७

कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितु' 'भवति च तदन्तविधिः, पूर्वश्च वुञ् परमञ' बाधत' इति ? उभयं ज्ञाप्यते ।

अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ १ ॥

अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यम् । क्षौद्रकमालवी सेना चेत् । क मा भूत् ? क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥ ४५ ॥

[[1]अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।
गोत्राद्वुञ्न च तद्गोत्रं तदन्तान्न स सर्वतः ॥ १ ॥
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।
सेनायां नियमार्थं वा यथा बाध्येत वाञ्वुञा ॥ २ ॥]

पाशादिभ्यो यः ॥ ४ । २ । ४९ ॥

पाश तृण धूम वात ।

पृथग्वातादर्शनादसमूहः ॥ १ ॥

पृथग्वातादर्शनादयुक्तोऽयं[2] वातशब्दस्य सामूहिके पाठः । न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते ।

न तर्हीदानीमिदं भवति वात्येति ? भवति ।

प्र०—**ननु चेति** । 'ज्ञापक स्या'दित्युक्तमपि चोद्यपरिहारायानूदितम् ॥ **उभयमिति** । अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वं भवत्युभयेन च विना क्षुद्रकमालवादञ्विधान नोपपद्यते इत्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः ।

अञ्प्रकरण इति । यद्यपि गण एवैतत्पठ्यते तथापि क्षुद्रकमालवादिति योगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्य ततः सेनासञ्ज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितु' वार्तिकारम्भः ॥ ४५ ॥

पाशा । **पृथगिति** । वातपरमाणूनामनेकत्वेऽपि वातसञ्ज्ञकस्यावयविन एकत्वादनेकाश्रय-

उ०—र्थमिति चोद्यम् । **उभयस्यापि ज्ञापकत्वमिति** । उभयनिरूपितं ज्ञापकत्वमञ्विधानस्येत्यर्थः । 'त्व'रहित-पाठस्तु युक्त एव ॥ **यद्यपि गणे एवेति** । गणे क्षुद्रकमालवेत्येव पाठो वार्त्तिकबलादिति साम्प्रदायिकाः ॥४५॥

पाशादिभ्यो यः । ननु वायुत्वस्यावयवावयविसाधारण्यादनेकत्वमस्त्येवेत्यत आह—**वातेति** । **अनेकेति** । पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणभेदेनेत्यर्थः । **अथेति** । औपाधिक एव दशेत्यपि व्यवहार इत्यर्थः ।

१—संग्रहश्लोकाविह क्वचिदेव दृश्येते ।　　२—'दयुक्तोऽयं सामूहिकः । न हि' पा० ।

शीघ्रत्वे तु[1] ॥ २ ॥

शीघ्रो वातो वात्या ॥ अथवा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते । तद्यथा,—पूर्वो वातः । उत्तरो वातः । सर्वतो वातः । 'वाता वान्तु दिशो देश'[2] ॥ ४६ ॥

खलगोरथात् ॥ ४ । २ । ५० ॥ इनित्रकटयचश्च ॥ ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्य इनिः ॥ १ ॥

खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः । खलिनी डाकिनी[3] कुटुम्बिनीति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

विषयो[4] देशे ॥ ४ । २ । ५२ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयात् ॥ १ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः* । अङ्गानां विषयोऽङ्गाः । वङ्गाः सुह्माः पुण्ड्राः ।

गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ २ ॥

गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारः गान्धारयः । वासातः वसातयः । शैबः शिबयः ।

प्र०—रूपसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ शीघ्रत्वे त्विति । ततश्च 'वाताच्छैघ्र्ये' इति पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः । अथवेति । एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाश्रयसमूहोपपत्तिः । यथैकापि दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेका व्यपदिश्यते । तथा च 'दश दिश' इति लोके व्यवहारः । यद्वा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलम्भात् ॥ ४६ ॥

विषयो । विषयाभिधान इति । अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते । अङ्गाना विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थ इति 'जनपदे

उ०—भिन्ना एवेति । पूर्वादिवाताः स्वत एव भिन्ना इत्यर्थः । पृथगुपलम्भादिति । 'वात्यासमये' इति शेषः ॥ ४६ ॥

विषयो देशे । ननु चातुरर्थिकलुपाप्यङ्गा इत्यादिविषये सेत्स्यत्यर्थाभेदादत आह—अङ्गानामिति । वृत्तौ त्वङ्गत्वेनैवानेकव्यक्तिभानं बोध्यम् । 'गान्धारिभ्या च्वे'त्यन्नित्येतदुत्तरं 'लुक्, ततो गान्धारीणा'मित्येव

१—अस्य वार्तिकत्वे सन्देहः । उभयथापि पाठ उपलभ्यत ।

२—'वाता वान्तु दिशो दिशः' इत्यथर्ववेदे [४ । १५ । ८] पाठः ।

३—'ऊकिनी कुन्दुमिनीति' इति कीलहार्नपाठः ।

४—देशपर्यायो विषयशब्दः कौटिलीयार्थशास्त्रे बहुशः प्रयुक्तः, तद्यथा—'एवं स्वविषये कृत्याकृत्यांश्च विचक्षणः' (अधि० १, प्र० ८, अ० १२) 'इति स्वविषये व्याख्यातम् । परविषये तु' (अधि० २, प्र० ३२, अ० १६) इति । * जनपदे लुप् ४ । २ । ८१

राजन्यादिभ्यो वा वुञ् ॥ ३ ॥

राजन्यादिभ्यो वा वुञ्वक्तव्यः । राजन्याः राजन्यकः । दैवयातवाः दैवयातवकः ।

बैल्ववनादिभ्यो नित्यम् ॥ ४ ॥

बैल्ववनादिभ्यो वुञ्नित्यमिति वक्तव्यम् । बैल्ववनक आम्बरीषपुत्रकः आत्मकामेयकः ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ?

न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुब्विषयविवक्षायां प्रत्ययः ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्' । यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति ।

प्र०—लु'बिति चातुरर्थिकस्य लुब्विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम् । **बहुवचनविषयादिति** । बहुवचनान्ताच्छब्दात्परस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । **गान्धार इति** । गान्धारस्यापत्यं गान्धारिः । तस्यापत्यानि—'साल्वेयगान्धारिभ्यां चे'त्यञ् । लुक्, ततो गान्धारीणां विषय इत्यण् । ततस्तस्य वा लुप् 'लुपि युक्तव'दिति लिङ्गसंख्यातिदेशः । **राजन्या इति** । औत्सर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लुप् । वुञ्पक्षे तु तद्विधानसामर्थ्याल्लुबभावः । **न वेति** । जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याङ्गादिसंबन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति । यद्यपि विषयनिवासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यङ्गादीनां य एव स्वो विषयः स एव तेषां निवास इति स्मर्यते । तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयोगदर्शनवशादङ्गादौ निवासविवक्षैव गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु च पर्यायेणोभयविवक्षा बैल्ववनादिषु

उ०—**कैयटे** पाठः । मध्ये—'तद्राजत्वादञो लुक्, तस्य 'गोत्रेऽलुगच्ची'त्यलुग्' इत्यपपाठः । एवं 'ततस्तस्य वा लु'बित्युत्तरं लुपि युक्तव'दित्येव पाठः । मध्ये—'ततस्तद्राजान्तत्वादञो लु'गित्यपपाठः । एतेन 'एको गोत्रे' इति नियमादयमञ्यूनि बाध्यः, एवञ्च ततोऽपि परत्वाद्यूनि लुक् प्राप्नोति, अवश्यञ्च स एवेष्टव्यः, अन्यथा वैषयिकाणि लुप्यपि प्रत्ययलक्षणेन 'गोत्रेऽलु'गित्यस्य दुर्वारतया 'गान्धार' इत्यस्यासिद्धिरेव स्यादिति परास्तं, लुक्शब्देन तस्यैव ग्रहणात् । क्वचित्तु 'चेत्यञ्' । ततो 'गान्धारीणामि'त्येव पाठः । 'वा लुप्' 'लुपि युक्तवदि'त्येव च पाठः । भाष्ये—**अभिधेयस्य निवासविषयत्वादिति** । निवासत्वाद्विषयत्वाच्चेत्यर्थः । नन्वत्र विषयस्यैवाभिधेयत्वादभिधेयस्योभयरूपत्वमसङ्गतमत आह—**जनपदेति** । नन्वेवमाङ्गा इत्यपि

इदं तर्हि प्रयोजनमेतज्ज्ञास्या 'माह नित्यो विधिरिह विभाषे'ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम । यावता यदभिधेय स निवासश्च विषयश्च, 'अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षाया लुप्, विषयविवक्षायां प्रत्ययः' [इत्येव] ॥ ५२ ॥

सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४ । २ । ५५ ॥

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थे उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । अनुष्टुबेवानुष्टुभम् । जगत्येव जागतम् ॥ ५५ ॥

तदधीते तद्वेद[१] ॥ ४ । २ । ५६ ॥

किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते, न योऽधीते वेत्त्यप्यसौ, यस्तु वेत्त्यधीतेऽप्यसौ । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न च वेत्ति,

प्र०—विषयविवक्षैवाश्रीयत इति नार्थो लुब्विधिना, न तद्विकल्पेन, न वुञ्विकल्पेन, नापि विकल्पबाधनार्थेन नित्यवचनेनेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सोऽस्यादि । छन्दस इति । छन्दःशब्देनात्राक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गायत्र्यादिशब्दस्य ग्रहणम् । नपुंसकादिति । नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः । नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबादीनां स्वार्थिकाण्प्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ५५ ॥

तदधीते । न य इति । यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति यश्च स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीत इति भावः । नैतयोरिति । अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न तु स्वरूपमात्रवेदनं, तत्र

उ०—कदाचित्स्यादत आह—तत्रैकस्येति । भाष्येऽपि—'निवासविवक्षाया'मित्यादिना विवक्षानैयत्यमेव प्रतिपाद्यत इति बोध्यम् ॥ ५२ ॥

सोऽस्यादिरिति । ननु त्रिष्टुबादीनां नपुंसकत्वाभावान्नपुंसकादित्यसङ्गतमत आह–नपुंसकार्थेति । ननु केवलत्रिष्टुबादीनां तत्त्वमपि नास्तीत्यत आह—नपुंसकेति । फलितमाह—नपुंसके स्वार्थ इति । कुटी कुटीर–इतिवत्स्वभावाद्भिन्नलिङ्गत्वम् ॥ ५५ ॥

तदधीते । यो हीति । वेदनम् अधीयमानग्रन्थविषयमेवेति चोद्याभिप्राय इति भावः । भाष्ये–न य इत्यत्र नञि काकुः । यश्चेति । अध्ययनं विना स्वरूपतो वेदनासम्भवादिति भावः । 'सम्पाठ'-

१—क्वाचित्कः पाठः । २—'द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषो पृथग्विधानार्थ'मिति वृत्तिः । भाष्यकारस्त्वाह–'प्रमादकृतमाचार्यस्य, शक्यमकर्तु'मिति (४ । २ । ६७) पृ० ६६०

कश्चिच्च वेत्ति न च संपाठं पठति ॥ ५६ ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ४ । २ । ६० ॥

'उक्थादी'त्युच्यते, 'कान्युक्थानि ? सामानि । यद्येवं सामगमात्र औक्थिक इति प्राप्नोति । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति—उक्थार्थमुक्थम् ।

इहोक्थान्यधीत औक्थिकः, यज्ञमधीते याज्ञिकः, य इदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं चाधीते कथं तत्र भवितव्यम् ? औक्थिकः याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् । कथम् ?

तस्येदंप्रत्ययाल्लुक्[2] ॥

तस्येदं प्रत्ययाल्लुग्वक्तव्यः । तस्येदंप्रत्ययस्य* च ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्—[3]उक्थान्यधीते, औक्थिक्यमधीते, औक्थिक इति । तत्र द्वयोः [शब्दयोः] समानार्थयोरेकेन

प्र०—परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थ । संपाठमिति । अर्थनिरपेक्ष स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

क्रतू । कान्युक्थानीति । उक्थशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते, यदधीयाने प्रत्यय इष्यते तत्रोक्थशब्दो न रूढ इति प्रश्नः । उक्थार्थमिति । सामलक्षणं प्रातिशाख्य शास्त्रमित्यर्थ । मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते । तत्र वाक्यमेव भवति—उक्थान्यधीते वेद वेति । इहेति । उक्थशब्देन गौण्या वृत्त्या सामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते । य इदानीमिति । औक्थिकानामाम्नाय इतीदमर्थे 'छन्दोगौक्थिके'ति ञ्य । तस्येदंप्रत्ययादिति ।

उ०—शब्दः कर्मणि घञन्त इत्याशयेनाह—स्वाध्यायमिति । स्वाध्यायो वेदः ॥ ५६ ॥

क्रतूक्थादि । नेष्यत इति । अनभिधानादिति भाव । भाष्य—सामगमात्रे इत्यस्य प्रातिशाख्यानध्येतरि सामगे इत्यर्थ । यदधीयान इति । प्रातिशाख्यमधीयाने इत्यर्थः । 'असामगेऽपी'ति शेषः । सामलक्षणमिति—षष्ठीतत्पुरुष । भाष्ये—य इदानीमिति । औक्थिक्यमधीत इति विग्रहं करोति । तत्र—तादृशविग्रहे, कथ भवितव्यमित्यर्थ । औक्थिकानामिति । औक्थिका—प्रातिशाख्यविदः, तेषामाम्नायः—प्रातिशाख्यमेव ॥ भाष्ये—तस्येदम्प्रत्ययादिति—वार्त्तिके षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । तस्येत्यस्याध्ये-

१—'कानि पुनरुक्थानि' पा० । २—इदं भाष्यमिति केचित् ।

* छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ४ । ३ । १२६

३—'औक्थिक्यमधीते उक्थान्यधीत' पा० । ४—क्वचिन्न ।

विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविर्वकन्यायेन । तद्यथा,—अवेर्मांसमिति विगृह्याविक-शब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमुक्थान्यधीत इति विगृह्य औक्थिक इति भविष्यति, औक्थिक्यमधीत इति विगृह्य वाक्यमेव ।

विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः ॥

विद्या—वायसविद्यिकः [सार्पविद्यिकः] । विद्या ॥ लक्षण—गौलक्षणिकः आश्वलक्षणिकः । लक्षण ॥ कल्प—पाराशरकल्पिकः पौरकल्पिकः[2] । कल्प ॥ सूत्र—वार्तिकसूत्रिकः साङ्ग्रहसूत्रिकः ॥ अकल्पादेरिति किमर्थम् ? काल्पसूत्रः ।

विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा ॥

विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम् । आङ्गविद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः त्रैविद्यः ।

आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥

आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च[3] ठग्वक्तव्यः । आख्यान—यावक्रीतिकः

प्र०—अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्याणो लुक्, आम्नाये विहितस्य ञ्यस्य चेत्यर्थ । विद्येति । इकगिति-ठगित्यर्थ. । 'अकल्पादे'रित्येतदानन्तर्यात्सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निषेध करोति । तथा च भाष्ये—'काल्पसूत्र' इति प्रत्युदाहृतम् । अन्ये तु—सर्वेषामेव निषेधमिच्छन्त काल्पविद्य इत्यादि भाव्य-मित्याहः । तत्तु प्रथमातिक्रमे कारणादर्शनाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते । त्रैविद्य इति । त्र्यवयवा विद्या—त्रिविद्या, तामधीत इति प्रत्ययः कार्य । तिस्रो विद्या अधीत इति तु क्रियमाणे 'द्विगोर्लु'गिति लुक्प्रसङ्गः । आख्यानेति । द्वयोरर्थग्रहण, द्वयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्रीतिक इति । यावक्रीता-धिकारेण कृतमाख्यानमुपचाराद्यावक्रीतशब्देनोच्यते, तदधीते वेद वा—यावक्रीतिकः । एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाध्यायी—प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिक इति । बासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः । तस्य 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुल'मिति

उ०—आद्यर्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । तदाह-अध्येत्रित्यादि । एकेन विग्रह इति । विग्रह एवेत्यर्थः । अपरस्मादु-त्पत्तिरिति । उत्पत्तिरपीत्यर्थः । अविकशब्दादिति । तस्मादवेरित्यर्थः । औक्थिक इति । इत्यपि भविष्यति वाक्यञ्चेत्यर्थं । तदाह—वाक्यमेवेति । 'उक्थान्यधीत इति विगृह्य 'औक्थिक इति भविष्यती'ति पाठः ।

अत्र शास्त्रे इककोऽभावात्त्रिया ङीबभावापत्तेः, 'आनुसुक' इत्यसिद्धेश्चाह—ठगितीति । ननु 'अकल्पादे'रित्यस्य प्रथमोपस्थितविद्यान्ताद्यपहाय सूत्रान्तोदाहरणादाने बीजाऽभावोत आह—अकल्पादे-रित्येतदिति । प्रथमातिक्रमे इति । विद्या चानङ्गेत्यत्र 'त्रिपूर्वापी'त्यनुक्त्या विद्यायामकल्पादेरित्यस्या-सम्बन्धबोधनादिति वक्तुं युक्तम् । द्वयोरर्थेति । व्याख्यानात्, तथैव भाष्ये उदाहरणाच्चेति भावः ।

१—क्वचिन्न । २—'मातुकल्पिकः' पा० । ३—'इकग्वक्तव्यः' पा० ।

प्रैयङ्गविकः यायातिकः ॥ आख्यायिका—वासवदत्तिकः सौमनोत्तरिकः* ॥ [इतिहास पुराण—] ऐतिहासिकः पौराणिकः ।

सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ।

सर्वसादेर्द्विगोश्च लो वक्तव्यः । सर्ववेदः सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः ससङ्ग्रहः† । पञ्चकल्पः द्वितन्त्रः[2] ‡ ।

अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः[3] ।

इकन्पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन्पथः ॥

प्र०—लुप् । ततोऽनेन ठक् । एव सौमनोत्तरिक इति । ऐतिहासिक इति । 'इतिह'शब्द उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । इति हास्यतेऽस्मिन्निति इतिहासः । 'हलश्चे'ति घञ् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासस्ततष्ठक् । सर्वसादेरिति । सशब्दोऽर्थवान् गृह्यत इति सर्वशब्द पृथङ्निर्दिष्ट । 'द्विगोश्चे'त्यनेन 'द्विगोर्लु'गिति स्मारितम् । सर्ववेद इति । सर्ववेदानधीत इत्यणो लुक् । सवार्त्तिक इति । वृत्तौ साधु वार्त्तिकम् । 'कथादिभ्यष्ठ'गिति ठक् । वार्त्तिकान्तमधीत इत्यन्तवचने सहस्याव्ययीभाव । अव्ययीभावे चाकाले'इति सभावः । ततोऽणो लुक् ।

पञ्चकल्प इति । पञ्चकल्पानधीत इति द्विगु । ततो विद्यालक्षणे'ति ठक् । तस्य लुक् । अनुसूरिति । अनुसूशब्दो ग्रन्थविशेषवाची स ठकमुत्पादयति लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः । अनुसूमधीत इति ठक् । तस्य 'इसुसुक्तान्ता'दिति कादेशः । 'केऽण' इति ह्रस्वो वृद्धिश्च । तत

उ०—ननु यावक्रीतादयो नाख्यायिकानामानीत्यत आह—यावक्रीतेति । उपचारादिति । यवक्रीतापत्यत्वारोपादित्यर्थः । तदधिकारकृतत्वेन बोधे तु 'अधिकृत्य कृत' इत्यनेन छः स्यादिति बोध्यम । लुबिति । वासवदत्ताधिकारकृतत्वेन बोधादिति भावः । आख्यायिकाभ्य इति । आख्यायिका अभिधातुं कृतस्य प्रत्ययस्य लुबित्यर्थः । बहुलग्रहणादाख्यानेऽपि लुबित्यन्ये । इति हास्यत इति । उपदेशपारम्पर्येणास्यते—निश्चयबुद्धया स्थीयतेऽस्मिन्नित्यर्थः । 'उपदेशपरम्परयाख्यानादीन्यस्यन्ते स्थाप्यन्तेऽत्रे'त्यर्थ कश्चित् ॥ ननु 'सादे' रित्येव सिद्धे सर्वग्रहणं व्यर्थमत आह—सशब्द इति ॥ ततोऽणो लुगिति । तत्र सत्यव्ययीभावार्थस्योपसर्जनत्वान्नाव्ययत्वमिति बोध्यम् । परस्परमनन्वयादाह—अनुसूशब्द इत्यादि । अनुसूमिति 'अनुसू'मित्यव्युत्पन्नमिति यणभावः । क्वचित्तु—'अनुस्व'मिति पाठः । तदा अनुपूर्वात्सूतेः

* अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम ४ । ३ । ८७ वा० १

1—क्वचिन्न ।

† अव्ययं विभक्तिसमीप……साकल्यान्तवचनेषु २ । १ । ६ अव्ययीभावे चाकाले ६ । ३ । ८१

‡ द्विगोर्लुगनपत्ये ४ । १ । ८८

2—'द्विवेदः' इत्यधिक क्वचित् ।

3—"महाभाष्य में इस कारिका के केवल द्वितीय चरण की व्याख्या उपलब्ध होती है । इससे प्रतीत होता है, कभी महाभाष्य में शेष तीन चरणों की व्याख्या भी अवश्य रही होगी, जो इस समय अनुपलब्ध है" (व्या० शा० इतिहास १ भाग, पृ० २५१, द्वि० सं० पृ०३२३ यु० मी०)

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ४ । २ । ६२ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्[1] । कथमनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति ? इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्+ [अनु[2]ब्राह्मणमस्यास्तीत्यनुब्राह्मणी] ॥६२॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ४ । २ । ६३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते वेदेति× वर्तते, न च वसन्तो नामाध्ययनमस्ति ।

नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तोऽध्ययनमिति ॥ ६३ ॥

प्रोक्काल्लुक् ॥ ४ । २ । ६४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । प्रौक्तादिति भवितव्यम् । सौत्रो निर्देशः ॥ ६४ ॥

प्र०—आनुमुक इति भवति । लक्ष्यमधीते [इति] लाक्षियकः । लक्षमधीते लाक्षणिकः । इकन्निति । पूर्वपदमधीते—पौर्वपदिक । शतपथमधीते शतपथिक । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ॥ ६० ॥

अनुब्रा । अयमिति । अध्येतृवेदित्रोरनभिधानादण्न भविष्यतीति तद्बाधनार्थमपि सूत्रं न कर्त्तव्यम् ॥ ६२ ॥

वसन्ता । वसन्तसहचरितमिति । यत्र वसन्तो वर्ण्यते यद्वा वसन्तेऽधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्द्यं लभते ॥ ६३ ॥

प्रोक्ता । अयुक्त इति । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थेन च प्रत्ययस्य पौर्वापर्यासंभवादिति भावः । सौत्र इति । प्रोक्तशब्दस्येह स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं, तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः ॥६४॥

उ०—ष्ठिन्निति बोध्यम । लाक्षियक इति । यकारसहितः पाठः । ष्ठिकनः षित्त्वं ङीषर्थं तदाह—षष्टिपथिकीति ॥ ६० ॥

प्रोक्काल्लुक् । किमत्रायुक्तमत आह—अर्थस्येति । प्रोक्तेऽर्थे विहितादित्यर्थेऽपीदमसाध्वित्याह भाष्ये—प्रौक्तादिति । भाष्ये—सौत्र इति । सौत्रत्वात्प्रत्ययानुत्पत्तिरित्यर्थः । सौत्रत्वाद्वृद्ध्यभाव इत्यन्ये । स्वरितत्वमिति । अस्य क उपयोगः, अधिकारविहितेत्येतत्पर्यन्त व्याख्यानस्य च क उपयोग इति चिन्त्यम् । ६४ ॥

१—'अकर्तुम्' पा० । + अत इनिठनौ ५ । २ । ११५

२—अयं पाठः क्वचिन्न । × तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ४ । २ । ६५ ॥

सङ्ख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—माहावार्तिकः [चान्दनगन्धिकः] कालापकः* ॥ ६५ ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४ । २ । ६६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥१॥

अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति । पाणिनीयमिति वा भवति, पाणिनीया इति वा । 'अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति । इष्यते च

प्र०—**सूत्राच्च** । सङ्ख्याप्रकृतेरिति । अष्ट अध्याया परिमाणमस्य 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्'निति कन्प्रत्यय । ततोऽष्टकमधीयते इत्यणो लुकि कृतेऽष्टका पाणिनीया इत्युदाहरणम् ॥६५॥

छन्दोब्राह्म । इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते,—स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यमध्येतृवेदित्रो प्रत्ययश्च स्वातन्त्र्य तावद्यथा—पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरण पाणिनीयमिति । उपाध्यन्तरयोगो—महत्पाणिनीयमिति । वाक्यम्—पाणिनीयमधीयत इति । अध्येतृवेदित्रोः प्रत्यय —पाणिनीया इति । छन्दोब्राह्मणवाचिना तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयतैवेष्यते न तु स्वातन्त्र्यादोति तद्विषयार्थमिद सूत्रम् । क्रियमाणेऽपि चैतस्मिन्नधीते वेत्त्यधिकारादध्येतृवेदितृविषयस्य वाक्यस्यैव निवृत्ति सिध्यति न तु स्वातन्त्र्यादरिति मत्वा पृच्छति—**किमर्थमिति** । **अन्यत्रेति** । पाणिनीयादौ । **अभिधेयस्येति** प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्य । **अनित्यत्वादिति** । नानाविषयत्वादध्येतृवेदित्रोर्नित्य विशेषणत्वेनाप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः ।

उ०—**सूत्राच्च कोप** । भाष्ये—**कालापक** इति । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापास्तेषामाम्नायः[२] कालापकम् । वुञ् । अत्राणो लुकि वुञ्निबन्धनमाद्युदात्तत्व स्यात्, स्त्रियां ङीप्च न स्यादिति भावः । उदाहरण भाष्ये नोक्तमिति स्वयमाह—**अष्टेति** ॥ ६५ ॥

छन्दोब्राह्मणानि । इद सूत्र नियमार्थमित्याह—**इह प्रोक्तेति** । **तद्विषयार्थमिति** अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयत्वार्थमित्यर्थः । नन्वेव 'किमर्थ'मिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—**क्रियमाणेऽपीति** । एव यावदिष्टसिद्ध्या प्रश्न इति भाव । ननु प्रोक्ते प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूप नित्यत्व नास्त्येवेत्यत आह—**नानेति** । **नित्यमिति** । नित्यमध्येतृवेदित्रर्थनिरूपितविशेषणत्वेन प्रोक्तार्थस्याप्रयोगादित्यर्थ । भाष्ये—**पाणिनीया इति** । **वेति** । वाशब्दश्चार्थ । नन्वध्येतृवेदितृविषयतायाः एव स्वीकारादध्येतृवेदित्रोरेव

१—अयं क्वचिन्नास्ति । * प्रोक्ताल्लुक् ४ । २ । ६४, गोत्रचरणाद्वुञ् ४ । ३ । १२६; तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९

२—भ्रान्तिरियं नागेशस्य । द्रष्टव्यं व्या० शा० इति० भा० १, पृ० ५०७ ।

तद्विषयतैव स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति च्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । अधीते वेदेति† वर्तते, तेनाध्येतृवेदित्रोरेव तद्विषयता स्यात्, येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् । यथेह भवति 'पाणिनीयं महत्सुविहित'मिति, एवमिहापि स्यात् 'कठं महत्सुविहित'मिति ।

सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता वक्तव्या । 'तेन प्रोक्तम्' [४ । ३ । १०१] 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रो'रिति ।

तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणं कर्तव्यम् ? ननु चेहापि क्रियते । परार्थमेतद्भवति तदधीते तद्वेदेति । एवं तर्हि यावदिह च्छन्दोब्राह्मणग्रहणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम् । ननु च तत्रापि क्रियते । परार्थं तद्भविष्यति–'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' शौन-

प्र०—तत्र यथाधिकारमिति । अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थ । अधीते वेदेत्यधिकारादध्येतृवेदित्रोरेवविवक्षितयोस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्य निवर्त्तयेन्न तु क्रियान्तरविषयमित्यर्थः । येऽन्य उपचारा इति । व्यवहारा इत्यर्थः ।

सिद्धं त्विति । अध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोश्छन्दोब्राह्मणेषु प्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते नान्यत्रेत्येवं वक्तव्यमित्यर्थ. । परार्थं तदिति । 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रो'रिति परिभाषा कृत्वा

उ०—तद्विषयता स्यादिति कथमत आह–तद्विषयमेव वाक्यमिति । क्रियान्तरमिति । श्रवणादीत्यर्थः । भाष्ये–येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यादिति । अन्यथा व्यवहारे प्रोक्तप्रत्ययान्तप्रयोगनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तद्विषयता हि तन्निवृत्त्यर्थापीति भावः ।

छन्दोब्राह्मणेष्विति । अभिधेयेष्वित्यर्थः । अध्येत्राद्यर्थे विवक्षित एव छन्दोब्राह्मणार्थकप्रोक्तप्रत्ययान्तानि प्रयोक्तव्यानीति भाष्यस्थवचनाद्धरार्थः । भाष्ये—ननु चेहापीति । तदर्थक 'तद्विषयाणी'त्येतदित्यर्थः । परार्थमिति । यत्परार्थं कृतं 'तदधीते तद्वेदे'ति तदनुवृत्त्यैव सामान्येन नियमार्थताया 'अध्येतृवेदित्रो'रित्यनेन विनापि सिद्धत्वादिति भाव ।

एवं तर्हीति । न्यासद्वयेऽपि समतेत्यर्थः । ननु चेति । छन्दोब्राह्मणग्रहणप्रयुक्त गौरवं तुल्यमित्यर्थः । परार्थमिति । 'पुराणे'त्यादिसूत्रद्वये तदकरणाल्लाघवमित्यर्थः । इष्टानुवृत्तिज्ञानं व्याख्यानात्सुलभमिति

† तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९

कादिभ्यश्छन्दसि' [४ । ३ । १०५; १०६] इति । इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते, तत्र वाध्येतृवेदितृग्रहणम्, को न्वत्र विशेषः ?

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। याज्ञवल्कानि* ब्राह्मणानि। सौलभानि†।

किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ? नेत्याह । सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

इनिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः ॥ ५ ॥

अथवा 'इनिः‡ प्रोक्ते तद्विषयो भवती'ति वक्तव्यम् ॥ यदि 'इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवती'त्युच्यते, [एवमपि] पैङ्गी+ कल्पः अत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०—'पुराणप्रोक्ते' 'कल्पे चे'ति करिष्यते । चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुकृष्यते । ततः 'शौनकादिभ्य' इति । ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्त्तिष्यत इति भाव.। याज्ञवल्कयानीति । यज्ञवल्कस्यापत्यमिति गर्गादित्वाद्यञ् । तदन्तात्प्रोक्तार्थे 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । अत्र तद्विषयता न भवति । सौलभानीति । सुलभेन प्रोक्तानीति,—'तेन प्रोक्त'मित्यण् । सिद्धं त्वित्यस्यानन्तर प्रतिषेधवचनात्तन्निमित्तत्वं प्रतिषेधवचनस्याशङ्क्य पृच्छति–किं प्रोक्ताधिकार इति ।

इनिर्वेति । इनिशब्देन णिनिरपि गृह्यते, 'कर्मन्दकृशाश्वादिनि'रित्ययमिनिरपि । तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहितस्य तद्विषयता भविष्यति न त्वण इत्यर्थ । पैङ्गीति । पिङ्गेन प्रोक्त कल्प इति णिनि' । अत्रापि च्छन्दोब्राह्मणग्रहणेऽक्रियमाणे तद्विषयताप्रसङ्गः ।

उ०—भावः । को न्वत्रेति । अत्रापि करणे लक्ष्यानुरोधेन सामान्यापेक्षनियमस्य व्याख्यातुं शक्यत्वादिति भावः । एवं सूत्रन्यासः स्थापित: । तद्विषयताबलादेव च सुबुत्पत्तेः पूर्वमीदृशे विषये प्रत्यय इति 'शैलालिनो नटा' इत्यादौ न नलोपः । नन्विनिर्वेत्युक्ते 'काश्यपिन' इत्यादौ णिनिविषये तद्विषयता न स्यादत आह–इनिशब्देनेति। नत्वण इति। एवञ्च याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधोन वक्तव्य इति भावः। ननु छन्दस्त्वाद्यभावात्कथं 'पैङ्गीकल्प' इत्यत्र तद्विषयताप्राप्तिरत आह—छन्दोब्राह्मणेति । तदभावादियमापत्तिरिति भावः । ननु तत् णिनिविधायक न तु तत्र 'कल्पे' इत्यस्ति तत्कथ नियमोऽत आह–इनिरध्येत्रिति । परिभाषामिति ।

* गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५, तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१; कण्वादिभ्यो गोत्रे ४ । २ । १११; आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५१ † तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१

‡ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः; कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ४ । ३ । १०३; १११

१—क्वचिन्न । + पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ४ । ३ । १०५

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थम् ॥ ६ ॥

काश्यपकौशिकग्रहणं* च कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम्। 'काश्यपकौशिकाभ्यामेवेनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य' इति।

एवमपि च्छणादीनां× तद्विषयता न प्राप्नोति—तैत्तिरीयाः वारतन्तवीयाः। यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्युच्येत। एवमपि पैङ्गी कल्पः अत्रापि प्राप्नोति। काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थमित्येव।

एवमप्यौत्सर्गिकाणस्तद्विषयता न प्राप्नोति—कौडाः काङ्कताः मौदाः पैप्पलादाः+। छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकानध्येतृवेदित्रोरेव बाधेरन्, येऽन्य उपचारास्तत्र न बाधेरन्—तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति।

अस्तु तर्ह्यविशेषेण। ननु चोक्तं 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध' इति। वक्ष्यत्येतद्

प्र०—काश्यपकौशिकग्रहणं चेति। 'इनिरध्येतृवेदित्रो'रिति परिभाषां कृत्वा 'काश्यपकौशिकाभ्यां कल्प' इति सूत्र नियमार्थ कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ एवमपीति। इनेरेकस्योपादानात्तित्तिर्यादिसूत्रविहिताना छणादीना तद्विषयता न स्यात्। कौडा इति। कोडेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कङ्कतेन मुदेन पिप्पलादेन चेति। तेन प्रोक्तमित्यण्। तस्य छणादिष्वनन्तर्भावात्तद्विषयता न प्राप्नोति। दोषान्तरमुद्भावयति—छणादय इति। अध्येतृवेदितृविवक्षायामेव प्रोक्तार्थे उत्पद्यमानाश्छणादयस्तत्रैव स्वय भवन्त औत्सर्गिकान्बाधेरन्, अन्यत्र तु स्वयमभवन्तो न बाधेरन्नित्यर्थः। तित्तिरिणा प्रोक्ता इति। 'तित्तिरिवरतन्तु' इत्यत्र छन्दोग्रहण कर्त्तव्यमिति वक्ष्यते, तेनात्र छण्न भवति। तदभावेऽप्यणेष्यते। यद्येवमपवादाभाव उत्सर्गस्य प्रवृत्ति. केन निवार्यते, अथानभिधानादिकमुत्सर्गानुत्पत्तौ हेतुरभिधीयते तर्हि 'छणादयश्चापी'ति दोषो नोपन्यसनीय इति चिन्त्यमेतत्।

अस्तु तर्हीति। इह वा 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणी'नि क्रियेत,प्रोक्ताधिकारे

उ०—नियमकारित्वात्तत्त्वम्। अणेष्यत इति। इदञ्चात्र भाष्ये, 'तित्तिरिवरे'ति सूत्रे च भाष्ये प्रत्ययान्तानुपन्यासाज्ज्ञायते। तर्हि च्छणादयश्चापीत्यस्य 'अनभिधानान्नोत्पत्स्यन्ते' इति शेषः। चिन्त्यमिति। केचित्तु तित्तिर्यादिभ्यः प्रोक्ते छन्दस्येव प्रत्ययः, स च छणेवेति द्विविधनियमेन श्लोकेष्वणभाव इति भाष्याशयः। नियमद्वयस्याऽप्यध्येत्रर्थादिविवक्षायामेव प्रवृत्तावयं दोष इत्याहुः।

भाष्ये—अस्तु तर्ह्यविशेषेणेति। इनिरूपविशेषमनुपादायेत्यर्थः। तादृशवचनञ्चात्र वा

* काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्या णिनिः ४।३।१०३

× तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ४।३।१०२ + तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१

'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वा'दिति* तत्रैव वक्तव्यं 'तद्विषयता च न भवती'ति ।

कथं काश्यपिनः कौशिकिन इति ? 'इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवती'त्युच्यमानेऽवश्यमत्र काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम्, तदेवेदानीं विध्यर्थं भविष्यति ।

कथं पाराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः† ? अत्रापि 'तद्विषयता चे'त्यनुवर्तिष्यते ॥ ६६ ॥

प्र०—वा 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रो'रित्युच्येत,नास्ति विशेषः । इहापि च प्रकरणे प्रोक्तग्रहणानुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्ताना छन्दोब्राह्मणवाचिना तद्विषयता विधीयमाना सर्व स्वातन्त्र्यादि निवर्त्तयितु' क्षमेति यथाधिकारमित्यय दोषो नावतरति । 'सिद्धं तु प्रोक्ताधिकार' इत्येतदपि वार्त्तिकमत्रैव सूत्रे 'प्रोक्ताल्लु'गित्यतः प्रोक्तशब्दस्याधिकार इत्येव केचिद्व्याचक्षते । वक्ष्यत्येतदिति । 'पुराणप्रोक्ते'ष्वित्यत्र ।

कथमिति । कल्पे तद्विषयता न प्राप्नोतीति प्रश्नः । अत्रापि तद्विषयता चेति । अर्थमात्रमत्र निर्दिष्टम् । तथा हि-यद्यत्र प्रकरणे सूत्रमिद क्रियते तदा व्यवहितत्वात्कथं तत्र तद्विषयग्रहणस्यानुवृत्ति' स्यात् । अथ प्रोक्तप्रकरणे 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रो'रित्युच्यते तदा तद्विषयग्रहण नास्ति । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणेऽध्येतृवेदितृग्रहण 'पाराशर्यशिलालिभ्या'मित्यादावनुवर्त्त्यमिति भाष्यकारो मन्यते । 'यद्वा—याज्ञवल्क्याद्यर्थ तद्विषयता च ने'ति यदुक्तं तदेव तद्विषयताग्रहणमुत्तरत्रानुवर्त्यमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

उ०—कर्त्तव्यम्, प्रोक्ताधिकारे वा, न विशेष इत्याह-इह वेति । अत एव 'सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्य' इति भाष्ये 'सर्वथे'त्युपात्तम् । प्रोक्तग्रहणानुवृत्त्येति । इदं स्वरूपकथनम् ।

सर्वं स्वातन्त्र्यादीति । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादिति भावः । यद्यपि तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्सर्वनिवृत्तिरिति कैयटस्वरसः, तथापि सामर्थ्य कथमिति चिन्त्यम् । छन्दोब्राह्मणशब्दाना तद्विषयतावारणाय तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादित्याहुः । केचिद्व्याचक्षते इति । अत्रारुचिस्तु भाष्याननुगुणत्वम् । भाष्ये—तुल्यकालत्वादिति । यत्र 'शाट्यायनिन' इत्यादाविष्यते तैस्तुल्यकालत्वेनाऽस्यापि पुराणप्रोक्तत्वाणिणनिप्राप्तिरित्यर्थः । भाष्ये—अत्रापि तद्विषयता चेति । अपिना 'काश्यपे' इत्यादिसूत्रे च । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणे इति । प्रोक्तप्रकरणे यदा वचनं तदा तत्रस्थमध्येत्रादिग्रहणमित्यर्थः । उत्तरत्रानुवर्त्त्यमिति । केचित्तु—'छन्दोब्राह्मणानि चे'ति सूत्रस्थचस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन, इष्टानुरोधाद्व्याख्यानाच्च 'पुराणप्रोक्ते'ष्विति सूत्रविषयभिन्ने कल्पे सूत्रे च तद्विषयता । 'अत्रापी'त्यादिभाष्यस्यायमर्थः—काश्यपकौशिकप्रोक्ते कल्पे भिक्षुनटसूत्रयोश्च अनु—छन्दोब्राह्मणयोः पश्चात् तद्विषयता, वर्तिष्यते—करिष्यते, कुतस्तत्राह चेतीति । सूत्रे 'चे'त्युक्तेरितीति वदन्ति । ब्राह्मणानामच्छन्दस्त्वात्सूत्रे पृथग्ग्रहणम् ॥ ६६ ॥

* ४ । ३ । १०५ वा० १ † पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ४ । ३ । ११०

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ४ । २ । ६७ ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ४ । २ । ६८ ॥

तस्य निवासः ॥ ४।२।६९॥ अदूरभवश्च ॥ ४ । २ । ७० ॥

किं पुनरयमेको योग आहोस्विन्नाना योगाः ? किं चातः ? यद्येको योगः, उत्तरेष्वर्थादेशनेषु 'देशे तन्नाम्नि' 'देशे तन्नाम्नी'त्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या, न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते ? यदयं 'तदधीते तद्वेद' [४ । २ । ५९] इति द्विस्तदग्रहणं करोति । अथ नाना योगाः, 'ओरञ्' [४ । २ । ७१] इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु ।

अस्तु तावदेको योगः । ननु चोक्त'मुत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नि देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या, न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवती'ति । एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते ? यदयं 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' [५ । २ । ९४] इति द्विस्तदग्रहणं न करोति । कथं 'तदधीते तद्वेदे'ति ? प्रमादकृतमाचार्यस्य, शक्यमकर्तुम् ।

प्र०—तदस्मिन्न । चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता अथ नानावाक्यतेति विचारः—**किं पुनरिति** । ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावना ? उच्यते—अणादयः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यारभ्य पञ्चैवैर्योगैर्विधीयन्त इति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं संभवति । यदा युगपदेतेष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते ग्रहणकवाक्येनैकेन तदैकयोगत्वं, तदा चैतन्निबन्धनानि प्रक्रियावाक्यान्युपप्लवन्ते । यदा तु क्रमेण भिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता । **देशे तन्नाम्नीति** । चतुर्ष्वपि योगेषु प्रत्ययान्तोपाधित्वेनैतदुपयुज्यते । एकयोगे च प्रथमेनैवार्थेनानन्तर्यात्सम्बध्येत नान्यैः, नानायोगत्वे तु स्वरितत्वादधिकारे सति सर्वैरर्थैरस्योपाधेः संबन्ध उपपद्यते । **प्रमादकृतमिति** । शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः । लौकिको ह्यधिकारोऽपेक्षालक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरुध्यते । अर्थसमुदायं चापेक्ष्य

उ०—**तदस्मिन्नस्तीति देशे** । **अणादय इति** । अण्यञ्ञ्ञञः । **एकयोगत्वमिति** । विधेयभेदप्रयुक्तयोगभेदनिरासपरमेतत् । नन्वाचार्यस्य प्रमादोऽनुपपन्नोऽत आह-**शिष्याणामिति** । ननु स्वरितत्वगुणजन्यानुवृत्तिरेकसूत्रे कथं, स्वविषयवाक्यबोधानन्तरं निराकाङ्क्षतयान्यत्रान्वयाप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरितासङ्गः, न चैतदेकयोगेऽत आह—**लौकिक इति** । अपेक्षामेव व्युत्पादयति—**अर्थसमुदायञ्चेति** । **अन्यत्रेति** । 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र । **अधिकारमन्तरेणैवेति** । एवशब्दोऽप्यर्थे । अनाश्रित्येति च पाठः । [illegible]रेणैवेति पाठस्तूचितः । केचित्तु तद्भाष्यमेतद्विरोधादेकदेश्युक्तिरिति तदप्यावश्यकम् ।

अथवा सन्तु पुनर्नाना योगाः । ननु चोक्तम्—'ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वाऽन्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्या'दिति । नैष दोषः । गोयूथवदधिकाराः । तद्यथा—, गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं समं घोषं गच्छति, तद्वदधिकाराः ॥६७–७०॥

ओरञ् ॥ ४ । २ । ७१ ॥

ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्भवति विप्रतिषेधेन* । ओरञोऽवकाशः—कक्षतु—काक्षतवम् । कुकटेलु—कौर्कटेलवम् । मतुपोऽवकाशः—उदुम्बरावती मशकावती । इहोभयं प्राप्नोति—इक्षुमती द्रुमती । मतुब्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ७१ ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ४ । २ । ७२ ॥

अङ्गग्रहणं किमर्थम् ? यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत—'बह्वचोऽङ्गा'-दिति । अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्वज्ग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् ? मत्वन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः ? इहापि प्रसज्येत—मालावतामयं निवासो मालावतम् । अस्ति चेदानीं कश्चिदबह्वज्मत्वन्तो यदर्थो विधिः स्यात् ? अस्तीत्याह । श्ववान्

प्र०—समर्थविभक्तिरुपाधिर्वा निर्दिश्यमान' प्रत्येकमभिसम्बध्यते । यत्त्वन्यत्रोक्तं 'न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवती'ति, तच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैव सबन्धस्य न्याय्यत्वमनाश्रित्येत्यविरोधः ।

गोयूथवदिति । स्वरितलिङ्गासङ्गदण्डप्रेर्यमाणा अधिकारगवा आनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थ. ॥ ६७—७० ॥

ओरञ् । उदुम्बरावतीति । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीना'मिति दीर्घः ॥ ७१ ॥

मतोश्च । अङ्गग्रहणमिति । 'मतोश्च बह्वच' इत्येव.स्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यौ व्याख्यास्येते, बह्वचो यो विहितो मतुप्तदन्तादञ्भवतीति स एवार्थ सम्पद्यत इति प्रश्नः । यथेति ।

उ०—एवञ्च 'लौकिको ही' त्यादिक्लेशो व्यर्थ एव । स्वरितत्वेनाप्येकयोगेनुवृत्तौ बाधकाऽभावान्नैराकाङ्क्ष्येण सम्बन्धाप्राप्तौ सम्बन्धाय, एवं व्यवहितत्वादिना सम्बन्धाप्राप्तौ सम्बन्धायापि स्वरितत्वासङ्गे बाधकाऽभावादित्याहुः ॥ ६७-७० ॥

मतोश्च बह्व । सामानाधिकरण्य इति । तथा च वैयधिकरण्याऽन्वये तात्पर्यग्राहकमङ्गग्रहणमिति भावः । भाष्ये—यदर्थो विधिरिति । यद्व्यावृत्त्यर्थं बह्वच्पदस्य करणं स्यादित्यर्थः । श्ववान् स्ववानिति ।

१—'पुन सन्तु नाना' पा० । * नद्या मतुप् ४ । २ । ८५ ।

२—काकपेलवम्' पा० । कीलहार्नपाठस्तु 'ओरञोऽवकाशः । कक्षतु काक्षतवम्' इत्येव ।

स्ववान् ॥ ७२ ॥

नद्यां मतुप् ॥ ४ । २ । ८५ ॥

किमर्थं नद्यां मतुब्विधीयते, न 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' [५ । २ । ९४] इत्येव सिद्धम् ।

नद्यां मतुब्वचनं मत्वर्थेऽणिवधानात् ॥ १ ॥

नद्यां मतुब्वचनं क्रियते मत्वर्थेऽणिवधानात् । अयं मत्वर्थेऽणिवधीयते†, स विशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेत ।

निर्वृत्ताद्यर्थं च ॥ २ ॥

निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यां मतुब्वचनं क्रियते । निर्वृत्ताद्यर्थेषु‡ मतुब्यथा स्यात् ॥ ८५ ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ४ । २ । ८७ ॥

महिषाच्चेति[1] वक्तव्यम् । महिष्मान् ॥ ८७ ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ४ । २ । ९१ ॥

यदि पुनरयं कुङ् परादिः क्रियेत ।

प्र०—सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैय्यधिकरण्याश्रयणस्यायुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ७२ ॥

नद्यां म। अयमिति । 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नी'त्येतत्सूत्रविहितः । नद्या अपि देशत्वात् । 'विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा' इत्यत्र तु पृथङ्नदीग्रहणं सर्वनदीवाच्यवयवद्वन्द्वपरिग्रहार्थम् । **स विशेषविहित इति** । देशे तन्नाम्नि विधानात् । **निर्वृत्ताद्यर्थं चेति** । निर्वृत्तादिषु त्रिष्वर्थेष्वप्राप्त एव मतुब्विधीयते । तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थे प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

नडादीनां । सूत्रकारेण कुक्पूर्वान्तः कृतः, तत्र क्रुञ्चा अस्मिन् सन्तीति क्रुञ्चकीयमिति

उ०—एषा निवास इत्यर्थेऽञ्नेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

नद्यां । ननु नदी न देशः, अत एव विशिष्टलिङ्ग इति देशात्पृथङ्नदीग्रहणमत आह—**नद्या अपीति** । **पृथङ्नदीग्रहणमिति** । वस्तुतस्तत्र अग्रामा इति पर्युदासाद्देशपदेन मनुष्यवासयोग्यजनपदनगराणामेव ग्रहणम् । अत एव पर्वतानां न,–कैलासगन्धमादने । एवञ्च नदीग्रहणसार्थक्यं स्पष्टमेव । नद्यादिसर्वावयवकग्रहणं तु विशिष्टलिङ्गादिसाहचर्याद्व्याख्यानाच्चेति बोध्यम् ॥ ८५ ॥

नडादीनां । ननु कुकः सूत्रोपात्तत्वात्परादित्वसम्भावनाभावोऽत आह—**सूत्रेति** । केऽण

† न स्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४ । २ । ६७ ‡ तेन निर्वृत्तम्; तस्य निवासः; अदूरभवश्च ४ । २ । ६८–७० ।

१—'महिषाच्चे'ति वार्तिकं केचित् पठन्ति ।

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति 'प्रत्ययादे'रित्यादेशस्यानुपपत्तिः । कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो+ न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्—कुञ्चकीयाः । परादौ पुनः सति 'केऽणः' [७ । ४ । १३] इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति ।

अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं 'कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोती'ति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ['आदिष्टस्य कुड्वचनात्'] 'कुड्वादिष्टस्ये'ति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

संनियोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

संनियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम ? चकारः कर्तव्यः, कुट् च । 'किं च' ? यच्चान्यत् प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? आदेशः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'पूर्वान्ते ह्रस्वत्व'मिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् ? 'क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं चे'ति* । तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम् । परादावप्येष दोषः । यद्धि तत्केऽण इति ह्रस्वत्वं, न तत्कादिमात्रे

प्र०—ह्रस्वो न सिध्यति । तत्तकीयमित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु 'केऽण' इति ह्रस्वो नान्तस्य च पदत्वान्नलोप· सिध्यतीति मन्वान आह—यदि पुनरयमिति । क एष इति । आगमादेशौ सह भवत इत्युच्यमाने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते । निपातनादिति । गण एव 'क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च' 'तत्तन्नलोपश्चे'त्युच्चारणादित्यर्थ । यद्धि तदिति । 'केऽण' इत्यत्र कप्रत्ययस्य

उ०—इति । कादावित्यर्थं मन्यते । ननु गणे विधायकवचनस्यैव पाठान्निपातनादित्यसङ्गतमत आह—गण एवेति । निपातनम्—उच्चारणम् । स्वोक्तदोषस्यापि परिहारायाह—तत्तन्निति । भाष्यमुपलक्षणमिति

+ आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ।

१—कीलहार्नस्तु नेदं पठति ।　　* ४ । २ । ६१ गणसूत्रम् ।

शक्यं विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत—नदीकल्पः परीवाहः, कुमारीकाम्यतीति । तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यं—'कुब्जा ह्रस्वत्वंचे'ति ॥ ६१ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

शेषे ॥ ४ । २ । ९२ ॥

शेष इत्युच्यते, कः शेषो नाम ? अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो† येऽन्येऽर्थाः स शेषः ।

किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते ? शेषे घादयो‡ यथा स्युः, स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—'अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्ती'ति ? अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते, तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु* विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ।

प्र०—ग्रहणे न तु वर्णमात्रस्य यतस्तदादिविधिः स्यादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

शेषे । शेषग्रहणमन्तरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्यन्तानां निवृत्तत्वाद्वक्ष्यमाणेषु जातादिषु घादयः सिध्यन्तीति मत्वा पृच्छति—कः शेष इति । इतर शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं शेषं दर्शयति—अपत्यादिभ्य इति । येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुन पृच्छति—किमर्थमिति । स्वार्थे मा भूवन्निति । अर्थानिर्देशे हि स्वार्थे घादिप्रसङ्गो, विप्रकर्षात्तु जातादिभिर्घादीना सम्बन्धो न स्यादिति भावः ।

उ०—भावः । न स्विति । अत एव अकारोच्चारणमन्यथा कीति वदेदिति भावः ॥ ६१ ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतेन सतीदेवीगर्भजन्मना नागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ।

शेषे । कः शेष इत्यस्य—किम्प्रयोजनकं शेषपदमित्यर्थः । अतस्तदभावेऽपि तदर्थसिद्धिं दर्शयति—शेषग्रहणमिति । भाष्ये—चातुरर्थेति । चतुर्णामर्थाना समाहारश्चतुरर्थी, चतुरर्थ्येव चातुरर्थम्, प्रज्ञादित्वादण् । अस्मादेवाध्यात्मादित्वाट्ठञि 'चातुरर्थिक' इति बोध्यम् ।

ननु जाताद्यर्थनिर्देशात्कथं स्वार्थे विधानमत आह—विप्रकर्षात्त्विति । ननु 'प्राग्दीव्यतोऽणि'त्यत्रापत्याधिकाराभावात्कथमेतदत आह—प्राग्दीव्यत इति । ननु विप्रकर्षोऽत आह—घादीति ।

† तस्यापत्यम्-अदूरभवश्च ४ । १ । ९२-४ । २ । ७० १—'क्रियते' इति क्वचिन्न ।

‡ राष्ट्रावारपाराद् घखौ ४ । २ । ९३ * तत्र जातः ४ । ३ । २५

कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुम्¹ ? अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः । यद्यनुवर्तन्ते घादयः, या या परा प्रकृ²तिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे । अयुक्तैवं बहुनोऽपेक्षा । अपेक्षमाणोऽयमनन्तरं† योगमपेक्षेत । बहुनोऽप्यपेक्षा भवति । तद्यथा,—'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' [३ । ४ । ४६] इति ससामान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्ष्यते ।

अथवा पुनरस्त्वनुवृत्तिः । ननु चोक्तं 'या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ती'ति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । 'राष्ट्रावारपाराद्घखौ' [४ । २ । ९३] । 'ग्रामाद्यखञौ' [९४] 'राष्ट्रावारपाराद्घखौ' । कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् [९५] 'राष्ट्रावारपाराद्घखौ' 'ग्रामाद्यखञा'विति ।

अत उत्तरं पठति—

शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् ॥ १ ॥

प्र०—अपत्यादिष्विति । 'प्राग्दीव्यत' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थाश्रयेणाणादीना विधानादिति भाव । इमेऽपीति । घादिविधानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात्, 'तत्र जात' इत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुपादानात्परस्पराकाङ्क्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव घादयो भविष्यन्ति न तु स्वार्थ इत्यर्थः । एवं तर्हीति । 'तत्र जात' इत्यादिषु प्रत्ययानिर्देशादवश्याकाङ्क्षितव्या घादय इति भावः । अयुक्तेति । बहुनो वस्तुनोऽपेक्षा न युक्ता । अनन्तरेणैव प्रत्ययेनाकाङ्क्षाविच्छेदसम्भवादिति भावः । अनन्तरमिति । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्या'मित्येतदित्यर्थः । कषादिष्विति । यथात्र कषादिष्विति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते । ससामान्यकमिति । 'उपमाने कर्मणि चे'त्यत्र धातुसामान्य प्रकृतित्वेनोपादीयतेऽन्यत्र तु विशेषे सर्वस्यैवापेक्षा भविष्यतीत्यर्थः ।

अथवेति । स्वरितत्वादिति भाव ।

उ०—पाठावप्रकर्षेऽप्याकाङ्क्षावशात्सन्निधानमिति भावः । बहुनो वस्तुन इति । वैपुल्यवाचिबहुशब्दस्य नपुंसकैकवचनप्रयोग इति बोध्यम् । ननु तत्र 'कषादिषु' इत्युक्तत्वात्सर्वापेक्षा, न चैवमत्रेत्यत आह—यथात्रेति । योगविभागेति । 'विभाषा पूर्वे'त्यनेन योगविभागेत्यर्थः । नन्वधिकारपक्ष एव प्रकृते 'अथवे'त्ययुक्तमत आह—स्वरितत्वादिति । लौकिकाधिकारपरित्यागेन शास्त्रीयाधिकारद्योतनाय 'अथवे'त्युक्तिरिति भावः । एवञ्च शेषग्रहणे व्यर्थताम्प्राप्ते वार्त्तिककृत उत्तरं भाष्ये—शेषवचनमिति । तस्येदं-

१—'जातादिषु शक्या' पा० । २—'परा परा प्रकृतिः' पा० ।

† विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ४ । ३ । २४ ।

शेषवचनं क्रियते, शेषे घादयो यथा स्युरपत्यादिषु मा भूवन्निति ।

कथं च प्राप्नुवन्ति ?

तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तस्येदंविशेषा ह्येतेऽपत्यं समूहो निवासो विकार इति* ।

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अणादयः क्रियन्तां घादय इति, [किमत्र[१] कर्तव्यम् ?] अणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ।

न वा परत्वाद्घादीनाम् ॥ ४ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधः । किं कारणम् ? 'परत्वाद्घादीनाम्' । 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते† पूर्वे चाणादयः परे घादयः ।

परेऽणादयः करिष्यन्ते । सूत्रविपर्यासश्चैवं कृतो भवति ।

अणपवादत्वाच्चाणिवषये घादिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अणपवादत्वाच्च घादीनामणिवषये घादयः प्राप्नुवन्ति ।

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नाणिवषये घादयो भवन्ती'ति यदयं

प्र०—विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादिति भाव । न वेति । अनिष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेध आश्रयितु न युक्तः । परशब्दस्य व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणादिष्टवाची संगृह्यत इति चेदिष्टानिष्टत्वस्य वचनाद्विना दुर्ज्ञानत्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात् ।

अणपवादत्वादिति । नाप्राप्तेऽणि विधीयमाना घादयोऽपत्यादिष्वप्यणं बाधेरन्निति शेषाधिकारः कर्त्तव्य इत्यर्थः । इदानी भाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापकेनापत्यादिषु शेषाधि-

उ०—विशेषा हीति । सर्वे च विशेषा लाघवादिदंपदेनोक्ताः, 'तस्येद'मिति सूत्रे 'इदं'पदार्थस्येदंत्वस्याश्रयभूता व्यक्तिविशेषा इत्यक्षरार्थः । यद्यपीदमिति प्रत्यक्षविषयत्वेन बोधकं तथापि तेन रूपेण सर्वविशेषसङ्ग्राहकमेतत् । प्रत्ययतश्च प्रकरणादितस्तत्तद्रूपेण बोधः । शेषग्रहणे तु शेषे इदमर्थे प्रत्यय इत्यर्थेनापत्यादीनामुक्तानामिदंत्वेन 'इदम्'शब्देनाग्रहणमिति तेषु एतद्व्यावृत्तिः । न च इदम्पदेनापत्यादीनामग्रहणे 'आपत्य गोत्र'मिति वार्त्तिकप्रयोगानुपपत्तिः, अपत्यस्येदमापत्यमित्यर्थो हि तत्रेति वाच्यं, तत्र शिवादिपाठेनाण्सिद्धेः । 'दशरथ' इत्याद्यपि दशरथशब्दस्य शिवादिबाह्वाद्योः पाठेन सिद्धमिति भावः ।

* तस्येदम् ४ । ३ । १२०; तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२; तस्य समूहः ४ । २ । ३७, तस्य निवासः ४ । २ । ६९; तस्य विकारः ४ । ३ । १३४ । १—कोलहार्नसंस्करणे इदं नास्ति ।

† विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ।

'फेश्छ च' [४ । १ । १४६] इति फिञन्ताच्छं शास्ति‡ । नैतदस्ति ज्ञापकम् । फिनर्थमेतत्स्यात् । सौवीरगोत्रेष्विति§ वर्तते, न च फिनन्तं सौवीरगोत्रमस्ति ।

गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकम्, दैवयातवग्रहणं वैषयिकेषु, भास्त्रायणग्रहणं

प्र०—कारप्रत्याख्यानाय घादीन्व्यावर्त्तयति—नैष दोष इति। फेश्छ चेति। 'फेर्वे'त्येव ठग्विधानार्थं कर्त्तव्यम्। तत्र ठका मुक्ते पक्षे 'वृद्धाच्छ'इति च्छो भविष्यति नार्थश्छविधानेन। तत्तु ज्ञापकार्थं सम्पद्यते—'घादयोऽपत्यादिषु न भवन्ती'त्यर्थस्य। 'अपत्य एव ज्ञापकं स्या'दित्याशङ्क्य ज्ञापकान्तराण्याह—गोत्रग्रहणमिति। 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रे'त्येतदिति भावः। 'गोत्रचरणाद्वु'ञिति समूह इदमर्थान्तिर्भूते वुञि सिद्धे पुनर्वुञ्विधानं यथोक्तार्थज्ञापनम्। दैवयातवग्रहणमिति। राजन्यादिगणपठितमिति भावः। देवयातूनामपत्यानि दैवयातवा इति। गोत्रप्रत्ययान्तमेतत्। भास्त्रायणग्रहणमिति। अरीहणादिगणपठित वुञ्विधानार्थमिति भावः।

यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु घाद्यभावः सिध्यति, तथापि विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकान्युपन्यास्थत्। तथा हि—विशेषशब्दसन्निधाने सामान्यशब्द उपादीयमानस्तत्रैव वा विशेषेऽवतिष्ठते, यथा वृक्षः शिंशपेति। विशेषान्तरेषु वा यथा 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये'ति। तस्येदमिति सामान्यमपत्यादिशब्दसन्निधावुपादीयमानं यद्यपत्यादिष्वेव वर्त्तेत तदा सामान्योपादानमनर्थकमेव स्यात्तस्मादपत्यादिविशेषपरिहारेण विशेषान्तराणि 'तस्येद'मित्यनेन ग्राहिष्यन्ते।

यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यायते तदा तस्य लक्षणतया यानि शब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्ति ?; चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्द। चतुर्भिरुह्यते—चातुरं शकटम्। आश्वो रथः। दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः। चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्ष इति। 'तस्येद'मिति 'संस्कृत भक्षा' इति च सिद्धत्वान्नार्थस्तदर्थेन

उ०—पूर्वविप्रतिषेधोऽप्ययुक्तोऽपवादत्वादित्याह—भाष्ये—अणपवादत्वाच्चेति। अणिवषये—अपत्यादिरूपेऽप्यणिवषयेऽण बाधित्वा घादयः प्राप्नुवन्तीत्यक्षरार्थः।

इदानीम्भाष्यकारोऽसत्यपीति । शेषाधिकारप्रत्याख्यानाय ज्ञापकेनापत्यादिषु घादीनिति सम्बन्धः। भाष्यकार इत्यस्य—तस्यैकदेश इत्यर्थः। 'फेश्छ चे'त्यनेन सौवीरगोत्रात्फिञन्तादपत्ये ठक्छौ विधीयेते। इदमर्थान्तर्भूतेति। न चेदमर्थवुञन्तं त्रिलिङ्गं स्यात्, समूहे तु क्लीबमिति वाच्यं, 'लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'त्युक्तेः। यथा दधीति। अत्र ब्राह्मणशब्दः कौण्डिन्यसन्निधौ तदतिरिक्तविशेषे वर्त्तते। 'वृक्षः शिंशपे'त्यत्र तु फलग्रहणनिवृत्तये, लौकिके प्रयोगे लाघवम्प्रत्यनादराच्च सामान्यशब्दोपादानमिति बोध्यम्। 'यद्यपत्यादी'त्यनेनाद्यः प्रकारो दूषितः, अतो द्वितीय एव प्रकार इत्याह—तस्मादिति। केचित्तु 'सामान्योपादानं व्यवहिताव्यवहितसर्वसङ्ग्रहाय स्यादतो विशेषान्तरस्यैवात्र ग्रहणबोधनार्थं शेषग्रहणं, ज्ञापकोपन्यासो वावश्यकः। तत्र ज्ञापकेनानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया सूत्रमेव ज्याय इतीयमेकदेश्युक्ति'रित्याहुः।

१—'फ्यन्ताच्छं' पा०। ‡ वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४ ।
§ वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ४ । १ । १४८ ।

नैवासिकेषु[¶] ॥ ९२ ॥

राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ४ । २ । ९३ ॥

अवारपाराद्विगृहीतादपि ॥ १ ॥

'अवारपाराद्विगृहीतादपी'ति वक्तव्यम् । अवारीणः पारीणः अवारपारीणः ।

विपरीताच्च ॥ २ ॥

'विपरीताच्चे'ति वक्तव्यम् । पारावारीणः ॥ ९३ ॥

कल्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ४ । २ । ९५ ॥

'ग्रामाच्चे'ति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'कल्यादिभ्यो ढक'ञित्यत्र 'ग्रामा'दित्यनुवर्तिष्यते* ॥ ९५ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ४ । २ । ९६ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं कौलेयकः [कौक्षेयकः ग्रैवेयकः] ? कुलस्यापत्यम् ।

प्र०—शेषवचनेन । 'तत्र जात' इत्यत्र तु सूत्रेऽस्य लक्षणत्वमाश्रित्यैतेषा सिद्धिमभिधास्यति नागनाथः[२] ॥ ९२ ॥

कुल । कुलस्यापत्यमिति । शुनः प्रत्ययार्थत्वे श्वकुलं प्रकृत्यर्थः संपद्यते । कञिति ।

उ०—एतेषां सिद्धिमिति । आख्यातवाच्यार्थस्येदमा परामर्शायोगादनेनैव साधनं युक्तमिति भगवतो नागनाथ[२]स्याभिप्रायः । ज्ञापकेन वार्त्तिकोक्तार्थप्रत्याख्यान त्वेकदेशिन इत्युक्तमेव । 'शैषिकान्मतुबर्थीया'दित्यस्य विषयलाभायाप्यधिकारसूत्रमावश्यकमिति बोध्यम् ॥ ९२ ॥

कुलकुक्षिग्रीवा । शुन इति । कुलशब्दादपूर्वपदादन्यतरस्यामिति ढकञ् । शब्दशक्तिस्वभावात्तद्धितस्याभिधानलक्षणत्वाच्च शुन्येवापत्ये इति भावः । ननु कुलस्यापत्येन कथं योग इति चेन्न, कुलशब्दस्य तत्प्रभवपरत्वात् । शुनि शैषिकोऽपत्तु न, अनभिधानादिति बोध्यम् । स्वार्थिक इतीति ।

¶ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र······· वुञ्; राजन्यादिगणे, अरीहणादिगणे ४।२।३९; ५३ ग०, ८० ग०, गोत्रचरणाद् वुञ् ४ । ३ । १२६ ।

१— ग्रामाच्चे'ति वार्तिक क्वचिद् दृश्यते । * ग्रामाद्यखञौ ४ । २ । ९४ ।

२—नागनाथः=पतञ्जलि. । ३–इदं क्वचिन्न ।

कुक्षिग्रीवात्तु कन्ढञः ।

कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति* । कुक्षिग्रीवादपि ढञन्तात्कन्भविष्यति† ॥ ९६ ॥

कापिश्याः ष्फक् ॥ ४ । २ । ९९ ॥

[२]बाह्लयुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । बाह्लायनी औदीयनी पार्दीयनी ॥९९॥

रङ्कोरमनुष्येऽण्च ॥ ४ । २ । १०० ॥

अमनुष्य इति किमर्थम् ? राङ्कवको मनुष्यः ।

रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात् ॥ १ ॥

रङ्कोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्' । अयं मनुष्ये मनुष्यस्थे च वुञ्विधीयते‡ स बाधको भविष्यति ।

प्र०—स्वार्थिक इति भाव ॥ ९६ ॥

कापि श्याः । बाह्लयुर्दीति । 'अवृद्धादपी'ति वुञि प्राप्ते ष्फगारभ्यते इत्याहुः ॥ ९९ ॥

रङ्को । रङ्कवो जनपदस्ततः 'प्राग्दीव्यतोऽ'णित्यण्प्राप्तस्ततोऽवृद्धादपीति वुञ्प्राप्तः, तत 'ओर्देशे' ठञ्प्राप्त, ततः 'कोपधादण्', ततः 'कच्छादिभ्यश्चे'त्यण् प्राप्तस्तत ष्फगणौ विधीयेते । कच्छादिषु कोपधत्वादेवाणि सिद्धे रङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थः । स बाधक इति । विशेषविहितत्वादिति भावः ।

उ०—'हतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्' ग्रीवाभ्योऽण्चे'त्यभिधानस्वाभाव्यादस्यलङ्कारयोरेवेति बोध्यम् । कन्निति 'सञ्ज्ञाया क'न्निति कन् ॥ ९६ ॥

कापिश्याः ष्फक् । अवृद्धादपीति । 'बाह्लायनी'त्यत्रापि नावृद्धादित्यर्थेन प्राप्तिः । क्वचित्तु 'बह्ल्युर्दी'त्येव पाठः ॥ ९९ ॥

रङ्कोर । ननु रङ्कोः कच्छादित्वादेवाणि सिद्धेऽणिवधानं व्यर्थमत आह—रङ्कव इति । तत्र ष्फका बाधा मा भूदित्यणिवधीयत इति भावः । नन्वेव कच्छादिषु रङ्कुशब्दपाठो व्यर्थः, कोपधत्वादेव सिद्धेरत आह—कच्छादिष्विति । विशेषेति । रङ्कुशब्दविषयस्य तस्याचरितार्थत्वादिति भावः । न च रङ्कोर्मनुष्यवुञ्वैकल्पिक इत्यर्थज्ञापनार्थं तत्र रङ्कुशब्दपाठः, 'अमनुष्ये'त्यस्याभावे हि पक्षे ष्फगपि स्यात्, एवञ्च मनुष्ये 'राङ्कवः' 'राङ्कवक' इति रूपद्वयमिति वाच्यम्, एतत्सूत्रविहितयोर्द्वयोरप्यभावस्यामनुष्यग्रहणेन

* अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ४ । १ । १४०

† हतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्; ग्रीवाभ्योऽण् च ४ । ३ । ५६; ५७, संज्ञायां कन् ५ । ३ । ८७

२—इतः पूर्वं 'बाह्ल्युर्दिपर्दिभ्यश्चे'ति वार्तिकं क्वचित् ।

‡ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ४ । २ । १३४

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति ।

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'अनिष्टत्वात्' । न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणाविष्येते । किं तर्हि ? वुञेवेष्यते ।

अण्ग्रहणं च कच्छादिभ्योऽण्वचनात् ॥ ३ ॥

अण्ग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् ? 'कच्छादिभ्योऽण्वचनात्' । कच्छादिपाठादत्राण्भविष्यति* ॥ १०० ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ।

अमा—अमात्यः । अमा ॥ इह—इहत्यः । इह ॥ क्व—क्वत्यः । क्व ॥ तसि—

प्र०—अमनुष्ये मनुष्यस्थे इति । चूडादाविस्यर्थ. । यदि हि मनुष्यस्थे वुञ ष्फगणौ न बाधेयाता मनुष्यप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ कच्छादिभ्योऽण्वचनादिति । ततश्चैकविषयत्वात्पर्यायेण ष्फगणौ भविष्यत इति नार्थोऽण्वचनेनेत्यर्थ । तदेव 'रङ्क्वोश्चे'त्येव वक्तव्यम् । यत्तु कैश्चिदभ्यधायि–अमनुष्यग्रहणेन पर्युदासाश्रयेण मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फग्विधीयते नाप्राणिनि । अत एव विशेषविहितत्वादणो बाधकः स्यादित्यण्ग्रहणमपि कृतमिति । तदयुक्तम् । न हि भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामभियुक्ततरः शब्दविषये कश्चिदस्ति ॥ १०० ॥

अव्ययात्त्यप् । अमेहेति । योऽव्ययात्त्यब्विधिः सोऽमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः । अमाशब्दः सहार्थे सामीप्ये च वर्त्तते । तेन समीपे भवतीत्यमात्यः । औत्तराह इति । 'आहि च दूरे'

उ०—बोधनात्, ज्ञापितेऽप्यणोऽलाभात् । न च तेन ष्फगभाव एव बोध्यते, विनिगमनाविरहात्सूत्रोपात्तत्वेन तत्र 'अमनुष्ये' इत्यस्यान्वयौचित्यात् ।

यदि हीति । एवञ्च वुञः ष्फगणौ बाधकाविति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ततश्चेति । न च मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विध्यर्थः स पाठश्चरितार्थः, विनिगमनाविरहेण तत्पाठस्योभयार्थत्वादिति भावः । न हि भाष्येति । एवञ्च भाष्यसंमतमेव लक्ष्यं, सूत्रे तु स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ ग्रहणमिति भावः ॥ १०० ॥

अव्ययात्त्यप् । अमादिभ्यो यस्त्यब्विधिः सोऽव्ययादित्यन्वयेऽप्रसिद्धिर्वैयर्थ्यञ्चेत्यत आह—योऽव्ययादिति । ध्रुवं नियतमिति । ध्वंसाप्रतियोगित्वादिकमित्यर्थः ।

* कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । १३३

ततस्त्यः यतस्त्यः । तसि ॥ त्र—तत्रत्यः यत्रत्यः ॥ इतरथा ह्यौत्तराहौपरिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । औत्तराहः औपरिष्टः पारतः† ।

[[1]निशब्दादपि वाच्योऽयं ध्रुवार्थे नियते तथा ॥]

त्यब्नेर्ध्रुवे ॥ त्यब्नेर्ध्रुवे वक्तव्यः । नित्यः ।

निसो गते ॥ निसो गते त्यब्वक्तव्यः । निष्ट्यः* ।

अरण्याण्णः ॥ अरण्याण्णो वक्तव्यः । आरण्याः सुमनसः ।

दूरादेत्यः ॥ दूरादेत्यो वक्तव्यः । दूरेत्यः ।

उत्तरादाहञ् ॥ उत्तरादाहञ्वक्तव्यः । औत्तराहः ।

अव्ययात्त्यप्याविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ १ ॥

अव्ययात्त्यबित्यत्राविष्ट्यस्य च्छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु† ।

प्र०—'उत्तराच्चे'त्याहिप्रत्ययः । उत्तराहि भवः । उपरिष्टाद्भवः । परतो भव इत्यण् । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । 'परतःशब्दो 'विभाषा परावराभ्या'मित्यतसुजन्तः ।

त्यब्नेर्ध्रुवे इति । ध्रुवं नियतमुच्यते । निसो गत इति । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्य इति निष्ट्यः चण्डालादिः । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति सकारस्य मूर्द्धन्यस्तकारस्य ष्टुत्वम् । अरण्याण्ण इति । अणि सति ङीप्स्यादिति णो विधीयते ।

आविष्ट्य इति । आविशब्दादवृद्धाच्छे प्राप्ते त्यब्विधिः । आविर्भूत आविष्ट्यः ।

उ०—'निर्गत' इत्यस्य कस्मादित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वादाह—वर्णाश्रमेभ्य इति । नन्वरण्यात्सामान्यसूत्रेणाऽसिद्ध एवेत्यत आह—अणीति । एतदर्थमेव भाष्ये स्त्रियामुदाहृतम् । परिगणनमभिप्रेत्याह वृद्धाच्छे इति । ननु परिगणनादत्र त्यपः प्राप्तिरेव नेत्यत आह—असतीति । परिगणनं भाष्यकृतोऽन्यवार्त्तिककारस्य वेति विप्रतिषेधवार्त्तिककारस्तन्न जानातीति भावः ।

ननु 'धन्वयोपधा'दित्यत्र 'वृद्धा'दित्यनुवृत्तेरनवकाशत्वात्परत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—परत्वेति ।

† उत्तराच्च, उपर्युपरिष्टात्; विभाषा परावराभ्याम् ५ । ३ । ३८; ३१; २९; प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३; अव्ययानां भमात्रे टिलोपः; अव्ययानां च ६ । ४ । १४४ वा० ५

१—क्वचित्कोऽयं पाठः । काशिकायां त्वेवं दृश्यते—"निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा" इति ।

* ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८ । ३ । १०१   † ऋ० सं० १ । ९५ । ५

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधाविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन ॥२॥

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो भवति विप्रतिषेधेन‡ ।

अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः—अमात्यः । छस्यावकाशः—शालीयः मालीयः । आरादुभयं प्राप्नोति—आरातीयः ॥ तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः—काखतीर[1]—काखतीरी । छस्य स एव । वायसतीरादुभयं प्राप्नोति—वायसतीरीयः ॥ रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः—चणाररूप्य[2]—चाणाररूप्या । छस्य स एव । माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि च्छं परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्बाधते+—माणिरूप्यकः ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः—शिवपुर—शैवपुरः । छस्य स एव । वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति—वाडवकर्षीयः ॥ कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः—निलीनक—नैलीनकः । छस्य स एव । औलूकादुभयं प्राप्नोति—औलूकीयः ।

प्र०—आरातीय इति । असति परिगणनेऽत्र प्राप्नोति । **योपधलक्षण इति** । 'धन्वयोपधाद्वु'ञिति वुञ् । परत्वग्रहणेन बाधकत्व लक्ष्यते । अपवादत्वादिह च्छस्य वुञ्—बाधक. । वार्त्तिककारेण तु प्राप्तिमात्राश्रयेण छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च ञ्यस्य विप्रतिषेध उक्त । **शिवपुरमिति** । शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमास. । समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । 'प्रस्थपुरवहान्ताच्चे'त्यत्र 'वृद्धात्प्राचा'मित्यतो वृद्धाधिकारादत्र वुञ्न भवति । **कोपधादिति** । 'प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधाद'-णित्ययमणिववक्षितः । एतस्माद्धि परश्छ । यस्तु 'कोपधाद'णित्यण् स जनपदवुञोऽपवादः । तस्यापि 'वृद्धादकेकान्तखोपधा'दित्यत्र खोपधग्रहणाच्छो बाधक, परत्वात् । **औलूकादिति** । उलूका अस्मिन् सन्तीति । तदस्मिन्नस्तीत्यण् । औलूको नाम ग्रामः ।

उ०—नन्वेव 'रूप्योत्तरपदादञ्प्रत्ययाद्वृद्धाच्छः परत्वा'दिति वार्त्तिकासङ्गतिरत आह—**वार्त्तिकेति** । 'पुरे प्राचा'मित्यनेन पुरान्तसमासे पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वविधानान्न यमन्तोदात्तोऽत आह-**शिवस्येति** । तत्त्वधिकाराद्बहुव्रीहिविषयमिति भावः । ननु कथमयमञोऽवकाशः, परत्वेन पुरान्तलक्षणवुञापत्तेरत आह-**प्रस्थेति** । **वुञोऽपवाद इति** । स तु 'वृद्धाच्छ' इत्यतः पर इति भावः । **कोपधग्रहणादिति** । 'अकेकान्त'स्थाने 'कोपधग्रहण कर्त्तव्य'मिति वार्त्तिकादिति भावः । एवञ्च तत्रापि फले न विशेषो यद्यपि तथापि 'वृद्धाच्छ' इति वार्त्तिकमसङ्गतं स्यादिति तात्पर्यम् । केचित्तु 'वृद्धाच्छ'पदेनोभयोरपि सङ्ग्रहं मन्वते । 'वृद्धादके' इति सूत्रस्थ कोपधा'दित्यस्य जनपदतदवधिविषयस्यात्र प्राप्तिरपि नेत्याह - **औलूको नाम ग्राम इति** ।

‡ अव्ययात्त्यप्, तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ; उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्; प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्, वृद्धाच्छ ४ । २ । १०४, १०६; १०९; ११०; ११४

१—'करवतीर' पा० । २—'वणाररूप्य' पा० । + धन्वयोपधाद्वुञ् ४ । २ । १२१

तेभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ३ ॥

तेभ्यस्त्यबादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन* ॥ अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः—अमात्यः । ठञ्ञिठयोरवकाशः—कारतन्तविकी[1] कारतन्तविका । आरान्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—आरात्की आरात्का ॥ तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः—करवतीर—कारवतीरी । ठञ्ञिठयोः स एव । कास्तीरं[2] नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—कास्तीरिकी कास्तीरिका ॥ रूप्योत्तरपदाञ्ञ्यो भवतीत्यस्यावकाशः—चणारूप्य—चाणारूप्या । ठञ्ञिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्बाधते†—दासरूप्यकः ॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः—शिवपुर—शैवपुरः । ठञ्ञिठयोः स एव । शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—शाकलिकी शाकलिका ॥ कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः—निलीनक—नैलीनकः । ठञ्ञिठयोः स एव । सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वात्कोपधलक्षणश्छो बाधते‡—सौसुकीयः ।

न वा ठञादीनां छापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषाम् ॥ ४ ॥

प्र०—तेभ्य इति । ये छस्य बाध्या अव्ययादिलक्षणा प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः । आरात्कीति । परिगणनानपेक्षयायं विप्रतिषेध उक्तः । शाकलमिति । शकलानि सन्त्यस्मिन्निति पूर्ववदण् । कोपधलक्षण इति । 'वृद्धादकेकान्ते'त्यत्राकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति विहितः ।

उ०—तच्छब्दपरामर्श्यमनुगतं रूपं दर्शयति—परिगणनानपेक्षयेति । 'ग्रामवाचिनोऽप्यव्ययत्व'मित्याश्रित्येदम् । पूर्ववदिति । 'तदस्मिन्नस्ती'त्यनेन । अत्र सर्वत्र 'वाहीकग्रामेभ्य'श्चेति ठञ्ञिठौ ।

* अव्ययात्त्यप्; तीररूप्यो०; उदीच्यग्रामाच्च०, प्रस्थोत्तरपद०; वाहीकग्रामेभ्यश्च ४ । २ । १०४; १०६; १०९; ११०; ११७ । [1]—'कारन्तविकी कारन्तविका' इति कीलहार्नपाठः ।

[2]—'कास्तीरो नाम' पा० । 'कास्तीराजस्तुन्दे नगरे' (६ । १ । १५५) इत्यत्र वृत्तिः—'ईषत्तीरमस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् ।' इति । कास्तीरराष्ट्रकं वर्ज्यं कौटिलीयार्थशास्त्रे (अधि० २, प्र० २७, अ० ११) द्रष्टव्यम् ।

† धन्वयोपधाद् वुञ् ४ । २ । १२१ ।

‡ अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ४ । २ । १४१ वा० १ । पृ० ६८८

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? 'ठञादीनां छापवादत्वात्'। ठञाद-यश्छापवादाः । 'तद्विषये चाभावादितरेषाम्' । तद्विषये छविषये त्यबादीनामभावः ।

कोपधादणः पुनर्वचनमन्यानिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं कोपधादणश्छस्य च । किं कारणम् ? 'कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्' । सिद्धोऽत्राणुत्सर्गेणैव*, तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमञं† बाधते, एवं छमपि बाधेत ।

तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्मादन्तोदात्ते कोपधादञः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त' इत्येवं कोपधादणञं बाधिष्यते, छं न बाधिष्यते ।

छादोर्देशे कालाट्ठञ् ॥ ७ ॥

छाद् 'ओर्देशे ठञ्' [४ । २ । ११९] कालाट्ठञ् [४ । ३ । ११] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । छस्यावकाशः—शालीयः मालीयः । ओर्देशे ठञ्भवतीत्य-

प्र०—न वेति । यदुक्त तेभ्यष्ठञ्ञिठाविति तन्निराकरोति । अव्ययादिलक्षणानां प्रत्ययाना परत्वाच्छेन बाधिताना छापवादैष्ठञादिभिरुत्कृष्टबलैः सह संप्रधारणा नास्तीत्यर्थः । अञ बाधत इति । उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः । तस्मादिति । 'उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादकोपधा'दिति वक्तव्यमित्यर्थं । भाष्यकारो विप्रतिषेध समर्थयितुमाह—न वक्तव्य इति । दाक्षिकर्षुक इति । दाक्षिकर्षूर्नाम वाहीकग्रामः । 'तत्र भव' इति ठञ् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' 'केऽण' इति ह्रस्वः ।

उ०—छापवादैरिति । 'वाहीकग्रामेभ्यश्चे'त्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्तेरिति भावः । ठञादिभिरिति । आदिना ञिठः । बहुवचनं प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम् । भाष्ये—कोपधादणः पुनरिति । पूर्ववार्त्तिकोक्तो यः कोपधा—एछयोर्विप्रतिषेध 'औलूकीय' इत्येतद्विषयः, तत्खण्डकमिदम् । तदाह—अयञ्चापीति । तदपवादम्—अणपवादम् । उदीच्यग्रामलक्षणमिति । 'प्रस्थोत्तरपदेति कोपधलक्षणाणि'ति शेषः । अपवादत्वाच्च सोऽञो बाधकः, तत्र 'उदीच्यग्रामाच्चे'ति सम्पूर्णसूत्रानुवृत्तेरिति भावः । वक्तव्यमित्यर्थ इति । एव हि अञि प्रतिषिद्धे यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यतीति छः सिद्ध इत्यर्थः । वृद्धत्वं दर्शयितुमाह—

* प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३ । † उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ४ । २ । १०९ ।

स्यावकाशः—निषादकर्षू र्नाम देशः—नैषादकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति—दाक्षिकर्षुकः॥ कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः—आर्धमासिकम् सांवत्सरिकम् । छस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति—मासिकम् ।

नक्षत्रादण् ॥ ८ ॥

नक्षत्रादण् छाद्भवति विप्रतिषेधेन‡ । अणोऽवकाशः—तैषः पौषः । छस्य स एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति—सौवातः ।

अव्ययाट्ट्युट्युलौ ॥ ९ ॥

अव्ययाट्ट्युट्युलौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन§ । ट्युट्युलोरवकाशः—दोषातनम् दिवातनम् । छस्य स एव । प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति—प्रातस्तनम् ।

शरीरावयवाद्यत् ॥ १० ॥

शरीरावयवाद्यच्छाद्भवति विप्रतिषेधेन¶ । यतोऽवकाशः—दन्त्यम् ओष्ठ्यम् । छस्य स एव । पादशब्दादुभयं प्राप्नोति—पद्यम्+ ।

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ ॥ ११ ॥

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन* । यत्खयोरवकाशः—अक्रूरवर्ग्यः अक्रूरवर्गीणः । छस्य स एव । वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति—वासुदेववर्ग्यः वासुदेववर्गीणः ।

प्र०—सौवात इति । अते सुपूर्वा 'दज्यतिभ्या'मितीण्प्रत्यय । स्वातिना युक्तः काल इत्यण् । तस्य 'लुबविशेषे' इति लुप् । स्वातौ भव इति सन्धिवेलादिसूत्रेणाण् । जातेऽर्थे तु लुका भाव्य 'श्रविष्ठाफल्गुनी'त्यादिना । पद्यमिति । 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः । अक्रूरवर्ग्य इति । अक्रूरो

उ०—दाक्षिकर्षूरिति । अत्रास्य ठञोऽवकाशप्रदर्शनभाष्ये '[1]निषादकर्षू'रिति पाठः । एतदुत्तरभाष्ये 'नक्षत्रादण्छात्परत्वात्', 'ट्यट्युलौ च छात्परत्वा'दिति विप्रतिषेधद्वयमुक्तं, तदेकदेश्युक्तिः, परत्वेन छबाधकठञपवादतयोत्कृष्टबलानामणादीनां दुर्बलेन छेन सम्प्रधारणाया अयोगात् । तद्विधावपि कालादिति वर्तत इति वृत्त्यनुसारिणः । वस्तुतस्तु ठञपवादत्वेऽपि परस्परपरिहारेण चारितार्थ्यस्यैव सम्प्रधारणा-

१—'निषादकर्षू'रिति नागेश सम्मतः पाठः । कीलहार्नपाठस्तु 'निषाहकर्षू नैषाहकर्षुकः' इति ।

‡ सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६ । § सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ४ । ३ । २३ । ¶ शरीरावयवाच्च ४ । ३ । ५५ । + पद्यत्यतदर्थे ६ । ३ । ५३ ।

* वर्गान्ताच्च; अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ४ । ३ । ६३; ६४ ।

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ १२ ॥

'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्' [४ । ३ । ६७] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञोऽवकाशः—नतानत—नातानतिकः । छस्य स एव । सामस्तादुभयं प्राप्नोति—सामस्तिकः ।

आयस्थानेभ्यष्ठक् ॥ १३ ॥

आयस्थानेभ्यष्ठक् छाद्भवति विप्रतिषेधेन† । ठकोऽवकाशः—शौल्किकम् गौल्मिकम् । छस्य स एव । आपणादुभयं प्राप्नोति—आपणिकम् ।

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ १४ ॥

'विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्' [४ । ३ । ७७] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः—औपाध्यायकम् पैतामहकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आचार्यकम् मातुलकम् ।

ऋतष्ठञ् ॥ १५ ॥

'ऋतष्ठञ्' [४ । ३ । ७८] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञोऽवकाशः—हौतृकम् स्वासृकम् । छस्य स एव । इहोभय प्राप्नोति—शास्तृकम् भ्रातृकम् ।

रूप्यमयटौ ॥ १६ ॥

रूप्यमयटौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन‡ । रूप्यमयटोरवकाशः—देवदत्तरूप्यम् देवदत्तमयम् । छस्य स एव । वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति—वायुदत्तरूप्यम् वायुदत्तमयम् ।

प्र०—नाम क्षत्रियः भगवान् वासुदेवो वा । **नातानतिक इति** । नतोऽनुदात्तः । अनत उदात्त. । ततो द्वन्द्वः । समासस्वरेणान्तोदात्तः । **सामस्तं** नाम शास्त्रम् । **आपणिकमिति** । आपणादागतमिति ठक् । **स्वासृकमिति** । उणादीना क्वचिद्व्युत्पत्तिकार्याभावात् । 'न य्वाभ्या'मिति न प्रवर्तते । **शास्तृकमिति** । शासेस्तृ'स्तृचौ । 'शंसिक्षदादिभ्य सञ्ज्ञाया चानिटा'विति

उ०—बीजत्वेन भाष्यासङ्गत्यभाव इति दिक् ॥ **अविष्ठेति** । तत्र सूत्रे 'स्वातितिष्ये'ति ह्रस्वान्तः पाठ इति भावः । **वासुदेवो वेति** । 'अक्रूरः पेशलो दक्ष' इति सहस्रनामसु पाठादिति भावः ।

अनत उदात्त इति । तत्तत्प्रतिपादकशास्त्रञ्च नतानतशब्दाभ्यामुच्यते, 'तस्य व्याख्यान'

† आयस्थानेभ्यः ४ । ३ । ७५ । ‡ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या रूप्यः; मयट् च ४ । ३ । ८१, ८२ ।

अचित्ताट्ठक् ॥ १७ ॥

अचित्ताट्ठक् छाद्भवति विप्रतिषेधेन§ । ठकोऽवकाशः—आपूपिकः शाष्कुलिकः मौदकिकः । छस्य स एव । पायसादुभयं प्राप्नोति—पायसिकः ।

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥१८ ॥

'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्' [४ । ३ । ९९] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः—ग्लौचुकायनकः त्रैगर्तकः । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—गार्गकः वात्सकः मालवकः ।

णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः ॥ १९ ॥

णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यश्छाद्भवति विप्रतिषेधेन* । णिनेरवकाशः—हारिद्रविणः तौम्बुरविणः भाल्लविनः । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आरुणिनः शाटचायनिनः ।

पत्त्रपूर्वादञ् ॥ २० ॥

'पत्त्रपूर्वादञ्' [४ । ३ । १२२] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । अञोऽवकाशः—उष्ट्र—औष्ट्रम्† औष्ट्ररथम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—वामी—वामम् वामीरथम् ।

प्र०—तृन्प्रत्ययः । **पायसिक इति** । पयसि संस्कृत इत्यण् । ततष्ठक् । **गार्गक इति** । गार्ग्यो भक्तिरस्येति वुञ् । आपत्यस्येति यलोपः । **मालवक इति** । मालवस्यापत्यम् । 'वृद्धेत्कोसले'ति ञ्यङ् । पूर्ववद्वुञ्यलोपौ ।

भाल्लविन इति । भल्लुना प्रोक्तमधीयत इति 'पुराणप्रोक्ते'ष्विति णिनिः । तदन्तादध्येतर्यण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् । **आरुणिन इति** । अरुणिर्वैशम्पायनान्तेवासी । तेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयत इति णिनिः । **शाटचायनिन इति** । शटस्यापत्यं शाटच । तस्यापत्यं युवा । 'यञिञोश्चे'ति फक् । शाटचायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयत इत्यर्थविवक्षाया यूनि लुक् । 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मिति पक्षे लुगभाव । 'पुराणप्रोक्ते'ष्विति णिनि' । **औष्ट्ररथमिति** । 'रथाद्यत्पत्त्रपूर्वा'दित्यञ् । **वामीति** । वामी—वडवा, तस्या वाह्यमिति पत्त्राध्वर्य्विवत्यञ् ।

उ०—इत्यधिकारे 'बह्वचोऽन्तोदात्ता'दित्यस्य पाठात् । **ततष्ठगिति** । 'भक्ति'रित्यधिकारे अचित्तादेशकालाट्ठ'गित्यनेनेति भावः । **मालवः-क्षत्रियः** । हरिद्रुतुम्बुरौ—वैशम्पायनान्तेवासित्वेऽपि भल्लोस्तत्त्वाभावादाह—**भल्लुनेति** । णिनिद्वयस्यापि विप्रतिषेधो भाष्य उक्तः, 'अन्तेवासिब्राह्मणेभ्य' इत्युक्तेः । **ब्राह्मणेभ्य इत्यस्य**—ब्राह्मणबोधकप्रत्ययप्रकृतिभ्य इत्यर्थः । भाष्ये—**पत्त्रपूर्वादञित्यनेन**—'पत्त्रपूर्वादञ्' 'पत्त्राध्वर्युपरिषदश्चे'त्युभ-

---

§ अचित्तादेशकालाट्ठक् ४ । ३ । ९६ ।

* कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च, पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ४ । ३ । १०४, १०५ ।

† पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ४ । ३ । १२३ ।

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ २१ ॥

'द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः' [४ । ३ । १२५] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुनोऽवकाशः—अहिनकुलिका । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—काकोलूकिका श्वावराहिका‡ ।

गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ २२ ॥

'गोत्रचरणाद्वुञ्' [४ । ३ । १२६] छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः—ग्लौचुकायनकम् म्लौचुकायनकम् । काठकम् कालापकम् । छस्य स एव । इहोभय प्राप्नोति—गार्गकम् वात्सकम् । मौदकम् पैप्पलादकम् ।

कण्वादीञोऽण्विधेः ॥ २३ ॥

'कण्वादिभ्योऽण्भवति' 'इञोऽण्भवती'त्येतस्माद्वुञ्भवति विप्रतिषेधेन§ । 'कण्वादिभ्योऽण्भवति' 'इञोऽण्भवती'त्यस्यावकाशः—काण्वा दण्डमाणवाः । दाक्षा दण्डमाणवाः । वुञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—काण्वकम् दाक्षकम् ।

ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ् ॥ २४ ॥

ठञ्ञिठाभ्याम् 'ओर्देशे ठञ्' [४ । २ । ११९] इत्येतद्भवति विप्रतिषे-

प्र०—श्वावराहिकेति । श्वा च वराहश्चेति द्वन्द्वः । 'येषां च विरोध' इत्येकवद्भावः । शुनो-दन्तदंष्ट्रे'ति दीर्घ । ततो वैरे वुन् । काण्वा इति । काण्व्यो गर्गादियञन्तः । तस्य 'दण्डमाणवा'

उ०—योरपि ग्रहणं, द्वयोरप्युदाहरणात् ॥ श्वावराहस्य वृद्धत्वमुपपादयति—श्वा चेति । शुनो दन्तेति । 'अन्येषा-मपि दृश्यते' इत्येतत्प्रपञ्चभूताभियुक्तोक्तिरियम् । भाष्ये—मौदकमिति । मौदपैप्पलादौ शाखाध्येतृवा-चिनौ । ननु कण्वाद्यणश्छस्येव वुञोऽप्यपवादत्वात्कथं विप्रतिषेधोऽत आह-पुरस्तादिति । भाष्ये-ठञ्ञिठाभ्यामिति । 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' 'वाहीकग्रामेभ्यश्चे'ति विहितावित्यर्थः । कारतन्तवनापितवास्तू वाहीकग्रामौ ।

छठञोरपीति । 'ओर्देशे' इति ठञ् । भाष्ये कालाट्ठञ्तु वार्तिकोच्चारणप्रसङ्गेनोक्तः । ननु 'ओर्देशे' इत्यत्र 'वृद्धा'दित्यस्य निवृत्तावपि वृद्धाच्चावृद्धाच्च तेनैव तत्सिद्धौ 'वृद्धात्प्राचा'मिति व्यर्थमत आह—

‡ अन्येषामपि दृश्यते ६ । ३ । १३७ ।

§ कण्वादिभ्यो गोत्रे; इञश्च ४ । २ । १११; ११२, गोत्रचरणाद् वुञ् ४ । ३ । १२६ ।

— — ...न्तेवासिषु ४ । ३ । १३० ।

धेन × । ठञ्ञिठयोरवकाशः—कारतन्तविकी कारतन्तविका[1] । 'ओर्देशे ठञ्भवती'-त्यस्यावकाशः—निषादकर्षू—नैषादकर्षुकः[2] । इहोभयं प्राप्नोति—नापितवास्तुकः । ठञ् भवति विप्रतिषेधेन ।

न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥ २५ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? 'ठञोऽनवकाशत्वात्' । अनवकाश-ष्ठञ् ठञ्ञिठौ बाधिष्यते । ननु चेदानीमेवावकाशः प्रक्लृप्तः—यद्वृद्धमनुवर्णान्तं वाहीकग्रामः स ठञ्ञिठयोरवकाशः । यदवृद्धमुवर्णान्तमवाहीकग्रामः स ठञोऽव-काशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः । कस्य तर्हि ? 'छादोर्देशे कालाद्व'ञित्येतस्य । ननु च तत्राप्यवकाशः प्रक्लृप्तः—यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स च्छस्यावकाशः । यदवृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि 'वृद्धात्प्राचाम्' [४ । २ । १२०] इत्यनेन वृद्धग्र-हणेन किं क्रियते ? याव ब्रूयात्पूर्वस्मिन् योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति । यदेतस्मिन् योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ।

योपधप्रस्थादीनां वुञ् ॥ २६ ॥

योपधप्रस्थादीनां वुञ्ठञ्ञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन* । योपधाद्वुञ्भवती-

प्र०—इत्यण् । वुञत्र 'न दण्डमाणवान्तेवासि'ष्विति निषिद्धः । 'पुरस्तादपवादा' इति न्यायेनाण् छं बाधते न वुञमिति विप्रतिषेधो युक्तः ।

एवं तर्हीति—छठञोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति । 'वृद्धात्प्राचा'मिति ठञो विशेषविहि-तत्वादित्यर्थः । **यावद्ब्रूयादिति** । यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्रहणमोर्देशे इत्यत्रानुवर्त्तेत तदा 'वृद्धा'-त्प्राचा'मिति सूत्र न कुर्यात् । एतद्धि नियमार्थं कृतं प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्याद-वृद्धान्मा भूत्' माल्लवास्तव इति । न च वृद्धग्रहणानुवृत्ताववृद्धात्प्राप्तिष्ठञोऽस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेत्यर्थः ।

उ०—तर्हीति । **वृद्धात्प्राचामिति ठञ इति** । एतत्सामर्थ्येन 'ओर्देशे ठ'ञित्यनेन वृद्धाट्ठञो विशेषविहितत्वानु-मानादित्यर्थः । **माल्लवास्तव इति** । मल्लवास्तुः—प्रकृतिः । **न चेति** । एवञ्च तत्सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेण वृद्धेष्वपि विधानानुमानात्तस्यानवकाशत्वेनैव बाधकत्वोपपत्तेर्विप्रतिषेधोऽयुक्त इत्यर्थः ।

× वाहीकग्रामेभ्यश्च ४ । २ । ११७ ।

१—'कारन्तविकी कारन्तविका' पा० ।　२—'निषाहकर्षू नैषाहकर्षुकः' पा० ।

* धन्वयोपधाद् वुञ्; प्रस्थपुरवहान्ताच्च; वाहीकग्रामेभ्यश्च ४ । २ । १२१; १२२; ११७

त्यस्यावकाशः–साङ्काश्य–साङ्काश्यकः । [[1]काम्पिल्यकः ।] ठञ्ञिठयोः स एव । दास[2]रूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति–दासरूप्यकः ।

'प्रस्थान्ताद्वुञ्भवती'त्यस्यावकाशः–मालाप्रस्थ–मालाप्रस्थकः । ठञ्ञिठयोः स एव । पातानप्रस्थं[3] नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—पातानप्रस्थकः ।

'पुरान्ताद्वुञ्भवती'त्यस्यावकाशः—काञ्चीपुर–काञ्चीपुरकः । ठञ्ञिठयोः स एव । नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—नान्दीपुरकः ।

'वहान्ताद्वुञ्भवती'त्यस्यावकाशः—वातवह-वातवहकः । ठञ्ञिठयोः स एव । कौक्कुडीर्वहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—कौक्कुडीर्वहकः ।

ओश्च ठञः ॥ २७ ॥

ओश्च ठञो वुञ् भवति विप्रतिषेधेन* । ओष्ठञोऽवकाशः—नैषादकर्षुकः[5] । वुञः स एव । आप्रीतमायोरुभयं प्राप्नोति—आप्रीतमायवकः ।

जनपदानामकाणौ ॥ २८ ॥

जनपदानामकाणावोष्ठञो भवतो विप्रतिषेधेन† । अकस्यावकाशः–अङ्गाः–आङ्गकः । ओष्ठञः स एव । जिह्ववो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति–जैह्ववकः ॥ अणोऽवकाशः–ऋषिक–आर्षिकः । ओष्ठञः स एव । इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—ऐक्ष्वाकः ।

न वा वुञपवादत्वादणः ॥ २९ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? 'वुञपवादत्वादणः' । वुञपवादोऽण्, वुञ् चोष्ठञं बाधिष्यते ।

कोपधादणोऽकान्ताच्छः ॥ ३० ॥

प्र०—वुञ्श्चेति । परत्वादिति भाव' । कोपधादण् इति ॥ जनपदवाचिनः कोपधाद्योऽण्व-

उ०—भाष्ये—अकाणाविति । 'अवृद्धादपि बहुवचनविषया'दित्यकः । 'कोपधाद'ण्त्यण् । न वार्थो विप्रतिषेधेनेति । 'ओष्ठञणो'रिति शेषः । 'कोपधादणोऽकान्ताच्छ' इति भाष्ये पाठः ।

१-क्वचिन्न । २- 'दाशरूप्यं' पा० । ३–'पातालप्रस्थं' पा० ।

४–'कौक्कुटीवहं' 'कौक्कुटीवहकः' पा० । * ओर्देशे ठञ्; धन्वयोपधाद् वुञ् ४ । २ । ११९; १२१ ५–'नैषाहकर्षुकः' पा० । ६–'आप्रीतिमायोरुभयं' पा० ।

† अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्; कोपधादण्, ओर्देशे ठञ् ४ । २ । १२५, १३२; ११९

'कोपधादण्भवती'त्येतस्मादकान्ताच्छो भवति विप्रतिषेधेन‡ । 'कोपधादण्भवती'त्यस्यावकाशः—निलीनक—नैलीनकः । अकान्ताच्छो भवतीत्यवकाशः-आरीहणक-आरीहणकीयः§ । ब्राह्मणको¶ नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—ब्राह्मणकीयः ।

धन्ववुञश्च ॥ ३१ ॥

धन्ववुञश्च च्छो* भवति विप्रतिषेधेन । 'धन्वनो वुञ्भवती'त्यस्यावकाशः—पारेधन्व—पारेधन्वकः । छस्य स एव । आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति—आष्टकीयः ।

न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३२ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? 'छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम्' । सिद्धोऽत्र च्छो 'वृद्धाच्छः' [४ । २ । ११४] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैवान्यांस्तदपवादान्बाधत एवमिममपि बाधिष्यते ॥ १०४ ॥

प्र०—धीयते तस्मादित्यर्थः । आरीहणकमिति । आरीहणेन निवृत्तमिति 'वुञ्छण्कठ'जिति वुञ् । अयं च न जनपदवाचीति कोपधादणो न विषय । ब्राह्मणक इति । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञाया'-मित्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो यत्र देशे तस्मिन्नर्थे ब्राह्मणकशब्दो निपातितः ।

धन्ववुञ इति । धन्वशब्दो मरुदेशवाची । पारेधन्वेति । धन्वनः पारमिति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वे'त्यव्ययीभाव । 'अनश्च' 'नपुंसकादन्यतरस्या'मिति पक्षे टच्समासान्तः ।

आष्टकीय इति । 'वृद्धादकेकान्ते'ति च्छः । येऽन्य इति । वुञादयः । स यथैवेति । ततश्चापवादत्वादेव छो बाधको न तु परत्वादित्यर्थः ॥ १०४ ॥

उ०—ननु 'प्रस्थोत्तरे'ति विहितकोपधाणो वृद्धाच्छः परस्तस्यापि जनपदवुञ्बाधकः, ततोऽपि परो 'वृद्धादके' इति सिद्धमेव तद्बाधकत्वमिति किमनेन वार्त्तिकेनेत्यत आह—जनपदवाचिन इति । 'कोपधादं'णिति स्वतन्त्रसूत्रेणेति भावः । ब्राह्मणकीये 'वृद्धादकेकान्ते'ति छः । 'पारेधन्व'शब्दो मरुदेशविशेषवाची । अत्र भाष्ये 'पारेधन्व'मिति पाठः । क्वचित् 'पारेधन्वे'ति, तदुभयसिद्धये आह—पक्षे टजिति । 'अनश्चे'ति त्वनुवृत्तिप्रदर्शनार्थम् ॥ १०४ ॥

‡ कोपधादण्; वृद्धादकेकान्तखोपधात् ४ । २ । १३२; १४१

§ वुञ्छण्कठजिल..............कुमुदादिभ्यः ४ । २ । ८०

¶ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ५ । २ । ७१   * धन्वयोपधाद्वुञ् ४ । २ । १२१

जनपदतदवध्योश्च ॥ ४ । २ । १२४ ॥

जनपदतदवध्योर्वुञ्विधानेऽवयवमात्रात्प्रसङ्गः ॥ १ ॥

जनपदतदवध्योर्वुञो विधानेऽवयवमात्रात्प्राप्नोति । मौञ्जो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन्भवो मौञ्जीयः ॥ एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः ।

जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

जनपदादिति चेदवधिग्रहणमनर्थकम् । सिद्धं 'जनपदा'दित्येव ।

इदं तर्हि प्रयोजनं जनपदाज्जनपदावधेर्वुञेव यथा स्याद्, यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? छः । 'गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्ध'मिति वक्ष्यति* स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥ १२४ ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४ । २ । १२६ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते मनुष्य इति । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः[1] ।

प्र०—जनपद । तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमासाश्रयेण चोदयति—जनपदेति । अवयवमात्रादिति । यो जनपदस्यावधिः—सीमा—अजनपदोऽपि तस्मादपि प्राप्नोति विशेषानुपादानादित्यर्थः । मौञ्जो नाम वाहीकेष्विति । सामीपिकमिदमधिकरणम् । तेन 'वाहीकग्रामेभ्य' इति ठञ्ञिठौ न भवतः । एवं तर्हीति । स चासाववधिस्तदवधिरिति कर्मधारय आश्रीयत इत्यर्थः । कस्यासाववधिरिति चेत्प्रत्यासत्त्या जनपदस्येति विज्ञायते । वुञेवेति । त्रिगर्तेषु भवस्त्रैगर्तक इत्यत्रेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

जनपदतद । ननु 'तदवधि'रिति लाघवात्कर्मधारयस्तत्कथमिदं चोद्यमत आह—तस्यावधिरिति । ननु जनपदावयवस्य जनपदत्वाभावात्कथमवयवमात्रात्प्राप्तिरत आह—यो जनपदस्येति । तदवधिपदांश एव पूर्वपक्ष इति भावः । ननु वाहीकग्रामः कथं तस्य जनपदस्यावधिः, तत्त्वेऽपि वा ठञ्ञिठौ युक्ताविति—मौञ्जीय इत्ययुक्तमत आह—सामीपिकमिति । एवं च वाहीकसमीपः स ग्रामो वाहीकरूपजनपदस्यावधिश्चेति भावः । भाष्ये—अवयवमात्रादित्यस्यावधिभूतजनपदावयवमात्रात्सीमाग्रामादेरपीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

---

* ४ । २ । १३७ वा० १ पृ० ६८६ १—'जहां बलवान् कमजोर को निगल जाता है । इस स्थिति को भाष्यकार ने 'आरण्यक न्याय' कहा है ।' (पतञ्जलिकालीन भारत पृ० ३६३, अग्निहोत्री कृत)

आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती ।

वा[1] गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यका गोमयाः । आरण्या[2] गोमयाः ॥१२९॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ ४ । २ । १३० ॥

कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानम् ॥ १ ॥

कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनात् 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' [४ । २ । १३४] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनस्यावकाशः—कौरवः कौरवकः । यौगन्धरः यौगन्धरकः । 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्भवती'त्यस्यावकाशः—अन्ये कच्छादयः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्येङ्गितम् जल्पितम् हसितम् स्मितम् । इहोभयं प्राप्नोति—कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्येङ्गितम्[3] जल्पितम् हसितम् स्मितम् । वुञ्भवति विप्रतिषेधेन ।

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽवकाशः[4] । कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः ।

न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति । अनेन वुञ् कच्छादि[5]पाठादणभविष्यति* । सैषा युगन्धरार्था विभाषा ॥ १३० ॥

प्र०—विभाषा । अन्ये कच्छादय इति । समुदाये कार्यं विधीयमान केषुचिदप्यवयवेषु प्रवर्तमान सावकाशमेवेति मन्यते । न हीति । सर्व एवावयवास्तत्र कार्यित्वेन निर्दिष्टा इति भावः । सैषेति । ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये वुञि सिद्धेऽन्तरेणापि विभाषाग्रहण विकल्पो विज्ञास्यते । नैतदस्ति । युगन्धरान्नित्यो वुञ् । अवृद्धादपीत्यनेन तु विभाषेत्येवमपि विज्ञायेत । तस्माद्विभाषाग्रहण कर्तव्यमेव ॥ १३० ॥

उ०—विभाषा कुरु । आभ्या वुञित्यर्थः । 'मनुष्यतत्स्थयो'रिति नित्यो वुञ् । ननु कुरोस्तत्र पाठो व्यर्थोऽत आह—समुदाये इति । भाष्ये—न खल्वपीति । विकल्पस्य कुरुग्रहणमात्रेण सिद्धेरिति भावः । एवञ्च मनुष्यतत्स्थयोरनेन वुञ्, कच्छादिपाठादण्, तयोस्तु कच्छाद्यणं बाधित्वा वुञेवेति विप्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः ॥ १३० ॥

१—इतः पूर्वं 'वा गोमयेषु' इति वार्तिकं क्वचित् । २—'आरण्या' इति प्रसिद्धा लोके ।
३—'मस्येङ्गितम्' पा० । ४—'अवकाशाः' पा० ।
५—'कच्छादिषु पाठात्' पा० । * कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । १३३ ।

कच्छादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३३ ॥

किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते ?

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽणिवधानार्थः ॥ १ ॥

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽणिवधानार्थः क्रियते । अण्यथा स्याद् वुञ् मा भूदिति† ।

न वापदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

न वैतत् प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? अपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति‡—'अपदातावेव साल्वात्', 'गोयवाग्वोरेव च साल्वा'दिति ॥ १३३ ॥

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ ४ । २ । १३७ ॥

गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन* । गर्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः—श्वाविद्गर्त—श्वाविद्गर्तीयः । वुञोऽवकाशः—अङ्गाः—आङ्गकः । इहोभयं प्राप्नोति—त्रैगर्तकः । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनं 'जनपदाज्जनपदावधेर्वुञेव यथा स्याद्, यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति+ ॥ १३७ ॥

प्र०—कच्छा । साल्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानायाह—न वेति । 'जनपदतदवध्यो'रिति वुञि सिद्धे'ऽपदातौ साल्वाद्गोयवाग्वोश्चे'ति वुञो नियमादन्यत्राण् भविष्यतीत्यर्थः । ननु वुञभावे छः प्राप्नोति न त्वणिति चिन्त्यमेतत् ॥ १३३ ॥

गर्तोत्तर । श्वाविद्गर्तीय इति । श्वानं विध्यतीति क्विप् । 'नहिवृती'ति दीर्घः । श्वाविधां गर्त इति समासः ॥ १३७ ॥

उ०—कच्छा । साल्वशब्द इति । 'साल्वाना'मिति भाष्ये बहुवचनं तु अर्थगतबहुत्वस्य शब्द आरोपाद्बोध्यम् । साल्वाना वाचकस्य किमर्थः पाठ इति वार्थः । वुञभावे छ इति । वृद्धत्वादिति भावः । 'अपदाता'विति सूत्रेऽणमनुवर्त्य वाक्यभेदेन तद्व्यतिरिक्तेऽर्थेऽणिवधानमिति भाष्यतात्पर्यमाहुः ॥ १३३ ॥

---

† जनपदतदवध्योश्च ४ । २ । १२४ ‡ अपदातौ साल्वात्, गोयवाग्वोश्च ४।२।१३५; १३६

१—'पूर्व' इति क्वचिन्न । * जनपदतदवध्योश्च; अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्

+ ४ । २ । १२४ वा० २ भाष्ये पृ० ६८४ पं० ७

गहादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३८ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः ॥ १ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ।

चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण् ॥ २ ॥

चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण् वक्तव्यः । त्रयः प्राच्याः* । त्रय उदीच्याः† । त्रयो माध्यमाः‡ । सर्वे निवासलक्षणाः ॥ १३८ ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ ४ । २ । १४१ ॥

'ईकान्तादपी'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—ऐणीकीयः ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

प्र०—गहादि । 'मध्यो मध्यम चाण् चरणे' इति गणपाठस्तं विशेषेऽवस्थापयितुमाह—**गहादिष्विति** । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । **चरणसंम्बन्धेनेति** । पृथिवीमध्य निवास एषा चरणानामित्यत्रार्थे माध्यमाश्चरणा इति भवतीत्यर्थः । **चरणाः**—कठादयः । **निवासलक्षण इति** । 'सोऽस्य निवास' इत्यत्रार्थ इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

उ०—**गहादि** । ननु पृथिवीमध्यस्य प्रकृतित्वे तद्घटकमध्यशब्दस्य मध्यमादेशेऽपि 'मध्यमीय' इत्यसङ्गतमत आह—**वाच्येवेति** । गहादिषु पृथिवीमध्यवाची 'मध्य'शब्दो ग्राह्यः, तस्य च मध्यमादेश इति वार्त्तिकार्थः । **अन्ये तु**—गणसूत्रमनार्षम्, पृथिवीमध्यशब्दस्यैव मध्यमादेश इत्याहुः । प्राङ्निवासो येषाम्, उदङ्निवासो येषा ते प्राच्या उदीच्याः । 'द्युप्रा'गिति यत् । **माध्यमा इति** । प्रकृतवार्त्तिकेनाण् । तदाह—**भाष्ये सर्वे इति** । अनेन भाष्येण प्रागुदग्भ्या 'निवास एवे ति सूचयतीति केचित् ॥ १३८ ॥

---

*—त्रयः प्राच्या —१ आलम्बिः, २ पलङ्गः, ३ कमलः ।

†—त्रय उदीच्याः—१ श्यामायनः, २ कठः, ३ कलापी ।

‡—त्रयो माध्यमाः—१ ऋचाभः, २ आरुणिः, ३ ताण्ड्यः ।

इतीमे काशिकाया (४ । ३ । १०४) सूत्रे व्याख्याता नव वैशम्पायनन्तेवासिन एव भगवतो भाष्यकारस्याऽऽचार्यैस्त्र्यास्त्रिके सङ्ग्राह्याः । सङ्ग्रहश्लोकश्चापि दृश्यते काशिकायाम्—

आलम्बिश्चरकः प्राचा पलङ्गकमलावुभौ ।
ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मध्यमीयास्त्रयोऽपरे ॥
श्यामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ।

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ॥ १ ॥

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'सौसुकाद्यर्थम्' । सौसुकीयः ॥ १४१ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयेपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

प्र०—वृद्धाद् । अकेकान्तग्रहण इति । अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थ. ॥ १४१ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

उ०—इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ ४ । ३ । १ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः ॥ १ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः कर्तव्यः । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां छो भवति । युष्मदीयः अस्मदीयः । ततः 'खञ्च' । खञ्च भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । यौष्माकीणः आस्माकीनः ॥ किमर्थो योगविभागः ?

[1]समसङ्ख्याप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

सङ्ख्यातानुदेशो* मा भूदिति ॥ १ ॥

प्र०—**युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च** । त्यदादित्वाद्वृद्धत्वाच्छे प्राप्ते खञ्विधीयते । ततश्छस्य बाधे प्राप्ते चकारेण छोऽनुकृष्यते । एवं च खञ्छावन्यतरस्यां युष्मदस्मदोर्विधीयेते । तेन पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । तत्र खञ्छयोर्युष्मदस्मदोश्च सङ्ख्यासाम्याद्यथासङ्ख्य प्राप्नोति । तन्निराकरणायाह-**युष्मदस्मद्भ्यामिति** । **केचित्त्वत्राहुः**—एक एवानेन खञ्विधीयते, चकारेण तु तस्य सहायता द्योत्यते । तत्र प्रकरणाच्छेनेति विज्ञायते । अन्यतरस्यांग्रहणेन चाण प्रतिप्रसवः क्रियते । तत्र यद्येक एवापूर्वः खञ् विधीयते, यदि वा त्रयः खञ्छाणः, सर्वथा नास्ति सङ्ख्यासाम्यमिति यथासङ्ख्यनिरासाय न कर्तव्यो योगविभाग इति । अत्राहुः—चकारेण छस्यानुकर्षणं क्रियते, तेन यावदुक्तं खञ्छाविति, तावत्खञ्चेति । ततश्च सिद्धोऽपि छप्रत्ययोऽनेनैवाबाधाय चकारेण समुच्चयार्थेनानुकृष्य विधीयत इति स्यादेव यथासङ्ख्यम् । अन्यतरस्यांग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षेऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते । तदनुत्पत्तौ चापवादाभावात्स्वशास्त्रेणाण् भवतीति कुतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम् ॥ १ ॥

उ०—**युष्मदस्मदो** । ननु खञ एवानेन विधानात्त्रयाणा वा खञ्छाणा विधानात्क यथासङ्ख्यप्राप्तिः, किमर्थो वा योगविभागोऽत आह—**त्यदादित्वादिति** । **कुतः प्रत्ययत्रयस्येति** । ननु यदि प्रत्ययत्रयाविधानं, तर्हि द्वयोरपि न विधानं, चेन ससहायतामात्रद्योतनात्, यदि तात्पर्यतस्तस्यापि विधानाद् द्वयोर्विधानं तर्हि त्रयाणामपीति चेन्न; अन्यतरस्याग्रहणस्य हि पक्षेऽभावमात्रमर्थ, न त्वन्यभावोऽपि, नानार्थतापत्तेः । एवञ्च वाक्यस्य महाविभाषया सिद्धत्वादन्यतरस्यांग्रहणबोधिततदभावेऽणेवेति लक्ष्यसंस्कारवेलाया निर्णीयते । यथासंख्यसूत्रे च विध्यर्थप्रमितिकालिकं सङ्ख्यासाम्यं गृह्यते' इति 'ञमङणे'ति सूत्रभाष्ये स्पष्टमित्याशयात् । ससहायत्वस्य तु प्रतियोगिसापेक्षत्वाद्वाक्यार्थवेलायामेव तदुपस्थितिरित्यदोषः । **युष्मदस्मदोरिति**—षष्ठी 'गापो'रितिवदानन्तर्ये । षष्ठ्युच्चारणमुत्तरार्थम् ॥ १ ॥

१—'सङ्ख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः' इति पा० । * यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १ । ३ । १० ।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ ४ । ३ । २ ॥

आदेशवचने च ॥ १ ॥

किम् ? योगविभागः कर्तव्यः । तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकः आस्माकः । ततः 'खञि' । खञि च युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकीणः आस्माकीनः ।

किमर्थो योगविभागः ? 'समसङ्ख्याप्रतिषेधार्थ' इत्येव ।

तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् ॥ २ ॥

तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—तस्मिन्खञि युष्माकास्माकौ भवतः । ततो'ऽणि च' । अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥ २ ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थग्रहणं च ॥ १ ॥

एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम् । 'एकार्थयोर्युष्मदस्मदो'रिति वक्तव्यम् । किमर्थम् ?

प्र०—तस्मिन्नणि च । तत्र पुनरिति । खञ्यणि चेति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रे खञ्चेति चकारेण छोऽनुकृष्ट इति स एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परामृश्येत । एव वक्ष्यामीति । एव व्याख्यास्यामीत्यर्थः । 'तस्मि'न्नित्यनेन पूर्वेण साक्षाद्विहित .खञ्परामृश्यते, न तु चकारानुकृष्टश्छः । चशब्दो हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकर्षति । तत्र कि प्रकृत स्यादिति विचारप्रवृत्तौ विलम्बिता छस्य प्रतीतिरव्यवहिता तु खञ इति तस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शो युक्त इति भाव. । अथवा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातत्वान्नैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति कुतस्तस्यानन्तर्य यतस्तस्य परामर्श. स्यात् ॥ २ ॥

तवक । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यया'दिति न्यायात्प्रत्ययस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात्तस्य च नित्यत्वाल्लुक्प्रवर्तनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न

उ०—तस्मिन्नणि च । ननु तच्छब्देन खञः परामर्शसिद्धेरसङ्गतमेव तदत आह—अन्यथेति । अव्यवहितात् त्विति । साक्षादुच्चारणादिति भावः । तच्छब्दस्याव्यवहितबुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति तात्पर्यम् । तदेतत्पठन्ति—'चानुकृष्ट नोत्तरत्रे ति । इदमेव युक्तम् । 'अथवे'त्यादि तु प्रौढया व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तवक । ननु 'एकं वक्ती'ति व्युत्पत्त्या एकवचनशब्दस्यैव तदर्थत्वसम्भवादाह—कृत्रिमेति । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननूभयोर्ग्रहणं वा स्यात्, कृत्रिमस्यैव वा, अकृत्रि-

नैकवचन इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । किं कारणम् ? 'एकवचनाभावात्' । एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः ।

यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाण्खञौ विशेष्येयाताम् । नैवं शक्यम् । इह हि प्रसज्येयाताम्—युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः आस्माकीनः । इह च न स्याताम्—तव च्छात्रास्तावकीनाः मामकीनाः । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य* ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते वचनम्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥ ३ ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् ॥ १ ॥

प्र०—संभवतीति मत्वाह—एकार्थग्रहणं चेति । यदि पुनरिति । तवाय तावक इत्यादि सिध्यतीति मन्यते । नैवं शक्यमिति । अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषद्वयदुष्टत्वादिति भावः । अन्वर्थग्रहणमिति ।उभयगतिरिह शास्त्रे सभवति, तत्र विषयभेदेन कचित्कृत्रिमस्य ग्रहणं कचिदकृत्रिमस्य कचिदुभयोः ।

अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणा भवतीति कस्मान्नाश्रितम्, उच्यते—अन्वर्थग्रहणे सत्यव्यवहिता प्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवाश्रितम् । 'एकवचने' इति च प्रथमाद्विवचनान्तं युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणम् । एकस्येति । वाच्यवाचकसम्बन्धे षष्ठी । एकार्थाभिधानाय ये उच्येते युष्मदस्मदी तयोरादेशावित्यर्थः ॥ ३ ॥

उ०—मस्यैव ग्रहणं तु कथं लभ्यमत आह—तत्र विषयभेदेनेति । व्याख्यानादिति भावः । अव्यवहितेति । प्रत्ययलक्षणस्य तु निषेधप्रतिबन्धद्वारा व्यवहितेत्यर्थः । किञ्च शास्त्रबाधापेक्षया लौकिकन्यायबाधो युक्तः । किञ्च 'त्वमावेकवचने' 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'इत्यत्रास्या एव सरणेरावश्यकत्वेनात्रापीयमेवादृता भगवता । नन्वेवमेकवचन इति सप्तम्येकवचनासङ्गतिरत आह—एकवचने इति चेति । प्रथमाद्विवचनान्तमिति । एवञ्चैकार्थवाचके ये युष्मदस्मदी तयोरिति शेषोऽत्र बोध्यः । षष्ठ्यर्थे प्रथमाद्विवचनमित्यन्ये । ननु एकस्यार्थस्य वचनं—कथनं, न हि ते युष्मदस्मदी, अत आह—वाच्येति । वचनशब्दः करणल्युत्पत्त्या प्रतिपादकपर इति भावः ॥ ३ ॥

१—तवकममकादेशाविति शेषः ।

* तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः, सुपः १ । ४ । १०२; १०३ ।

अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् वक्तव्यः । बालेयार्धिकः गौतमार्धिकः ।

दिक्पूर्वदाद्यच्च ॥ ३ ॥

दिक्पूर्वपदाद्यच्च ठञ्च वक्तव्यः । पूर्वार्ध्यः पौर्वार्धिकः । दक्षिणार्ध्यः दाक्षिणा-
कः । उत्तरार्ध्यः औत्तरार्धिकः ।

किमर्थमिदमुच्यते, यदाद्यन्यास एव दिक्पूर्वपदादर्धशब्दादुभयमुच्यते† ।
मद्यापूर्वं क्रियतेऽर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञिति । तद्द्वेष्य विजानीयात्सर्वमेव
कल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे 'दिक्पूर्वपदादर्धाद्यथान्यासमेव
वती'ति ॥ ४ ॥

श्वसस्तुट् च ॥ ४ । ३ । १५ ॥

श्वसस्तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

श्वसस्तुटि कृत आदेशानुपपत्तिः । किं कारणम् ? 'अनादित्वात्' । तुटि
कृतेऽनादित्वादादेशो‡ न प्राप्नोति ॥ एवन्तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौवस्तिकम् । 'तान्ता'दिति*
कादेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु परादिः । ननु चोक्तं 'श्वसस्तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वा'-
दिति ।

प्र०—श्वसस्तुट् च । अनादित्वादिति । यद्यपि 'ठस्येक' इत्यत्रादिग्रहणं नास्ति-तथा-
प्यङ्गस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येक इति सूत्रार्थाश्रयणाद्यथा 'कर्मणि घटोऽठ'जित्यठजङ्गस्य निमित्तं
न 'ठ' इति 'कर्मठ' इत्यत्रेकादेशो न भवति, एव तुटि कृते समुदायोऽङ्गसज्ञानिमित्तं न तु ठमा-
त्रमिति कादेशो न प्राप्नोतीति भाव. । शौवस्तिकमिति । 'द्वारादीना चे'ति वृद्धिप्रतिषेध

उ०—अर्धाद्यत् । भाष्ये-तद्द्वेष्यमिति । 'दिक्पूर्वपदा'दित्यस्य स्थाने सूत्रकृच्छिक्षणायेदं कृतमिति
यो भ्राम्येत्तम्प्रतीदमाख्यायत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्वसः । समुदायोऽङ्गसंज्ञानिमित्तमिति । चिन्त्यमिदं, 'ठस्येक'इत्यत्र वर्णग्रहणपक्षे वर्णमात्रस्यैव
प्रत्ययत्वेन, समुदायग्रहणपक्षे च तस्यैव प्रत्ययत्वेन 'यदागमा' इति न्यायेन तुड्विशिष्टस्यापि प्रत्ययत्वेन
ठग्रहणेन च ग्रहणात्, तस्याप्यङ्गसज्ञानिमित्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया ठस्यैवादेशेन च दोषाभा-
वात् । तस्मादङ्गात्परस्येति व्याख्यानमभिप्रेत्यानादित्वादिति भाष्यम् । तत्र 'योऽङ्गात्परो न स निर्दिश्यमानो
यश्च निर्दिश्यमानो नासावङ्गात्पर' इत्यादेशानुपपत्तिरिति भावः । अनादित्वादित्यनेनाङ्गात्परत्वाभावो

१—'यथान्यास एव' पा० ।
† दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च ४ । ३ । ६ ।
‡ ठस्येकः ७ । ३ । ५० ।
* इसुसुक्तान्तात् कः ७ । ३ । ५१ ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'तुडादिष्टस्ये'ति वक्तव्यम् ।

सांनियोगाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा चेन संनियोगः करिष्यते—'तुट् च' । 'किं च ? यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? आदेशः ॥ १५ ॥

सर्वत्राण्च तलोपश्च ॥ ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्' । प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः । आतश्च प्रकृत्यन्तरमेवं ह्याह—'हेमन्हेमन्नागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यत' इति ।

प्र०—ऐजागमश्च । संनियोग इति । तेनागमादेशौ सह भवत ॥ १५ ॥

सर्वत्राण् च । हेम्न इति । हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति तस्मादृत्वणि कृते 'हैमन'मिति भविष्यति नार्थस्तलोपविधानेन । सर्वत्राणित्येव वक्तव्यम् । भाषायां चैतद्वृत्तिविषय एव हेमन्शब्द ऋतुत्वाचीत्यस्वपदविग्रहः कर्तव्य—हेमन्ते साधु हैमनमिति । 'अन्'इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभाव । हेमन्हेमन्निति । सप्तम्येकवचनस्य छन्दसि 'सुपां सुलु'गिति लुक् । 'न ङिसम्बु-

उ०—बोध्यते, आदित्वे हि निर्दिश्यमानस्याङ्गात्परत्वम्भवतीति बोध्यम् । समाधानान्तरमेव वक्तुम्—'अङ्गनिमित्तस्ये'ति नाश्रितम्भगवतेत्येव सारम् ॥ १५ ॥

सर्वत्राण् च । अनेन सूत्रेणाण्तलोपौ विधीयेते । ननु हेमशब्दस्य स्वर्णशक्तत्वादर्थभेदोऽत आह—हेमन्तेति । सर्वत्राणित्येव वक्तव्यमिति । वेदे ठञा बाधा मा भूदितीदं वक्तव्यम् । छन्दस्येवाणिवधाने लोके तदभाव आशङ्कयेनति 'सर्वत्रे'ति वक्तव्यम् । ननु 'हेमन्हेमन्नागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यत'इति वेदे प्रयोगाच्छन्दसि तत्सत्त्वेऽपि भाषाया तदभावेन तत्र 'हैमन'मितिप्रयोगसिद्धयर्थं तलोप आवश्यकः, भाषायामपि तत्स्वीकारेऽन्यत्रापि तत्प्रयोगापत्तिरत आह—एतद्वृत्तिविषय इति । प्रकृतिभावादिति । इदञ्च सूत्रे तलोपग्रहणेऽपि 'त' इति समुदायलोप इति पक्षे आवश्यकम् । अनेन व्यञ्जनस्यैव लोपः 'यस्येति चे'त्यल्लोप इति पक्षेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्च न टिलोप इत्यपि बोध्यम् ।

१—'चसन्नियोगाद्वा' पा० ।

अलोपदर्शनाच्च ॥ २ ॥

अलोपः खल्वपि दृश्यते—पङ्क्तिर्हैमन्तीति ।

अपर आह—[हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ।] हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वादलोपदर्शनाच्चे'त्येव । तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम्* ॥ २२ ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युटयुलौ तुट् च ॥ ४ । ३ । २३ ॥

चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । चिरत्नम् परुत्नम् परारित्नम् ।

प्रगस्य[3] च्छन्दसि गलोपश्च त्नश्च वक्तव्यः । प्रत्नमात्मानम् ।

अग्रादिपश्चाड्डिमच् स्मृतः[5] । अग्रिमम् आदिमम् पश्चिमम् ।

अन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तिमम् ।

प्र०—द्वयो'रिति नलोपप्रतिषेधः ॥ अपर आहेति—सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानम् । तथा हि छन्दस्येव रूपत्रयमिष्ट—हैमन हैमन्तिकं हैमन्तमिति । तत्र हेमन्शब्दस्य ऋत्वणि हैमनमिति भवति, हेमन्ताच्चे'त्यनेन ठञि हैमन्तिकमिति, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'इति हेमन्तशब्दादृत्वणि हैमन्तमिति भवति । भाषाया तु हेमन्हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणि हैमन हैमन्तमिति रूपद्वयमिष्टं सिध्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगे । चिरपरुदिति । ट्युट्युलभ्यां त्नस्य समावेश इष्यते न तु ट्युट्यु-

उ०—भाष्ये—अलोप. खल्वपीति । न च 'अणन्ते'ति चकारेण यथाप्राप्तऋत्वणोऽपि बोधनेन, तत्र च तलोपाभावाद्धैमन्तीति सिद्ध्यतीति वाच्यम्, भाष्यविरोधेन चस्य तत्तात्पर्यकत्वाभावात् । तदपेक्षया तलोपाकरणस्यैवोचितत्वादिति भावः । ननु 'सर्वत्र' ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेऽप्यस्यानुकर्षणेन भाषाया ठञा ऋत्वणो बाधा मा भूदिति सर्वत्रा'ग्रिन्यावश्यकमत आह—छन्दस्येवेति । 'सर्वत्र'ग्रहणन्तु 'सर्वत्र विभाषा गो'रितिवत्स्पष्टार्थमेवेति भावः । नन्वेवमपि ठञा बाधाद्वेदे 'हैमन्त'मित्यस्यासिद्धिरत आह—सर्वे विधय इति ॥ २२ ॥

सायञ्चिरं । समावेश इति । चिरशब्दे तद्दर्शनादिति भावः । इत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजन्तु परुत्परारिभ्या समावेशे मानाभाव इति । ननु मान्त'साय'शब्दस्याव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे तदुपादानं

१—अयं पाठः क्वाचित्कः । * सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६

२—इतः पूर्वं 'चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः' इति वार्तिकं क्वचित् ।

३—इतः प्राक् 'प्रगस्य च्छन्दसि गलोपश्च' इति वार्तिकं क्वचित् ।

४—'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' इति वार्तिकं क्वचित् ।

५—'वक्तव्यः' पा० । ६—'अन्ताच्च' इति वार्तिकं क्वचित् ।

अथ सायचिरयोः किं निपात्यते ?

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियुक्तम् ॥ १ ॥

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते । सायन्तनम् चिरन्तनम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । मकारान्तः सायंशब्दः । यदि मकारान्तः, कथं सायाह्नः ?

सायमोऽह्नि मलोपः[1] ॥ सायमोऽह्नि मलोपो वक्तव्यः ॥ कथं सायतरे ? तरे[2] चेति वक्तव्यम् ॥ कथं सायम् साये ? वा सप्तम्यामिति वक्तव्यम् ।

अथ प्राह्णप्रगयोः किं निपात्यते ?

प्राह्णप्रगयोरेकारान्तत्वम् ॥ २ ॥

प्राह्णप्रगयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् प्रगेतनम् ।

प्र०—लोर्बाव इत्याहुः । सायचिरयोरिति । स्यतेर्घञि सायशब्दस्य चिरशब्दस्य च मान्तत्वं निपात्यते इत्यर्थ । मकारान्त इति । अनेन सायशब्द· प्रत्याख्यायते, अव्ययत्वादेव ट्युट्युलोः सिद्धत्वात्, चिरशब्दस्यैव तु मान्तत्वं निपात्यते । सायशब्दस्तु घञन्तोऽवसानमात्रवाची न तु कालविशेषवाचीति तस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः । सायमोऽह्न इति । 'अह्नोऽह्न एतेभ्य' इत्यह्नादेशष्टजन्तो निर्दिष्ट । 'सख्याविसायपूर्वस्याह्नस्ये'ति ज्ञापकादेकदेशिसमासः । सायतर इति । तरपि रूपमेतत् । 'वा सप्तम्या'मिति मलोपे च कृते 'साये' इति भाष्यकारवचनप्रामा-

उ०—व्यर्थमत आह—अनेनेति । नन्वेवमपि घञन्तस्य सायशब्दस्य 'सायिक' इत्येतद्व्यावृत्तये तदुपादनमत आह—सायशब्दस्त्विति । तस्येह ग्रहणमिति । एतत्प्रकरणस्थप्रत्यये प्रकृतित्वेन ग्रहणमित्यर्थः । अत्रापि 'काला'दित्यनुवर्तत इति भावः ।

न च सायशब्दस्यापि लक्षणया कालविशेषपरत्वे कालाट्ठञ्निवारणाय सूत्रे तद्ग्रहणम् अनभिधानेन तत्र तदभावकल्पनादित्याशयः । केचित्तु—"अकारान्तसायशब्दस्य घञन्तस्यानभिधानमेवेति भाष्याशयः ॥ अत एवाग्रे प्रश्नः—"कथ सायाह्न इत्यादिः, अन्यथावसनावचनस्य तस्य काललक्षणया 'सायाह्न' इत्येकदेशिसमासोपपत्तौ प्रश्नासङ्गतिः स्पष्टैवे''त्याहुः ।

ननु पूर्वादित्वाभावात्कथमनेनैकदेशिसमासः, अन्यसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिरत आह—सङ्ख्यावीति । नन्वेवमव्ययत्वाद्विभक्तिश्रवणमसङ्गतमत आह—भाष्यकार इति । 'सायमण्डनमभिस्वरयन्त्य' इत्यादि तु चिन्त्यमेवेत्याहुः । चिरमिति । अव्ययत्वेनैव सिद्धे 'चिर'शब्दाच्च त्नेनैव ठञो बाधे सिद्धे

१—वार्तिकमिदमिति केचित् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सप्तम्या अलुकापि सिद्धम्* । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति ।

तुट्युक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? 'तुटयादेशानुपपत्तिरनादित्वा'दिति† । तुटि कृतेऽनादित्वादादेशो‡न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ ४ ॥

यदि पूर्वान्तो विसर्जनीयो वक्तव्यः । प्रातस्तनम् पुनस्तनम् । परादौ पुनः सति 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' [८ । ३ । १५] इति विसर्जनीयः सिद्धो भवति ।

अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं 'तुटि कृतेऽनादित्वादेशो न प्राप्नोती'ति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'आदिष्टस्य तुड्वचनात्' । तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

संनियोगाद्वा ॥ ६ ॥

अथवा चेन संनियोगः करिष्यते—तुट् च । किं च ? यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? आदेशः ॥ २३ ॥

प्र०—ण्यादव्ययसञ्ज्ञाभावः । अलुकेति । 'घकालतनेषु कालनाम्न' इत्यनेन । यदा त्वन्या इति । प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतन इत्यादौ । अनादित्वादिति । अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्य योरनादेश उच्यमानो मृत्युशब्द इव तुटि कृते 'त्यु'शब्दोऽङ्गनिमित्त न तु युशब्द इति न स्यादित्यर्थः । यदीति । पदान्तस्य रेफस्य विधीयमानस्तुकि कृते अपदान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उ०—तदुपादानाच्चिरमित्यव्ययमप्रामाणिकमित्याहुः । घकालेति । स च नित्य इति भावः । तत्रादिग्रहणाभावादाह—अङ्गसञ्ज्ञेति । अत्रत्यमपि भाष्यं–'श्वसस्तुट् चे'तिसूत्रस्थभाष्यव्याख्यानरीत्यैव व्याख्येयम् । कैयटस्तु चिन्त्य एव ॥ २३ ॥

* घकालतनेषु कालनाम्नः ६ । ३ । १७

† ४ । ३ । १५ वा० १

‡ युवोरनाकौ ७ । १ । १

१—'चसनियोगाद्वा' पा० ।

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ ४ । ३ । २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् ॥ १ ॥

पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्तत्वं वक्तव्यम्[1] । किं प्रयोजनम् ? 'सप्तमीश्रवणार्थम्' । सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात्—पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्यत्र सप्तमी'ति यदयं 'घकालतनेषु कालनाम्नः' [६ । ३ । १७] इति सप्तम्या अलुकं शास्ति ।

अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ २ ॥

'अलुग्वचनं ज्ञापक'मिति चेदव्ययात्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनम् दिवातनम्* । अस्तु । अव्ययादिति लुग्भविष्यति† । इहापि [तर्हि[2]] लुक्प्राप्नोति—पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम् । अलुगत्र लुकं बाधिष्यते । इहापि [तर्हि] बाधेत—दोषातनम् दिवातनम् । समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते । कश्च समानाश्रयः ? यः[3] प्रत्ययाश्रयः‡, अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति ।

प्र०—विभाषा । सुबन्तवचनमिति । ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकस्यैव तद्धितोत्पत्तौ प्रकृतित्वेन भाव्य न तु सुबन्तस्येति भाव । दोषातनमिति । दोषाशब्दस्यापि कालवाचित्वादलुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः । समानाश्रय इति । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्ययं लुक्तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञकसमुदायान्तर्वर्त्तिसुप्स्थानिकोऽलुकस्तद्धितविशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः । अत्र चेति । 'अव्ययादाप्सुप' इत्यय लुगव्ययमात्रापेक्षत्वादन्तर-

उ०—विभाषा पूर्वा । ननु समर्थात्तद्धितोत्पत्तिः, सामर्थ्यञ्च सुबन्तेनेति सुबन्तादेव तद्धित इति किं वचनेनेत्यत आह—ङ्याबिति । यथाकथञ्चित्काल्पनिकसामर्थ्यमादायैव शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये—भवत्यत्रेति । अत्र—कालवाचकशब्दे । तदाह—कालवाचित्वादिति । ननु लुकोऽनैमित्तिकत्वात्किमादाय समानाश्रयत्वमत आह—सुपो धात्विति । समानकालप्रातिकत्वमेव समानाश्रयत्वमिति भावः ।

१—'सुबन्ताभ्यां तद्धितो भवतीति वक्तव्यम्' पा० ।

* सायंचिरं........ट्युट्युलौ तुट् च ४ । ३ । २३

† अव्ययादाप्सुपः २ । ४ । ८२ २—क्वचिन्न ।

३—'यश्च' पा० । ‡ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१

न सिध्यति। इह हि सति प्रत्यये लुका भवितव्यम्, सति लुक्यलुका भवितव्यम्। तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति। सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराकृष्यते। सा यथैवेह बाधिका भवति पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनमिति, एवमिहापि स्यात् दोषातनम् दिवातनमिति।

एवं तर्हि न ब्रूमोऽलुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमी'ति। किं तर्हि? 'भवति सुबन्तादुत्पत्ति'रिति। किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद्यावता समर्थानां प्रथमादिति+ वर्तते, सामर्थ्यं च सुबन्तेन? ज्ञाप्यमित्याह। कथम्? 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' [४। १। १] इत्यपि वर्तते, तत्र कुत एतत्सुबन्तादुत्पत्तिर्भविष्यति न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति। कथं

प्र०—ङ्त्वाद्भवतीत्यर्थः। न सिध्यतीति। प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिरलुग्विधानात्तु 'ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षः प्रक्रान्तः, तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्या भाव्यं न तु पूर्वं, तत'श्चाव्ययादाप्सुप' इत्ययमपि लुक्तद्धितोत्पत्त्युत्तरकालभाविसुप्स्थानिकत्वादलुकः समानाश्रयत्वाद्बाध्यत इत्यर्थः। एतच्च 'हलदन्ता'दित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते। तत्र च प्रत्यय इति। प्राक्तद्धितोत्पत्तेः सुप्संज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः।

कथं यदिति। यद्यलुग्विधानेन सम स्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्य

उ०—अन्तरङ्गत्वादिति। 'अन्तरङ्गानपी'ति न्याये तु लुगतिरिक्ता एवान्तरङ्गा विधयो गृह्यन्त इति भावः। ननु 'अव्यया दिति लुकः कथं तद्धितप्रत्ययापेक्षत्वमत आह—प्रातिपदिकादिति। एतच्चेति। एवञ्च तत्र तत्र तदनुवृत्तिर्वृत्तिकृतामेतद्भाष्यविरुद्धेति भावः। सुप प्रत्ययस्य सत्त्वादिदमयुक्तमत आह—प्राक्तद्धितेति। भाष्ये—आकृष्यत इति। उत्पाद्यत इत्यर्थः। सा यथैवेह बाधिकेति। तदनुमापकालुक्प्रवृत्तेरित्यर्थः।

भाष्ये—सुबन्तादुत्पत्तिरिति। 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकैः परिपूर्णार्थस्य पदस्य पदान्तरेण सम्बन्ध' इत्यर्थो ज्ञाप्यत इत्यर्थः। यावता समर्थानाम्प्रथमादिति। 'किम्पुनः समर्थम्? अर्थाभिधाने यच्छक्तं कृतवर्णानुपूर्वीकम्पद'मिति तत्सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः। कृतवर्णानुपूर्वीकत्व पर—ङ्याप्प्रातिपदिकांशे एवेत्यन्यत्। न पुनर्ङ्याबिति। यत्सुपि सत्यर्थबोधे शक्तम्, ततः प्रथमात्प्रातिपदिकादित्यर्थो भविष्यतीति भावः। ननु ज्ञापकात्सुबन्तस्य प्रकृतित्वेऽपि 'प्रातिपदिकात्परः सुबन्तात्पर' इत्यर्थः, तत्र सुबन्तात्परत्वमव्यवहितं, प्रातिपदिकात्तु व्यवहितं सामर्थ्यादिति—प्रातिपदिकस्यापि सन्निहितत्वात्तद्विशेषण 'वृद्धा'दित्यादि भविष्यतीति को विरोधोऽत आह—यदीति। वृद्धादिविशेषणत्वेनेति बहुव्रीहिः। अय भावः—'वृद्धाच्छ' इत्यादौ 'वृद्धा'दित्यादि प्रकृतिबोधकं, तस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे तस्यैव प्रकृतित्वं लभ्यते इति प्रकृतित्वप्रतिपादनरूपं यत्प्रयोजनं तदधिकारस्योक्तं तद्विरुध्यते इति। किञ्च विनिगमनाविरहादुभयोर्विशेषणं स्यात्, ततश्च 'ज्ञानामय ज्ञेय' इत्यत्रैव स्यात्, 'ज्ञयोरय'मित्यत्र न स्यात्। 'ज्ञ'शब्दोऽत्राबन्त इति भावः।

१—'यथेह' पा०। + समर्थाना प्रथमाद्वा ४। १। ८२

यत्तदुक्तं 'वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थ'मिति× ? समर्थस्य यद्वृद्धं ङ्याप्प्रातिपदिकमित्येवमेतद्विज्ञायते ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं द्विपद आगतं द्विपाद्रूप्यम्, प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम्, कीलालप आगतं कीलालपारूप्यम् पपुष आगतं पविवद्रूप्यम्* ? पद्भाव ऊडाकारलोपः प्रसारणमित्येते विधय† प्राप्नुवन्ति । लुकि कृते न भविष्यन्ति ।

इह तर्हि सामसु साधुः सामन्यः वेमन्यः‡ 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' [८ । २ । ७] इति नलोपः प्राप्नोति । लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम्—लुक्क्रियतां नलोप इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वान्नलोपः । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—'नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्ति'रिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वान्नलोपः । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति । परिगणितेषु कार्येषु*

प्र०—वृद्धादिविशेषणत्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वप्रतिपादन प्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्यत इति प्रश्नः । परिहारमाह—समर्थस्येति । समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतित्वेनाश्रितस्यावयवभूतं ङ्याप्प्रातिदिकं वृद्धादि चेद्भवति तत समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थ. ।कथं द्विपद इति । विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणाया विभक्तिनिमित्तानि कार्याण्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः । सर्वत्र 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या रूप्य' इति रूप्यप्रत्ययः । लुकि कृतइति । कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वादिति भावः । वर्णाश्रयत्वाद्भसज्ञायाः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात्पद्भावादिकमनित्यम् ।

इह तर्हीति । नलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्या नित्यत्वं मन्यते । परत्वादिति ।

उ०—समर्थस्येति । लक्ष्यानुरोधात्प्रातिपदिकादित्येतत्सामर्थ्याच्च तस्यैव विशेषण भविष्यतीति भावः । भाष्ये—प्रष्ठौह इति । 'वहश्चे'ति ण्विः । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्र 'छन्दसी'ति नानुवर्तते, न हि विग्रहवाक्यं छन्दः । ण्यन्ताद्विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठ् दुर्लभः, 'क्वौ लुप्त'मित्यत्र 'क्वि'ग्रहणं विचोऽप्युपलक्षणं वा । कीलालप इति । एतद्भाष्यप्रामाण्या'दातो मनि'नित्यादिसूत्रे 'छन्दसी'त्यस्यासम्बन्धः, तेनैवात्र विच् । क्विपि त्वत्रेत्त्वं स्यात्, आदन्तात्क्विपोऽनभिधानाच्चेत्याहुः ।

पपुष इति । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव क्वसुर्लोकेऽपि क्वचिद्भवति, 'भाषाया सदवसे'त्यत्र सदादिग्रहणन्तूदाहरणमात्रमित्याहुः । नित्यत्वादिति । पदस्य विभज्यान्वाख्याने इदम् । नलोपस्येति । लुक्यपि

× ४ । १ । १ वा० ३ * हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या रूप्यः ४ । ३ । ८१

† पादः पत्; वाह ऊठ्; आतो धातोः; वसोः सम्प्रसारणम् ६।४। १३०; १३२; १४०; १३१

‡ तत्र साधुः ४ । ४ । ९८

* नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८ । २ । २

नलोपोऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते । कथम् ? सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः–सुपो विधिः सुब्विधिः, सुबन्ताद्विधिः सुब्विधिरिति ॥ २४ ॥

तत्र जातः ॥ ४ । ३ । २५ ॥

किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते ? जातादिष्वर्थेषु घादयो† यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'शेषे' [४ । २ । ६२] इति वर्तते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥ अत उत्तरं पठति–

प्र०—द्वावपि लुङ्नलोपौ नित्यौ । 'यस्य लक्षणान्तरेण निमित्त विहन्यते न तदनित्य'मिति नलोपोऽपि नित्य इति भावः । एतच्चा'न्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इत्येतदनाश्रित्योक्तम् । एतदेव त्वाश्रयणीयमन्यथान्तरङ्गत्वात्पद्भावादयो नित्यमपि लुकं बाधेरन् । तदुक्तम्—'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषा मिथ प्रसङ्गे परबलीयस्त्व'मिति । सुबन्ताद्विधिरिति । ततश्च तद्धितोऽपि सुब्विधिरिति तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः । तद्धिते तु कृते लुकोऽपि सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाल्लुक्प्रवर्तते । ततो भत्वान्नलोपाभावः ॥ २४ ॥

तत्र जातः । जातादिषु घादीनामपेक्षामाश्रित्य शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम् । इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य जाताद्यर्थाक्षेपः—किमर्थमिति । प्रत्ययार्थवशेनाभिधानसामर्थ्येन च समर्थविभक्तिर्लप्स्यत इति तन्निर्देशोऽपि न कर्तव्य इति भावः । तेन स्वार्थ इति । ननु स्वार्थोऽपि प्रत्ययविधावनुपयोगाच्छेष इति कुतस्तत्र न स्युः । उच्यते—अन्तरेणापि शेषाधिकारं चातुरर्थपर्यन्तापत्याद्यर्थनिवृत्त्या स्वार्थे घादिषु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्वार्थ-

उ०—प्रत्ययलक्षणेन परत्वादिति भावः। ननु लुकि सति भत्वे पदत्वाभावान्नलोपाप्राप्तेः कथं तस्य नित्यत्वमत आह—यस्येति । परनित्येति । 'एते विधयो विरोधिभिः पूर्वादिभिः सन्निपाते भवन्ती'ति शेषः । तेषां मिथः प्रसङ्गे—परनित्याद्योरेकत्र प्रसङ्गे 'परनित्यान्तरङ्गे'ति पाठरीत्या यत्परं तद्बलीय इति परिभाषार्थः । अन्ये तु–पद्भावादिविषये 'लुकि कृते' इति भाष्यस्य—'अन्तरङ्गानपीति न्यायेने'ति शेषः । लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वान्नलोपः प्राप्नोतीत्याह—इह तर्हीति । उत्तरयति–लुकि कृते भत्वादिति । समानावधिकसर्वपदत्वबाधो भत्वेनेति भावः । 'इदमिहे'त्यादि भाष्यन्तु 'अन्तरङ्गानपी'ति परिभाषानभिज्ञयोरेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरमित्याहुः ॥ २४ ॥

तत्र जातः । ननु 'शेष' इत्यधिकारेऽपि समर्थविभक्तिनिर्देशायैतान्यावश्यकानीत्यत आह—प्रत्ययार्थेति । ननु जातरूपप्रत्ययार्थे सप्तम्या इव तृतीयाया अपि योग्यत्वादाह–अभिधानेति । स्वार्थव्यतिरिक्तेति ।

† राष्ट्रावारपाराद् घखौ ४ । २ । ९३

तत्रजातादिषु वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । जातादिष्वेव घादयो यथा स्युरिह मा भूवन् तत्रास्ते तत्र शेत इति ।

यदि नियमः क्रियते दार्षदाः सक्तवः, औलूखलो यावक इति न सिध्यति । 'संस्कृत'मित्येवं भविष्यति‡ । भवेत्सिद्धं दार्षदाः सक्तव इति । इदं तु न सिध्यति औलूखलो यावक इति । संस्कृतं हि नाम तद्भवति यत्तत एवापकृष्याभ्यवह्रियते, न च यावक उलूखलादेवापकृष्याभ्यवह्रियते, अवश्यं रन्धनादीनि प्रतीक्ष्याणि । तस्मान्नार्थोऽनेन नियमेन । कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र शेत इति ? अनभिधानात् ।

तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिषूत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिः । तद्यथा—अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इति† ।

न तर्हीदानीं जातादयोऽर्था निर्देष्टव्याः ? निर्देष्टव्याश्च । किं प्रयोजनम् ? अपवादविधानार्थम् । 'प्रावृषष्ठप्' [४ । ३ । २६] प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । क्व मा भूत् ? प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या बलाहकाः+ । यानि त्वेतानि निरपवादान्यर्थादेशनानि तानि शक्यान्यकर्तुम् । 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' [४ । ३ । ३८] स्रौघ्नो देवदत्त इति ॥ २५ ॥

प्र०—व्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थं ।

तत्रास्ते इति । स्रुघ्न आस्त इत्यादावपि शेष इत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः । संस्कृतमिति । उपयोगफला हि क्रिया सस्कार इति मन्यते । तच्चावश्यमिति । अर्थनिर्देशकरणवादिनाप्यनिष्टनिवृत्तयेऽवश्यमाश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः । अपवादविधानार्थमिति । असंकरेण विशिष्ट एवार्थेऽपवादा यथा स्युरित्येवमर्था अर्थनिर्देशा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

उ०—उपयुक्तादन्यस्योपयुक्तसजातीयस्यैव ग्रहणादिति भावः । भाष्ये—अयमारम्भ इति । 'तत्र जात' इत्यादिसूत्रसमूहारम्भ इत्यर्थः ।

नियमाभावे प्रत्ययप्रसङ्गमुपपादयति—स्रुघ्न इत्यादि । उपयोगः—साक्षाद्भोजनादौ विनियोगः । नन्वर्थनिर्देशं विनाप्यपवादविधाने को दोषोऽत आह—असंकरेणेति । अन्यथा प्रावृष एण्यठपोः सर्वेष्वर्थेषु पर्यायप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

---

‡ संस्कृतं भक्षाः ४ । २ । १६

† तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४ । ४ । २; ततं आगतः ४ । ३ । ७४

+ प्रावृष एण्यः ४ । ३ । १७

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ ४ । ३ । ३४ ॥

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । चित्रायां जाता चित्रा स्त्री । चित्रा ॥ रेवती–रेवती स्त्री । रेवती ॥ रोहिणी–रोहिणी × स्त्री ।

फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ ॥ २ ॥

फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । फल्गुनी* । अषाढा उपदधाति ।

श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् ॥ ३ ॥

श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः । श्राविष्ठीयाः आषाढीयाः ॥ स[1] तर्हि वक्तव्यः ?

न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात्' । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुगित्येवमत्र लुग्भविष्यति† ॥ ३४ ॥

प्र०—श्रविष्ठा । रेवतीरोहिणीति । नक्षत्राणो लुकि कृते 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । ततो गौरादिषु 'पिप्पल्यादयश्चे'ति पाठादादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्ङीष्प्रत्ययः ।

न वेति । लुक एव प्रत्याख्यानं प्रत्ययास्तूपसंख्येया ॥ ३४ ॥

उ०—श्रविष्ठा । ननु गौरादौ 'रेवतीरोहिणी नक्षत्रे' इत्युक्तेः कथमत्र ङीषत आह–पिप्पल्यादयश्चेति । ङीष्प्रत्यय इति । 'काशकृत्स्ने'तिवत् 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायस्तु न, कृतलुका पिप्पल्यादिषु पाठादित्याहुः । ननु लुग्विधानेन कथं टानादिविधायकप्रत्याख्यानमत आह—लुक एवेति ॥ ३४ ॥

× लुक् तद्धितलुकि १ । २ । ४६, षिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१

* टिड्ढाणञ् ... कन्नक्षरपः ४ । १ । १५

१–'तत्तर्हि वक्तव्यम्' पा० ।

† नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४ । ३ । ३७

प्रायभवः ॥ ४ । ३ । ३९ ॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तत्रभवेन कृतत्वात्' । यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्रभवोऽसौ भवति, तत्र 'तत्र भवः' [४ । ३ । ५३] इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति । अनित्यभवः प्रायभवः । [नित्यभवस्तत्र [1]भवः ।]

अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ २ ॥

यद्भवान्मुक्तसंशयं तत्र भव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते स्रौघ्नो देवदत्त इति तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यमुद[2]केदेशादीन्यभिनिष्क्रामति । अथैतद्भवान्प्रायभव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते तत्र भवे किमुदाहरणम् ? यत्तत्र नित्यं भवति—स्रौघ्नाः प्रासादाः, स्रौघ्नाः प्राकारा इति ।

एवं तर्हि 'तत्र भव' इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते‡ स यथा[3] तस्मिन् दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवत्येवं प्रायभवेऽपि भविष्यति ।

प्र०—प्राय । तत्र भवेनेति । भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्यान्तर्भावादिति भावः । अनित्यभव इति । अर्थभेदमनेनाचष्टे । यस्तत्र कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवति स प्रायभवः । यस्य तु नियत आधाराधेयभाव स तत्र भव इति भाव । एतन्निराकरोति—मुक्तसंशयेनेति । अथेति । जानुसमीपस्थशरीरावयववाच्युपजानुशब्द इति भाव । एवं ठगपीति । तत्रभवा-

उ०—प्रायभवः । ननु भवेन प्रायभवस्य कथं गतार्थता, अर्थभेदादत आह—भवे इति । मुक्तसंशयेनेतीति । एवञ्च 'तत्र भव'इत्यत्र सर्वं गृह्यते, अभिधानस्वाभाव्याच्च व्यवस्थेति भावः । भाष्ये—देवदत्तस्यानित्यभवत्वमुपपादयति—सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीनीति । जलाहरणाद्यर्थमिति भाव । 'उदग्देशादीनी'ति क्वचित्पाठः । अयमेव युक्तः पाठः । जलादेः स्वल्पदेशेऽपि सुलभत्वादिति बोध्यम् । भाष्ये—यत्तत्र नित्यमिति । एवञ्च तदेवोदाहरणं स्यान्न तु 'स्रौघ्नो देवदत्त' इति । एवं च सग्रहादिषु तदुदाहरणदानमसङ्गतं स्यादिति भावः ।

नित्यभवस्यैव 'तत्र भव' इत्यत्र ग्रहणे दोषान्तरमाह भाष्ये—एवं तर्हीति । किञ्चेत्यर्थः । अभ्युपेत्य वा दोषान्तरमाह—एवं तर्हीति । दृष्टापचारे इति । दृष्टव्यभिचारे । अङ्गुलीसम्बन्धाभावेऽपीति यावत् ।

१—अयं पाठः क्वचिन्न । २—'उदग्देशादीनी'ति नागेशसम्मतः पाठः ।
‡ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ४ । ३ । ६२ ३—'यथैव' पा० ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रायभव इति प्रकृत्योपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् वक्ष्यति§ स प्रायभव एव यथा स्यात्तत्र भवे मा भूत्—उपजानुभवं गड्वि.ति ।

अथेदानीं 'तत्र भव' इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते+ सोऽत्र कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् । स यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यन्न भवत्येवं ठगपि न भविष्यति ॥ ३६ ॥

कोशाड्ढञ् ॥ ४ । ३ । ४२ ॥

विकारे कोशाड्ढञ् ॥ १ ॥

विकारे* कोशाड्ढञ्वक्तव्यः—कोशस्य विकारः कौशेयम् ।

सम्भूते ह्यर्थानुपपत्तिः ॥ २ ॥

सम्भूत इति ह्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे सम्भवति । किं तर्हि ? कोशस्यादो विकारः ।

यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति । भस्मापि कोशस्य विकारः ।

प्र०—धिकारे ठग्विधीयमान' प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कोशा । विकारे इति । 'तस्य विकार' इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिद कर्तव्यम् । 'एण्या ढ'ञिति कृत्वा 'कोशा'दिति कर्तव्यम् । अर्थानुपपत्तिरिति । कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः सूत्रवस्त्रलक्षण' स एवं नोपपद्यते, लौकिकोऽर्थो न संगृहीत' स्यादित्यर्थः । न ह्यद इति । कौशेयशब्दाभिधेयं वस्त्रसूत्रलक्षणं कोशे न सभवतीत्यर्थ' । ननु कोशस्य वस्त्रकारणत्वात्कारणे च कार्यस्य सभवात्कथमर्थानुपपत्तिः । नैष दोषः । लोकप्रसिद्धार्थबाध एव कृतः स्यात् । न हि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः संभवक्रियापेक्षमाधाराधेयभावमवगच्छति, किन्तर्हि ?

उ०—तस्मिन्नङ्गुलीभवेऽङ्गुलीयमिति भवतीत्यर्थः । ननु 'उपजानु'शब्दस्य कथं शरीरावयववाचकत्वमत आह—जानुसमीपेति । प्रायभव एवेति । अभिधानस्वाभाव्यात्तत्र भवविशेष एव तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति नार्थः 'प्रायभव' इत्यधिकारेणेति भावः ॥ ३६ ॥

कोशाड्ढञ् । विकारे इति नापूर्वमित्याह—तस्य विकार इति । तत्र लाघवमप्याह-एण्या इति । लौकिक इति । एवञ्च इष्टार्थानुपपत्ति रिति 'अर्थानुपपत्ति'रित्यस्यार्थ इति भावः । स एवमिति । सम्भूताधिकारे क्रियमाणे इत्यर्थः । सम्भवः—उत्पत्तिः, सम्भावनाधेयस्याधारपरिमाणानतिरेकश्च । अद इत्यस्य च—लोके

§ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ४ । ३ । ४० + शरीरावयवाच्च ४ । ३ । ५५

* तस्य विकारः ४ । ३ । १३४, ।

अथ सम्भूत इत्युच्यमाने क्रिमौ कस्मान्न भवति ? क्रिमिरपि हि कोशे सम्भवति । अनभिधानात् । यथैव तर्ह्यनभिधानात्क्रिमौ न भवत्येवं भस्मन्यपि न भविष्यति । अर्थश्चोपपन्नो भवति ॥ ४२ ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । 'काला'दिति† वर्तते, न च कलापी नाम कालोऽस्ति । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥ ४८ ॥

तत्र भवः ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

'तत्रे'ति‡ वर्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम् ?

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं क्रियते कालनिवृत्त्यर्थम् । कालाधिकारो† निवर्त्यते ।

प्र०—प्रकृतिविकारभावम् । अर्थश्चेति । लौकिकोऽर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तो भवतीत्यर्थ. ॥ ४२ ॥

कलाप्यश्वत्थ । कलापिसहचरित इति । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तत्र भव. । न हि काक इति । यथा काकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः । तत्रग्रहणं चेति । सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं तत्रग्रहण कालसम्बद्धस्य

उ०—बोध्यमानमित्यर्थस्तदाह—कौशेयेति । सम्भवक्रिया–उत्पत्तिक्रिया । किं तर्हि प्रकृतीति । 'तन्तुषु पट' इति तु न सम्भवक्रियापेक्ष आधाराधेयभावः, किन्त्ववयवेषु आधारत्वोपचारः । न हि तथा कोश इति भावः । युक्तियुक्तो भवतीति । स्वस्मिन् शब्दस्य साधुत्वनियामको भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कलाप्यश्वत्थ । भाष्ये – कालादिति वर्तते इति । 'कालात्साधुपुष्प्य'दित्यत । साहचर्यमुपपादयति—यस्मिन्निति ॥ ४८ ॥

तत्र भवः । भाष्ये—कालाधिकार इति । 'कालात्साध्वि'त्ययम् । निवर्त्यत इति । 'तत्रशब्देने'ति शेषः । न च 'तदस्य सोढ'मित्यनेन विच्छेदात्तत्रग्रहणासम्बन्धः, तस्यान्यत्रापि पठितुं शक्यत्वादिति

† कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ४ । ३ । ४३　　‡ तत्र जातः ४ । ३ । २५

१–'वचन' पा० ।

न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते, को वाभिसंबन्धो यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत् ? एषोऽभिसंबन्धः । कालाभिसम्बद्धं [हि[1]] तत्रग्रहणमनुवर्तते, 'तत्र'ग्रहणं च 'तत्र'ग्रहणस्य निवर्तकं भवति, तस्मिंश्च निवृत्ते कालाधिकारोऽपि निवर्तते ॥ ५३ ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

[अव्ययीभावाच्च ॥ ४ । ३ । ५९ ॥]

ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पारिमुख्यम् [पार्योष्ठ्यम्] पारिहनव्यम् ।

अव्ययीभावाद्विधान उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययीभावाद् विधान* उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः औपमूलः औपशालः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

प्र०—विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिं विरोधात्करोतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

गम्भीरा । ञ्यप्रकरण इति । 'अव्ययीभावाच्चे'त्येतदतिव्यापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव ञ्यो विधेयः, गणे चाव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव । तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भवष्यितीति भावः । अथ सूत्रं क्रियते तदातिव्याप्तिपरिहारायेद वक्तव्यमित्याह—अव्ययीभावादिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

उ०—भावः । विशेषफलस्येति । कालनिष्ठसप्तम्यर्थप्रतिपत्तिफलस्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥

गम्भीरा । ननु परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्य एवेष्यते, अत एव सूत्रारम्भे 'उपकूलादिभ्यः प्रतिषेध' इत्युक्तं, तत्र 'अव्ययीभावाच्चे'त्येव सिद्धमत आह—अव्ययीभावाच्चेत्येतदिति । इदं वक्तव्यमिति । वक्ष्यमाणमुपकूलादिभ्यः प्रतिषेध इत्येतदित्यर्थः । एवञ्च 'परिमुखादिभ्य' इत्येवोक्त्वाव्ययीभावाच्चेति न वक्तव्यमिति भावः । बहुव्रीहितत्पुरुषाणामनभिधानान्न ग्रहणमित्यन्ये ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

१—इदं क्वचिन्न ।

* अव्ययीभावाच्च ४ । ३ । ५९

अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् ॥ ४ । ३ । ६० ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।

समानस्य—सामानिकः ॥ तदादेः—सामानग्रामिकः सामानदेशिकः ॥ अध्यात्मादिषु चेष्यते । आध्यात्मिकम्[1] आधिदैविकम् आधिभौतिकम् ।

ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च

[ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च[2]] ठञ्वक्तव्यः । औध्वंदमिकम् और्ध्वदेहिकम् ।

लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

[लोकोत्तरपदस्य च] ठञ्वक्तव्यः । ऐहलौकिकम् पारलौकिकम् ।

मुखपार्श्वतसोरीयः

'मुख' 'पार्श्व' इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः । मुखतीयम् पार्श्वतीयम् ।

कुग्जनस्य परस्य च ।

[जनस्य[3] परस्य च] ईयो वक्तव्यः, कुक्चागमः । जनकीयम् परकीयम् ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य

[मध्यस्य[3] ईयः कार्यः ।] मध्यीयः ।

प्र०—अन्तः । ऊर्ध्वं दमाच्चेति । दम उत्तरपदे ठञ्सनियोगेनोर्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते । ऐहलौकिकमिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । मुखतीयमिति । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' । मध्यमीय इति । गहादिषु 'मध्यो मध्यमं चाण्चरण' इति यत्पठितं तत्र पृथिवीमध्यवाची मध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम् । ततोऽन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा

उ०—अन्तः पूर्व । उदाहरणे 'औध्वं'मित्यनुस्वारश्रवणं कथमत आह—दमे इति । न तु देहे । और्ध्वदेहिकमिति भाष्ये तदनुच्चारणादिति भावः । भाष्ये—'तसन्ताभ्या'मिति वार्त्तिके आर्षत्वात्समासः । अव्ययानाम्भेति । 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्चे'त्यनार्षमिति भावः । गहादिपाठादेव सिद्धे इदं किमर्थमत आह—गहादिष्विति । प्रकृतवार्त्तिकप्रयोजनमाह—ततोऽन्यत्रापीति । ननु गहादिषु सर्वमध्यशब्दस्य ग्रहणमस्तु, इदञ्च न कार्यमत आह—जातादिष्विति । 'स्थाम्नो लु'गित्यादि । भवार्थप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । तदन्तविधि-

---

१—'आध्यात्मिकः आधिदैविकः आधिभौतिकः' पा० ।

२—इदं क्वचिन्न ।　　३—'ईयौ वक्तव्यः' पा० ।

मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ : माध्यमः मध्यमीयः ।

मध्यो[1] मध्यं दिनण्चास्मात्

मध्यशब्दो मध्यंशब्दमापद्यते, दिनण्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । माध्यंदिन उद्गायति[2] ।

स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ।

स्थाम्नो लुग् वक्तव्यः । अश्वत्थामा ॥ अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः । [कृष्णाजिनः[3]] उष्ट्राजिनः[4] सिंहाजिनः व्याघ्राजिनः ।

बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गम्भीर्यं च ञ्य इष्यते ॥ ३ ॥

[समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।
ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥
मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।
ईयःकार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥
मध्यो मध्यं दिनण्चास्मात्स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ।
बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो[5] गम्भीर्यं च ञ्य इष्यते ॥ ३ ॥]

प्र०—स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यान्मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् । **स्थाम्नो लुगजिनात्तथेति** । उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते । **बाह्य इति** । 'गम्भीराञ्ञ्य' इत्यत्रेदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

उ०—**रिष्यत इति** । भाष्ये तदन्तोदाहरणादिति भावः । **इदं वक्तव्यमिति** । यो गम्भीराञ्ञ्य उक्तः, स एषु इष्यत इति भाष्याक्षरार्थः । यद्यपि बाह्यदैव्यौ—'बहिषष्टिलोपो यञ्च' 'देवाद्यञञौ' इति सिद्धौ, तथापि तयोरपि भवार्थे एव प्रवृत्ति सूचयितुमिदमन्यत्राभिधानमिति भावः । अत एव तद्वार्तिके—'बहिर्भवो बाह्यः' इत्येव विग्रहो भाष्ये दर्शितः ॥ ६० ॥

१— मध्य मध्यं' पा० । २—'उपगायति' पा० ।

३—इदं क्वचिन्न । ४—'उलाजिनः' पा० ।

५—'बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्ञ्य इष्यते' पा० । "श्लोकबद्ध किसी प्राचीन व्याकरण के "समानस्य तदादेश्च" इत्यादि तीन श्लोक ४ । ३ । ६० के महाभाष्य में उद्धृत हैं । टीकाकारों ने इनको वार्तिक मानकर व्याख्या में कई असंबद्ध कल्पना की है ।" (यु० मी०, व्या० शा० इतिहास भा० १, पृ० ८४)

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्य तव्यनाम्नः ॥ ४ । ३ । ६६ ॥

किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ?

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः ॥ १ ॥

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियतेऽपवादविधानार्थः । युगपदपवादान्वक्ष्यामीति ॥ किमुच्यतेऽपवादविधानार्थं इति न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात् ?

कृतनिर्देशौ हि तौ ॥ २ ॥

कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ । एकस्तत्र भवः [४ । ३ । ५३] इति, अपरस्तस्येदम् [४ । ३ । १२०] इति ।

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् ?

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते भवार्थम् ।

किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात् ?

व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

व्याख्याने हि [1]सत्यन्तरेण वचनं सिद्धम् । यत्प्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । किं [2]च प्रत्येतद्भवति ? व्याख्यातव्यनाम ।

प्र०—**तस्य व्या** । अधिकारोऽयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यायि, तत्र प्रयोजनं पृच्छति—**किमर्थमिति** । यथाविहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोरुपादानं कस्मान्न भवतीति भावः । **अपवादविधानार्थ इति** । वक्ष्यमाणछन्नादयोऽपवादा भवव्याख्यानयोर्यथा स्युरित्येवमर्थस्तयोरधिकार इत्यर्थः । **निर्देशार्थोऽपीति** । अणादीनां घादीनाञ्चार्थनिर्देशार्थोऽपीत्यर्थः । **भवार्थमिति** । उत्तरैर्योगैर्भवे व्याख्यातव्यनाम्न एव यथा प्रत्यया स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः । **व्याख्याने हीति** । व्याख्यानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

उ०—**तस्य व्याख्यान** । **अधिकारोऽयमिति** । विधौ फलाभाव इति तेषां गूढोऽभिप्रायः । अधिकारफलप्रश्नो युगपत्करणफलप्रश्नश्चात्र । अन्त्यफलम्—पृथगपवादसूत्रकरणाभाव इति बोध्यम् । **यथाविहितेति** । घादिविध्यर्थमित्यर्थः । विध्यर्थमेव किन्नेति प्रश्नाशयः । विधौ फलाभाव इत्यभिप्रायेणैवाह भाष्ये—**अपवादविधानार्थं इति** । गूढाभिप्रायमजानान आह—**न पुनर्निर्देशार्थ इति** । **व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थमिति** । व्याख्यानेनैव योग्यतावशादस्य सम्बन्धः । तत्राक्षेपादेव सिद्धिरिति मत्वा प्रश्नः ।

१–'क्रियमाणेऽन्तरेण' पा० ।　　२—'च' क्वचिन्न ।

यदुच्यते भवार्थमिति तन्न । व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत्—पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ।

अथ क्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? अवयवशो ह्याख्यानं व्याख्यानं, पाटलिपुत्रं चाप्यवयवश आचष्ट ईदृशा अस्य प्राकाराः, ईदृशा अस्य प्रासादा इति । सत्यमेवमेतत् । क्वचित्तु काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति। निरुक्तं व्याख्यायते, व्याकरणं व्याख्यायत इत्युच्यते, न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायत इति ।

भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमे भवो मन्त्रोऽग्निष्टोमः । राजसूयः । वाजपेयः ।

कल्पे च व्याख्याने ॥ ६ ॥

कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पोऽग्निष्टोमः। राजसूयः वाजपेयः ॥ स तर्हि वक्तव्यः ?

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्' । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः । राजसूयः वाजपेयः ॥ ६६ ॥

प्र०—पाटलिपुत्रस्येति । यादृशः सुकोसलायां प्राकारादिसंनिवेशः तादृशः पाटलिपुत्र इति पाटलिपुत्र व्याख्यातव्य भवतीति स्यादेव प्रत्ययः । व्याख्यातव्यनामग्रहणात्तु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणादतिप्रसङ्गाभावः । अग्निष्टोमे भव इति । अग्निष्टोमशब्दोऽत्र क्रतुवाच्येव न तु व्याख्यातव्यवाचीति ठञभावादणो लुक् । कल्पे चेति । अत्र ठञ एव लुक् ॥ ६६ ॥

उ०—ननु सामान्यतो विधानेनाऽपि ततः सिध्यतीत्यत आह-उत्तरैरिति । व्याख्यातव्यनामग्रहणादिति । भवार्थत्वस्य व्याख्यातव्यग्रहणेनैव सिद्धे नामग्रहणमेतदर्थकमिति भावः । भाष्ये—क्वचित्तु काचिदिति । एवञ्च भवार्थमेव व्याख्यातव्यनामग्रहणमिति भावः ।

नन्वग्निष्टोमादिभ्यो भवे लुग्विधाने 'क्रतुयज्ञेभ्यश्चे'ति भवे ठञ्विधानं व्यर्थं स्यादत आह— अग्निष्टोमशब्द इति । ठञ्विधानं तु तदर्थमन्त्रादिलाक्षणिकाग्निष्टोमादिभ्यश्चरितार्थमिति भावः । अत्र ठञ एवेति । व्याख्यातव्यनामत्वादिति भावः । भाष्ये—स तर्हीति । भवे मन्त्रे व्याख्याने कल्पे च लुगित्यर्थः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति । अग्निष्टोमार्थे मन्त्रे तदर्थे कल्पे चाग्निष्टोमत्वारोपेण प्रयोग इति भावः ॥ ६६ ॥

१—'चास्मा अवयवश' पा० । २—'ईदृशा अस्य प्रासादा' क्वचिन्न ।

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ४ । ३ । ६८ ॥

क्रतुग्रहणं किमर्थम् ? 'यज्ञेभ्य' इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात्—आग्निष्टोमिकः राजसूयिकः वाजपेयिकः । यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति—नावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः । इह न स्यात्—पाञ्चौदनिकः दाशौदनिकः शातौदनिक इति[2] । क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम् ? 'क्रतुभ्य' इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात्—आग्निष्टोमिकः राजसूयिकः वाजपेयिकः । इह न स्यात्—पाञ्चौदनिकः दाशौदनिकः शातौदनिक इति[2] । यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ ६८ ॥

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्

॥ ३ । ४ । ७२ ॥

नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् ॥ १ ॥

नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं द्रष्टव्यम् । नामिकः आख्यातिकः, नामाख्यातिकः ॥ ७२ ॥

प्र०—क्रतु । क्रतुयज्ञशब्दयो· पर्यायत्वात्प्रश्नः–क्रतुग्रहणमिति । संज्ञीभूतका इति । मुख्या इत्यर्थः । यत्र वेति । बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तविधि स्यादिति भावः । पाञ्चौदनिक इति । सोमपानाभावादमुख्यत्वमेषामिति भाव॰ । तस्माद्गौणमुख्यपरिहारार्थमुभयोरुपादानम् ॥ ६८ ॥

उ०—क्रतुयज्ञे । मुख्या इति । सोमसाध्येष्वेतौ मुख्याविति बोध्यम् । बहुवचननिर्देशादिति । तेन 'स्वं रूप'मित्येतद्बाधेन विशेषग्रहणवद्ग्रहणवतेत्येतद्बाधेन तदन्तानामपि ग्रहणं स्यादिति भावः । भाष्ये–यत्र वेति । 'वा'शब्दश्चार्थः । अमुख्यत्वमिति । एवं नवयज्ञादीनामपि तत्त्वं बोध्यम् ॥ ६८ ॥

१–'सातौदनिकः' पा० ।　　२—'इति' क्वचिन्न ।

विदूराञ्ञ्यः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशो न ह्यसौ विदूरात्प्रभवति । किं तर्हि ? वालवायात्प्रभवति विदूरे संस्क्रियते ॥ एवं तर्हि—

वालवायो विदूरं च

वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते, ञ्यश्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः ।

प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

अथवा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दो वालवायस्य ।

न वै तत्र वालवाय विदूर इत्युपाचरन्ति ?

न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्यथा—वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति एवं वैयाकरणा वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ।

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ ८४ ॥

प्र०—विदूरा । वालवाय इति । आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः । तेन त्वनुरूपः स्थानी वालवायशब्द आक्षिप्यते । यथा शिवादिगणे विश्रवणरवणेत्यादेशौ पठ्येते, ताभ्यां तु विश्रवःशब्दः स्थानित्वेनाक्षिप्यते । प्रकृत्यन्तरमिति । विदूरशब्दो नगरविशेषस्येव पर्वतविशेषस्यापि वाचकः, स एवात्र प्रकृतित्वेनाश्रीयत इत्यर्थः । पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेत्, जित्वरीवद्व्यवहरेत् । प्रतिनियतपुरुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवति । वणिजश्च मङ्गलार्थं वाराणसी जित्वरीति व्यवहरन्ति ॥ ८४ ॥

उ०—विदूरा । 'वालवायो विन्दूरञ्चे'त्यस्य नापूर्वत्वमित्याह—आदेश एवेति । अनुरूपः-प्रभवतीत्यर्थानुरूपः । वालवायस्येति-भाष्ये । 'वाचक'इति शेषः । न वै तत्रेत्येतद्व्याचष्टे-न वै लोके इति । मङ्गलार्थं वाराणसीमिति । स्मरणमात्रेण सर्वमङ्गलप्रयोजना वाराणसीं तत्वादेव 'जित्वरी'ति व्यवहरन्तीत्यर्थः । स्मरणमात्रेण सर्वमङ्गलदत्वान्मरणमात्रेण मुक्तिदत्वात्सर्वोत्कर्षवत्त्वाज्जित्वरीति व्यवहार इति भाव । एवं व्याकरणे एव वालवायस्य विदूरशब्देन व्यवहार इति भावः ॥ ८४ ॥

१–वैदूर्यमणेरर्थशास्त्रेऽष्टौ भेदाः प्रतिपादिताः—"वैदूर्यः–उत्पलवर्णः शिरीषपुष्पक उदकवर्णो वंशरागः शुकपत्रवर्णः पुष्यरागो गोमूत्रको गोमेदकः ।" इति । (कौटिलीय० अधि० २, प्र० २७, अ० ११)

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ४ । ३ । ८६ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । चेतनावत एतद्भवति निष्क्रमणं वापक्रमणं वा, द्वारं चाचेतनम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'अभिनिष्क्रमणं द्वार'मिति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते । तद्यथा—अयमस्य कोणोऽभिनिःसृतः, अयमभिप्रविष्ट इति ॥ ८६ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ॥ १ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्र आख्यायिकाभ्यो बहुलं लुब्वक्तव्यः । वासवदत्ता सुमनोत्तरा । न च भवति—भैमरथी ॥ ८७ ॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् राक्षोसुरम् । दैवासुरी राक्षोऽसुरी ॥ ८८ ॥

प्र०—अभि । चेतनावत इति । निष्क्रमणस्य पादविक्षेपरूपत्वादिति भावः । यद्यपि शकटादीना निष्क्रमणादि भवति तथापि चेतनाधिष्ठिताना न तु स्वतन्त्राणामिति भावः । अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेननेष्वपि क्रियाव्यवहार । न च पादविक्षेप एव निष्क्रमणम् । 'वायुर्निष्क्रामती'ति दर्शनात् । ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्तिफल निष्क्रमण नैवास्ति । एवं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियारोपाद'भिनिष्क्रामति द्वार'मिति निर्देशः ॥ ८६ ॥

अधि । आख्यायिकाभ्य इति । तादर्थ्ये चतुर्थी । आख्यायिकाभिधानाय य. प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुब्भवतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

उ०—अभिनिष्क्रामति । यद्यपीति । तेषाञ्च न पादविक्षेपरूप निष्क्रमणमिति भावः । तथापीति । अश्वादिपादविक्षेपस्य तत्रापि सत्त्वमिति भावः । क्रियारोपादिति । असिश्छिनत्तीतिवदिति भावः ॥ ८६ ॥

अधिकृत्य । आख्यायिकावाचकात्प्रत्ययानुत्पत्तेः पञ्चम्यनुपपन्नेत्यत आह—तादर्थ्ये इति ॥ ८७ ॥

शिशुक्रन्दयम । भाष्ये—देवासुरमित्यत्राख्यानं विशेष्यम् । दैवासुरीत्यत्र—आख्यायिका विशेष्येति बोध्यम् ॥ ८८ ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ४ । ३ । ८९ ॥ अभिजनश्च ॥ ४ ॥ ३ । ९० ॥

निवासाऽभिजनयोः को विशेषः ? निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते । अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ४ । ३ । ९८ ॥

किमर्थं वासुदेवशब्दाद् वुन्विधीयते न 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्' [४ । ३ । ९९] इत्येव सिद्धम् ? न ह्यस्ति विशेषो वासुदेवशब्दाद्वुञो वा वुनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः* ।

इदं तर्हि प्रयोजनं 'वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामी'ति† ।

अथवा नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञैषा तत्रभगवतः ॥ ९८ ॥

प्र०—सोऽस्य । निवासाभिजनयोरिति । अभिजनशब्देन पूर्वबान्धवा उच्यन्ते । तत्संबन्धाद्देशोऽभिजनो गृह्यते । निवासशब्देनाप्यधिकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात् प्रश्नः । निवासो नामेति । यत्र स्वय वसति स तस्य निवासः, यत्र पूर्वबान्धवानामुषित सोऽभिजन इत्यर्थः । निवाससाहचर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वे बान्धवाः ॥ ८९ ॥ ९० ॥

वासुदेवा । वसुदेवस्यापत्य वासुदेवः । 'ऋष्यन्धके'त्यणन्तः । तत्र गोत्रत्वात्क्षत्रियत्वाच्च वुञि रूपस्वरयोः सिद्धत्वात्प्रश्नः—किमर्थमिति । पूर्वनिपातमिति । 'अभ्यर्हित पूर्वं निपतती'त्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । संज्ञैषेति । नित्यः परमात्मा देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन पूर्वोक्तोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते ॥ ९८ ॥

उ०—सोऽस्य निवासः । पूर्वबान्धवोऽभिजनाः, निवासो देश इति विशेषः स्पष्ट एवेत्यत आह—अभिजनेति । ननु मुख्यार्थस्यैव ग्रहणं कुतो नेत्यत आह—निवाससाहचर्याच्चेति ॥ ८९ ॥ ९० ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां । वासुदेवस्य गोत्रत्वादि दर्शयति—वसुदेवस्येति । गोत्रत्वादिति । चिन्त्यमिदम् । अपत्याधिकारादुत्तरत्र लौकिकं गोत्रं, तच्च प्रवराध्यायप्रसिद्धमेव, न चैतत्तत्प्रसिद्धम् । अत एवाग्रे 'नैषा क्षत्रियाख्ये'त्येव भाष्ये वक्ष्यति । 'अभ्यर्हितं पूर्वमित्यर्थज्ञापनेऽपि चारितार्थ्यानुपपादनादाह-भाष्ये—अथवा नैषा क्षत्रियाख्येति । देवताविशेष इति—बहुव्रीहिः । देवतापदं चोपलक्षणमित्याहुः ॥ ९८ ॥

---

* ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १९७ † अजाद्यदन्तम् २ । २ । ३३

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ ४ । ३ । १०० ॥

सर्ववचनं किमर्थम् ?

सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम् ॥ १ ॥

सर्ववचनं क्रियते 'प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम्' । प्रकृतिनिर्ह्रासो यथा स्यात् ।

तच्च मद्रवृज्यर्थम् ॥ २ ॥

तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रो भक्तिरस्य माद्रौ‡ वा भक्तिरस्य मद्रक इत्येव यथा स्यात् । वार्ज्यो भक्तिरस्य वार्ज्यौ* वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात्† ॥१००॥

प्र०—**जन** । जनपदिनः—जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं भवति, सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । यथा अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक इ'त्यवृद्धादपी'ति वुञ्भवति । एवमङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्येत्यत्रापि भवति । एव स्थिते प्रश्नः—**सर्ववचनमिति** । अन्तरेणापि सर्ववचनं 'जनपदव'दिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः ।

प्रकृतिनिर्ह्रासार्थमिति । असति सर्वग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरपि । सर्वग्रहणात्त भवति । निर्ह्रासः—अपचयोऽल्पत्वमित्यर्थः । वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिषु विशेषाभाव मत्वाह—**तच्चेति** । द्वित्वैकत्वयोश्च शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थो न तु बहुत्वे । तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात् । **मद्रक इति** । मद्रस्यापत्यमिति 'द्व्यञ्मगधे'त्यण् । माद्रशब्दस्य मद्रशब्दातिदेशस्तत्प्रत्ययादेशश्च । **वार्ज्य इति** । वृजेरपत्यमिति 'वृद्धेत्कोसले'ति ञ्यङ् ॥ १०० ॥

उ०—**जनपदिनां** । करिष्यमाणपूर्वपक्षस्य स्फुटप्रतिपत्तये सूत्रार्थमाह—**जनपदिन इति** । प्राधान्यादिति । विधेयत्वेन प्राधान्यम् । प्रकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु निर्ह्रासो ह्रस्वः, एवं हि 'वृजिक' इत्यसङ्गतमत आह—**निर्ह्रासोऽपचय इति** । जनपदाऽधिकारविहितप्रत्ययप्रकृतितुल्यतेति वाच्यार्थः । एवं हि तस्यापचयः फलति ।

वृद्धिनिमित्तेष्विति । 'आङ्गक' इत्यादौ । ननु विग्रहे द्विवचनबहुवचनयोरेवोल्लेखो निर्बीजोऽत आह—**द्वित्वेत्यादि** । तत्प्रत्ययातिदेश इति । 'मद्रवृज्योः क'न्निति प्रत्ययः ॥ १०० ॥

‡ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ४ । १ । १७०

* वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ४ । १ । १७१

† मद्रवृज्योः कन् ४ । २ । १३१

तेन प्रोक्तम् ॥ ४ । ३ । १०१ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तत्रादर्शनात्' । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ।

ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ २ ॥

यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स[1], तत्र 'कृते ग्रन्थे' [४ । ३ । ११६] इत्येव सिद्धम् ।

छन्दोऽर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्, न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते, नित्यानि च्छन्दांसि ।

छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यम् ॥ ३ ॥

छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यमेतद् भवति । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते । 'ग्रन्थे च दर्शनात्' । यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स[1], तत्र 'कृते ग्रन्थ' इत्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं 'न हि च्छदांसि क्रियन्ते, नित्यानि च्छन्दांसी'ति । यद्यप्यर्थो नित्यो या त्वसौ वर्णानुपूर्वी सानित्या ।

प्र०—**तेन** । प्रपूर्वो वचिः प्रकाशने अध्यापनरूपे वा वर्तते, करणे वा । तत्राद्येऽर्थे प्रत्ययो न दृश्यते, द्वितीये तु सूत्रान्तरेण सिद्धमिति मत्वाह—**प्रोक्तग्रहणमिति** । **ग्रामे ग्राम इति** । सुशर्मादीना प्रतिग्राम प्रवक्तृत्वेऽपि सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं सौशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यत इत्यर्थः ।

नित्यानीति । [2]कर्तुरस्मरणात्तेषामिति भावः । **या त्वसाविति** । [3]महाप्रलयादिषु वर्णानुपूर्वीविनाशे पुनरुत्पद्य ऋषयः सस्कारातिशयाद् वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधतीत्यर्थः ।

उ०—**तेन प्रोक्तम्** । कालापककाठकयोर्गोत्रचरणाद् वुञ्धर्माम्नाययोरिति बोध्यम् । **प्रपूर्वो वचिरिति** । अध्यापनरूपे प्रकाशने वा वर्त्तते करणे वेत्यन्वयः । ननु 'काठक'मित्यादौ प्रत्ययदर्शनान्न प्रत्ययो दृश्यत इत्यनुपपन्नमत आह—**सुशर्मादीनामिति** । भाष्ये—**ग्रन्थे चेति** । तेन कृते ग्रन्थे इत्यर्थः । **ग्रन्थः स इति** । तेन कृतो ग्रन्थः स इत्यर्थः । **तुल्यमेतदिति** । वेदानुपूर्व्यनित्येत्यर्थः । अंशेन वेदस्य नित्यत्वं स्वीकृत्यां-

१—'स भवति' पा० ।

२—अनेन वेदाना नित्यत्वमपौरुषेयत्वं च सिध्यति ।

३—वर्णानुपूर्व्यनित्यत्वाच्च नानाशाखात्वं वेदस्य । आह च भगवान् पतञ्जलिः—"एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाथर्वणो वेदः" [पस्पशान्हिके ७ वार्तिके, ३८ पृष्ठे] । विस्तरस्तु मदीये वेदविमर्शे' (१६–२४ पृ०) द्रष्टव्यः ।

तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति ।

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम्--माधुरी वृत्तिः ।

यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तत्र‡ वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतम्, न च तेन प्रोक्तम्—वाररुचं काव्यम् । जालूकाः श्लोकाः ॥ १०१ ॥

प्र०—तद्भेदादिति । आनुपूर्वीभेदादित्यर्थः । ततश्च कठादयो वेदानुपूर्व्याः कर्त्तार एव न तु स्थिताया एव सुशर्मादिवत्प्रवक्तारः । ततश्च छन्दस्यपि 'कृते ग्रन्थे' इत्येव सिद्धः प्रत्यय इति भावः । माधुरीति । माधुरेण प्रथमतः प्रकाशितेत्यर्थः । 'कलापिनोऽ'णित्यण्ग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्वृद्धादप्यत्राण्भवति । द्विविधं चेह प्रोक्त गृह्यते—परकृत स्वकृतं वा यत्प्रकाशितम् । तेन प्रोक्ताधिकार एव कठादिभ्यो वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानम् ॥ १०१ ॥

उ०—शेनानित्यत्वमाह—यद्यप्यर्थ इति । अनेन 'वेदत्वं शब्दार्थोभयवृत्ती'ति ध्वनितम् । ननु 'धाता यथापूर्वमकल्पय'दित्यादिश्रुतिबलेनानुपूर्व्यपि सैवेति नव्यपूर्वमीमांसासिद्धान्तात्सानित्येत्ययुक्तमत आह—महाप्रलयादिष्विति । आनुपूर्व्यास्तत्तत्क्षणघटितत्वेनानित्यत्वमिति भाव इति केचित्, तन्न, 'यद्यप्यर्थो नित्य' इत्यादिवाक्यशेषविरोधात्, अर्थस्यापि ज्योतिष्टोमादेरनित्यत्वात् । प्रवाहाविच्छेदेन नित्यत्वन्तूभयोरपि, तस्मान्मन्वन्तरभेदेनानुपूर्वी भिन्नैव । 'प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते' इत्युक्तेरित्यन्ये ।

परे तु । 'अर्थो नित्य' इत्यत्र कृतकत्वविरोधिनित्यत्वस्यैवाभ्युपगमः, पूर्वपक्षिणा तादृशनित्यत्वस्यैव छन्दस्सूक्तेः । एवञ्चार्थशब्देनात्र ईश्वरः । मुख्यतया तस्यैव सर्ववेदतात्पर्यविषयत्वात्, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति गीतोक्तेरित्याहुः । वर्णानुपूर्व्या अनित्यत्वे मानमाह भाष्ये—तद्भेदाच्चेति । अनित्यत्वव्याप्यभेदेन तत्सिद्धिः । भेदोऽत्र नानात्वम् । ईश्वरे तु न तत्त्वम् । भेदे मानं व्यवहारमाह—काठकेत्यादि । अर्थैक्येऽप्यानुपूर्वीभेदादेव काठककालापकादिव्यवहार इति भावः । अत्रानुपूर्व्यनित्येत्युक्तेः 'पदानि तान्येवे'ति ध्वनितम् । तदाह—ततश्च कठादय इति । अधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । ननु माधुराद्वृद्धाच्छेन भाव्यमत आह—कलापिनोऽणिति । नन्वेवं कठादिभ्यः प्रोक्ताधिकारे प्रत्ययविधानं व्यर्थं तत्र यत्प्रोक्तं न च तेन कृतमित्यर्थबाधादत आह—द्विविधञ्चेति । प्रोक्ताधिकार एवेति । कृतग्रहणेन स्वाप्रकाशितस्वकृतस्यैव ग्रहणादिति भावः ॥ १०१ ॥

‡ कृते ग्रन्थे ४ । ३ । ११६

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यम्, अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य ॥ २ ॥

यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोति* तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवती'ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाडायनः । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी । यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्योऽपि स्यात्कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति ।

छन्दोग्रहणं चेतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । 'इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः' । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत—तित्तिरिणा† प्रोक्ताः श्लोका इति ॥ १०४ ॥

प्र०—कलापि । प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति । करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात्सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गृह्यते । शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनाद्वार्त्तिकारम्भः ॥ कलापिखाडायनग्रहणमिति । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी । कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनौ सिद्धे पृथक्कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिङ्गम् । तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाडायनो वैशम्पायनान्तेवासी भवत्येवेति णिनौ सिद्धे शौनकादिषु णिन्यर्थं खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः ॥ तित्तिरिणेति । छणोऽभावे यथाण्न भवति तथा 'छन्दोब्राह्मणानी'त्यत्रोक्तम् ॥ १०४ ॥

उ०—कलापिवैशम्पा । नन्वन्तेवासिनः प्रत्यक्षाध्येतारो न तु तथाकारिणोऽत आह—करोतेरिति । प्रत्यक्षत्वेन साक्षात्त्वमुपलक्ष्यते । ननु शिष्यशिष्या नान्तेवासिनोऽत आह—शिष्यशिष्याणामपीति । कलापीति सूत्रस्य—कलाप्यन्तेवासिभ्यो वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च णिनिरित्यर्थः । भाष्ये—छन्दोग्रहणञ्चेति । शौनकादिसूत्रे 'छन्दसी'ति योगं विभज्य 'तित्तिरी'त्यादिसर्वसूत्रशेषत्वेन व्याख्येयमिति भावः । इत्यत्रोक्तमिति । 'अनभिधाना'दिति हि तत्रोक्तम् । प्रकारान्तरमपि मया तत्रोक्तम् ॥ १०४ ॥

* कलापिवैशपायनान्तेवासिभ्यश्च ४ । ३ । १०४ इत्यत्र कलापिग्रहणम् । शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४ । ३ । १०६ इत्यत्र गणे खाडायनग्रहणम् ।

† तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ४ । ३ । १०२

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ४ । ३ । १०५ ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्[1] ॥ १ ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्कानि‡ ब्राह्मणानि । सौलभानीति । किं कारणम् ? 'तुल्यकालत्वात्[1] । एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥ १०५ ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ११६ ॥

कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण् ॥ १ ॥

कृते ग्रन्थे इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्वक्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् ।

तद्विशेषेभ्यश्च ॥ २ ॥

तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम् गार्मुतम् पौत्तिकम्[2] ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते* । 'कृते ग्रन्थे' । ततः 'सञ्ज्ञायाम्' । सञ्ज्ञायां च तेन कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतं सारघम्

प्र०—पुराण । तुल्यकालत्वादिति । शाट्यायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः ॥ १०५ ॥

कृते । योगविभाग इति । 'संज्ञायां कुलालादिभ्यो वु'ञिति सूत्र विभक्तव्य-

---

उ०—पुराणप्रो । शाट्यायनादिति । येषु ब्राह्मणेषु णिनिरिष्यते तैरेतानि तुल्यकालानीत्येतान्यपि पुराणप्रोक्तानीति भावः । एतेन 'शाट्यायनाद्यपेक्षयैतानि आधुनिकानी'ति वृत्त्याद्युक्तमपास्तम् । 'अत्राणि तद्विषयताया अपि प्रतिषेध' इति 'छन्दोब्राह्मणानी'त्यत्र भाष्ये उक्तम् ॥ १०५ ॥

कृते ग्रन्थे । भाष्ये—मक्षिकादिभ्य इति । अग्रन्थार्थमिदम् । नविन्दं विभक्तमेव पठयते तत्क

१—"पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । ....याज्ञवल्क्यादयोऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वार्ता, तया व्यवहरति सूत्रकारः" इति काशिका-कौमुदी-तत्त्वबोधिनीकर्तॄणां वचनमयुक्तं वार्तिक-भाष्यविरोधात् । याज्ञवल्क्यादयोऽपि तुल्यकाला नाचिरकाला इति वार्तिकमारब्धम् । (द्रष्टव्यम् वैदिकसाहित्य और संस्कृति पृ० २१३ बलदेव उपाध्याय) ।

‡ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५१ इति यलोपः ।

२—'माक्षिकम् सारघम् गार्मुतम् पौत्तिकम्' इति मधुनः संज्ञा एताः ।

* संज्ञाया कुलालादिभ्यो वुञ् ४ । ३ । ११७–११८ एकमेवेदं सूत्रमिति भाष्याशयः ।

गार्गुतम् पौत्तिकम् । ततः 'कुलालादिभ्यो वुञ्' । 'संज्ञाया'मित्येव ॥ ११६ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

तस्येदम् ॥ ४ । ३ । १२० ॥

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् ॥ १ ॥

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः । किं कारणम् ? 'इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्' । इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति, तस्याद इति तस्य तदित्यत्र न स्यात् ।

सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'यद्योगा षष्ठी प्रवर्तते तत्रे'ति वक्तव्यम् ।

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्यानन्तरस्तस्य समीप इति ।

किं यद्योगा षष्ठी प्रवर्तत इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ? नेत्याह । सर्वथानन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र०—मित्यर्थः ॥ ११६ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्र कैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

तस्येदम् । इदम इति । इदशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । येन सम्बन्धिना योगे षष्ठी विधीयते तस्मिन्नेव प्रत्यय इत्यर्थः । सर्वथेति । पाणिनीये कात्यायनीये च न्यास इत्यर्थः । पाणिनीयन्यासेऽपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति

उ०—योगविभागस्य कर्तव्यता चोद्यत इत्यत आह—संज्ञायां कुलालेति ॥ ११६ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुततसतीगर्भसम्भवनागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते
चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

तस्येदम् । नन्विदमित्यनेन सम्बन्धिनि प्रत्ययविधानात्सर्वत्र सेत्स्यतीत्यत आह—इदंशब्दादिति । योऽर्थ इति । प्रत्यक्षविषयत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । ननु 'षष्ठी शेष' इत्यस्यान्यसम्बन्धनिमित्तकत्वाभावादाह—येनेति । शेषे विशेषणे षष्ठी विधीयते, विशेषणञ्च विशेष्यनिरूपितमिति भावः । सूत्रन्यासेऽसाधारणं,

सिद्धं तु परिगणनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'परिगणनात्[1]' । परिगणनं कर्तव्यम् ।

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः ॥ ५ ॥

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम् । स्रौघ्नः माथुरः । ग्राम ॥ जनपद—आङ्गकः वाङ्गकः । जनपद ॥ मनुष्य—दैवदत्तः याज्ञदत्तः ।

पत्त्राद्वाह्ये ॥ ६ ॥

पत्त्राद्वाह्य इति वक्तव्यम्* । आश्वम् औष्ट्रम् गार्दभम् ।

रथाद्रथाङ्गे ॥ ७ ॥

रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम्† आश्वरथम् औष्ट्ररथम् गार्दभरथम् ।

वहेस्तुरणिट् च ॥ ८ ॥

वहेस्तुरन्तादण्वक्तव्यः, इट् च वक्तव्यः । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् ।

अग्नीधः शरणे रञ् भं च ॥ ९ ॥

अग्नीधः शरणे रञ् वक्तव्यः, भसंज्ञा च वक्तव्या । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम् ।

प्र०—प्रत्ययप्रसङ्ग० । सिद्धं त्विति । असन्निहिते प्रत्ययविधानमनन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः ।

स्व इति । तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्तरादिषु । पत्त्राद्वाह्य इति । 'पत्त्राध्वर्युपरिषदश्चे'त्यत्रायमर्थनिर्देशः ॥ रथादिति । 'रथाद्यत्' 'पत्त्रपूर्वाद'ञित्येतयोर्योगयोरर्थनिर्देशः । सांवहित्रमिति । तत्र 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति ढत्वादीनामिटि कर्तव्येऽसिद्धत्वात्तृचि इटि रूपम् । आग्नीध्रमिति । अग्निमिन्धे इति क्विप् । अन्तर्भावितण्यर्थत्वादिन्धिः सकर्मकः । होता—

उ०—सूत्रवार्तिकन्यासयोः साधारणञ्च दोषं वार्तिककृत्स्वन्यासे परिहरति—सिद्धं त्विति । तद् ध्वनयन् व्याचष्टे—असन्निहिते प्रत्ययविधानमिति । तत्रायं दोष आद्येन 'सिद्धन्त्वि'त्यनेन 'अनन्तरादिषु चे'ति दोषो द्वितीयेन तेनोद्धृत इति भावः । 'असन्निहिते प्रत्ययविधाने'इति पाठे परिगणनेनासन्निहिते प्रत्ययविधाने कृते सति 'अनन्तरादि'ष्विति द्वितीयोऽपि दोषउद्धृत इत्यन्वय इत्येके । आत्मीयज्ञातिधनेष्वेवेति । ग्रामादिभ्य एष्वेवेत्यर्थः । पत्त्राध्वर्य्विति । अत एव 'आश्व'मित्यादि तदुदाहरणं भाष्ये दत्तम् । पत्त्रपूर्वादिति । अत एव 'आश्वरथ'मित्याद्युदाहरणम् । तृचि—तृजवस्थायाम् । —

होतेति । ऋत्विग्विशेष इत्यर्थः । अन्यथा होत्राख्यऋत्विजस्तस्य भिन्नत्वादसङ्गतिः स्पष्टैव ।

१— इदं क्वचिन्न । * पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ४ । ३ । १२३

† रथाद्यत्; पत्त्रपूर्वादञ् ४ । ३ । १२१; १२२

सामिधामाधाने षेण्यण् ॥ १० ॥

समिधामाधाने षेण्यण्वक्तव्यः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।

चरणाद्धर्माम्नाययोः ॥ ११ ॥

'चरणाद्धर्माम्नाययो'रिति वक्तव्यम्* । कठानां धर्म आम्नायो वा काठकम् । कालापकम् मौदकम् पैप्पलादकमिति ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्ति'रिति । किमिदं भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृत्यर्थमपि । यथैव हीदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते, एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात्तस्येदमिति, अस्यामुष्येत्यत्र न स्यात् ।

अस्त्यत्र विशेषः । एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति†—तस्य चास्य चामुष्य च 'तस्ये'ति । इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति–तच्चादश्चेदं च 'इद'मित्येव ।

यदप्युच्यतेऽनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य इति न वक्तव्यः । अनभिधानादन्तरादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ १२० ॥

प्र०—अग्नीदुच्यते, तस्य शरणं—गृहम्—आग्नीध्रम् । भसंज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधनाज्जश्त्वाभावः ।

चरणादिति । 'गोत्रचरणा'दित्यत्रायमर्थनिर्देशः । एकशेषनिर्देश इति । 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मित्येकशेषः । 'त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत' इत्युक्तेः 'पूर्वशेषदर्शनाच्चे'त्युक्तमिति पूर्वस्यापि तदः शेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैकवचनम् । विभक्त्यन्तानां चैकशेषः । एकशेषद्वारेण चैतत्प्रतिपादयति—षठ्यन्तमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं, तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन । यस्त्वपरं लिङ्गसङ्ख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिक तदविवक्षितम् ॥ १२० ॥

उ०—भसंज्ञयेति । नन्वस्य भत्वस्याकडारस्थत्वाभावात्कथमनेन पदत्वबाधः, तद्बाधे च कथं नाङ्गत्वबाध इति चेन्न; 'यचि भ'मित्युत्तरं 'रणी'ति कर्तव्यमित्याशयात् । इत्युक्तेरिति । 'अनन्तर'मिति शेषः । इत्युक्तेरनन्तरमित्यर्थः । सप्तम्यन्तपाठे—इत्युक्ते सतीत्यर्थः । निर्देशस्य सौत्रत्वमावश्यकमित्याह—विभक्त्यन्तानामिति । तेषामेकशेषस्य सूत्रानारूढत्वादेकशेषोऽत्र सौत्रः । प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वादिकमिति । षष्ठ्यन्ताद्बुद्धिविषयत्वेन भासमाने बुद्धिविषयेऽर्थे प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः । भाष्ये—अनभिधानादिति । अत एव वृक्षादिभ्योऽप्यनन्तरादिषु नोत्पत्तिरिति भावः ॥ १२० ॥

* गोत्रचरणाद् वुञ् ४ । ३ । १२६ † त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् १ । २ । ७२

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ ४ । ३ । १२५ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् राक्षोऽसुरम् ॥ १२५ ॥

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

सङ्घादिषु घोषग्रहणम् ॥ १ ॥

सङ्घादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गार्गो घोषः । वात्सो घोषः ।

किमर्थो णकारः ? वृद्ध्यर्थः । 'ञ्णिती'ति वृद्धिर्यथा स्यात्‡ ।

सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ २ ॥

सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य' । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ।

लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ ३ ॥

लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः कर्तव्यः । लिङ्गार्थम्—वैदी* । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्—वैदी स्थूणास्य वैदीस्थूणः । 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्† ॥ १२७ ॥

प्र०—सङ्घाङ्क । घोषग्रहणमिति । तेन घोषेऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैषम्याच्च यथासङ्ख्यं न भवति । लिङ्गेति । लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते ॥ १२७॥

उ०—सङ्घाङ्क । लिङ्गरूपार्थे पुंवद्भावाभावाल्लिङ्गार्थत्वस्यापि अभावाचाह-लिङ्गविहितेति ॥ १२७ ॥

‡ तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७

* टिड्ढाणञ्.........कञ्क्वरपः ४ । १ । १५

† वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ६ । ३ । ३९

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । १३१ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वक्तव्यः । कौपिञ्जलाः[1] हास्तिपदाः ।

आथर्वणिकस्येकलोपश्च[2] ॥ २ ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण्च वक्तव्यः । आथर्वणो धर्मः । आथर्वण आम्नायः ।

इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रियते । वसन्तादिष्वथर्वन्शब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते‡ । षष्ठाध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते§ । इदं चतुर्थमिकलोपार्थम् । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? 'तेन प्रोक्तम्' [४ । ३ । १०१] इति प्रकृत्यर्षिभ्यो लुग्वक्तव्यो वसिष्ठोऽनुवाकः विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् ।

प्र०—रैवति । अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठ इत्याह-कौपिञ्जलेति । गोत्रवृत्त्रि प्राप्तेऽणिवधिः । अस्मादेव निपातनादपत्यार्थे कुपिञ्जलहस्तिपादशब्दाभ्यामण, पादस्य पद्भावश्च । गोत्राधिकाराद्गोत्रप्रत्ययान्तादिद विधानम् ।

अण्च वक्तव्य इति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदाद'णित्यस्यापाणिनीयत्वात् । ऋषिभ्यो लुगिति । वसिष्ठादिशब्दसिद्धयेऽवश्यवक्तव्यो लुक् । नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्म

उ०—रैवतिका । नन्वनयोः कथं गोत्रे साधुत्वमपत्याण इञा बाधादत आह—अस्मादेवेति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्पादः पद्भावाप्राप्तेराह—पद्भावश्चेति । समासान्तलोपस्तु न, 'अहस्त्यादिभ्य' इति प्रतिषेधात् । नन्वनपत्याणन्तमेवात्रोदाहरणमस्त्वित्यत आह—गोत्राधिकारादिति । 'गोत्रचरणा'-दित्यतो गोत्रपदाधिकारः ।

ननु 'आथर्वणिके'त्यत्राणनुवृत्त्यैव सिद्धे 'ऽण् च वक्तव्य'इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति । वार्तिकस्थस्य सूत्रे ऽनुवृत्तिर्दुर्लभेत्यर्थः । इदमपि वार्तिकमिति तु हरदत्तः । 'काम्ये रो'रित्यादिवार्तिकाना

१—'कौपिञ्जलः हास्तिपादः' पा० ।

२—केषुचिद् भाष्यपुस्तकेषु "आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ ४ । ३ । १३२ ॥ इति सूत्रत्वेनेदं मुद्रितमुपलभ्यते, तदनार्षम् । पूर्वसूत्रं [कौपिञ्जलहास्तिपदादण्] इदं [आथर्वणिक० इति] च वार्तिके दर्शनात् सूत्रेषु प्रक्षिप्त"मिति हरदत्तः । (पदमञ्जरी ४ । ३ । १३३, पृ० १६०)

‡ वसन्तादिभ्यष्ठक् ४ । २ । ६३ गण० 'अथर्वन् आथर्वण' इत्येतयोः स्थाने 'अपर्वन् अथर्वन्' इत्यशुद्धपाठः काशिकादिषु ।

§ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिक० ६ । ४ । १७४

ततो वक्तव्य'मथर्वणो वे'ति । तेन सिद्धमथर्वेति, आथर्वण इति च । अथ वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यः । तत्र नैवार्थः प्रकृतिभावार्थेन नापीकलोपार्थेन ।

यदि वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठ्यतेऽथर्वाणमधीत आथर्वणिक इति न सिध्यति । नैष दोषः । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । [अथर्वाणमधीते, आथर्वणमधीते, आथर्वणिक इति ।] तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा—अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमाथर्वणमधीत इति विगृह्य आथर्वणिक इति भविष्यति, अथर्वाणमधीत इति विगृह्य वाक्यमेव । तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यमाथर्वणिकानामिदमिति, न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हत्यन्यदतो धर्माद्वा आम्नायाद्वा ॥ १३१ ॥

तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३४ ॥

तस्येति¶ वर्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम् ?

तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०—आम्नायो वेत्यत्रार्थे आथर्वणशब्दो न सिध्यतीत्याह—तत्रेति । यदेवाथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिकानामाम्नायो न तु तेषामाम्नायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्य, धर्मस्तु आथर्वणसादृश्यादाथर्वणशब्देनाभिधास्यते । न चेदानीमिति । 'चरणाद्धर्माम्नाययो'रिति वचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः ॥ १३१ ॥

तस्य विकारः । शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति । विकारावयवयोर्घादयो मा भूवन्नित्येवमर्थं

उ०—सूत्रेष्वनुवृत्तिदर्शनात्कैयटोक्तं चिन्त्यम् ॥ ननु 'ऋषिभ्यो लु'गिति वाच्यम्, अथर्वग्रहणं वा, को विशेषोऽत आह-वसिष्ठादीति । इत्याहेति । इतिर्हेतौ । भाष्ये-तत्राभिसम्बन्धमात्रमिति । तत्र 'आथर्वणिकसम्बन्ध्याम्नाय' इत्यर्थे सम्बन्धबोधकषष्ठीघटितवाक्यमेव प्रयोक्तव्यं, न तु ततः प्रत्यय इति भावः । आथर्वणसादृश्यादिति । सादृश्यञ्चाथर्वानुष्ठिततया तत्क्रियाविषयत्वेनेति बोध्यम् । ननु पुत्रधनादिकमपि तेषा स्वमत आह—चरणादिति । 'तस्येद'मित्यस्य व्यवस्थापकमेतदित्यर्थः ॥ १३१ ॥

तस्य विकारः । ननु वक्ष्यमाणप्रकृतिभ्यस्तत्प्रत्ययैर्बाधादेव शैषिकसामान्यप्रत्ययनिवृत्तिः । सिद्धेत्यत आह—विकारेत्यादि । भाष्ये-शैषिकेत्यस्य तदधिकारविहितघादीत्यर्थ इति भावः । अधिकारादेव

१—अयं पाठः कीलहार्नपुस्तके नास्ति । ¶ तस्येदम् ४ । ३ । १२०.

तस्य प्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं क्रियते शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । शैषिकाः* निवर्त्यन्ते ॥ कथं च प्राप्नुवन्ति ?

तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तस्येदंविशेषा ह्येतेऽपत्यं समूहो निवासो विकार इति† ।

किमर्थमिदमुच्यते ?

बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य‡ बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधते ?

उत्सर्गः शेष एवासौ

यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ।

प्र०—तस्यग्रहणमित्यर्थ. । कथं चेति । किमधिकारात्प्राप्नुवन्ति, अथ 'तस्येद'मिति वचनात् ? यद्यधिकारात्प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्ति क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्यनेन प्राप्नुवन्ति । अथ 'तस्येद'मित्यनेन प्राप्तानां 'तस्य'ग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदासौ नोपपद्यते, उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति प्रश्नः ।

तस्येदंवचनादिति । तस्यग्रहण घादिसबद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्तकं,-घादीनपि निवर्तयति । तन्निवर्तनसामर्थ्या'त्तस्येद'मित्यनेनापि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति । अन्यथा तन्निवर्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । प्राग्दीव्यत इत्यवधिविशेषाश्रयेण त्वणादीनामधिकारादणादय इह संबध्यन्त इति विपर्ययोऽत्र न चोदनीयः-घादयोऽनुवर्तन्ताम्, अणादयो मानुवृतन्निति ।

किमर्थमिति । सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः । बाधनार्थमिति । 'तस्येद'मित्यत्राणादयो घादयश्चाणाद्यपवादा विहिताः । तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युस्तदपवादा घादयो मा भूवन्नित्येवमर्थमिदमुच्यते । ये तस्येति । अण इत्यर्थः ।

कथं पुनरिति । 'तस्येद'मित्यस्मा'त्तस्य विकार' इत्यस्य पृथङ्निर्देशादनेन विधीयमानोऽण्प्रत्ययोऽशैषिकः कथ विकारेऽप्राप्तान्घादीन्बाधत इति प्रश्नः । उत्सर्ग इति । असत्य-

उ०—प्राप्तिसत्त्वात्'कथञ्चे'त्यनुपपन्नमत आह—किमिति । तत्रैवेति । अर्थनिर्देशवत्समर्थविभक्तिरप्युत्तरत्र चरितार्थेत्यभिमानः । सर्वस्यैवेति । 'तस्येद'मित्यनेनैव सिद्धेर्योगविषयः प्रश्न इत्यर्थः । नन्वपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तादन्यत्वेन कथमशैषिकत्वमत आह-तस्येदमित्यस्मादिति । पृथग्योगकरणात्तस्यग्रहणाच्चास्याशैषिकत्वमित्यर्थः । अयम्भावः, 'तत्र जात' इत्यादिषु 'शेष' इति सम्बध्यते । यत्र यत्र च तस्य सम्बन्धस्ते शैषिकाः । अत्र च पृथग्योगात्तस्य ग्रहणाच्च तदसम्बन्ध इत्ययमशैषिक इति ।

* राष्ट्रावारपाराद् घखौ-रैवतिकादिभ्यश्छः ४ । २ । ९३-४ । ३ । १३१

† तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२; तस्य समूहः; तस्य निवासः ४ । २ । ३७; ६९

१—श्लोकवार्तिकस्य द्वितीयतृतीयचरणावेवेह प्रसङ्गादुद्धृतौ । तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२ सूत्रे कृत्स्नं व्याख्यातमतस्तत्रैव द्रष्टव्यम् । ‡ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३ २—'बाधेत' पा० ।

के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति यावता सर्वमप्यपवादैर्व्याप्तम् ? इह न किंचिदुच्यते 'हलसीराट्ठक्, [४ । ३ । १२४] इति ।

कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् ? 'तस्य'ग्रहणसामर्थ्यात् ।

किमिदं भवानध्यारुह्य 'तस्य'ग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ? अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या । प्रकृता समर्थविभक्तिरनुवर्तते 'तस्येद'मिति ।

न वा संप्रत्ययः ॥ ३ ॥

न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेः । न हि काको वाश्यत

प्र०—स्मिन्पृथक्सूत्रे विकारोऽपि तस्येदमित्यत्रान्तर्भावाच्छेषो भवतीति घादयः प्राप्नुवन्ति । उत्सर्गत्वं विकारस्य प्रकृतिविशेषासम्बन्धात् । असति हि योगविभागे 'बिल्वादिभ्योऽण्विकार' इति वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतिविशेषासम्बद्ध एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात् । प्रकृतिमात्रसबद्धस्त्वनुपयोगाच्छेष एव स्यात् । सति तु योगविभागे विकारस्याण्विधावुपयोगादशेषत्वाद्घादीनामप्राप्तिः । अप्राप्त्यनुमानमेव बाधेति भाव. ।

के पुनरिति । शैषिकाणामिति निर्धारणे षष्ठी । अपवादैरिति । वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः । हलसीरादिति । हलशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्ये'त्याद्युदात्त । सीरशब्दोऽपि क्रन्नन्तो नित्त्वात् । ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपवादोऽस्तीति ठकं बाधित्वाणेव भवति—हालः सैर इति । कथं पुनरिति । 'हलसीराट्ठ'गित्ययमणपवादः कथमणैव शक्यो बाधितुं, योगस्तूत्तरार्थ एव स्यादिति प्रश्नः । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । बाधकबाधनार्थादिण पुनर्विधानादित्यर्थः । तस्यग्रहणमेवानन्यार्थमिति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् । इदमर्थाद्विकारस्योत्कर्षो बाधकबाधनार्थ एवेत्यर्थः । न वेति । घादीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहणे गुणे प्राक्तने निवर्तमानेऽपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितु, न हि गुणानुयायि प्रधान भवति ।

उ०—विकारेऽप्राप्तानिति । अस्य शेषत्वाभावात्तस्येदमित्यनेनापि न प्राप्तिरि'ति भावः । विकारोऽपीति । प्रकृतिविशेषासम्बद्ध इत्यादिः । उत्सर्गत्वञ्चेति । 'योगविभागे'इति शेषः । उपयुक्तत्वादशेष इति । उपयुक्तश्च—उक्तो वक्ष्यमाणो वेत्यन्यत् । नन्वप्राप्तौ कथं तद्बाधकत्वमत आह—अप्राप्तीति । वक्ष्यमाणैरिति । केषुचित्कोपधाद्यण, केषुचिदोरञ्, केषुचिदनुदात्तादेरञिति भावः । ननु हलसीराभ्यामप्यनुदात्तादेरञित्यस्य प्राप्तिरत आह—हलशब्द इति । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव बाधो भविष्यतीत्यत आह—योगस्त्विति । ननु सम्पूर्णसूत्रसामर्थ्यमेव कुतो नोक्तमत आह—तस्यग्रहणमेवेति । 'तस्ये'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति भावः । अर्थनिर्देशस्तूत्तरार्थ इति बोध्यम् । तत्फलितमाह—इदमर्थादिति । प्राधान्यादिति । विधेयत्वेन तत्त्वम् ।

१—'मद्यापवादै' पा० ।

इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते। यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते, महता सूत्रेण निवृत्तिर्वक्तव्या।

अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिः॥ ४॥

अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा, तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति×। पाटलिपुत्रकाः+ प्रासादाः, पाटलिपुत्रकाः प्राकारा इति।

अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गात्॥ ५॥

अण्मयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते। पठिष्यति हि विप्रतिषेधमणो वृद्धान्मयडिति* स विप्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्? मयडुत्सर्गात्। निवृत्तेषु हि शैषिकेषु वृद्धान्मयडुत्सर्गस्तस्याणपवादः, उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः।

अनुवृत्तौ हि च्छोत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयट्॥ ६॥

अनुवर्तमानेषु हि शैषिकेषु वृद्धाच्छः† उत्सर्गस्तस्याण्मयटावपवादौ। अपवादविप्रतिषेधान्मयड्भविष्यति।

प्र०—**अवयवे चेति**। अवयवेऽर्थे घादीना निवृत्तत्वादप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽप्रसङ्ग इत्यर्थः। **पाटलिपुत्रका इति**। पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्येदमित्यत्रार्थे 'रोपधेतोः प्राचा'मिति वुञ्। **मयडुत्सर्गादिति**। मयडुत्सर्गः शैषिकेषु निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः। अप्राप्त एव वृद्धाच्छे 'नित्यं वृद्धे'ति मयडारम्भात्। 'अनुदादात्तादे'रित्ययमत्रावृद्धेषु कृतार्थस्तत्राविशेषादञ्मयटोः 'कोपधाच्चे'त्ययमपवादोऽणिति शाकमयमित्यत्र मयण्न लभ्यत इत्यर्थः। **अपवादविप्रतिषेधा-**

उ०—भाष्ये—**महता सूत्रेणेति**। 'घादयो विकारावयवयोर्ने'त्येवं सूत्रं कार्यमित्यर्थः।

नन्ववयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्युक्ते कथं तद्भिन्नेभ्योऽवयवेऽनिवृत्तिरित्यत आह—**अवयवेऽर्थे इति**। तेषामवयवार्थेनासम्बन्ध इत्यभिमानः। **पाटलिपुत्रस्येमे इति**। इदन्त्वेनावयवबोधे बुभित्सुस्तदाह—**पाटलिपुत्रस्यावयवा इति**। यद्वा तत्सम्बन्धिनो येन केनापि रूपेण बोधे प्रत्यय इति भावः। **मयडुत्सर्गादिति**—भाष्यस्य मयटः सामान्येन विधानान्न त्वन्यत्र प्राप्ते विधानादित्यर्थः। तदाह—**मयडुत्सर्ग इति**। षष्ठीतत्पुरुषः। ननु 'नित्यं वृद्धे'ति मयटश्छापवादत्वसम्भवात्कथमुत्सर्गत्वमत आह—**अप्राप्ते एवेति**। शैषिकाणामेतयोरर्थयोरप्राप्तेरिति भावः। **अविशेषादिति**। बाध्यसामान्यचिन्तयेत्यर्थः। **अपवादोऽणिति**। मयट् त्वनपवाद इति समबलत्वाभाव इति भावः। भाष्ये—**छोत्सर्गापवादेति**। छस्य उत्सर्गस्यापवादयोर्विप्रतिषेधादित्यर्थः।

× अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः ४। ३। १३५ + रोपधेतोः प्राचाम् ४। २। १२३

* ४। ३। १५६ वा० १ † वृद्धाच्छः ४। २। ११४

यत्तावदुच्यते 'न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्ते'रिति सम्प्रत्यय एव । न ह्यत्राणदुर्लभः । सिद्धोऽत्राण् तस्येदमित्येव । सोऽयं पुनस्तस्य ग्रहणेन तस्य सापवादस्याणः प्रसङ्ग इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति । तत्र ये तावद्द्वितीयास्तानपवादत्वाद्बाधिष्यते, ये तृतीयास्तान्परत्वाद्, ये चतुर्थास्तत्र केचित् 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त' इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते, केचिन्'मध्येऽप-

प्र०—दिति । शाकशब्दाच्छापवादयोरणमयटोः परत्वान्मयट् सिध्यतीत्यर्थः ।

इदानी भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्टसिद्धि प्रतिपादयितुमाह—**यत्तावदिति** । **इममिति** । घादीनामिह निवृत्तत्वादयमणिनरपवादः। घाद्यनुवृत्तौ हि योगविभागोऽनर्थकः स्यात्तस्येदमित्यनेनैव विकारेऽप्यणादीनां घादीनां च सिद्धत्वात् । **तत्रेति** । यथा 'हलसीराट्ठ'गित्यणि प्राप्ते ठग्विधीयमानो द्वितीयो भवति तमपवादत्वादयमणबाधते तृतीयकक्षां प्राप्त' । **ये तृतीया इति** । तृतीयस्थानप्राप्तत्वादस्याणस्तुल्यकक्ष्यत्वात्परत्वाद्बाध्याः । यथा वृजीनां विकार इति तस्येदमित्यण्**प्रथमः** । अवृद्धादपीति **वुञ्द्वितीयः** । मद्रवृज्योः कन्निति **तृतीयो**ऽनेन बाध्यते । **वार्ज इति** । वृजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनान्तोदात्तत्वविधानात्पक्षे आद्युदात्तत्वादण् । पक्षे 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ् । **ये चतुर्था इति** । यथा त्रिगर्तानां विकारस्त्रैगर्त इति । अत्र त्रिगर्तशब्दो बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । अत्राण**प्रथमः** । जनपदलक्षणो वुञ्**द्वितीयः** । गर्त्तोत्तरपदलक्षणश्छस्**तृतीयः** । तदवधिग्रहणविहितो **वुञ्चतुर्थः** । **केचिन्मध्य इति** । यथा रङ्कूणां विकारो राङ्कव इति । अत्राण्**प्रथमः** । तदपवादयोरवृद्धादपीति 'ओर्देशे ठ'ञिति वुञ्ठञोस्तुल्यकक्ष्ययोरन्यतरो **द्वितीयः** । ततः 'कोपधाद'णिति वा कच्छादिपाठाद्वाण्**तृतीयः** । 'मनुष्यतत्स्थयोर्वु'ञिति **चतुर्थः** । पूर्वमेवाण बाधते न तु विकाराण बाधते । तेनैव तु परत्वाद्वुञ्बाध्यते । तत 'ओर'ञित्यञि प्राप्ते 'कोपधाच्चे'त्यण्प्रतिप्रसूयते ।

उ०—आर्षत्वाद्वृत्तिर्गमकत्वाद्वा । **छापवादयोरिति** । एवञ्चापवादत्वेन समत्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिरित्यर्थः ।

नन्वग्रेऽस्याप्यपवादाना वक्ष्यमाणत्वात्कथमयं निरपवादोऽत आह—**घादीनामिति** । अपवादशब्दस्तद्विशेषपर इति भावः । तन्निवृत्तावुक्तां युक्तिं स्मारयति—**घाद्यनुवृत्तौ हीति** । उत्सर्गस्य साक्षाद्बाधको द्वितीयः, तद्बाधकस्तृतीय इत्याह—**यथेति** । **तमपवादत्वादिति** । योगविभागात्तस्यग्रहणसामर्थ्याच्चेति भावः । **तुल्यकक्ष्यत्वादिति** । साक्षादणबाधकबाधेन चरितार्थत्वादिति भावः ।

ननु 'वार्ज' इत्यत्र कथमण्, अनुदात्तादित्वेनाञ उचितत्वादित्यत आह—**वृजिशब्दस्येति** । **फिट्सूत्रेष्विति** । 'ह्रयादीनामसयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वे'त्यनुवर्तमाने 'इगन्तानाञ्च द्व्यषा'मित्यनेन । अञ्प्राप्तिविघातायाह—**पूर्वपदेति** । अत्राण् प्रथमः, जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीय इति पाठः । अत्र चतुर्थस्य वुञस्तृतीयकक्ष्याप्राप्तबाधकत्वेन बलवत्त्वात्तत्प्रति परत्वस्याप्रयोजकत्वात्सोऽस्याप्यणो बाधकः स्यादत

वादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त' इति । एतावन्तश्चैवैते स्युर्यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा । न पञ्चमाः सन्ति न षष्ठाः ।

यदप्युच्यते'ऽवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्ति'रिति प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्यात् ।

यदप्युच्यतेऽण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयड्उत्सर्गादिति मा भूद्विप्रतिषेधः । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त' इत्येवमणञौ‡ बाधिष्यते, मयटं न बाधिष्यते ॥ १३४ ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः [क्रियते] ?

विकारावयवयोरुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? तत्र§ तावदुक्तं 'भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि ता'विति । इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः,

प्र०—न पञ्चमा इति । शैषिका इति शेष. । अन्यथा प्रावृषो विकारः प्रावृण्मय इति मयडस्त्येवात्राण्प्रथमः । तदपवादः कालाट्ठञिति द्वितीयः । ऋत्वण्तृतीयः । 'प्रावृष एण्य' इति चतुर्थः । विकाराण्पञ्चमः । 'नित्य वृद्धे'ति मयट् षष्ठो भवति ।

यदपीति । 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य' इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोऽणतस्मादेव शैषिकाणां बाधको न तु प्रकृत्यन्तरात्, स्वयमेवाभावादित्यर्थः । अञमिति । 'ओरञ्' अनुदात्तादेश्चे'ति सूत्रद्वयविहित कोपधाच्चेत्यणबाधिष्यते न तु मयटम् । मयटैव तु परत्वादणबाधिष्यत इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

अवयवे । कृतनिर्देशौ ह्येताविति । यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तं तथापि तदनपेक्ष्य

उ०—आह-भाष्ये-केचित्पुरस्तादिति । तत ओरञीति । विकारे इत्यर्थः । स्वयमेवाभावादिति । एवञ्चात्र घादीना निवृत्तावपि 'तस्येद'मित्यनेन 'पाटलिपुत्रका' इत्यादौ वुञ्सिद्धिरिति भावः । "परत्वादण् बाधिष्यते" इति पाठः ॥ १३४ ॥

अवयवे च । तदनपेक्ष्येति । यथा सामान्यविधानेऽपि 'स्वे ग्रामे'त्यादिव्यवस्थाभिधानमूलिका, तथानभिधानादेव घादीनां विकारावयवयोरभाव इति तदनपेक्षेति भावः । 'तथापि तदनपेक्ष्यैतदु'-

‡ ओरञ्; अनुदात्तादेश्च ४ । ३ । १३६; १४० १—क्वाचित्कः पाठः ।

§ ४ । ३ । ६६ वा० १; २

कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ 'तस्येदम्' [४ । ३ । १२०] इति ॥ १३५ ॥

बिल्वादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते न 'कोपधाद'णित्येव सिद्धम्¶ ?

बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति* ॥ १३६ ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ ४ । ३ । १४० ॥

अनुदात्तादेरञो विधान आद्युदात्तान्ङीष उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

अनुदात्तादेरञो विधान आद्युदात्तान्ङीष उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कुवली—कौवलम् बदरी—बादरम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । निघाते कृतेऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । किं कारणम् ?

पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् ॥ २ ॥

पदस्य हि निघातः, सुबन्तं च पदम्, ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते† ।

प्र०—[कश्चित्तावदणादयस्सद्धा.— ।स्वन मानिकामित्यभिसबन्धाय] एनदुक्तम् ॥ १३५ ॥

अनु । कुवलीति । कुवलबदरशब्दौ 'ग्रामादीनां चे'त्याद्युदात्तौ ताभ्यां गौरादित्वान्ङीष् । पदस्येति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति वचनात् इह चानुदात्तादिग्रहणस्य ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । यथोक्तं 'वृद्ध वृद्ध वर्णस्वरद्व यजनजगे च प्रत्ययविधि तदन्तप्रत्यय थे मिति ।

उ०—कमित्येव कैयटे साम्प्रदायिक पाठः ॥ १३५ ॥

बिल्वादिभ्यो । भाष्ये—मयडत इति । परत्वान्मयड्वैतयोरिति प्राप्तः ॥ १३६ ॥

अनुदात्ता । आद्युदात्तान्ङीषित्यस्याद्युदात्तप्रकृतिकङीषन्तादित्यर्थः । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेस्तस्यैवानुदात्तादित्वं विशेषणमतो न दोषोऽत आह—अनुदात्तादिग्रहणस्येति । एव च ङ्यन्तादेरेव प्रकृतित्व न च तदनुदात्तादीति भावः । नन्वाद्युदात्त दिविषये परस्यापि निघातदर्शनात् 'पूर्वस्य निघात'

¶ कोपधाच्च ४ । ३ । १३७　　* मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४ । ३ । १४३

† अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ६ । १ । १५८; सुप्तिङन्तं पदम् १ । ४ । १४, स्वौजसमौट्…… ङ्योस्सुप् ४ । १ । २

१—अयं प्रदीपपाठोऽसाम्प्रदायिक इति नागेशाशयः ।

न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् ॥ ३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'समर्थस्यानुदात्तादित्वात्' । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः ।

नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत—वाचो विकारः, त्वचो विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात्—सर्वेषां विकार इति‡ । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात' इति, यदयं भिक्षादिषु§ गर्भिणीशब्दस्य पाठं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठ एतत्प्रयोजनम् 'अनुदात्तादिलक्षणोऽञ्मा भू'दिति* । यदि च पदस्य निघातो गर्भशब्दोऽयमाद्युदात्तस्तस्मादिनिः, इनन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात्, तस्मिन्नवस्थिते निघातः, तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यो 'यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात' इति । अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति ।

पदग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—न वेति । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ङ्यन्तस्यानुदात्तादित्व मन्यते । न च वृद्धावृद्धेत्यनेन विरोधः, समर्थावयवस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेषणत्वेनाश्रयणात् ।

एतद्धीति । 'सावेकाच' इति विभक्तेरुदात्तत्वात्प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । सर्वशब्दश्च 'सर्वस्य सुपी'ति सुप्याद्युदात्तः । केवलस्त्वयमुणादिष्वन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः । तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयम् । पूर्वस्य निघात इति । प्राग्व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः । गर्भशब्द इति । 'अर्तिगृभ्यां भ'न्निति प्रत्ययस्य नित्त्वात् ।

उ०—इत्यसङ्गतमत आह—प्रागिति । प्राग्व्यवस्थितस्य तु तत्समकालमेव निघातोऽसन्निहितस्य तु पश्चादयतो'ऽनुदात्तौ सुप्पिता'विति भाष्येण न विरोध इति बोध्यम् । भाष्ये—तस्मादिनिरिति । स प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । इनन्ताद्यः प्रत्यय इति । इनन्तान्ङीपि यः पदत्वप्रयोजकः सुप् स तावत्प्रथमं ततो निघात इति सुबुत्पत्तेः पूर्वं ङ्यन्तस्यानुदात्तादित्वाभावादञोऽप्राप्तिरित्यर्थः । यावत्येवेति । यदैवेत्यर्थः । यस्य पदत्वमिति । इदमुपलक्षणम् । यावतः पदत्वं तावति येऽचो भाविनस्तेषामुदात्तादिप्रवृत्तिकालेऽसन्निहिता-

‡ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः; सर्वस्य सुपि ६ । १ । १६८; १६१

§ भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ * अनुदात्तादेरञ् ४ । २ । ४४

१—'तस्मादिनन्ताद्यः' ।

पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ ४ ॥

पदग्रहणं क्रियते परिमाणार्थम् । पदावधेर्यथा[1] स्याद्वाक्यस्य मा भूदनुदात्तं पदमेकवर्जम् [६ । १ । १५८] इति ॥ १४० ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ ४ । ३ । १४३ ।

किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते[2] ?

मयड्वैतयोर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

मयड्वैतयोरित्युच्यतेऽपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । बिल्वमयम् बैल्वम्* ।

एतयोरित्यर्थनिर्देशः ॥ २ ॥

एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ द्रष्ट्यं[3] विजानीयाद्योगयोर्वा [4]प्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्ट 'एतयोरित्यर्थनिर्देश' इति ॥ १४३ ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

प्र०—पदग्रहणमिति । यस्य पदत्व भविष्यति तस्यैवैकवर्जमनुदात्तत्वं यथा स्यात् पदसमूहस्य मा भूदित्येवमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः ॥ १४० ॥

मयड् । **किमर्थमिति** । विकारावयवौ प्रकृतावेवेति भावः । **मयडिति** । एतयोरित्येतस्मिन्सति पुनर्विधानं मयटो भवति, तच्चापवादविषयेऽपि प्राप्तयर्थं संपद्यते । **योगयोर्वेति** । योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥ १४३ ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् । तयोर्विकारावयवयोर्यो ञित्प्रत्ययः तदन्ताद्विकारावयवयोरेवाऽभवत्रीति सूत्रार्थः । **किमर्थमिति** । अन्तरेणापि सूत्र सिद्धि मत्वा **प्रश्नः** । **विकारावयवयो-**

उ०—नामपि निघातार्थमित्यपि बोध्यम् ॥ १४० ॥

मयड्वैतयोः । नन्वेतयोरित्युक्तिमात्रेण कथमपवादबाधकत्वमत आह—**एतयोरितीति** । योगविभागेनावृत्त्या वा पुनर्विधानमित्यर्थः । **योगयोरिति** । 'पलाशादिभ्यो वा' 'शम्याः ष्लञ्'ञित्येतयोरित्यर्थः । **प्रत्यययोः**—अञ्ष्लञोरित्यर्थः ॥ १४३ ॥

ञितश्च । **विकारावयवयोरेवेति** । एवकारः स्वरूपकथनपरः । क्वचित्तद्रहित एव पाठः । **अन्तरेणापीति** । वक्ष्यमाणप्रत्याख्यानरीत्येति भावः । **सक्थ्यादेः कापोतस्येति** । नन्वस्य प्राग्दीव्यतीयत्वा-

१—'पदावधेर्यथा स्या'दिति कीलहार्नपुस्तके नास्ति ।

२—'किमर्थमेतयोरित्युच्यते' इति कीलहार्नपाठः । * बिल्वादिभ्योऽण् ४ । ३ । १३६

३—'तद्द्रष्ट्यं' पा० । ४—'योगयोर्वाऽप्रत्यययोर्वेति' पा० ।

विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम् ॥ १ ॥

विकारो विकारेण युज्यतेऽवयवेनावयवः। विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट् प्राप्नोति† । इष्यते चाञेव स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम्। एवमर्थमिदमुच्यते।

न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दस्तस्मान्मयडभावः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम् ? 'दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः'। तद्यथा—पूर्वे पञ्चालाः। उत्तरे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लः नीलः कृष्ण इति। 'विकारे च प्रकृतिशब्दः'। विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते। तद्यथा—शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैः। शालिविकारान्मुद्गविकारैरिति[१]। 'तस्मान्मयडभावः'। तस्मान्मयडतो न भविष्यति।

नैतद्विवदामहेऽवयवे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति, विकारे वा प्रकृतिशब्द इति। किं तर्हि ? विकारावयवशब्दोऽपि त्वस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति।

विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात् ॥ ३ ॥

विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्तन्न। किं कारणम् ? 'तेनानभिधानात्'। न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तत

प्र०—ञितीति। कपोतस्य विकारो यन्मांसं कापोतं तस्यापि विकारो रसो भवति, कपोतावयवस्य सक्थ्यादेः कापोतस्यावयवोऽन्यो भवतीति वृद्धत्वान्मयटप्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमञ्विधानमित्यर्थः। न वेति। यदा कपोतावयवस्य सक्थ्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सक्थ्याद्यवयववृत्तेरञ् विधीयते। कपोतविकारमांसवृत्तेश्च कपोतशब्दान्मांसविकारे रस इत्यर्थः। तेनेति। मयटः

उ०—भावार्थश्चिन्त्यमिदम्भाष्यमिति चेन्न प्राण्यवयवत्वारोपेणाञ्चत्विरित्याशयात्। यदा कपोतेति। अयञ्चारोपः सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकः, अन्यथावयवे प्राण्यादित्वाभावात्ततोऽवयवे प्रत्ययो दुरुपपाद एवेति बोध्यम्। प्रयोगाभावादिति। मयटः प्रयोगेण तदर्थानवगमादित्यर्थः। मन्यत इति। 'गोश्च पुरीषे' इति तु पुरीषरूपे विकार एवेति नियमार्थमिति भावः। यदा विवेति। इदञ्चिन्त्यं, भाष्यविरोधात्, शरीरसम्बद्धाहारविकारत्वाच्च

† नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४। ३। १४४ १—'शालिविकारं मुद्गविकारेणेति' कीलहार्नपाठः।

उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ।

अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयट्प्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अभिधाने हि सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रसज्येत—बैल्वस्य* विकार इति ।

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः ।

यदि लुगुच्यते कथं गौमयं भस्म, द्रौवयं मानम्, कापित्थो रस इति‡ ? [1]अन्यत्र गोमयाद्द्रवयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः ।

इह तर्हि—औष्ट्रकी+ अनन्तादितीकारो† न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । 'औष्ट्रिके'त्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति 'वुञश्चाञ्कृतप्रसङ्ग' इति ।

इह तर्हि पालाशी†† समिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो§ न प्राप्नोति । मा भूदेवम्

प्र०—कापोतमयमिति विकारावयवयो प्रयोगाभावादित्यर्थ.। तस्मादिति। यद्यनभिधान नाश्रीयते तदा 'त्रितश्च तत्प्रत्यया दिति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थ तत्प्रत्ययाल्लु'गिति वक्तव्यम् ।

अन्यत्रेति । 'गोश्च पुरीषे'इति विकारे प्रत्यय मन्यते । यदा तु पुरीष नावयवो नापि विकारस्तदा गोर्मयट् तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुकः प्रसङ्ग एव नास्ति । द्रुवयशब्दो द्रोर्विकार इति 'माने वय' इति वयप्रत्ययान्त । एताभ्यामनुदात्तादिलक्षणोऽञ् । औष्ट्रकीति । वृद्धलक्षणस्य मयटो लुकि कृतेऽनन्तत्वाभावादीकाराप्रसङ्गः। वुञश्चेति । पाणिनीयलक्षणे दोषोद्भावनमेतत् ।

पालाशीति । पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वे'ति पक्षेऽञ् । तदन्ताद्विकारे मयटो

उ०—शरीरविकारत्वमपि तस्मिन्द्रष्टव्यम् । कापित्थो रस इति-भाष्ये । कपित्थशब्दात्फले विकारे प्रत्ययेऽपि तस्य लुकि लवावन्त' इति मध्योदात्ततया फलवाचिनोऽनुदात्ततयानुदात्तादेरित्यञ् ।

वुञश्चेति । येन 'कसीये'ति यतो ग्रहणम् । न च शामीलशब्दास्लञन्तादपि ङीप्याद्युदात्तत्पदम्, अभेदविवक्षाया षित्त्वान्ङीष्यन्तोदात्त स्यादिति वाच्यं, भाष्यप्रामाण्यात्ष्लञः षित्त्वस्यैवाङ्गीकारान्न दोष

* बिल्वादिभ्योऽण् ४ । ३ । १३६

‡ गोश्च पुरीषे; माने वयः, फले लुक ; अनुदात्तादेश्च ४ । ३ । १४५; १६२, १६३; १४०

१—'अन्यत्र गोमयाद् द्रुवयात् फलाच्च लुक्' इति वार्तिक क्वचित् ।

\+ उष्ट्राद् वुञ ४ । ३ । १५७ † टिड्ढाणञ्······कञ्क्वरपः ४ । १ । १५

†† पलाशादिभ्यो वा ४ । ३ । १४१

§ अनुपसर्जनात्; टिड्ढाणञ्·········कञ्क्वरपः ४ । १ । १४; १५

'अन्योऽनुपसर्जन'मिति । 'अणन्तादनुपसर्जना'दित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति+ । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत ॥ तस्मादस्तु 'न तेनानभिधाना'दित्येव ।

इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो× नोपपद्यते । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथ योऽसावाद्यः कपोतः सलोमकः सपक्षो न च संप्रति प्राणिति कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तत इति ? अथ मतमेतत् 'प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्ती'ति, इहापि न दोषो भवति ॥ १५५ ॥

प्र०—लुकि ईकाराप्रसङ्गः । पाणिनीयलक्षणे त्वञन्तादञि सतीकारः सिध्यति । काशकृत्स्नेति । अणन्तस्य स्त्रियामध्येत्र्यामनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः । तस्मादिति । यस्माल्लुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादनभिधानान्मयटोऽनुत्पत्तिराश्रयितव्या । केषांचित्तु ग्रन्थः—''नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । यश्चाध्येत्र्यां वर्तते लुप्त. सः । यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकारः । अथवा पुनरस्तु न तेनानभिधाना''दिति । अनेन यद्यपि काशकृत्स्ना परिहृता तथाप्यापिशला न परिहृता भवति । पालाश्यापिशले न सवदेते । 'तस्मादस्तु न तेनानभिधाना'-दित्येष पाठो युक्तः ।

इह तर्हीति । उद्गतप्राणे मांसे प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य वृत्तिः । सत्यां वृत्तौ प्राणिवाचित्वाभावाद्रसे मांसविकारे कापोतशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम् । कथं तत्रेति । तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति प्रश्नः । प्रकृत्यन्वया इति । प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः । प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकारावस्थायामपि कचित्प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

उ०—इत्याशयः । ईकारः प्रसज्येतेति । किञ्चानुपसर्जनादित्यस्य तदन्तविशेषणत्वेऽनुपसर्जनादित्यस्य वैयर्थ्यमपि, 'बहुकुरुचरे'त्यत्रापि प्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥ न परिहृतेति । 'स्त्रिया'मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वेन इदम्परिहर्तुं शक्यमिति चेत्तुल्यं पालाश्यामपीति बोध्यम् । वृत्तिरिति । आरोप इत्यर्थः । सत्यां वृत्ताविति । आरोपे इत्यर्थः । न सिध्यतीति । प्राणित्वाभावात् 'प्राणिरजतादिभ्योऽ'ञित्यस्याप्राप्तेरिति भावः । चोद्यमिति । विकारलक्षकप्रकृतेर्विकारे प्रत्यय इति प्रत्याख्यानपक्षे इदञ्चोद्यमित्यर्थः । न स सम्प्रतीति । मरणोत्तरावस्थायामित्यर्थः । तत्रापि लोके इति । तथारोपेणाऽन्यत्र वृत्तावपि प्राणिवाचकत्वाद्वृत्तिरिति भावः । प्राणिवाचको यो दृष्टस्ततः प्रत्यय इत्यर्थादिति बोध्यम् । प्रकृतेरिति । प्रकृतिवाचकशब्दस्येत्यर्थः ॥ १५५ ॥

+ ४ । १ । १४ वा० ५ × प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४ । ३ । १५४

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

कथमिदं विज्ञायते—'क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयो'-रिति । आहोस्वित् 'परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयो'रिति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते 'क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयो'रिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति । अथ विज्ञायते 'परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयो'रिति प्रकृतिमात्रात्प्राप्नुवन्ति । तस्मात्—

क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च ॥ १ ॥

अङ्गं च क्रीतवदिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'क्रीतव'दिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोर्भवन्ति ततोऽमी क्रीतवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी क्रीतवत्कृताः स्युः ।

अणो वृद्धान्मयट् ॥ २ ॥

'अणो वृद्धान्मय'डित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन* । अणोऽवकाशः—तित्तिडीक—तैत्तिडीकम् । मयटोऽवकाशः—काष्ठमयम् । इहोभयं प्राप्नोति—शाकमयम् ।

प्र०—क्रीतवत् । प्रत्ययमात्रमिति । मुद्गैः क्रीत मौद्गिकमिति क्रीते ठग्विहित इति शूर्पस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति । प्रकृतिमात्रादिति । 'शूर्पादञन्यतरस्या'मित्यञ्ठञौ हलस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः । अङ्गं चेति । 'कालेभ्यो भवव'दित्यत्र यदुक्तं 'सिद्ध तूभयनिर्देशा'दिति, तदेवानेन प्रतिपाद्यते । अङ्गग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते । तेनायमर्थो भवति क्रीतार्थे यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात्प्रत्ययस्तथा विकारेऽपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च । तेन यस्मात्परिमाणात्क्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स एव विकारेऽपि भवति । न वक्तव्यमिति । क्रीते परिमाणादित्येवान्यतरविशेषणत्वे परिमाणस्य सिद्धे वतिनिर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थादुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः । अण इति । 'कोपधाच्चे'ति विहितात् ।

उ०—क्रीतवत् । शूर्पस्येति । तत्र हि शूर्पादञिष्टः पक्षे ठञ्च । ननु क्रीतेऽङ्गस्याऽविधानात् 'क्रीतवदङ्ग'मित्ययुक्तमत आह—कालेभ्य इत्यादि । अन्यतरेति । क्रीते ये परिमाणाद्विहिता इति, ये क्रीते विहितास्ते परिमाणाद्भवन्तीति वार्थः ।

* कोपधाच्च; नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४ । ३ । १३७; १४४

ओरञोऽनुदात्तादेरञश्च ॥ ३ ॥

ओरञोऽनुदात्तादेरञश्च† मयड्भवति विप्रतिषेधेन । ओरञोऽवकाशः—अरडु—आरडवम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—दारुमयम् ।

'अनुदात्तादेरञ्भवती'त्यस्यावकाशः—कौवलम्[1] । जरद्वृक्ष—जारद्वृक्षम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आम्रमयम् ।

मयटः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

मयटः प्राण्यञ्भवति‡ विप्रतिषेधेन । प्राण्यञोऽवकाशः—गार्ध्रम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चाषम् भासम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ।

न वानवकाशत्वादपवादो मयट् ॥ ५ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिषेधः, योऽयमञो मयटश्च । किं कारणम् ? 'अनवकाशत्वादपवादो मयट्' । अनवकाशो मयट् सावकाशमञं बाधिष्यते । स कथमनवकाशः ? यद्यनुवर्तन्ते शैषिकाः¶ । अथ निवृत्ताः शैषिकाः, वृद्धमाद्युदात्तं

प्र०—कौवलमिति । कुवल्या विकार इत्यर्थेऽञ् । मयट स एवेति । काष्ठमयमिति, काष्ठशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । आम्रमयमिति । आम्रशब्दो 'ऽमितम्योर्दीर्घश्चे'ति रगन्तोऽनुदात्तादि । गार्ध्रमिति । गृध्रस्य विकार इत्यर्थः । न वेति ॥ ओरञोनुदात्तादेरञश्चे'ति यउक्तो विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति । यद्यनुवर्तन्त इति । तस्य विकार इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते मयडारभ्यमाणोऽन्यपूर्वको भवतीति छस्येवाञोऽपि बाधक इत्यर्थः । एतच्च बाध्यसामान्यचिन्ताया येन नाप्राप्त इति न्यायस्यानवतारादेतन्न्यायानपेक्षयोच्यते । अथेति । तन्निवृत्तौ विध्यन्तर-

उ०—भाष्ये—कौवलमिति पाठः । 'कुवली—कौवल'मित्यपपाठः । एवमग्रेऽपि गृध्र-गार्ध्रमित्यपपाठः । गार्ध्रमित्येव पाठः । प्राण्यञश्चेत्यस्य पौनरुक्त्यपरिहाराय आह—ओरञ इति । इदं कोपधाणोऽप्युपलक्षणम् । ननु छेनेवाञा येन नाप्राप्त्यभावात्कथमञोऽपि बाधोऽत आह—एतच्चेति । न्यायानपेक्षाया हेतुर्न्यायानवतारः । तन्निवृत्ताविति । तन्निवृत्तिबोधकतस्यग्रहणसामर्थ्या'त्तस्येद'मित्यनेनाऽपि विकारे छाप्राप्तिरिति भावः ।

† ओरञ्; अनुदात्तादेश्च ४ । ३ । १३९; १४० ‡ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४ । ३ । १५४

१—'कुवली—कौवल'मित्यपपाठः । एवमग्रेऽपि 'गृध्र—गार्ध्र'मित्यपपाठः । 'गार्ध्र'मित्येव पाठः' इति नागेशः ।

मयटोऽवकाशः ।

प्राग्यञश्च ॥ ६ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं मयटः प्राग्यञश्च । किं कारणम् ? 'अनवकाशत्वादपवादो मय'डित्येव । अनवकाशो मयट् । स यथैवोरञमनुदात्तादेरञं च बाधते, एव प्राग्यञमपि बाधेत ।

तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तस्मान्मयड्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त' इत्येवमयं मयडोरञमनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते, प्राग्यञं न बाधिष्यते ।

यद्येतदस्ति 'मध्येऽपवादाः' 'पुरस्तादपवादा' इति मानुवृतन् शैषिकाः । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त' इत्येवमयमणं बाधिष्यते, मयटं न बाधिष्यते ।

अनुदात्तादेरञः प्राग्यञ्विप्रतिषेधेन ॥ ८ ॥

प्र०—पूर्वेको मयण् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवात्र बाधते न त्वपवादत्वादित्यर्थः ।

प्राग्यञश्चेति । पूर्वत्र विप्रतिषेधाभावेऽपीष्टसिद्धिर्भवत्येव—दारुमयमाम्रमयमिति । प्राग्यञि तु तदभावे चार्षं भाममितीष्टं न सिध्यति, मयट्प्रसङ्गात् ॥ तस्मादिति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्योऽप्राणिन' इति वक्तव्यमित्यर्थः । यद्येतदस्तीति । यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः । मानुवृतन्निति । वृते'र्द्युद्भ्यो लुङी'ति वा परस्मैपदम् । 'पुषादिद्युतादी'ति श्लेरङादेशः । शैषिकाणां निवृत्त्यनुवृत्त्योरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोऽणबाध्यत इत्यर्थः ।

उ०—ननु पूर्ववार्त्तिकेनैव सिद्धाविदं व्यर्थमतस्ततो विशेषं दर्शयति—पूर्वत्रेति । अपवादत्वेनेति भावः । मयट्प्रसङ्गादिति । अपवादत्वादिति भावः । यद्येतदित्यादिना भाष्ये कोपधलक्षणाणो मयटश्च विप्रतिषेधः स्थाप्यते । अत्राधिकारे शैषिकानुवृत्तौ मयट् छापवादः, 'कोपधाच्चे'त्यण् 'ओरञ्' इत्याद्यञोऽपवादः । तत्रापवादविप्रतिषेधो न्याय्यः । अननुवृत्तौ तु कोपधाणोऽञ इव मयडपवादत्वादयुक्तः स स्यादिति बोध्यम् । 'पुरस्ता'दिति न्यायाङ्गीकारे तु मयटो नापवाद इति सर्वथायुक्तो विप्रतिषेध इति तात्पर्यम् । तद्ध्वनयन्वक्ष्यति—'मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोऽणबाध्यत' इति । वृतेरनुदात्तत्वात्परस्मैपदं कथमत आह—

१ वृद्धाच्छ ४ । २ । ११४

अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन* । 'अनुदात्तादेरञ्भवती'त्यस्यावकाशः—जरद्वृत्त—जारद्वृत्तम् । प्राण्यञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—कपोत—कापोतम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ।

कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा ? सापवादकः स विधिरयं पुनर्निरपवादकः । यदि तेन स्यादिह न स्यात्—श्वाविधो विकारः शौवाविधम् ॥ १५६ ॥

फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

फले लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'प्रकृत्यन्तरत्वात्' । प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्तते ॥ एकान्तदर्शनात्प्राप्नोति ।

प्र०—जरद्वृत्त इति । जरद्वृत्तशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादि । स एवेति । गार्ग्यमिति । कपोतशब्दो 'लघावन्त'इति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादि । सापवाद इति । मयटा परत्वाद्बाध्यमानत्वात् । अयमिति । अनेन परत्वान्मयटो बाधनात् । श्वाविध इति । श्वान विध्यतीति क्विप् । 'नहिवृती'ति दीर्घः । कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वानुदात्तादित्वम् । अत्र मयडभावात् प्राण्यञ्भवतीति द्वारादीना चे'ति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥ १५६ ॥

फले । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्द फले न यौगिकः—आमलक्याः फलमिति, किं तर्हि जातिशब्द एवेत्यर्थः । एकान्तदर्शनादिति । आमलक्या अवयवे आमलक दृश्यते, ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः । फलैकान्त इति । फलमेकान्तोऽस्येति बहुव्रीहिः ।

उ०—वृत्तेरिति । कपोते उभयप्राप्त्युपपादनाय आह—कपोतशब्द इति । परत्वादिति । अपवादशब्दो बाधकमात्रपर इति भावः । मयडभावादिति । प्राण्यञा परत्वाद्बाधेन तदभावो बोध्यः ॥ १५६ ॥

फले लुक् । ननु यौगिकत्वेऽपि अप्रकृत्यपेक्षयान्यत्वमस्त्येवेत्यत आह—आमलकादिशब्दा इति । फलं हि वृक्षस्य नावयवोऽनारम्भकत्वान्नापि विकारः । स हि द्विविधः प्रकृत्युपमर्दको—यथा भस्मादिः । प्रकृतेर्व्यपदेशान्तरकारी वा, यथा—खादिरः स्रुव इति । फलन्तु नैवं विधमिति तत्र प्रत्ययाप्राप्तेः प्रकृत्यन्तरत्वमावश्यकमिति भावः ।

भाष्ये—एकान्तदर्शनादिति । एकान्तोऽवयवः । आमलक्या अवयव इति । अवयव्युत्पत्तेः प्रागसत्त्वादनारम्भकेऽपि दन्तशृङ्गादौ गवाद्यवयवत्ववत्फलमप्यवयव इति भावः । एवं विकारत्वमपि बोध्यम्, प्रकृतेरवस्थान्तरस्यैव विकारत्वाद्भवति चाफलितावस्थायाः फलितावस्थावस्थान्तरमिति । एवञ्चाम-

* अनुदात्तादेश्च, प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४ । ३ । १४०; १५४

१—'सापवादः' 'निरपवादः' पा० ।

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वचनम् ॥ २ ॥

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वक्तव्यः। वृक्षोऽपि हि फलैकान्तः ॥१६३॥

लुप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। व्रीहयः यवाः माषाः मुद्गाः तिलाः।

पुष्पमूलेषु च बहुलम् ॥ २ ॥

पुष्पमूलेषु च बहुलं लुग्वक्तव्यः। मल्लिका करवीरम् बिसम् मृणालम्। न च भवति—पाटलानि* मूलानि ॥ १६६ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्र०—यदि सबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा सम्बन्धाविशेषादामलकस्येयमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि प्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः। तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥ १६३ ॥

लुप् च। फलपाकशुषामिति। फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः। व्रीहय इति। बिल्वाद्यण्। यवा माषा इति। 'तृणधान्यानां च द्व्यषा'मित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोऽण्। मुद्गशब्दाद्बिल्वाद्यण्। पाटलानीति। पाटलिशब्दो बिल्वादिः। १६६ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः ॥

उ०—लकीमयमित्यादिनिवृत्त्यर्थं लुगावश्यक इति भावः। भाष्ये फलैकान्तशब्देन फलवृक्षयोः सम्बन्धो दर्शितस्तदाह—यदि सम्बन्धेति। लुग्विधेय इति। 'आमलक्या वृक्ष' इत्यादिनिवृत्त्यर्थमिति भावः। स्वभावतो वर्तन्त इति। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति भावः ॥ १६३ ॥

लुप् च। पाटलिशब्दस्य वृद्धत्वान्मयड्डुचितोऽत आह—बिल्वादिरिति ॥ १६६ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

* बिल्वादिभ्योऽण् ४ । ३ । १३६

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । माशब्दिकः नैत्यशब्दिकः कार्यशब्दिकः ।

आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ २ ॥

आहौ प्रभूतादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ।

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ ३ ॥

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । सौस्नातिकः सौखरात्रिकः सौखशायनिकः[1] ।

गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ ४ ॥

गच्छतौ परदारादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । पारदारिकः गौरुतल्पिकः ।

[माशब्दादेस्तदाहेति प्रभूतादेश्च ठक्स्मृतः । गच्छतौ परदारादेः सुस्नातादेश्च पृच्छतौ ॥[2]]

प्र०—**प्राग्वहतेष्ठक्** । तदाहेति । तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु द्वितीया समर्थविभक्तिः, 'आहौ प्रभूतादिभ्य' इत्यतो भेदेन वचनात् । तेन पदसमुदायादय प्रत्ययः । माशब्द इत्याह—**माशब्दिकः** । नित्यः शब्द इत्याह—**नैत्यशब्दिकः** । तत्र पदसमुदायार्थ इतिना प्रत्यवमृश्यमानो वचनक्रियासबन्धात्कर्म सपद्यते । अप्रातिपदिकत्वात्तु द्वितीयानुत्पत्तिः । **प्रभूतमाहेति** । क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् । **पृच्छताविति** । तिङन्तानुकरणमेतत् । तत्र शब्दे कार्यासम्भवात्तिङन्तार्थे ठग्विधिः ॥ १ ॥

उ०—**प्राग्वह** । ननु 'तदाहे'ति द्वितीयासमर्थात्प्रत्यय इति लभ्यते, न च तद्युक्तं, वाक्यात्प्रत्ययविधानेन वाक्यस्य द्वितीयान्तत्वासम्भवादत आह—**तदिति कर्मेति** ॥ **भेदेन वचनादिति** । तेन हि पदादेव द्वितीयान्ताद्विधीयते । केवल'मा'शब्दस्योच्चारयितरि प्रत्ययस्यानिष्टेराह—**माशब्द इति** । शब्दो मा कारीत्यर्थः । वृत्तौ करोतिक्रियान्तर्भूता बोध्या । भाष्ये—माशब्दमाहेत्यपपाठः । **आहौ पृच्छताविति** । बहुलग्रहणाद्धात्वर्थनिर्देशे इक्श्तिपौ । पृच्छतौ प्रकारान्तरमप्याह—**तिङन्तेति** । सौखशायनिके उभयपदवृद्धिरनुशतिकादित्वात् ॥ १ ॥

1—'सौखशायिकः' इति कीलहार्नपाठः । 2—क्वाचित्कोऽयं पाठः ।

आकर्षात् ष्ठल् ॥ ४ । ४ । ९ ॥

इह केषांचित्सांहितिकं षत्वं केषांचित् षिदर्थम्* । तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं षत्वं केषां षिदर्थमिति ? तत्र किं न्याय्यम्[1] ? परिगणनं कर्तव्यम् ।

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे† ॥ ९ ॥

विभाषा विवधात् ॥ ४ । ४ । १७ ॥

वीवधाच्चेति वक्तव्यम्[2] ।

वैवधिकः । [वीवधिकः[3]] ॥ १७ ॥

त्रेर्मब्नित्यम् ॥ ४ । ४ । २० ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् ? विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव

प्र०—आकर्षात् । इहेति । एकस्य वानेकस्य वा षकारस्य व्यञ्जनपरस्य श्रुत्या विशेषानवधारणात्सांहितिकेऽपि वा षकारे 'ऽनचि चे'ति द्विर्वचनविधानादनेकषकारत्वसंभवात्संशयः । आकर्षेति । श्लोकवार्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धांश्च भ्रान्तिनिरासाय पर्यजीगणत् । षडेत इति । विधिवाक्यापेक्षं षट्त्वं, प्रत्ययास्तु सप्तैते ॥ ९ ॥

विभाषा । वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति । अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ । तत्राविरविकन्यायो न संभवति, उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो 'वीवधाच्चेति वक्तव्य'मित्युक्तम् ॥ १७ ॥

त्रेर्मप् । विभाषा मा भूदिति । द्वे अत्र विभाषे सभवतः । एका महाविभाषा, अपरा

उ०—आकर्षात् । एकस्य वेति । 'भस्त्रादिभ्यः ष्ठ'न्नित्यादावयं सन्देहः ॥ ननु कुसीदसूत्रे ष्ठन्ष्ठचोर्द्वयोर्विधानात् 'षडि'त्ययुक्तमत आह विधिवाक्येति ॥ ९ ॥

विभाषा वि । उभाभ्यास्प्रत्ययस्येति । ष्ठन इत्यर्थः । 'वीवधिक' इत्यस्यापीष्टत्वादिति भावः । एकदेशविकृतन्यायेनैव वीवधग्रहणस्य सिद्धाविदं व्यर्थमित्यन्ये । विवधवीवधशब्दौ स्वतन्त्रावेव, न प्रकृतिविकारभावापन्नाविति वार्तिकाशयः ॥ १७ ॥

त्रेर्मप् । नन्वण्कुटिलिकाया इत्यत्राननुवृत्त्या 'विभाषा विवधा'दित्यस्यास्वरितत्वादेव निवृत्तिसि-

* षिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ 1—'किमत्र न्याय्यम्' पा० ।

† आकर्षात् ष्ठल ; पर्पादिभ्यः ष्ठन् ; भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ; कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ, किशरादिभ्यः ष्ठन् ; आवसथात् ष्ठल् ४ । ४ । ९ ; १० ; १६ ; ३१ ; ५३ ; ७४

2—इदं वार्तिकमिति नागेशाशयः । 'विभाषा विवधवीवधात्' इति सूत्रपाठस्त्वनार्षः ।

3—क्वचिन्न ।

योगे विभाषाग्रहणं‡ निवृत्तम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

त्रेर्मब्नित्यवचनं विषयार्थम् ॥ १ ॥

नित्यं क्त्र्यन्तं§ मब्विषयमेव यथा स्यात्, केवलस्य प्रयोगो मा भूत् ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । निर्वृत्ते¶ इति वर्तते, तेन निर्वृत्त एव क्त्र्यन्तं मब्विषयं स्यात्, येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात्—कृत्रिमं महत्सुविहितमिति ।

एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्येमब्वक्तव्यः कुट्टिमा भूमिः, सेकिमोऽसिरित्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यं 'त्रेः' । त्रेश्चेमब्भवति । 'ततो नित्यम्' । नित्यं क्त्र्यन्तादिमबिति । किमर्थमिदम् ? नित्यं क्त्र्यन्तमिमब्विषय एव यथा स्यात्, केवलस्य प्रयोगो

प्र०—'विभाषा विवधा'दिति । तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहण पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहणस्यास्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते । इतरोऽनन्तरा विभाषा निवर्त्येत इत्युक्तमिति मत्वाह—नैतदस्तीति । इतर स्वाभिप्राय प्रकाशयति—इदं तर्हीति । निर्वृत्त एवेति । पक्त्रिणा निर्वृत्तमित्यस्यैव वाक्यस्य निवृत्तिः स्यान्न तु पक्त्रि क्रियत इत्यादेरपीत्यर्थ । कृत्रिमं महदिति । प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि महत्वादीनि कृत्रिमशब्दार्थविशेषणानि स्युरित्यर्थः । भाव इति प्रकृत्येति । भाववाचिन शब्दान्निर्वृत्तेऽर्थे इमब्विधेय इत्यर्थः । त्रेरिति । पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थं वचनम् । तेन निर्वृत्ते तावद्वाक्य निवर्त्यते । ततो 'नित्य'मित्यनेनोपचारान्तर-

उ०—द्वे र्विभाषा मा भूदित्यमङ्गनमत आह—द्वे अत्रेति । भाष्ये—इदं तर्हीति । महाविभाषानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तदाह—नित्य क्त्र्यन्त मब्विषयमेवेति । नित्यपदस्यैवार्थ एवकारेण दर्शितः । ननु 'कृत्रिमम्मह'दिति प्रयोग इष्ट एवेत्यत आह—प्रत्ययप्रयोगमिति । कृत्रिमं महदितिवत् 'महती कृत्रि'रित्याद्यपि प्रयुज्येतेति भाष्यार्थ इति भावः ।

ननु भावे इमब्विधाने कुट्टिमा भूमि'रित्युदाहरणासङ्गतरत आह—भाववाचिन इति । कुट्टनं कुट्टेन निर्वृत्तेत्यर्थः । ततो नित्यमित्यनेनेति । शङ्खो नित्य पाण्डुर इतिवन्नित्यशब्दोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । तत्र हि न कदाप्यपाण्डुर इति प्रतीयते । एवञ्च योऽयं निर्वृत्ते इमप् स क्त्र्यन्ताद्भवत्येवेत्यर्थ इति भावः । यद्यपि केवलसूत्रेऽपि योगविभागेन तत्सामर्थ्यादयमर्थः साधयितु शक्यते, तथापि मप्पदाकरणबोधनाय

‡ विभाषा विवधात् ४ । ४ । १७ § ड्वितः क्त्रिः ३ । ३ । ८८

¶ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ४ । ४ । १९

१—कुट्टिमः=पक्क फर्श । ''मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचिता'' विति कालिदासः (रघु० ११ । ९)

२—'विषयमेव' पा० ।

मा भूदिति ॥ २० ॥

चूर्णादिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं चूर्णी चूर्णिनौ चूर्णिन इति ? इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्* ॥ २३ ॥

लवणाल्लुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

लवणाल्लुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात् ॥ १ ॥

लवणाल्लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'रसवाचित्वात्' । रसवाच्येष लवणशब्दो नैष 'संसृष्टनिमित्तः ॥ अतश्च रसवाची—

असंसृष्टे च दर्शनात् ॥ २ ॥

असंसृष्टेऽपि हि लवणशब्दो वर्तते । तद्यथा—लवणं क्षीरम्, लवणं पानीयमिति ।

संसृष्टे चादर्शनात् ॥ ३ ॥

संसृष्टेऽपि च यदा नोपलभ्यते तदाह अलवणः सूपः [²अलवणा यवागूः] अलवणं शाकमिति ॥ २४ ॥

प्र०—विषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति ॥ २० ॥

चूर्णा । इनिनेति । ठक् तु 'संसृष्टे' इत्यनेनानभिधानान्न भविष्यतीति भाव ॥ २३ ॥

लवणा । रसवाचित्वादिति । रसस्य गुणत्वाद्गुणवाचिना शुक्लादीना गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गुणवृत्तिदर्शनान्नार्थो लुकेत्यर्थः । असंसृष्टे चेति । लवणेन द्रव्येण यदसंसृष्टं लवणरसयुक्तं तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद्गुणशब्दत्वमेवास्येत्यर्थः । संसृष्टे चेति । लवणद्रव्यसंसृष्टमपि यल्लवणरसं न भवति तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उ०—भगवता वार्तिकपूर्वकं योगविभागो दर्शित इति बोध्यम् ॥ २० ॥

लवणा । रसस्य गुणत्वादिति । द्रव्येण द्रव्यस्यैव च संसृष्टव्यवहारादिति भावः ॥ ननु समवायादिससर्गस्य गुणेनापि सत्त्वात्ततोऽपि प्रत्ययः स्यादित्यत आह—अभेदेति । भेद एव संसृष्टव्यवहारो न हि गुणगुणिनोः स इति भावः । रूपादिवद्रसशब्दस्य गुणिसमानाधिकरणत्वाभावेऽपि शुक्लादिवल्लवणशब्दस्य तत्त्वमिति तात्पर्यम् । लवणद्रव्यसंसृष्टे 'लावणिक' इति त्वनभिधानाद्वारणीयमिति तत्त्वम् ॥ २४ ॥

* अत इनिठनौ ५ । २ । ११५   १—'संसृष्टिनिमित्तः' पा० ।

२—कीलहार्नपुस्तके नास्ति ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४ । ४ । ३० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । यदसावल्पं दत्त्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

प्रयच्छति गर्ह्यायेति[1] ॥ १ ॥

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति—गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् ।

मेस्याल्लोपो वा ॥ २ ॥

मेस्याच्छब्दलोपो वा द्रष्टव्यः । द्विगुणं मे स्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ।

वृद्धेर्वृधुषिभावः ॥ ३ ॥

वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः । वार्धुषिक[2]: ॥ ३० ॥

धर्मं चरति ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

अधर्माच्च ॥ १ ॥

अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः† ॥ ४१ ॥

प्र०—प्रयच्छति । अयुक्त इति । उत्तमर्णो यदल्प ददाति न तद्गर्ह्यम्, यत्त्वल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः । गर्ह्यायेति । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । मे स्याल्लोपो वेति । उपचारापेक्षया विकल्पार्थो वाशब्दः । द्विगुणं मे स्यादिति वाक्यात्प्रत्ययो मे स्याच्छब्दलोपश्च । वार्धुषिक इति । वृद्ध्यर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थ. ॥ ३० ॥

धर्मं । अधर्माच्चेति । तदन्तविधेर्ग्रहणवता प्रातिपदिकेन निषेधाद्वचनम् । 'येन विधि'रित्यत्र 'धर्मान्नञ' इति वार्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥ ४१ ॥

उ०—प्रयच्छति । उत्तमर्णे चायमिष्यते न च तत्र प्राप्नोतीत्याह—उत्तमर्ण इति । एवञ्च न तत्र प्रत्ययार्थः, यत्र चाधमर्णे प्रत्ययार्थो न तत्रेष्यत इति भावः ॥ वृद्ध्यर्थमिति । 'योऽल्पवृद्धिदानमङ्गीकृत्य परकीयं धनं गृहीत्वा बहुवृद्ध्येऽन्यस्मै यच्छति, तत्रैवायमिष्यत' इत्यन्ये ॥ ३० ॥

१—'गर्ह्याय ॥ १ ॥ इति' पा० ।

२—'कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः' इत्यमरः ।

† धर्मान्नञः १।१।७२ वा० २० (पृ० ५५४) 'धर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति ।' इति पतञ्जलिः । तत्र ५५४ पृष्ठटिप्पण्यां ४ । ४ । ४६ वा० १ स्थाने ४ । ४ । ४१ वा० १ कर्तव्यम् ।

ऋतोऽञ् ॥ ४ । ४ । ४९ ॥

नृनराभ्यामञ्वचनम् ॥ १ ॥

नृनराभ्यामञ्चेति वक्तव्यम् । नुर्धर्म्या नारी । नरस्यापि नारी ।

विशसितुरिड्लोपश्च ॥ २ ॥

विशसितुरिड्लोपश्चाञ् च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ।

विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥ ३ ॥

विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वक्तव्यः । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥ ४९ ॥

शिल्पम् ॥ ४ । ४ । ५५ ॥

किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः ? किंचातः ? कुम्भकारे प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो[1] द्रष्टव्यः । शिल्पमिव शिल्पम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । मौरजिकः[2] । पाणविकः[2] । पैठरिकः ॥ ५५ ॥

प्र०—**ऋतोऽञ्** । **नृनराभ्यामिति** । नृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा नृशब्दादञ्भवत्येवं नरशब्दादपीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

शिल्पम् । अभ्यासपूर्वक क्रियासु कौशलं शिल्पम् । मृदङ्गादिषु द्विविधा क्रिया, अभ्याहननलक्षणा, निष्पादनलक्षणा च । तत्र विशेषानुपादानात्पृच्छति—**किं यस्येति** । **एवं तर्हीति** । उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्ययमेवेवशब्दलोपः । कुम्भकारस्य हि मृदङ्गो मुख्यं शिल्पं वादकस्य तूपचरितम् । **मृदङ्गवादनमिति** । लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य मृदङ्गवादनशिल्पोऽभिधेयः । तत्र साहचर्यान्मृदङ्गशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्त्या गतार्थत्वादप्रयोगो वादनशब्दस्य ॥५५॥

उ०—**ऋतो** । **नरशब्दादपीति** । ठञ्निवृत्त्यर्थं वचनम् । अनेनैवोभयोर्नार्यां सिद्धायां 'नृनरयोर्वृद्धिश्चे'ति गणसूत्रमनार्षम् । सर्वथा आद्युदात्तत्वान्नुर्नरस्य वा तज्जातीयैव धर्म्येति जातिप्रतीतिरपि सिद्धा । नरीति तु नरस्येष्यत एव । नृशब्दात्तु ङीषोऽनभिधानम्, तच्च तवाप्यावश्यकं पुंयोगेन ङीषो वारणायेत्याहुः ॥४९॥

शिल्पम् । ननु लोके द्रव्यसौन्दर्यजनकक्रियाकौशले शिल्पशब्दप्रसिद्धेर्मृदङ्गवादनकौशलवति कथं प्रत्ययोऽत आह—**अभ्यासेत्यादि** । मुख्यगौणसाधारणमिदं लक्षणम् । **द्विविधेति** । तत्रान्त्ये मुख्यमाद्ये औपचारिकम् । स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये । **विशेषानुपादानादिति** । 'गौणस्यैव ग्रहण'मित्यर्थबोधकविशेषानुपादानादित्यर्थः ॥ **उपचरितेति** । मुख्येऽनभिधानेन सामर्थ्यादुपचरितस्य ग्रहणमिति भावः । **उपचरितमिति** । 'मृदङ्गवादन'मिति शेषः । क्वचित्तु तथैव पाठः । तदुपचरितं शिल्पमित्यर्थः । नन्वेवं 'मार्दङ्गवादनिक' इति स्यादत आह—**तत्र साहचर्यादिति** । **वृत्तिविषये वृत्त्येति** । तद्धितवृत्तिविषये लक्षणयेत्यर्थः । 'मृदङ्गवादन'शब्दात्त्वनभिधानात्प्रत्ययाभाव इति भावः ॥ ५५ ॥

१—'लोपोऽत्र' पा० ।　　२—'मौरजिकः । पाणविकः' इति कीलहार्नभाष्ये नास्ति ।

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ४ । ४ । ५६ ॥

किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्येत ? का रूपसिद्धिः ? शाक्तीकः याष्टीक इति । शक्तियष्ट्योरीकारोऽन्ते* कशब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । विभाषा चैव हि शक्तियष्ट्योरीकारः, अपि च 'केऽणः' [७ । ४ । १३] इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ।

एवं तर्हि इकगुच्यते । का रूपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति ? सवर्णदीदीर्घत्वेन† सिद्धम् । न सिध्यति । यस्येति लोपः‡ प्राप्नोति । इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । यस्येति लोपं च प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव ॥ ५६ ॥

प्र०—शक्ति । ईकारान्त इति । बह्वादिपाठात्—'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति वचनाच्चशक्तियष्टीशब्दाभ्यां कगभविष्यतीत्यर्थः । इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । अन्यथा ककमेव विदध्यात् । न चावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम्, यतो '**न लक्षणेन पदकारा[1] अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्**'। यं विधिमिति । एव च दीर्घोच्चारण प्रत्याख्यातम्, इकका सिद्धत्वात् । अन्ये त्वाहुः—शक्तियष्टिभ्यां ठगिति ठग्विधानादेव 'यस्ये'ति लोपाभावः सिद्धः । प्रहरणमित्यनेन हि ठकि सिद्धे पुनष्ठग्विधान 'यस्ये'ति लोपाभावार्थमेव । वाक्यनिवृत्तये नित्यार्थं तत्स्यादिति चेत्तन्न, शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिकस्य ठकः पूर्वेण सिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात् ॥ ५९ ॥

उ०—शक्ति । ननु सूत्रे ह्रस्वपाठात्कथमीकारोऽन्ते, कथं वा तदन्तात्प्रत्ययोऽत आह—**बह्वादीति** । तत्र हि शक्तियष्टिशब्दौ पठितौ । भाष्ये—**विभाषेति** । तथा च ङीषभावे 'शाक्तिक' इत्यापत्तिरिति भावः ॥ ननु लोपायैवेकारोच्चारणं स्यादत आह—**अन्यथेति** । इककेति । न च 'नञ्स्नञीक'गिति ङीब्विधायकवार्त्तिकेऽस्य ग्रहणार्थं दीर्घपाठः, तत्रापि ह्रस्वस्य सुपठत्वात् । 'कर्कलोहितादीकक्' 'तीयादीक'गित्यादेस्तु न तत्र ग्रहणं, नञ्स्नञ्साहचर्येणास्वार्थिकस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः । **वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वादिति** । एवञ्च ठगेव वक्तुं युक्त इति भावः । वस्तुतष्ठको विकाराभावार्थत्वस्यापि सम्भावितत्वेनैकादेशदीर्घयोरभावापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् ॥ ५६ ॥

* बह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ इत्यनेन ङीष् ।
† अकः सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१
‡ यस्येति च ६ । ४ । १४८
१—पदकाराः=संहितानां पदपाठकारा आद्याः ।

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ४ । ४ । ६० ॥

किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः । किं चातः ? चौरेऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हीतिलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अस्तीत्यस्य मतिरास्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिर्नास्तिकः । दिष्टमित्यस्य मतिर्दैष्टिकः ॥ ६० ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

किं यस्य च्छत्त्रधारणं शीलं स च्छात्त्रः । किं चातः ? राजपुरुषे प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः—छत्त्रमिव च्छत्त्रम् । गुरुश्छत्त्रम् । गुरुणा शिष्यश्छत्त्रवच्छाद्यः[1], शिष्येण च गुरुश्छत्त्रवत्परिपाल्यः[2] ॥ ६२ ॥

प्र०—अस्ति । चौरेऽपीति । तस्यापि मतिसद्भावात् । अचेतनश्च पदार्थो नास्तिकः स्यादिति वक्तव्यम् । न्यायस्य तु प्रदर्शनाद्भाष्यकारेण प्रतिपद नोक्तम् । अस्तीत्यस्येति । परलोककर्तृका च सत्ता विज्ञेया । तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात् । तेन परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकस्तद्विपरीतो नास्तिकः । दिष्टशब्दो दैवपर्यायस्तेन दैवपरायणो दैष्टिकः ॥ ६० ॥

छत्त्रा । राजपुरुष इति । यः पुरुषो राज्ञश्छत्त्रं धारयति स छात्त्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः । उत्तरपदलोप इति । उत्तरपदस्येवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः । गौणी वृत्तिश्छत्त्रशब्दस्याश्रयणीया । तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शनादित्युक्तं भवति । गुरुश्छत्त्रमिति । अज्ञान शिष्यस्य छादयति-निवर्तयति यतस्तत्र छत्त्रं शीलमस्य, गुरुविषय पालन शीलमस्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥

उ०—अस्तिनास्ति । इति वक्तव्यमिति । इत्यपि वक्तुं योग्यमिति भाव । न्यायस्य त्विति । एवञ्च अर्थतस्तदुक्तमेवेति विशिष्य नोक्तमित्यर्थः । नन्वेवं घटादिकर्तृकसत्तामतिमत्यपि 'आस्तिक' इति स्यादत आह—परलोकेति ॥ ६० ॥

छत्त्रादि । अज्ञानमिति । यथा छत्त्रमुष्णादिनिवर्तयत्येवमशानं गुरुर्निवर्त्तयति, तत्सदृशत्वाद्गुरुः—छत्रम् । वृत्तौ तद्विषयपालनादौ छत्रशब्दस्य वृत्तिः । तदुक्तं भाष्ये—शिष्येण च गुरुश्छत्रमिव परिपाल्य इति । मुख्यार्थात्तु प्रत्ययो नानभिधानादिति बोध्यम् ॥ ६२ ॥

१—"छत्रं शीलमस्य छात्रः । छादनावरणाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रवारणप्रवृत्तश्छत्रशीलः शिष्यश्छात्रः" इति काशिकाया (४ । ४ । ६२) सूत्रे छात्रपरिभाषायां 'छिद्रवारणप्रवृत्त'-पदग्रहणं शिक्षकाणा पतनं सूचयति, भाष्ये त्वस्य गन्धोऽपि नास्ति । तथा चोक्तम्—

"गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ॥"

(महाभारत आदिपर्वणि १३४ अ० ५४ श्लोकः)

२—'छत्रमिव परिपाल्यः' इति नागेश सम्मतः पाठः ।

हितं भक्षाः ॥ ४ । ४ । ६५ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः ॥ १ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः ।

इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ २ ॥

इतरथा हि निर्देशो न भवति । हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते* सा प्राप्नोति ॥ स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । एवं वक्ष्यामि†—'हितं भक्षास्तदस्मै' । ततो 'दीयते नियुक्तम्' । तदस्मा इति ॥ ६५ ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ४ । ४ । ७६ ॥

वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं विहितत्वात् ॥ १ ॥

वहतीत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः‡ प्रत्ययविधानमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'विहितत्वात्' । विहितोऽत्र प्रत्यय'स्तस्येदम्' [४ । ३ । १२०] इति ।

'शब्दभेदादविधानम्' । शब्दभेदादविधिः स भवति । अन्यो हि शब्दो रथं वहति, अन्यो हि शब्दो रथस्य वोढेति ।

प्र०—हितं । इतरथा हीति । यदि हि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्रकृताया अस्येति षष्ठ्याः संबन्धायोग्यत्वादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

तद्वहति । शब्दभेदादिति । षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयान्तान्न प्राप्नोतीत्यर्थः । अर्थसामान्यादिति । अर्थस्यैक्यात्षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः । ननु 'रथाद्रथाङ्गे'

उ०—हितं । सम्बन्धायोग्यत्वादिति । हितयोगे चतुर्थीविधानादिति भावः । भाष्ये—अनिर्देश इति । अर्थानिर्देश इत्यर्थः । तदेवाह—सा प्राप्नोतीति । चतुर्थी प्राप्नोतीति—अस्येति षष्ठ्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥६५॥

तद्वहति । ननु सूत्रे वहनकर्तृरूपार्थस्यैव विवक्षितत्वाद्वहति वोढेति शब्दभेदकथनमसङ्गतमत आह—षष्ठ्यन्तादिति । षष्ठीवाच्यकर्मत्वापेक्षया द्वितीयावाच्यकर्मत्व विजातीयमित्यभिमानः । अर्थस्यैक्यादिति । 'वहती'त्यस्य क्रियाप्रधानत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन कर्तृरूपार्थस्यैव सूत्रे प्रतीत्या

---

* चतुर्थी चाशिष्यायुष्य........सुखार्थहितैः २ । ३ । ७३

† तदस्मै दीयते नियुक्तम् ४ । ४ । ६६

‡ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्; शकटादण्; हलसीराट्ठक् ४ । ४ । ७६; ८०; ८१

§ रथाद् यत्; हलसीराट्ठक् ४ । ३ । १२१; १२४

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम् ॥ २ ॥

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः । स एवार्थो रथं वहति, स एव रथस्य वोढेति । तत्रार्थसामान्यात्सिद्धम् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः । यो द्वयो रथयोर्वोढा स द्विरथः । तेन* सति लुग्भवति† । अनेन सति कस्मान्न भवति ? प्राग्दीव्यत इत्युच्यते‡ ॥ ७६ ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

किं निपात्यते ? जनन्या जनीभावो निपात्यते, यच्च प्रत्ययः ।

जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात् ॥ १ ॥

जन्या इति निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'पञ्चमीनिर्देशात्' । जनीश-

प्र०—इति तत्रोक्तम्; वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यतामित्यदोषः । द्विरथ्य इति । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधा'विति तदन्तविधिः ॥ ७६ ॥

संज्ञायां । निपातनानर्थक्यमिति । वृत्तिकारैर्यन्निपातनमाश्रितं तदनर्थक विधिनैवेष्ट-

उ०—तस्यैव तद्धितार्थत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः । कर्मत्वयोर्वैजात्ये मानाभाव इति तत्त्वम् । भाष्ये—य एवार्थं इति । तद्धितार्थोपदर्शकविग्रहवाक्यस्य तिङन्तस्येत्यर्थः । तदुक्तम्—

'आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः' ॥ इति ।

तुल्यन्यायात्कृदर्थोपदर्शकविग्रहवाक्यस्थतिङन्तेऽप्येवमेव, अत एव वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । इदमपि वृत्त्यर्थोपदर्शकवाक्यविषयमेव । तेन स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यमाने धात्वर्थप्रधानत्वमेव । एवञ्च तुल्यन्यायाच्चित्रगुरित्यस्यार्थोपदर्शके 'चित्रा गावो यस्ये'ति वाक्येऽपि तद्व्यत्यासेन 'चित्रगोसम्बन्धी'त्येव बोधः । अत एव तत्रापि वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । एतद्बोधनायैव तत्र 'स' इत्यस्य विग्रहवाक्ये प्रयोग इत्याहुः । तत्रोक्तमिति । एवञ्च वोढरि कथं तेन सिद्धिरिति भावः । भाष्ये—तेन सति लुगिति । अनजादित्वेऽपि यथास्य लुक्तथा 'द्विगोर्लु'गित्यत्रोक्तम् ॥ ७६ ॥

संज्ञायां । भाष्ये—जनन्या जनीभाव इति । योग्यतावशात्पुत्रजनन्यत्र जननीशब्देन गृह्यते ।

१—'य एवार्थो' पा० ।   * रथाद् यत् ४ । ३ । १२१

† द्विगोर्लुगनपत्ये ४ । १ । ८८   ‡ द्विगोर्लुगनपत्ये; प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८८; ८३; तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४ । ४ । २

ब्दादेशा पञ्चमी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं । सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत । जनीं वहन्ति जन्याः । जनीं वोढारो जन्याः । जनीमवाक्षर्जन्या इति ॥ ८२ ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

विध्यंत्यकरणेन ॥ १ ॥

विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम् ।

इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधनुषेति ह्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्रसज्येत—शर्कराभिर्विध्यति, कण्टकैर्विध्यतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति 'शर्कराभिर्विध्यति' 'कण्टकैर्विध्यती'ति ? अनभिधानात् ॥ ८३ ॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ४ । ४ । ९० ॥

गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति । दक्षिणाग्निरपि

प्र०—सिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः । जनीशब्दादिति । जायतेऽस्याङ्गर्भ इति जनी वधूरुच्यते । 'जनिसहिभ्या'मितीण्प्रत्ययः । 'जनिवध्योश्चे'ति वृद्धिप्रतिषेधः । सर्वकाल इति । यद्यपि विध्यर्थत्वेऽपि सङ्ख्याकालयोरविवक्षयैतत्सिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणम् ॥ ८२ ॥

विध्य । शर्कराभिरिति । प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद्वृत्तिप्रसङ्गः । अनभिधानादिति । शर्कराभिः पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः । एव चाधनुषेत्यपि न वक्तव्यम् । अन्ये त्वाहुः—धनुषा करणविशेषेण करणमात्र लक्ष्यत इति सर्वत्र करणे प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥ ८३ ॥

गृह । गृहपतिर्यजमानः । यस्मिन्निति । यजमानेन पत्न्या च ये यागविशेषाः क्रियन्ते

उ०—जनीं वोढार इति । लुटि रूपम् ॥ ८२ ॥

विध्यत्य । अकरणेनेत्यस्य—करणाऽयोगेनेत्यर्थः । प्रधानस्यात्रेति । नन्वाख्याते क्रियायाः प्राधान्येऽपि तद्धिते साधनप्राधान्यादिदमयुक्तं, कारकांशे गुणभूतक्रियाया अपि नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । अत एव 'कृतपूर्वी कट'मित्यादि सिध्यति । प्रत्ययार्थत्वात्तु 'प्रधानस्ये'त्युक्तमुपाध्यायैः । इदन्तु बोध्यं—प्रत्ययान्तयोगे न तृतीया, तदर्थम्प्रति करणत्वाभावस्य करणसंज्ञाभावस्य च 'कर्तृकर्मणो'रिति सूत्रस्थभाष्यसंमतत्वात्, विग्रहकालिककरणत्वमादाय तु करणत्वव्यवहार इति ॥ ८३ ॥

गृहपतिनासं । ननु गृहपतिरग्निविशेषस्तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैवेति कथं दक्षिणाग्नौ प्राप्तिरत

गृहपतिना संयुज्यते ॥ एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते सर्वश्च गृहपतिना संयुक्तस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो यो गृहपतिना संयुक्त' इति । कश्च साधीयः ? यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते ॥ अथवा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते ॥ अथवा संज्ञायामिति† वर्तते ॥ ९० ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ ४ । ४ । १२८ ॥

मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ १ ॥

मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम् । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वनन्तरमिति वा मध्वयः माधवः ।

लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्ययाः ॥ २ ॥

लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । लुक्—मधुः तपः नभः । अकारः—इषः ऊर्जः । इकारः—शुचिः । रेफश्च—शुक्रः ॥ १२८ ॥

वसोः समूहे च ॥ ४ । ४ । १४० ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । 'ओ श्रावये'ति चतुरक्षरम् ।

प्र०—ते पत्नीसयाजास्ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ ॥ अथवेति । स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव ॥ ९० ॥

मत्वर्थे । अनन्तरार्थे वेति । वाशब्दः समुच्चये । मत्वर्थे मासतन्वर्थविशेषणेऽपि प्रत्ययोऽनन्तरार्थेऽपीत्यर्थः । मधुरिति । मधु विद्यतेऽस्मिन्, नभांसि विद्यन्तेऽस्मिन्, तपो विद्यतेऽस्मिन्निति यतो लुक् । नभःशब्दोऽत्राऽभ्रवाची । अत्र नभस्तप इति नपुंसकत्वं छान्दसत्वात् । इष इति । एषणमिट्, सास्मिन्नस्ति ऊर्गस्मिन्नस्ति । शोचनं शुक्, सास्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः । शुक्र इत्यत्रायस्मयादित्वाज्जश्त्वाभावः ॥ १२८ ॥

वसोः । अक्षरसमूह इति । अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दःशब्दाद्यत्प्रत्ययः । ओ श्रावयेति ।

उ०—आह—यजमान इति । स च गार्हपत्य इव दक्षिणाग्नावपि कार्याणि करोतीति तेनापि स संयुक्त इति भावः । प्रकर्षगतेर्मन्त्रविशेषस्य वा ग्रहणे बीजाभावादाह—भाष्ये—अथवा संज्ञायामिति ॥ ९० ॥

मत्वर्थे मास । मासतन्वर्थविशेषणेऽपीति । सामान्यस्य विशेषम्प्रति विशेषणत्वादिति भावः । ननु लुकि विशेष्यनिघ्नतया पुंस्त्वं स्यादत आह—नपुंसकत्वमिति । वार्तिके बाहुलकात् 'र' इति समुदायनिर्देशेऽपि इफः कृतः । क्वचित्तु—'रशब्दाश्च प्रत्यया' इति पाठः ॥ १२८ ॥

वसोः स । ननु 'छन्दः'शब्दस्याक्षरसमूहवाचकत्वात्ततस्तत्र प्रत्ययविधानानुपपत्तिरत आह—

† संज्ञाया धेनुष्या ४ । ४ । ८९

१—'मध्वस्मिन्ननन्तरमिति' पा० ।

'अस्तु श्रौष'डिति चतुरक्षरम् । 'ये यजामहे'इति पञ्चाक्षरम् । 'यजे'इति द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरो 'वष'ट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः[1] ।

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । 'हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः'* ।

अग्निरीशे वसव्यस्य ॥ ३ ॥

'अग्निरीशे वसव्यस्य'† इत्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।

तत्तर्हि उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ।

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमेतत्[2] । वसव एव वसव्याः पान्तु ॥ १४० ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

प्र०—अक्षराणि गण्यन्ते । स्वार्थविज्ञानादिति । वसोरिति योगविभागः कर्तव्यः । तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४० ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ।

उ०—अक्षरसमूहवाचिन इति । अक्षरसमूहे वर्तमानात्प्रातिपदिकादिति वार्तिकार्थः । प्रत्ययस्तु स्वार्थे इति भावः । भाष्ये—प्रजापतिः । प्रजापतिदृष्ट इत्यर्थः । पृणस्वेति । पृणातिः—पूरणकर्मा । स्वार्थे यतो विधानाभावादाह—योगविभाग इति । वस्तुतः स्वार्थिकप्रकरणे एषामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यं, यत्प्रत्यय उपसङ्ख्येयो वेति भाष्यार्थ इति पञ्चमे वक्ष्यते ॥ १४० ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीदेवीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ।

१—इदं भाष्यकारेण तैत्तिरीयब्राह्मणादुद्धृतम् । * अथर्व० ७ । २७ । ८

† ऋ० ४ । ५५ । ८ २—'इति' क्वचिन्न ।

३—अत्रत्यानि वार्तिकानि भाष्यं च ५ । ४ । ३० सूत्रेऽपि व्याख्यास्यन्ते ।

मुद्राकरकराघातैर्वाणी चेद् विकला क्वचित् । मात्रासयोजनैरेता सान्वयन्तु विचक्षणाः ॥

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति वेदविमर्शादिपुस्तकलेखकेन 'सुधारक'मासिकपत्रसम्पादकेनानेकग्रन्थसम्पादकानुवादकेन वेद-व्याकरण-दर्शनाद्याचार्येण वेदव्रतशास्त्रिणा विहिताया 'विमर्श'टिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः पूर्णता गतः ।

व्याकरणमहाभाष्य-परिशिष्टम्

तृतीयचतुर्थाध्यायस्थश्लोकवार्तिकसङ्ग्रहः

*** अथ तृतीयोऽध्यायः ***

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ ३ । १ । २२ ॥

१. [1]वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ ३ । १ । २७ ॥

२ धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ३ । १ । ४८ ॥

३. नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ३ । १ । ६७ ॥

४. [2]सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥ १ ॥

५. भावकर्मणोरित्यननुवृत्त्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यको भावाय ।
कर्तरीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय ॥ २ ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ३ । १ । ७९ ॥

६. तनादित्वात् कृञः सिद्धं सिज्लोपे च न दुष्यति ।
चिण्वद्भावेऽत्र दोषः स्यात् सोऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३ । १ । ८५ ॥

७. सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

धातोः ॥ ३ । १ । ९१ ॥

८. आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्यु, न स्यादेत्वं टेष्टितां यद्विवक्ते ।
एशः शित्त्वं यच्च लोटो विवक्ते, यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात् ॥

१–कारिकेयं ३ । १ । ३६ सूत्रभाष्येऽपि विद्यते ।

२–कारिकेयं ३ । ३ । १६१ सूत्रभाष्येऽप्यस्ति ।

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ३ । १ । ११२ ॥

९. संज्ञाया पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति ।
स्त्रिया भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ १ ॥
१०. अथवा बहुलं कृत्या संज्ञायामिति तत्स्मृतम् ।
यथा यत्य यथा जन्य यथा भित्तिस्तथैव सा ॥ २ ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ३ । १ । ११४ ॥

११. सूसर्तिभ्या सर्तेरुत्व सुवतेर्वा रुडागमः ।

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । १२२ ॥

१२. अमावसोरह ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।
तथैकवृत्तिता तयो' स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥

छन्दसि निष्टर्क्य......स्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ ३ । १ । १२३ ॥

१३. निष्टर्क्ये व्यत्यय विद्यान्निस' पत्वं निपातनात् ।
ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥ १ ॥
१४. ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतु' ॥ २ ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ ३ । १ । १२७ ॥

१५. आनाय्योऽनित्य इति चेद्द दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।
एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ । २ । ३ ॥

१६. नित्यं प्रसारणं ह्वो यण् वार्णादाङ्ग न पूर्वत्वम् ।
योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्त्वं हि ॥ १ ॥
१७ प्रोवाच भगवान् कात्यस्तेनासिद्धिर्यणस्तु ते ।
आतः को लिण्नैङः पूर्व. सिद्ध आह्वस्तथा सति ॥ २ ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ३ । २ । ५७ ॥

१८. इष्णुच इकागदित्वमुदात्तत्वात् कृत भुवः ।
नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्णुच ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ ३ । २ । १०९ ॥

१९. नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड् भविष्यति परत्वात् ।
अन्येषामेकाचा द्विर्वचन नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥
२० अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ।
द्विर्वचने चैकाच्त्वात् तस्मादिड्बाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

परोक्षे लिट् ॥ ३ । २ । ११५ ॥

२१. परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।
उत्वं वादे. परादक्ष्णः सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥

लट् स्मे ॥ ३ । २ । ११८ ॥

२२. स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति ।
न स्मपुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥ १ ॥

२३. अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ।
अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ ॥ २ ॥

२४. न पुराद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं तत्र चापि लुङ्ग्रहणम् ।
अथ बुद्धिरविशेषात् स्मपुरा हेतू तत्र चापि शृणु भूयः ॥ ३ ॥

२५. अपरोक्षे चेत्येष प्राक् पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः ।
सर्वत्रानद्यतनस्तथा सति नञा किमिह कार्यम् ॥ ४ ॥

२६ स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि ।
शक्यं हि निवर्तयितु परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥ ५ ॥

२७. स्यादेषा तव बुद्धिः स्मलक्षणेऽप्येवमेव सिद्धमिति ।
लट् स्म इति भवेन्नार्यस्तस्मान् कार्य परार्थं तु ॥ ६ ॥

तौ सत् ॥ ३ । २ । १२७ ॥

२८ अवधारणं लृटि विधानं योगविभागतश्च विहितं सत् ।

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ ३ । २ । १३९ ॥

२९. स्नोर्गित्त्वान्न स्थ ईकार क्ङितोरीत्त्वशासनात् ।
गुणाभावस्त्रिषु स्मार्य. श्र्युकोऽनिट्त्व गकोरितोः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३ । २ । १८८ ॥

३०. शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥

३१. हृष्टतुष्टौ तथा क्रान्तस्तथोभौ सयतोद्यतौ ।
कष्ट भविष्यतीत्याहुरमृता. पूर्ववत् स्मृताः ॥ २ ॥

उणादयो बहुलम् ॥ ३ । ३ । १ ॥

३२. बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः, प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्त, नैगमरूढिभव हि सुसाधु ॥ १ ॥

३३. नाम च धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
यन्न विशेषपदार्थसमुत्थ, प्रत्ययत' प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

३४. संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

३५. देव[1]त्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्ष. सशितव्रतः ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३ । ३ । १६१ ॥

३६. [2]सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

करणे हनः ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

३७ हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्तिकेनैव ज्ञापितः ।

॥ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

❀अथ चतुर्थोऽध्यायः❀

स्त्रियाम् ॥ ४ । १ । ३ ॥

३८. स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥ १ ॥

३९. लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप् प्रसज्यते ।
नत्वं खरकुटी. पश्य खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥ २ ॥

४०. नापुंसकं भवेत्तस्मिन् तदभावे नपुंसकम् ॥ ३ ॥

४१. असत्तु मृगतृष्णावत्, गन्धर्वनगरं यथा ।
आदित्यगतिवत्सन्न, वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥ ४ ॥

१—श्लोकवार्तिकमिदं ७ । ४ । ४१ सूत्रेऽपि विद्यते ।

२—इयं कारिका ३ । १ । ६७ सूत्रभाष्येऽप्यस्ति ।

४२. तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा यथाकाशेन ज्योतिषः ।
अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतत् प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ ५ ॥

४३ तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति ।
सस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ॥ ६ ॥

४४ सस्त्याने स्त्यायतेर्ड्‌ट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ।
तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥ ७ ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ ४ । १ । १० ॥

४५. षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।
प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वितरे तस्मान्नोभौ ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ ४ । १ । १८ ॥

४६ कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

४७. अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वे निपातनात् ।
गर्भिण्यां जीवपत्यां च वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४ । १ । ४४ ॥

४८. सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

अपर आह—

४९. उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

५०. अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।
अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथा युतम् ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ४ । १ । ६३ ॥

५१ आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

अपर आह—

५२. प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।
असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ४ । १ । ७८ ॥

५३. प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।
आम्विधिः केन ते न स्यात् प्रकर्षे यद्यय तमः ॥ १ ॥
५४. उद्गतस्य प्रकर्षोऽय गतशब्दोऽत्र लुप्यते ।
नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते ॥ २ ॥
५५. उद्गतोऽपेक्षते किञ्चित् त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ।
चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति ॥ ३ ॥
५६ भिद्यतेऽस्य 'स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते ।
शब्दान्तरमिद विद्याद्द दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥ ४ ॥
५७ अनुबन्धौ त्वया कार्यौ चावर्थ टाब्विधिर्मम ।
उक्तेऽपि हि भवन्त्येते············ ···· ॥ ५ ॥
५८ अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र न सिध्यति ।
त्वयाप्यत्र विशेषार्थ कर्तव्य स्याद्विशेषणम् ॥ ६ ॥
५९ अक्रियैव विशेषोत्र सानुबन्धो विशेषवान् ।
पाश्याया ते कथं न स्यादेको मे स्याद्विशेषणम् ॥ ७ ॥
६० अन्यस्मिन् सूत्रभेद' स्यात् षिति लिङ्गं प्रसज्यते ।
ङिति चेक्रीयिते दोषो व्यवधानान्न दुष्यति ॥ ८ ॥
६१ योऽनन्तरो न धातुः स यो धातुः सोऽनन्तरः ।
न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥ ९ ॥
६२ यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।
उभौ प्रधान यदि नात्र दोषस्तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते ॥ १० ॥
६३ धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः ।
आत्त्वार्थं यदि कर्तव्य तत्रैवैतत् करिष्यते ॥ ११ ॥
६४ उपदेशे यदेजन्त तस्य चेदात्त्वमिष्यते ।
उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति ॥ १२ ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ४ । १ । ८९ ॥

६५. भूम्नीति च लुक् प्राप्तो बाह्ये चार्थे विधीयतेऽजादिः ।
बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥ १ ॥
६६ भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति ।
एतद्ब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुग्लुक् च ॥ २ ॥
६७. यदि वा लुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक् छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य ।
लुग्वालुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥ ३ ॥

यूनि लुक् ॥ ४ । १ । ९० ॥

६८ [1]राजन्याद्वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

तस्यापत्यम् ॥ ४ । १ । ९२ ॥

६९ तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

एको गोत्रे ॥ ४ । १ । ९३ ॥

७०. अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽत्र समीक्षितः ।
तस्मिन् सुबहवः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४ । १ । १२० ॥

७१ वडवाया वृषे वाच्ये अण् कुञ्चाकोकिलात् स्मृतः ।
आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र गोधाया ढ्रग्विधौ स्मृतः ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ ४ । १ । १६१ ॥

७२ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

७३ गोत्रयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ।
यस्कादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यनुवर्तनात् ॥ १ ॥
७४ दोषोऽत्रिबिदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्तनात् ।
कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥ २ ॥
७५. एको गोत्रे प्रतिपदं गोत्राद्द यूनि च तत् स्मरेत् ।
[2]राजन्याद्वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥ ३ ॥

दृष्टं साम ॥ ४ । २ । ७ ॥

७६. दृष्टे समनि जाते चाप्यण् डिद्वद्विर्वा विधीयते ।
तीयादीकग् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ ४ । २ । ९ ॥

७७ सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।
ग्रहणं मातदर्थं भूद्द वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ ४ । २ । १३ ॥

७८. कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते ।
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्यां भवतीति वा ॥

१–पूर्वार्धं त्वस्य ४ । १ । १६५ सूत्रे द्रष्टव्यम् । २–इदं ४ । १ । ९० सूत्रेऽप्यस्ति ।

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

७९ अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।
गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न स सर्वतः ॥ १ ॥
८० ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।
सेनायां नियमार्थं वा यथा बाध्येत वाञ् वुञा ॥ २ ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ४ । २ । ६० ॥

८१ अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ।
इकन् पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन् पथः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ४ । २ । ९६ ॥

८२. .... कुक्षिग्रीवात्तु कन् ढञ् ।

अव्ययात्त्यप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥

८३ अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात् स्मृतः ।

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ४ । ३ । ६० ॥

८४. समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।
ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥
८५ मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।
ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥
८६ मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ।
बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च ञ्य इष्यते ॥ ३ ॥

विदूराञ्ञ्यः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

८७. वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३३ ॥

८८. [1] .... बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ .... ॥

आकर्षात् ष्ठल् ॥ ४ । ४ । ९ ॥

८९. आकर्षात् पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात् किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१—कृत्स्नं तु ४ । १ । ९२ सूत्रे द्रष्टव्यम् ।

तृतीयभागस्थभाष्यशुद्धिपत्रकम्

[तृतीयोऽध्यायः]

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	२	-हती	महती	९३	११	ग्राम	ग्रामे
१४	१	तद्यथा	तद्यथा—	१०२	१२	प्राप्नोति	प्राप्नोति ।
१७	४	द्वय-रजादीनां	द्वयसजादीनां	११०	८	परत्वाछ्रथनादयः	परत्वाच्छ्रथनादयः
२१	१५	नाद्यदात्तत्वे	नाद्युदात्तत्वे	११०	१२	निर्दिष्टं	निर्दिष्टं
२२	१०	ज्ञापक ?	ज्ञापकम् ?	११३	४	श्र्यते	श्रूयते
२८	६	ाद्युदात्तत्वस्य	वाद्युदात्तत्वस्य[2]	११७	३	एतद्रप	एतद्रूपं
२६	५;६;८	कते	कृते	११८	१२	कथ चिदर्ते	कथंचिदर्ते
३२	८	सिद्ब्यति	सिध्यति	११६	५	इयेव	इयेष
३२	११	नवाऽभ्यास	न वाभ्यास	१ ३	४	लङ् परस्य	लङ्परस्य
३३	४	नर्थक्यम्	नर्थक्यम्	१२३	३	न लङ्	न लङ्— .
३५	६	नहि	न हि	१२६	२	वचनेचिल	वचने चिल
३६	८	स बन्दूधुम	सम्बन्दूधुम	१३१	८	'अनिदतां	'अनिदितां
४१	५	लोष्ठाः	लोष्टाः	१३६	७	क ाविधिः'	क्सविधिः'
४८	१०	माभू'दिति	मा भू'दिति	१४०	६	जृनम्भुम्रचु	जृस्तम्भुम्रुचु
५०	१०	जातुत् प्रचित्य-	जातुचित् प्रत्यया-	१४०	११	ताव ग्लुचि	तावद्ग्लुचि
		यान्तेन	न्तेन	१४३	४	श्र्यते	श्रूयते
५१	७	तहि	तर्हि	१५०	६	किंचिद्रजति	किंचिद्व्रजति
५४	७	अपरआहु.-'भवित	अपर आहुर्भवित	१५१	६	वाधितुम्	बाधितुम्
		व्यमिति	व्यमिति	१५१	७	बाध्यते	बाध्यते
५६	७	नर्थक्यम्	नर्थक्यम्	१५४	११	तस्माछ्रनमेषः	तस्माच्छ्रनमेषः
५[illegible]	६	विकलीभांचके	विक्लीबांचक्रे	१६२	७	लिङ्गात्सिद्धम्	लिङ्गत्वात् सिद्धम्
६२	२	भशादि	भृशादि	१७१	४	इति । कर्ता	इति कर्ता
६२	७	[1]प्रसज्येत	[2]प्रसज्येत	१ ८	११	वाधनं	बाधनं
६८	६	नाम्	नाम	१८१	१३	भूद्वत्वं	भूद्युत्वं
७१	५	हति	इति	१८३	७	यथास्युः	यथा स्युः
७४	५	समभिहारः इति	समभिहारः	१८६	४	यत्र—	यत्र
८३	१	सिद्धा त	सिद्धा तत्र	१८८	७	कु भं	कुम्भं

अशुद्धम्	शुद्धम्
पवति	पचति
यदताऽजन्ता	यदुताजन्ता
वक्तव्कम्	वक्तव्यम्
त्त्रियाः	त्त्रियाः
कृष्ट च्या	कृष्टपच्या
कारणं ?	कारणम् ?
इति —	इति ।
मांसकामुक	मांसकामक
इत्येतद्रपं	इत्येतद्रूपं
स्थानिवत्वं	स्थानिवत्त्वं
लिण्नैङः	लिण्‌नैङः
कर्त्तृक	कर्तृक
दधगिति	दध्गिति
क्विवैंप	क्विवैंष
सुब्ग्रहणं	सुब्ग्रहणं
क्विपं	क्विपं
तहि	तर्हि
श्रतावेव	श्रुतावेव
ऋकारान्तानां	ॠकारान्तानां
दाषः	दोषः
पराक्षे	परोक्षे
तहि	तर्हि
सवेभ्यो	सर्वेभ्यो
पुष्य	पुष्य—
कि	किं
तद्विदेश	स तद्विदेश
आहस्वित्	आहोस्वित्
भक्तिरितिः	भक्तिः
तिङादेशः	तिङादेशः
क्रियाया	क्रियाया
[४।१।१००]	[१।४।१००]
ताच्छीलिकेष	ताच्छीलिकेषु
ॠच्छत्यताम्	ऋच्छत्यृताम्
तर्ह्यं भयमनेन	तर्ह्युभयमनेम

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२०	२	सद्विधिनित्यम	सद्विधिर्नित्यम
३२१	३	व्या ाचोरी	व्यावचोरी
३३१,	१३	कियते	क्रियते
३३५	८	रणे रण	रणे रणे
३३९	१४	तेनाऽऽयुधम	तेनायुधम्
३३८	३	क्विन्—	क्विन्
३३८	११	श्र्यते	श्रूयते
३४३	५	कृत्यल्युटा	कृत्यल्युटो
३४६	४	युधिदृशिभ्यो	युधिदृशिधृषिभ्यो
३४९	७	नावयत्वादा	नावयवत्वादा
३४९	७	संभावनवयवा-	संभावनावयवा-
३५०	११	देवश्चेद्द्वृष्टो	देवश्चेद्वृष्टो
३५१	८	यत्त	यत्तु
३५५	६	अत्रापि - नानद्य	अत्रापि 'नानद्य
३६६	९	इम मा भूत्	इह मा भूत्
३७१	११	प्राप्नाति	प्राप्नोति
३७३	५	वच्यामी ति	वच्यामी'ति ।
३७५	१	सेसेनसेअसन्	सेसेनसेऽसेन्
३८२	९	कि	किं
३९०	७	कि	किं
३९६	३	मेताषामस्ति	मेषामस्ति
४०१	१	प्रथमपंक्तिः	
		पुनर्मुद्रिता	न स्यात्
४०२	६	होभयं	इहोभय
४०७	१	आद्य दात्त	आद्युदात्त
४०८	७	टायनस्येव	टायनस्यैव
४०९	१	इत्येवमुत्व	इत्येवमुत्व-
४०९	६	रुकारय	रुकारस्य
४१६	३	बाससाभिध	बासाभिध
४१६	२९	चतुष्टयम्	तुर्यकम्